

Академияи миллии
иҷтимоӣ Тоҷикистон
Институти давлат ва
ҳуқуқ

Национальная академия наук
Таджикистана
Институт государства и права

National academy of sciences of
Tajikistan
Institute of state and law

МАҶАЛЛАИ АКАДЕМИИ ҲУҚУҚ
3 (59) / 2026

АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
3 (59) / 2026

THE ACADEMIC LAW JOURNAL
3 (59) / 2026

Душанбе Dushanbe
2026

**МАЧАЛЛАИ АКАДЕМИИ ХУКУК
ИНСТИТУТИ ДАВЛАТ ВА ХУКУКИ
АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН – 3 (59) / 2026**

МУАССИС: Институти давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ аз ҷониби Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст. Шаҳодатнома оид ба қайд гирифтани таҳти № 500/МҚ-97 аз 10 июни соли 2026. Маҷалла аз моҳи январи соли 2012, ҷаҳор маротиба дар як сол нашр мешавад.

Маҷалла ба феҳристи маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА –и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил аст. Маҷаллаи илмӣ аз январи соли 2014 ба Шохиси иқтибосоварии илмӣ Русия (РИНЦ) ворид аст. Мақолаҳо бо забони тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мегарданд.

Суроғи редакция: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 19. Тел./факс: 221-65-72; 221-65-85; e-mail: buriev-68@mail.ru; **Суроғи интернетӣ:** <http://majalla.ifppanrt.tj>

Маҷалла бо дастгирии

Иттифоқи касабии кормандони маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудааст.

Шурои таҳририя:

Раиси Шурои таҳририя: Мирзозода Парвон Зайналобудинов – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

Аъзои Шурои таҳририя: Маҳмудзода М.А. – академик, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Насриддинзода Э.С. – узви вобаста, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Раҳимзода М.З. – узви вобаста, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Идизода Ф.Ф. – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент; Зоир Ҷ.М. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ; Шарипов Т. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Шарифзода Ф.Р. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Раҳмон Д.С. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент; Сафарзода А.И. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Имомов А.И. – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Маликова А.Х. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор (Самара, ФР); Қанатбек Азиз – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор (Бишкек, РҚ); Азиззода У.А. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Одиназода Р.С. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ; Шонасриддинов Н. – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент; Раҷабзода М.Н. – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент.

Ҳайати таҳририя: Сармуҳаррир: Буризода Э.Б. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

Муовини сармуҳаррир: Раҷабов С.А. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор;

Котиби масъул: Набиев Ф.С. – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ.

Аъзои ҳайати таҳририя: Абдучалилов А. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ; Бобочонзода И.Х. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Гадоев Б.С. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент; Ғаюров Ш.К. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Иброҳимов С.И. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Маҳмадуллозода Н.Р. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ; Нематов А.Р. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент; Назар Н.Ҷ. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ; Сангинзода Д.Ш. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Сафарбекзода Ҳ.С. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент; Раҳмадҷонзода Р.Р. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ; Муродзода А. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ; Абдуллоҳов Ф.М. – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ; Насуриён П.А. – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ; Мансурзода А.М. – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ;

Таҳриру тақмили матн: Раҷабов С.А., Набиев Ф.С., Мирзоева С.С.

Мақолаҳо мавриди тақриз қарор мегиранд. Мақолаҳо бо ҳамон матн, ки муаллиф пешниҳод кардааст ҷон мегарданд. Мавқеъ ва афкори ҳайати таҳририя на ҳамеша бо мавқеъ ва афкори муаллифон мувофиқ аст. Ҳангоми истифода ва иқтибос аз маводҳои "Маҷаллаи академии ҳуқуқ" ишора ба он ҳатмист.

© Институти давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, 2026.

© Ҳайати муаллифон, 2026.

**МУНДАРИҶА
МАСОИЛИ ДОҒИ РӯЗ**

Буризода Э.Б., Маҳмадшарифзода Н. Нақши мақомоти сабти асноди ҳолати шахрвандӣ дар ҳифзи ҳувиёт ва рушди фарҳанги миллий: таҳлили ҳуқуқӣ ва институтсионалӣ	8
Абдучалилов А. Зехни сунъӣ ва ҳуқуқи позитивӣ: таҳлили назариявии масъалаҳои субъекти ҳуқуқӣ ва ҷавобгарӣ	17
Маъруфзода М.М. Рушди ҳадамоти амнияти давлатии ВҚД Тоҷикистон	22

6D030100 – ҲУҚУҚШИНОСӢ

ИЛМӢИ НАЗАРИЯӢ – ТАЪРИХИ ҲУҚУҚӢ (ИХТИСОС: 5.1.1.)

Буривола Э.Б. Фарҳанги ҳуқуқи давлатмехвар ва ғояи давлати дунявӣ дар таърихи давлатдории тоҷикон	29
Бобоҷонзода И. Ҳ. Механизми тарбияи ҳуқуқӣ: масъалаҳои назария ва амалия.....	36
Рачабзода Р.М. Мафҳум, моҳият ва аҳамияти қиёс (аналогия) дар таълимоти ҳуқуқи мактаби Ҳанафӣ: (таҳлили муқоисавии назари Сараҳсӣ, Баздавӣ ва Л. Р. Сюкияйнен).....	45
Кенҷаева Ш.Ю. Ғояи қонунӣ дар афкори ҳуқуқи форсу тоҷикӣ асрҳои XI-XV	48
Набиев Ф.С. Ташаккули принсипҳои ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон	54
Абдулов Х. Маҳбас ва низоми судии ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон.....	65
Наботов М.А. Салоҳияти илмӣ ҳуқуқшиносони мактаби ҳуқуқи ханафӣ дар ташаккули илми ҳуқуқ.....	68
Қодирзода С.М. Андешаи сиёсӣ ҳуқуқи Хоҷа Насируддини Тусӣ.....	74

ИЛМӢИ ОММАӢ – ҲУҚУҚӢ (ДАВЛАТӢ – ҲУҚУҚӢ) (ИХТИСОС: 5.1.2.)

Ширинҷонов Ф.И. Дурнамои криминализатсияи ташкили иттиҳоди ҷиноятии фаромилӣ.....	78
Қодирзода Т.Қ. Проблемаҳои исботкунӣ ва баҳодиҳии далелҳо дар муқофиаи судӣ	84
Гулзода Н.А. Масъалаҳои тақмили қонунгузории муқофиавии ҷиноятӣ дар самти мубориза бо ҷинояткорӣ дар миёни замон.....	89

ИЛМӢИ ХУСУСӢ – ҲУҚУҚӢ (МАДАНӢ) (ИХТИСОС: 5.1.3.)

Раҳимзода М.З., Сангинзода Д.Ш. Танзими қори фосилавӣ (дистансионӣ) дар шароити иқтисоди рақамӣ: мушкилот ва ислоҳоти зарурӣ дар Кодекси меҳнати Тоҷикистон	96
Маҳмадуллозода Н.Р., Назарова Д.Қ. Сарчашмаи ҳуқуқ ҳамчун категорияи бунёдии назариявӣ-ҳуқуқӣ ва аҳамияти он дар таҳқиқи сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат.....	104
Шоназидинов Н. Татбиқи муносибатҳои фидукиарӣ дар ҳуқуқи корпоративии Ҷумҳурии Тоҷикистон	110
Маҳмадуллозода Н.Р. Мафҳум ва намудҳои вақти қорӣ: равишҳои илмӣ ва аҳамияти онҳо барои қонунгузории меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	115
Назарова Д.Қ. Санадҳои меъриии ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи асосии ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон	123
Каримзода Н.С. Мафҳум, мазмун ва усулҳои ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ	128
Абдурахмон Ч.Б. Муносибатҳои асбобӣ: моҳият ва унсурҳои асосии низом, назорат ва амалиёти асбобӣ.....	133
Мақсудуллозода П.М. Мафҳум ва таснифоти шаклҳои шугли ғайрианъанавӣ.....	140
Ҳакимзода Д.А. Махсусиятҳои тобеияти судии баҳсҳои меҳнатӣ ва мушкилоти танзими ҳуқуқи он.....	146
Бачаев Д.И. Манбаъҳои ҳуқуқи танзими ҳифзи иҷтимоии маъишот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	151
Исоев А.Қ. Меъёрҳои асосии ҳифзи меҳнат ва стандартҳои давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	156
Давлатқадимова О.М. Мафҳум ва аломатҳои шартномаи иҷораи корхона дар фаъолияти соҳибкорӣ.....	166
Ҳабибзода Х. Мафҳум, хусусиятҳо ва намудҳои сайёҳии дохилӣ ҳамчун объекти танзими ҳуқуқӣ.....	174

6D030200 - ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛЛӢ

ИЛМӢИ БАЙНАЛМИЛЛӢ-ҲУҚУҚӢ (ИХТИСОС: 5.1.5.)

Мирзода П.З. Импиёзо ва масуниятҳои намоёндагӣҳои пичоратӣ ва қорандони онҳо дар ҳуқуқи байналмилалӣ.....	182
Рачабов С.А. Муқаррароти ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун асоси тақмили маърифати ҳуқуқӣ дар ҷаҳон.....	187
Илҳола Ф. Ф. Масъалаҳои байналмилалӣ ҳуқуқи фаъолияти парламент ҳамчун мақомоти давлатии робитаи беруна	194
Маҳмудова М.А., Расулзода Г. Мероси амволи ғайриманқул дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои хориҷӣ	199
Ҷабборов Ф.Н. Нақши институти ҳуқуқи байналмилалӣ дар кодификатсияи принсипҳо ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ об	204

МИНБАРИ ОЛИМОНИ ҶАВОН

Каримзода Д. Асосҳои иҷтимоӣ-қимматҳои маҷмуи ҷиноятҳо ҳамчун падидаи ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ	209
Сулпонзода Т.С. Қафолатҳои танзими ҳуқуқи-қонституционӣ соҳибхӯшӣ ва тамомияти арзии Ҷумҳурии Тоҷикистон	216
Азизкулова М.Қ. Мавқеъ ва нақши принсипҳо дар низоми ҳуқуқи ҷиноятӣ	225
Имомов М.М. Ҳуқуқҷодкунӣ дар низоми вазифаҳои Бонки миллии Тоҷикистон	233
Тағаймуродова З.А. Тарбияи ҳуқуқ омили баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ	238
Шомадова Ш.С. Низоми сиёсӣ ва ҳуқуқи давлати Ҳахоманишиҳо	242
Зиёбова М.Н. Мавҷудияти шартҳои, ки аз ҷой доштани пушаймонӣ аз қирдор гувоҳӣ медиҳанд ва асос барои озод қардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ шуда метавонанд	249

ҚОИДАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОН

**АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
ИНСТИТУТА ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ И ПРАВА
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА – 3 (59) / 2026**

УЧРЕДИТЕЛЬ: Институт государства и права Национальной академии наук Таджикистана. Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Свидетельство о регистрации № 500/МЧ–97 от 10 июня 2026 г. Журнал издается ежеквартально с января 2012 г. Журнал входит в перечень рецензируемых научных изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан. Научный журнал с 2014 г. входит в РИНЦ РФ. В журнале статьи печатаются на таджикском, русском и английском языках.

Адрес редакции: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, ул. Рудаки, 19. Тел./факс: 221–65–72; 221–65–85; e-mail: buriev-68@mail.ru; **Электронный адрес журнала:** <http://majalla.ifpanrt.tj>

Журнал издан при поддержке

Профсоюза работников образования и науки Республики Таджикистан.

Редакционный Совет:

Председатель редакционного совета: Мирзозода Парвон Зайналобудинов – доктор юридических наук, профессор.

Члены редакционного совета: Махмудзода М.А. – академик, доктор юридических наук, профессор; Насриддинзода Э.С. – чл.-корр. АН РТ, доктор юридических наук, профессор; Рахимзода М.З. – чл.-корр. АН РТ, доктор юридических наук, профессор; Идизода Ф.Ф. – кандидат юридических наук, доцент; Зоир Дж.М. – доктор юридических наук; Шарипов Т. – доктор юридических наук, профессор; Шарифзода Ф.Р. – доктор юридических наук, профессор; Рахмон Д.С. – доктор юридических наук, профессор; Сафарзода А.И. – доктор юридических наук, профессор; Имомов А.И. – кандидат юридических наук, профессор; Азиззода У.А. – доктор юридических наук, профессор; Маликова А.Х. – доктор юридических наук, профессор; (Самара, РФ); Канатбек Азиз – доктор юридических наук, профессор; (Бишкек, КР); Одиназода Р.С. – доктор юридических наук; Шонасриддинов Н. – кандидат юридических наук, доцент; Раджабзода М.Н. – кандидат юридических наук, доцент

Редакционная коллегия:

Главный редактор: Буризода Э.Б. – доктор юридических наук, профессор.

Заместитель главного редактора: Раджабов С.А. – доктор юридических наук, профессор;

Ответственный секретарь: Набиев Ф.М. – кандидат юридических наук.

Члены редколлегии: Абдуджалилов А. – доктор юридических наук; Бободжонзода И.Х. – доктор юридических наук, профессор; Гадоев Б.С. – доктор юридических наук, профессор; Гаюров Ш.К. – доктор юридических наук, профессор; Ибрагимов С.И. – доктор юридических наук, профессор; Махмадуллозода Н.Р. – доктор юридических наук; Муродзода А. – доктор юридических наук; Нематов А.Р. – доктор юридических наук, доцент; Назарзода Н.Дж. – доктор юридических наук; Рахмадджонзода Р.Р. – доктор юридических наук, доцент; Сангинзода Д.Ш. – доктор юридических наук, профессор; Сафарбекзода Х.С. – доктор юридических наук, доцент; Абдуллонов Ф.М. – кандидат юридических наук; Насурийн П.А. – кандидат юридических наук; Мансурзода А.М. – кандидат юридических наук;

Редакция и корректура: Раджабов С.А., Набиев Ф.С., Мирзоева С.С.

Статьи рецензируются. Тексты статей публикуются в авторской редакции. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов. При использовании и цитировании материалов ссылка на “Академический юридический журнал” обязательна.

© Институт государства и права Национальной академии наук Таджикистана, 2026.

© Коллектив авторов, 2026.

**СОДЕРЖАНИЕ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДНЯ**

Буризода Э.Б., Махмадшарифзода Н. Роль органов записи актов гражданского состояния в сохранении идентичности и развитии национальной культуры: правовой и институциональный анализ	8
Абдуллоев А. Искусственный интеллект и позитивное право: теоретический анализ проблем правосубъектности и ответственности	17
Махруфзода М.М. Развитие службы государственной безопасности МВД Таджикистана	22

6D030100 - ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ТЕОРЕТИКО–ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРАВОВЫЕ НАУКИ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.1.1.)

Буривола Э.Б. Государственническая правовая культура и идея светского государства в истории таджикской государственности.....	29
Бободжонзода И. Х. Механизм правового воспитания: вопросы теории и практики	36
Рачабозда Р.М. Понятие, сущность и значение кияса (правовой аналогии) в правовой доктрине ханафитской школы: сравнительный анализ взглядов ас-Сарахси, ал-Баздави и Л. Р. Сюкиййина	45
Кендикозда Ш.Ю. Идея законности в учениях таджикских мыслителей XI-XV вв.	48
Набиев Ф.С. Формирование принципов права в Таджикской Автономной Советской Социалистической Республики	54
Абдулов Х. Тюрьма и судебная система горных районов северного Таджикистана.....	65
Наботов М.А. Научная квалификация исламских юристов в истории формирования права	68
Кодирзода С.М. Политическое и правовое мышление Ходжи Насируддина Туси	74

ПУБЛИЧНО – ПРАВОВЫЕ (ГОСУДАРСТВЕННО – ПРАВОВЫЕ) НАУКИ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.1.2.)

Ширинджонов Ф.И. Перспективы криминализации создания транснациональной преступной организации.....	78
Кодирзода Т.К. Проблемы доказывания и оценки доказательств в судебных процессах	84
Гулзода Н.А. Совершенствование уголовно-процессуального регулирования женской преступности	89

ЧАСТНО – ПРАВОВЫЕ (ЦИВИЛИСТИЧЕСКИЕ) НАУКИ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.1.3.)

Рахимзода М.З., Сангинзода Д.Ш. Регулирование дистанционной (удалённой) работы в условиях цифровой экономики: проблемы и необходимые реформы в Трудовом кодексе Таджикистана	96
Махмадуллозода Н.Р., Назарзода Д.К. Источник права как фундаментальная теоретико-правовая категория и её роль в изучении источников трудового права	104
Шонасридинов Н. Применение фидуциарных положений в корпоративном праве Республики Таджикистан	110
Махмадуллозода Н.Р. Понятие и виды рабочего времени: научные подходы и их значение для трудового законодательства Республики Таджикистан	115
Назарзода Д.К. Нормативно-правовые акты как основной источник трудового права Республики Таджикистан	123
Каримзода Н.С. Понятие, содержание и способы защиты трудовых прав	128
Абдурахмон Дж.Б. Валютные отношения: сущность и основные элементы валютной системы, контроля и операции.....	133
Максатуллозода П.М. Понятие и классификация нетрадиционных форм занятости	140
Хакимзода Д.А. Особенности судебной подведомственности трудовых споров и проблемы их правового регулирования.....	146
Бачаев Д.И. Правовые источники регулирования социальной защиты инвалидов в Республике Таджикистан.....	151
Исоев А.К. Основные нормы охраны труда и государственные стандарты	156
Давлатсаламова О.М. Понятие и признаки договора аренды предприятия в предпринимательской деятельности	166
Хабибзода Х. Понятие, особенности и виды внутреннего туризма как объекта правового регулирования	174

6D030200-МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.1.5.)

Мирзозода П.З. Привилегии и иммунитеты торговых представительств и их сотрудников в международном праве	182
Раджабов С.А. Положения международного права как основа совершенствования правового просвещения в мире	187
Илвзода Ф. Ф. Международно-правовые вопросы деятельности парламента как государственного органа внешних сношений	194
Махмудзода М.А., Расулзода Г. Наследование недвижимого имущества в законодательстве Республики Таджикистан и зарубежных стран	199
Джабборов Ф.Н. Роль института международного права в кодификации принципов и норм международного водного права.....	204

Трибуна молодых ученых

Каримзода Д. Социально-криминологические основы совокупности преступлений как уголовно-правового явления.....	209
Султонзода Т.С. Гарантии правово-конституционного регулирования суверенитета и территориальной целостности Республики Таджикистан	216
Азизкулова М.К. Место и роль принципов в системе уголовного права	225
Имомов М.М. Правотворчество в системе задач Национального банка Таджикистана	233
Тагаймуртоззада З.А. Юридическое образование является фактором повышения уровня правовой осведомленности.....	238
Шомардлова Ш.С. Политическая и правовая система государства Ахеменидов	242
Зиёбоева М.Н. Наличие условий, которые свидетельствует о существовании деятельного раскаяние и могут являться основанием для освобождения от уголовной ответственности.....	249

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

ACADEMIC LAW JOURNAL
INSTITUTE OF STATE AND LAW
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF TAJIKISTAN – 3 (59) / 2026

Founder: Institute of state and Law of Tajikistan National Academy of Sciences. The journal is registered with the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan. Registration certificate No. 500 / MJ-97 dated June 10, 2026. The journal has been published quarterly since January 2012. The journal is included in the list of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan. Since 2014, the scientific journal has been included in the RSCI of the Russian Federation. Articles in the journal are published in Tajik, Russian and English.

Editorial address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, 19 - Rudaki, ave. Tel./fax: 221–65–72; 221–65–85; e-mail: buriev-68@mail.ru; **Electronic address** of the journal: <http://majalla.ifppanrt.tj>

The journal is published with the assistance and support of
Trade union of workers of education and science of the Republic of Tajikistan.

Chairman of the Editorial Council: Mirzozoda Parvon Zajnalobudin – Doctor of Law, professor.

Members of the Editorial Council: Mahmudzoda M.A. – Academician, Doctor of Law, Professor; Nasriddinzoda E.S. – Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Doctor of Law, Professor; Rakhimzoda M.Z. – Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Doctor of Law, Professor; Idizoda F.F. candidate of legal sciences; Zoir J.M. – Doctor of Law; Sharipov T. – Doctor of Law, Professor; Sharifzoda F.R. – Doctor of Law, Professor; Rahmon D.S. – Doctor of Law, Associate Professor; Safarzoda A.I. – Doctor of Law, Professor; Imomov A.I. – Candidate of Legal Sciences, Professor; Azizzoda U.A. – Doctor of Law, Professor; Malikova A.Kh. – Doctor of Law, Professor; (Samara, RF); Kanatbek Aziz – Doctor of Law, Professor (Bishkek, KR); Odinzoda R.S. – Doctor of Law; Shonasriddinov N. – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor; Rajabzoda M.N. – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor.

Editorial Board:

Editor-in-chief: Burizoda E.B. – Doctor of law, professor.

Deputy editor-in-chief: Rajabov S.A. – Doctor of law, professor.

Executive secretary: Nabiev F.S. – Candidate of legal sciences.

Members of the editorial board: Abdusalilov A. – doctor of law; Bobojonzoda I.Kh. – doctor of law, professor; Gadoev B.S. – doctor of law, associate professor; Gayurov Sh.K. – doctor of law, associate professor; Ibragimov S.I. – doctor of law, professor; Mahmudullozoda N.R. – doctor of law; Murodzoda A.A. – doctor of law; Nematov A.R. – doctor of law, associate professor; Nazarzoda N.J. – doctor of law; Safarbekzoda Kh.S. – doctor of law, associate professor; Rahmadjonzoda R.R. – doctor of law, associate professor; Abdulkhonov F.M. – candidate of legal sciences; Nasuriyon P. – candidate of legal sciences; Mansurzoda A.M. – candidate of legal sciences;

Edition and correction: Rajabov S.A., Nabiev F.S., Mirzoeva S.S.

The articles shall be critically reviewed. Texts of articles are published in an authorial release. Opinion of editorial members may not coincide with opinion of authors. While using and quoting of materials citation on "Academic Law Journal" is obligatory.

© Institute of state and Law, National Academy of Sciences of Tajikistan, 2026.

© Team of authors, 2026.

CONTENTS
ACTUAL PROBLEMS OF DAY

Burizoda E.B., Mahmadsarifzoda N. The role of civil registration authorities in preserving identity and developing national culture: a legal and institutional analysis	8
Abdusalilov A. Artificial intelligence and positive law: theoretical analysis of the problems of legal personality and responsibility	17
Ma'rufzoda M.M. Development of the State Security Service of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan	22

6D030100 - JURISPRUDENCE

THEORETICAL AND HISTORICAL LEGAL SCIENCES (SPECIALTY: 5.1.1)

Burizoda E.B. State-oriented legal culture and the idea of a secular state in the history of Tajik statehood	29
Bobojonzoda I.H. The mechanism of legal education: theoretical and practical issues	36
Rajabzoda R.M. The Concept, Essence, and Significance of Qiyās (Legal Analogy) in the Legal Doctrine of the Hanafi School: A Comparative Analysis of the Views of al-Sarakhsī, al-Bazdawī, and L. R. Syukiyainen	45

Kenjzoda Sh.Y. The concept of legality in XI-th – XV-th century persian-tajik legal thought	48
Nabiev F.S. Formation of the principles of law in the Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic	54
Abdulov H. Prison and judicial system mountain region north Tajikistan	65
Nabotov M.A. Scientific qualification of islamic jurists in the historical formation of law	68
Kadirzoda S.M. Political and legal thought of Khoja Nasiruddin Tusi	74

PUBLIC – LEGAL (STATE – LEGAL) SCIENCES (SPECIALTY: 5.1.2.)

Shirindzhonov F.I. Prospects for criminalizing the creation of a transnational criminal organization	78
Kodirzoda T.K. The problem of proof and evaluation of evidence in legal proceedings	84
Gulzoda N.A. Enhancing criminal procedure legislation in the context of female criminality	89

PRIVATE LEGAL (CIVILISTIC) SCIENCES (SPECIALTY: 5.1.3.)

Rahimzoda M.Z., Sanginzoda D.Sh. Regulation of remote (distance) work in the conditions of the digital economy: problems and necessary reforms in the Labor code of Tajikistan	96
Makhmadullozoda N.R., Nazarzoda D.K. Source of law as a fundamental theoretical and legal category and its role in the study of sources of labor law	104
Shonasridinov N. Application of fiduciary provisions in the corporate law of the Republic of Tajikistan	110
Makhmadullozoda N.R. The concept and types of working time: scientific approaches and their significance for the labor legislation of the Republic of Tajikistan	115
Nazarzoda D.Q. Regulatory and legal acts as the main source of labor law in the Republic of Tajikistan	126
Karimzoda N.S. Concept, content and methods of protection of labour rights	128
Abdurrahman J.B. Currency relations: essence and key elements of the currency system, control, and operations	133
Maqsatullozoda P.M. Concept and classification of non-traditional forms of employment	140
Hakimzoda D.A. Peculiarities of the judicial jurisdiction of labor disputes and problems of their legal regulation	146
Bachraev D.I. Legal sources of regulation of social protection of persons with disabilities in the Republic of Tajikistan	151
Isoev A.K. Basic labor safety requirements and state standards	156
Davlatkadamova O.M. Concept and characteristics of the enterprise lease agreement in business activity	166
Habibzoda H. Concept, characteristics and types of domestic tourism as an object of legal regulation	174

6D030200 - INTERNATIONAL LAW

INTERNATIONAL LEGAL SCIENCES (SPECIALTY: 5.1.5.)

Mirzozoda P.Z. Privileges and immunities of trade representations and their employees in international law	182
Rajabov S.A. International Law Provisions as a Basis for Improving Legal Education Around the World	187
Idizoda F.F. International legal issues of the parliamentary activities as a state body of foreign relations	194
Mahmudzoda M.A., Rasulzoda G. Inheritance of real estate in the legislation Republic of Tajikistan and foreign countries	199
Jabborov F.N. The role of the institute of international law in the codification of principles and norms of international water law	204

THE TRIBUNE OF YOUNG SCIENTISTS

Karimzoda D. Socio-criminological Foundations of Multiple Offenses as a Criminal Law Phenomenon	209
Sultanzoda T.S. Guarantees of legal and constitutional regulation of the sovereignty and territorial integrity of the Republic of Tajikistan	216
Azizkulova M.K. The place and role of principles in the criminal law system	225
Imomov M.M. Lawmaking in the system of tasks of the National Bank of Tajikistan	233
Taqaymurodzoda Z.A. Legal education is a factor in increasing the level of legal awareness	238
Shomardova Sh.S. The political and legal system of the Achaemenid empire	242
Ziyoboeva M.N. The existence of conditions that indicate remorse for an act and may serve as grounds for exemption from criminal liability	249

RULES FOR AUTHORS

МАСОИЛИ ДОҒИ РӯЗ=АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДНЯ=ACTUAL PROBLEMS OF DAY

НАҚШИ МАҚМОТИ САБТИ АСНОДИ ҲОЛАТИ ШАҲРВАНДӢ ДАР ҲИФЗИ ХУВИЯТ ВА
РУШДИ ФАРҲАНГИ МИЛЛӢ: ТАҲЛИЛИ ҲУҚУҚӢ ВА ИНСТИТУТСИОНАЛӢ

Буризода Эмомалӣ Бозор – д.и.х., профессор мудири шӯъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ. E-mail: buriev-68@mail.ru; **Махмадшарифзода Наргис** – докторанти PhD аз рӯи ихтисоси 6D030100 — ҳуқуқшиносӣ, Институти давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Мақолаи мазкур, таҳлили ҳуқуқӣ ва институтсионалии нақши мақмоти сабти асноди ҳолати шаҳрвандӣ (САҲШ) дар ҳифзи хувиат ва рушди фарҳанги миллии тоҷиконро дар бар мегирад. Мақсади таҳқиқот муайян намудани он аст, ки бақайдгирии давлатии рӯйдодҳои асосии ҳаёти инсон чӣ гуна ҳамзамон ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои қонунӣ, устувории номгузории миллий, рушди фарҳанги ҳуқуқӣ ва ташаққули омори боэътимоди давлатиро таъмин менамояд. Пояи манбаъшиносии таҳқиқотро Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии асноди ҳолати шаҳрвандӣ» аз 2 январи соли 2025, Кодекси оила, қонунгузорӣ дар бораи забони давлатӣ ва ҳифзи маълумоти шахсӣ, санадҳои байналмилалӣ ва стандартҳои Созмони Милалӣ Муттаҳид ташкил медиҳанд. Дар раванди таҳқиқот усулҳои шакли -ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ, сохторӣ-функционалӣ ва таҳлили низомӣ истифода шудаанд.

Навгониҳои илмӣ мақола дар пешниҳоди модели чорвазифагии фаъолияти САҲШ ифода меёбад: вазифаи мақомсозу ҳуқуқмуқарраркунанда, вазифаи исботи ҳифзкунанда, вазифаи забони хувиатӣ ва вазифаи иттилоотӣ омӯрӣ. Муаллиф асоснок менамоянд, ки таъсири ин мақмот ба фарҳанги миллий бояд на ҳамчун назорати маъмурӣ бар интиҳоби шахс, балки ҳамчун татбиқи қонуният, ҳифзи шаъну шараф, таъмини манфиатҳои беҳтарини кӯдак, эҳтироми ҳуқуқи ақаллиятҳои миллий ва пешниҳоди хизматрасонии босифат фаҳмида шавад. Дар натиҷа, пешниҳодҳо оид ба тақмили Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ, ягонасозии имло ва ҳуҷҷатнигорӣ, густариши дастрасии хизматрасонӣ, ҳифзи маълумоти шахсӣ ва баланд бардоштани сифати идоракунии рақамӣ манзур гардидаанд.

Калидвожаҳо: сабти асноди ҳолати шаҳрвандӣ, хувиати ҳуқуқӣ, фарҳанги миллий, номгузории миллий,

ҳуқуқ ба ном, бақайдгирии таваллуд, оила, рақамиқунонӣ, маълумоти шахсӣ, Тоҷикистон

Муқаддима. Бақайдгирии давлатии асноди ҳолати шаҳрвандӣ яке аз зерсохторҳои бунёдии давлати ҳуқуқбунёд мебошад. Тавассути ин низом таваллуд, вафот, ақди никоҳ, бекор кардани ақди никоҳ, фарзандхондӣ, муқаррар намудани падарӣ ва иваз намудани насаб, ном ё номи падар дар шакли ҳуқуқӣ тасдиқ мегарданд. Сабти расмӣ на танҳо далели рӯйдоди ҳаётро ҳуҷҷатӣ месозад, балки барои амалисозии ҳуқуқ ба фардият, оила, моликият, мерос, ҳифзи иҷтимоӣ ва дигар ҳуқуқҳои воқеа замина фароҳам меорад. Аз ҳамин ҷиҳат, Конвенсия оид ба ҳуқуқҳои кӯдак бақайдгирии ҷаври таваллуд, ҳуқуқ ба ном ва шаҳрвандиро ба низоми қафолатҳои асосии кӯдак дохил менамояд [7, мод. 7–8]. Паймони байналмилалӣ доир ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ низ ҳуқуқи ҳар кӯдакро ба бақайдгирии ҷаври таваллуд ва ном эътироф мекунад [8, мод. 24]. Дар стандартҳои Созмони Милалӣ Муттаҳид сабти асноди ҳолати шаҳрвандӣ манбаи асосии пайвасти омори демографӣ ва яке аз пояҳои хувиати ҳуқуқӣ доништа мешавад [9, с. 3–12; 10, с. 9–18].

Аҳамияти мақмоти САҲШ танҳо бо таҳияи шаҳодатнома маҳдуд намегардад. Ном, насаб, номи падар, ҳолати оилавӣ ва пайванди ҳешутаборӣ дар баробари мазмуни ҳуқуқӣ дорои маъноии забонӣ, таърихӣ ва фарҳангӣ мебошанд. Аз ин рӯ, тарзи ба қайд гирифтани онҳо ба ҳифзи забони давлатӣ, муттасилии хотираи оилавӣ ва шинохти мансубияти фарҳангии шахс таъсир мерасонад. Дар баробари ин, чунин таъсир бояд дар қарбҳои қонуният, баробарӣ, шаъну шарафи инсон ва озодии шахсӣ амалӣ гардад. Ҳар гуна баррасии илмӣ нақши фарҳангии САҲШ, ки ин тавозунро ноҳида мегардад, метавонад фаъолияти ҳифзи ҳуқуқро ба назорати аз ҳад зиёди маъмурӣ бар интиҳоби шаҳрванд табдил диҳад.

Мавзуи баррасишаванда барои Ҷумҳурии Тоҷикистон махсусан муҳим аст. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии асноди ҳолати шаҳрвандӣ» аз 2 январи соли 2025, № 2117, марҳалаи нави танзими соҳаро оғоз намуд. Қонун вазъи ҳуқуқии мақомоти бақайдгиранда, тартиби анҷом додани амалиёти дахлдор, пешбурди феҳристи давлатии электронӣ, ҳифзи маълумоти шахсӣ ва қоидаҳои номгузориро ба таври мукамал муайян кардааст [2]. Ҳамзамон, гузариш аз сабти танҳо қоғазӣ ба низомии омехтаи қоғазӣ ва электронӣ муносибати байни ҳуқуқ, забон, омор ва технологияро тағйир медиҳад. Дар чунин шароит, таҳқиқи САҲШ ҳамчун ниҳоди ҳамзамон ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ зарурати назариявӣ ва амалӣ дорад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ фаъолияти САҲШ бештар аз дидгоҳи расмие маъмури, ҳуқуқӣ оила ва исботи ҳолати шаҳрвандӣ баррасӣ мешавад. Дар таҳқиқоти байналмилалӣ бошад, диққати асосӣ ба ҳуқуқ ба бақайдгирии таваллуд, фарогирии аҳоли, сифати омори ҳаёти ва пайвастиҳои сабти аснод бо низомии хувияти ҳуқуқӣ равона шудааст. С. Сретер бақайдгирии шахсиятро ниҳоди табиғӣ ҳисобида ҳуқуқҳои эълоншуда ба имкониятҳои воқеии иҷтимоӣ медонад [12, с.67–86]. Ф. Сетел ва ҳаммуаллифон набудани сабти бозғимодӣ таваллуду вафотро сабаби «ноаён» мондани гурӯҳҳои осебазир дар сиёсатгузорӣ арзёбӣ кардаанд [13, с.1569–1577]. П. Маҳпатра ва ҳаммуаллифони дигари ӯ аҳамияти сифат, фароғирӣ ва пайвастиҳои омори ҳаётиро нишон медиҳанд [14, с.1653–1663], дар ҳоле ки К. Абузар ва ҳаммуаллифонаш ҳамкориҳои байнисоҳавӣ ва технологияро шартӣ устувории ислоҳот мешуморанд [15, с.1373–1385].

Бо вуҷуди ин, робитаи байни бақайдгирии давлатӣ, хувияти ҳуқуқӣ ва фарҳанги миллий дар шароити Тоҷикистон ҳанӯз ба таври низомии ягона баён нашудааст. Он аз объекти таҳқиқот вобаста аст. Объекти таҳқиқот муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошанд, ки ҳангоми бақайдгирии давлатии асноди ҳолати шаҳрвандӣ ба вуҷуд меоянд. Мавзӯи бевоситаи таҳқиқот меёриҳои ҳуқуқӣ, вазифаҳои институтсионалӣ ва механизмҳои забонию рақамие мебошанд, ки ба хувияти шахс ва муҳити фарҳангӣ таъсир мерасонанд. Мақсади мақола муайян кардани мазмун ва ҳудуди нақши мақомоти САҲШ дар ҳифзи хувият ва рушди фарҳанги миллий мебошад. Барои расидан ба ин мақсад вазифаҳои зерин гузошта шудаанд: таҳлили мақоми ҳуқуқии САҲШ, муайян кардани вазифаҳои асосии он, арзёбии нақши бақайдгирии таваллуд ва номгузорӣ,

ошкор намудани имконияту хавфҳои рақамикунӣ ва таҳияи пешниҳодҳои амалӣ.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки фаъолияти мақомоти САҲШ бо модели чорвазифагӣ шарҳ дода мешавад. Ин модел вазифаҳои мақомсозу ҳуқуқмуқарраркунанда, исботию ҳифзкунанда, забонию хувиятӣ ва иттилоотию омориро дар як низомии ягона муттаҳид месозад. Чунин муносибат имкон медиҳад, ки нақши фарҳангии мақомоти САҲШ аз доираи шиорҳои умумӣ берун оварда шуда, бо меёриҳои санҷишпазирӣ қонуният, дастрасӣ, дақиқии маълумот, ҳифзи шаъну шараф ва сифати хизматрасонӣ арзёбӣ гардад.

ДАРАҶАИ ОМУЗИШИ МАВЗУЪ ВА МЕТОДОЛОГИЯИ ТАҲҚИҚОТ.

Пояи назариявии мақоларо консепсияи хувияти ҳуқуқӣ, таълимот дар бораи воқеияти ҳуқуқӣ, назарияи хизматрасонии давлатӣ ва муносибати сохторӣ-функционалӣ ташкил медиҳанд. Хувияти ҳуқуқӣ дар ин таҳқиқот ҳамчун маҷмӯи маълумоти расман эътирофшуда дар бораи шахс фаҳмида мешавад, ки пайвастиҳои ӯро бо ҳуқуқу уҳдадорихо таъмин менамояд. Он ба мафҳуми хувияти фарҳангӣ баробар нест, вале бо он робитаи устувор дорад: номи шахс, забони сабт, пайванди ҳешутаборӣ ва ҳолати оилавӣ ҳамзамон нишонаҳои ҳуқуқӣ ва фарҳангӣ мебошанд.

Дар таҳқиқот усули шакли-ҳуқуқӣ барои муайян кардани мазмуни меёриҳои Қонуни № 2117, Кодекси оила, қонунгузорӣ дар бораи забони давлатӣ ва ҳифзи маълумоти шахсӣ истифода шудааст. Усули қиёсӣ-ҳуқуқӣ имкон додааст, ки қонунгузориҳои миллий бо Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак ва стандартҳои СММ оид ба сабти асноди ҳолати шаҳрвандӣ, омори ҳаёти ва идоракунии хувият муқоиса карда шавад. Усули таърихӣ-ҳуқуқӣ барои нишон додани гузариш аз сабти қоғазӣ пароканда ба феҳристи ягонаи электронӣ, усули сохторӣ-функционалӣ барои таснифи вазифаҳои САҲШ ва усули низомӣ барои таҳлили робитаи он бо соҳаҳои тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоӣ, омор ва идоракунии рақамӣ татбиқ гардидааст.

Манбаҳои таҳқиқот ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: Гурӯҳи якум санадҳои меёрии ҳуқуқии миллий мебошанд: Конституция, Қонуни № 2117, Кодекси оила, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи маълумоти шахсӣ» ва қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ [1–6]; Гурӯҳи дуюм, санадҳо ва дастурҳои байналмилалӣ мебошанд [7–11]; Гурӯҳи сеюмро, таҳқиқоти илмӣ ва

маводи расмии ислоҳоти соҳа ташкил додаанд [12–20]. Ин таркиб имконият медиҳад, ки таҳлил танҳо ба баёни қонун маҳдуд нашуда, бо арзёбии институтсионалӣ ва таҷрибаи рақамикунонӣ тақвият дода шавад.

Таҳқиқот хусусияти назариявӣ ҳуқуқӣ дорад ва ба пурсиши сотсиологӣ ё таҳлили парвандаҳои инфиродӣ таъяс намекунад. Аз ин рӯ, маълумоти миқдорӣ танҳо аз манбаъҳои расмӣ истифода шуда, ҳамчун нишондиҳандаи умумии самти ислоҳот шарҳ дода мешавад. Ин маҳдудият ҳулосаҳои марбут ба қаноатмандии аҳоли, сабабҳои дер бақайдгирӣ ва таъсири воқеи меъёрҳои номгузорию барои таҳқиқоти минбаъдаи эмпирикӣ боз мегузорад.

МАҚОМИ ҲУҚУҚӢ ВА МОДЕЛИ ФУНКЦИОНАЛИИ МАҚОМОТИ САҲШ

Мувофиқи Қонуни № 2117, асноди ҳолати шаҳрвандӣ амал ё ҳодисае мебошанд, ки боиси ба вучуд омадан, тағйир ё қатъ гардидани ҳуқуқ уҳдадорихо шуда, вазъи ҳуқуқии шахсро муайян мекунад [2, мод. 2]. Қонун бақайдгирӣро бо ду ҳадафи ба ҳам пайванд муқаррар менамояд: ҳифзи ҳуқуқҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ шахс ва таъмини манфиати давлату ҷамъият, аз ҷумла ҷамъоварии маълумоти оморӣ пурра, боэтимод ва саривақтӣ [2, мод. 3]. Аз ин муқаррарот бармеояд, ки САҲШ танҳо воҳиди техникаи ҳуҷҷатгузорӣ набуда, ниҳоди хизматрасонии давлатӣ, кафолати исботи ҳуқуқ ва манбаи маълумоти идоракуний мебошад.

Вазифаи якум — вазифаи мақомсозу ҳуқуқмуқарраркунанда аст. Хусусияти ҳуқуқии натиҷаи бақайдгирӣ вобаста ба навъи аснод фарқ мекунад. Таваллуд ва вафот пеш аз сабт ҳамчун рӯйдоди воқеӣ ба амал меоянд, вале бақайдгирӣ онҳоро барои низомии ҳуқуқӣ қобили исбот ва истифода месозад. Дар мавриди ақди никоҳ, бекор кардани он, фарзандхондӣ ё иваз намудани ном сабти давлатӣ метавонад лаҳзаи муайянкунандаи пайдоиш ё тағйири мақоми ҳуқуқӣ гардад. Аз ин рӯ, мақомот бояд ҳангоми қабули қарор на танҳо шакли ҳуҷҷат, балки оқибатҳои ҳуқуқии он барои шахсони манфиатдорро ба назар гиранд.

Вазифаи дуюм — вазифаи исботию ҳифзкунанда мебошад. Шаҳодатнома ва сабти аснод воситаи расмӣ тасдиқи синну сол, пайванди ҳешутаборӣ, ҳолати оилавӣ ва дигар маълумоти дорои аҳаммияти ҳуқуқӣ мебошанд. Дақиқии як ҳарф дар ном, як рақам дар сана ё як ишора дар ҳолати оилавӣ метавонад ба мерос, алимент, нафақа, таҳсил, сафар, молиякӣ ва мурофияи судӣ таъсир расонад. Бинобар ин, сифати фаъолияти САҲШ бояд бо шумораи ҳуҷҷатҳои додашуда не, балки бо дурустӣ,

саривақтӣ, имкони ислоҳи хато ва ҳифзи ҳуқуқӣ мурочиаткунанда арзёбӣ шавад.

Вазифаи сеюм — вазифаи забонию ҳувию аст. Коргузори мақомоти бақайдгиранда ба забони давлатӣ анҷом меёбад [2, мод. 3, қ. 5], тарзи навишти насаб, ном ва номи падар бошад, бояд ба қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ мувофиқ бошад [2, мод. 20, қ. 8]. Бо ин роҳ, низомии бақайдгирӣ ба ягонагии меъёрҳои имлоӣ ва устувории шакли расмӣ номҳо мусоидат мекунад. Аммо ин вазифа хусусияти ёрирасон ва ҳифзи ҳуқуқӣ дошта мақомот бояд шакли дурусти сабтро таъмин намоянд, на ин ки завқи фарҳангии шахсро берун аз ҳудуди қонун иваз кунанд.

Вазифаи чорум — вазифаи иттилоотӣ оморӣ ва идоракуний мебошад. Маълумоти САҲШ барои баҳисобгирӣ аҳоли, банақшагирӣ муассисаҳои маорифу тандурустӣ, сиёсати иҷтимоӣ, таҳлили никоҳу талоқ ва арзёбии равандҳои демографӣ аҳаммият дорад. Маҳз пайвастагӣ ва фарогирии сабт имкон медиҳад, ки давлат на ба таҳмин, балки ба маълумоти воқеӣ таъяс намоянд. Дар айни замон, истифодаи тақрорӣ чунин маълумот бояд ба мақсади қонунӣ, ҳадди зарурӣ ва талаботи ҳифзи маълумоти шахсӣ маҳдуд бошад.

Моделӣ мазкур нишон медиҳад, ки нақши САҲШ дар фарҳанги миллӣ мустақим ва яқсамта нест. Он тавассути таъмини ҳуқуқ, забони ҳуҷҷатгузорӣ, ҳифзи номи шахс, этимод ба ниҳодҳои давлатӣ ва ташаққули маълумоти боэтимод амалӣ мешавад. Ҳар қадар қонунӣ, дақиқӣ ва муносибати эҳтиромона баланд бошад, ҳамон қадар таъсири фарҳангии ин мақомот мусбат арзёбӣ мегардад. Баръакс, хато дар ҳуҷҷат, радди беасос, муносибати таъзимез ё фашш шудани маълумоти шахсӣ метавонад этимоди шаҳрвандро ба давлат ва арзишҳои ҳуқуқӣ коҳиш диҳад.

**БАҚАЙДГИРИИ ТАВАЛЛУД ҲАМЧУН
КАФОЛАТИ ҲУВИЮ ҲУҚУҚӢ.** Таваллуд рӯйдоди биологӣ аст, вале сабти он шахсро дар низомии расмӣ ҳуқуқ «намоён» месозад. Шаҳодатномаи таваллуд одатан аввалин ҳуҷҷатест, ки ном, сана ва ҷойи таваллуд, маълумоти падару модар ва дигар унсурҳои асосии ҳувию ҳуқуқиро тасдиқ менамояд. Ҳарчанд бақайдгирӣ таваллуд худ аз худ ҳамаи ҳуқуқҳоро ба вучуд намеорад, он воситаи асосии исботи онҳо ва дарвозаи амалии дастрасӣ ба таҳсил, тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоӣ, мерос ва ҳуҷҷатҳои минбаъдаи шахсӣ мебошад [12, с.75–79; 13, с.1570–1572].

Қонуни амалкунанда принципи фарогириро тақвият медиҳад. Агар ҳуҷҷати тасдиқкунандаи шахсияти падару модар ё аризадиханда мавҷуд набошад, бақайдгирӣ таваллуди қудак метавонад

дар асоси мурочиати хаттии ташкилоти тиббӣ ё мақомоти васоюгу парасторӣ анҷом дода шавад [2, мод. 18, қ. 4]. Ин меъёр аз ҳолатҳои пешгирӣ мекунад, ки норасоии ҳуччатҳои калонсолон ба беқайд мондани қӯдак оварда мерасонад. Ҳамчунин, қонун барои баррасии аризаи бақайдгирии таваллуд муҳлати се рӯзи кориро муқаррар мекунад [2, мод. 18, қ. 5]. Аз назари ҳифзи ҳуқуқ, чунин муҳлат бояд бо соддагии расмӣ, дастрасии ҷуғрофӣ ва имкони назорати иҷро ҳамроҳ бошад.

Маводи расмӣ барномаи ислоҳоти САҲШ нишон медиҳад, ки фарогирии бақайдгирии қӯдакон дар Тоҷикистон дар сатҳи баланд қарор дорад. Тибқи иттилои Барномаи рушди СММ, то соли 2026 тақрибан 98 фоизи қӯдакони то панҷсола ба қайд гирифта шудаанд ва аксари кулли навзодон дар соли аввали ҳаёт соҳиби сабти расмӣ мегарданд [19]. Ин пешрафт муҳим аст, вале нишондиҳандаи миёна метавонад мушкилоти гурӯҳҳои ҷудогоноро пинҳон кунад. Оилаҳои сокини минтақаҳои дурдаст, шаҳсони дорои маъубият, муҳочирон, модарони танҳо ва шаҳрвандони дорои ҳуччатҳои носаҳеҳ метавонанд бо монеаҳои иловагӣ рӯ ба рӯ шаванд.

Аз ҳамин сабаб, фарогирии бақайдгирӣ бояд бо меъёри «ҳеҷ кас берун намонад» арзёбӣ шавад. Барои ин, мақомоти САҲШ бояд бо муассисаҳои тиббӣ, мақомоти маҳаллӣ ва сохторҳои ҳифзи иҷтимоӣ мубодилаи қонунӣ иттилоот ва роҳнамоии мурочиаткунандаро ба роҳ монанд. Хизматрасонии сайёр, қабули электронӣ, огоҳсозии падару модар дар таваллудхона ва тартиби равшани бақайдгирии дермонда метавонанд дастрасиро беҳтар намоянд. Бо вучуди ин, ҳамгирии байниидоравӣ набояд боиси ҷамъоварии аз ҳад зиёди маълумот ё маҳдуд шудани ҳуқуқи шахс ба огоҳӣ ва ислоҳи маълумоти худ гардад.

Дар фарҳанги ҳуқуқӣ бақайдгирии саривақтии таваллуд маънои васеътар дорад. Он ба падару модар мефаҳмонад, ки номгузорӣ, муайян намудани падарӣ ва ҳифзи манфиатҳои қӯдак танҳо масъалаи хонаводагӣ нестанд, балки оқибатҳои ҳуқуқӣ доранд. Муносибати корманди САҲШ дар ин марҳала метавонад аввалин таҷрибаи бевоситаи оила бо хизматрасонии давлатӣ бошад. Аз ин рӯ, хушмуомилагӣ, шарҳи фаҳмо, риояи махфият ва пешгирии муносибати айбҷӯена қисми ҷудонашавандаи ҳифзи фарҳанги ҳуқуқӣ мебошанд.

НОМГУЗОРИИ МИЛЛӢ ҲАМЧУН МЕХАНИЗМИ ФАРҲАНГӢ-ҲУҚУҚӢ. Номӣ шахс дар як вақт се вазифаро иҷро мекунад: ўро дар муносибатҳои ҳуқуқӣ мушаххас месозад, пайванди оилавӣро иҷтимоиро нишон медиҳад ва маънои фарҳангиро интиқол медиҳад. Дар ҷомеаи тоҷик

номҳо аксаран хотираи таърихӣ, ормонҳои ахлоқӣ, образҳои адабӣ ва пайванди наслҳоро ифода мекунанд. Аз ин ҷиҳат, ҳифзи фонди номгузорӣ ҷузъи сиёсати забонӣ ва фарҳангӣ мебошад. Вале номи шахс пеш аз ҳама унсурӣ шахсият ва шаъну шарафи ўст; бинобар ин, танзими давлатӣ бояд бо ҳуқуқи оила ба интиҳоби ном ва манфиатҳои беҳтарини қӯдак мутаносиб бошад.

Моддаи 20 Қонуни № 2117 номгузорӣ ва шакли дурусти навишти номро ба фарҳанг, анъанаҳои миллий ва Феҳристи номҳои миллий тоҷикӣ мепайвандад. Қонун тарзи ташаккули насаб ва номи падар, истифодаи пасвандҳои насабсоз, риояи имлои забони тоҷикӣ ва кафолати ҳуқуқи ақаллиятҳои миллиро муайян мекунад [2, мод. 20]. Феҳристи номҳои миллий тоҷикӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 июли соли 2016, № 325 тасдиқ шудааст ва минбаъд тағйир ёфтааст, барои амалияи номгузорӣ заминаи меъёрӣ ва забоншиносӣ фароҳам меорад [6].

Аҳамияти Феҳрист дар он аст, ки шакли дурусти ном, маънои он ва мутобикати имлоиро барои шаҳрванд ва корманди бақайдгиранда дастрас месозад. Он метавонад аз ҳамаи тасодуфӣ, сабти шаклҳои таҳқиромез ё вожаҳои барои шахсияти қӯдак номуносиб пешгирӣ намояд. Дар айни замон, Феҳрист набояд ҳамчун рӯйхати комилан баста ва тағйирнопазир фаҳмида шавад. Забон ва фарҳанги номгузорӣ раванди зинда буда, номҳои таърихӣ камистеъмол эҳё мешаванд, шаклҳои нави адабӣ пайдо мегарданд ва робитаҳои байналмилалӣ захираи номҳоро васеъ мекунанд. Аз ин рӯ, навсозии даврии Феҳрист бояд бо иштироки забоншиносон, ҳуқуқшиносон, таърихшиносон ва намоёндагони ҷомеа анҷом ёбад.

Таъбиқи меъёрҳои номгузорӣ се тавозуни асосиро талаб мекунад. Тавозуни якум байни озодии интиҳоби падару модар ва манфиати беҳтарини қӯдак аст. Давлат метавонад аз номи таҳқиромез ё пастзанандаи шаъну шараф пешгирӣ кунад, вале маҳдудият бояд дақиқ, пешбинишаванда ва бо сабаби хаттӣ асоснок бошад. Тавозуни дуюм байни ҳифзи забони давлатӣ ва ҳуқуқи ақаллиятҳои миллий мебошад. Қонун ҳуқуқи онҳоро ба номгузорӣ тибқи анъанаҳои миллий кафолат медиҳад [2, мод. 20, қ. 9]; аз ин рӯ, корманд бояд фарқи байни номи ғайритаҷрибӣ ва номи ғайриқонунӣ ё таҳқиромезро дуруст дарк кунад. Тавозуни сеюм - байни ягонагии сабт ва гуногуншаклии фарҳангист. Ягонагӣ барои ҳуччатҳо зарур аст, аммо набояд ба якрағсозии беасоси хувият оварда расонад.

Масъалаи дигари муҳим мутобикати имло ва нигоштани номҳо дар ҳуччатҳои гуногун мебошад.

Як шахс метавонад дар шаҳодатномаи таваллуд, шиноснома, диплом, санади моликият ва низоми электронии хоричӣ бо шаклҳои каме фарқкунандаи ном сабт шавад. Ин фарқиятҳо баъзан аз гузариш байни алифбои кириллӣ ва лотинӣ, тарҷума ба забони русӣ ё воридкунии нодурусти ҳарфҳои хоси тоҷикӣ ба миён меоянд. Хатои хурди техникӣ метавонад шахсро маҷбур созад, ки барои исботи ягонагии ҳуҷҷатҳо вақти зиёд сарф намояд. Аз ин рӯ, таҳияи стандарти ягонаи имло ва ҳуҷҷатнигорӣ, санҷиши худкори шаклҳои эҳтимолӣ ва тасдиқи ҳатмии шахс пеш аз сабти ниҳой зарур аст.

Аз дидгоҳи фарҳангӣ, ғайриқонунии САҲШ дар соҳаи номгузорӣ бояд хусусияти маърифатӣ дошта бошад. Портал ё нуқтаи хизматрасонӣ метавонад дар бораи маъно, реша, шакли дурусти навишт ва вариантҳои қобили қабул маълумоти ғаммо пешниҳод кунад. Чунин машварат аз амри маъмурӣ самараноктар аст, зеро падару модар қарорро бо дарки маъно ва оқибатҳои ҳуқуқии он қабул мекунанд. Маърифати забонӣ ҳамзамон эҳтиром ба интихоби шахс ва масъулият дар назди қудро таъмин мекунад.

МАҚОМОТИ САҲШ, НИҲОДИ ОИЛА ВА ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚӢ

Оила яке аз муҳитҳои асосии интиқоли забон, одоб, хотираи таърихӣ ва масъулияти иҷтимоӣ мебошад. Аммо ҳифзи оила аз назари ҳуқуқӣ пеш аз ҳама маънои таъмини ихтиёрӣ будани ақди никоҳ, баробарии ҳамсарон, ҳифзи ҳуқуқи қудро ва муайян будани оқибатҳои молумулкиро шахсро дорад. Мақомоти САҲШ дар ин рағбанд вазифаи хоси худро иҷро намуда, воқеияти ақди никоҳ, бекор кардани он, фарзанддонӣ, падарӣ ва дигар ҳолатҳои дахлдорро тибқи қонун ба қайд мегиранд [2; 3].

Бақайдгирии ақди никоҳ ба муносибати оилавӣ шакли расмӣ ҳуқуқӣ медиҳад ва сарҳади замони пайдоиши ҳуқуқи уҳдадорӣ ҳамсаронро муайян мекунад. Ин барои моликияти муштарак, уҳдадорӣ таъминот, мерос ва ҳифзи манфиатҳои фарзандон аҳамият дорад. Бақайдгирии бекор кардани ақди никоҳ низ, новобаста аз баҳодиҳии ахлоқии тарафҳо, бояд дақиқ ва бетараф анҷом ёбад, зеро номуайянии ҳолати оилавӣ метавонад ба ҳуқуқи ҳар ду тараф ва шахсони сеюм зарар расонад. Аз ин рӯ, нақши САҲШ дар устувории оила на бо маҷбур кардани шахрванд ба нигоҳ доштани муносибати шахсӣ, балки бо таъмини қонуният, огоҳӣ ва ҳифзи ҳуқуқ ифода меёбад.

Мақомоти САҲШ набояд вазифаҳои суд, мақомоти васояту парасторӣ, муассисаҳои тиббӣ ё рағбдориро иваз намоянд. Бо вучуди ин, онҳо

метавонанд ҳамчун нуқтаи ҳамроҳсозӣ амал карда, ба нахонадорон дар бораи ҳуқуқи уҳдадорӣ маълумоти муҳтасар пешниҳод намоянд, шахсони эҳтиётмандро ба хизматрасонии ҳуқуқӣ ё иҷтимоӣ роҳнамоӣ кунанд ва ҳангоми ошкор шудани ҳолати дорои хавф ба мақоми салоҳиятдор хабар диҳанд. Чунин ҳамкорӣ танҳо дар асоси вақолати қонунӣ ва бо риояи махфият қобили қабул аст.

Хонаҳои ақди никоҳ ва маросими расмӣ бақайдгирии метавонанд ҷанбаи рағбӣ фарҳанги давлатдориро низ инъикос намоянд. Муҳити муносиб, истифодаи дурусти забони давлатӣ ва шарҳи масъулияти ҳамсарон ба баланд шудани эҳтиром ба ақди никоҳ мусоидат мекунанд. Аммо намоиш маросим набояд вазифаи ҳуқуқиро қанор гузорад. Асоси эътимод ба ниҳод муносибати баробар, дастрасии шахсони дорои маъъюбият, шаффофияти пардохтҳо ва набудани талаботи ғайриқонунӣ мебошад.

Фарҳанги ҳуқуқӣ дар ғайриқонунии САҲШ аз забони муошират оғоз мешавад. Истилоҳи мураккаби ҳуқуқӣ, радди қўтоҳӣ бидуни шарҳ ё муносибати фармонфармоӣ шаҳрвандро аз моҳияти қонун дур мекунад. Баръакс, шарҳи оммафаҳм, пешниҳоди рӯйхати дақиқи ҳуҷҷатҳо, нишон додани муҳлат ва тартиби шикоят ба дарки қонун мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, омодагии қарор бояд дар баробари дониши ҳуқуқӣ малакаи муошират, забони давлатӣ, ҳалли ҳолатҳои ҳассос ва одоби хизматиро дар бар гирад.

РАҚАМИ ҚУНОНӢ, ОМОР ВА ҲИФЗИ МАЪЛУМОТИ ШАХСӢ

Қонуни № 2117 барои ташаккули низоми муносибати рақамӣ заминаи бевосита гузоштааст. Сабти асноди ҳолати шахрвандӣ метавонад дар шакли қоғазӣ ва ё ҳуҷҷати электронӣ тартиб дода шавад; сабтҳои электронӣ дар феҳристи давлатии асноди ҳолати шахрвандӣ нигоҳ дошта мешаванд [2, мод. 4]. Феҳрист ҳамчун низоми ягонаи иттилоотии давлатӣ муайян шуда, барои ҳар сабт рақами ягонаи тағйирнопазир пешбинӣ мекунад. Сабтҳои воридшуда таҳти нигоҳдории доимӣ қарор дошта, маълумоти қаблӣ ҳатто баъди ислоҳ ҳифз мешавад [2, мод. 5]. Ин меъёрҳо барои пайгирии таърихи сабт, пешгирии тақрор ва ҳифзи эътимоднокии маълумот муҳиманд.

Рақами қунонӣ яқинд афзалият-бартарӣ дорад. Аввал, он муҳлати қўстқў ва додани шаҳодатномаи тақрориро қўиш медиҳад. Дуом, эҳтимоли гум шудани дафтари қоғазӣ ё тақрори сабтро аз байн мебарад. Сеюм, барои муқодилаи қонунии маълумот бо соҳаҳои тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоӣ ва омор замина мегузорад. Қорум, таҳлили фаврии

тамоюлҳои демографӣ ва банақшагирии захираҳои давлатиро имконпазир мегардонад. Дастурҳои СММ низ пайвастиҳои сабти аснод, омили ҳаёти ва идоракунии хувиетро ҳамчун шартҳои самаранокии низом арзёбӣ мекунад [10, с.25-47; 11]. А. Лопес ва Ф. Сетел таъкид мекунад, ки имкониятҳои технология танҳо дар сурати мавҷуд будани иродаи институтсионалӣ, сифати маълумот ва ҳамкориҳои устувори соҳаҳо натиҷаи дарозмуддат медиҳанд [16].

Ислоҳоти соҳаҳои охир дар Тоҷикистон ба ҳамин самт равона шудааст. Дар марҳалаи қаблӣҳои лоиҳаи ислоҳот низомии электронии сабти аснод дар ҳамаи 68 идораи САҲШ ҷорӣ ва зиёда аз 300 корманд омӯзонида шудаанд [17]. Лоиҳаи амалкунандаи соҳаҳои 2022–2026 фарогирии ҷумҳуриявӣ дошта, ба хизматрасонии онлайн, сайёр ва анъанавӣ, ҳамкориҳои байниидоравӣ ва бехосии хувиати ҳуқуқӣ равона гардидааст [18]. Тибқи иттилоии соли 2026, 74 идора аз дастгирии лоиҳа баҳра гирифта, рақамикунони тақрибан 2,5 миллион сабти таърихӣ идома дорад; сатҳи қаноатмандии истифодабарандагон аз 48 фоизи соли 2016 ба 86 фоиз дар соли 2024 расидааст [19]. Ин нишондиҳандаҳо пешрафтро инъикос мекунад, аммо барои ҳулосаи пурра бояд сифати сабт, шумораи хатоҳои ислоҳшуда, фарогирии гурӯҳҳои осебпазир ва амнияти маълумот низ баҳогузорӣ карда шаванд.

Рақамикунонӣ ҳамзамон хавфҳои нав ба вучуд меорад. Дастрасии беиҷозат, истифодаи маълумот берун аз мақсади ҷамъоварӣ, хатои ҳамгирии маҳзанҳо, омехта шудани сабти шахсони ҳамном ва қатъ шудани низомии иттилоотӣ метавонанд ба ҳуқуқи шахрванд таъсири ҷиддӣ расонанд. Қонуни №2117 маълумоти дар натиҷаи бақайдгирӣ дастрасшударо махфӣ эътироф карда, доираи шахсони дорои ҳуқуқи гирифтани онро маҳдуд месозад [2, мод.15]. Қонунгузорӣ дар бораи ҳифзи маълумоти шахсӣ низ ҷамъоварӣ, коркард ва ҳифзи чунин маълумотро ба принципҳои қонунӣ ва амният мепайвандад [5].

Аз ин рӯ, феҳристи электронӣ бояд аз рӯйи принципи «ҳифзи маълумот аз марҳалаи тарҳрезӣ» рушд дода шавад. Дастрасии кормандон бояд вобаста ба вазифаи мансабӣ маҳдуд, ҳар амали воридшавӣ ва тағйирот сабт, нусхаҳои эҳтиётӣ мунтазам санҷида ва тартиби воқуниш ба ҳодисаи киберӣ пешақӣ муайян карда шавад. Шахс бояд бидонад, ки қадом маълумот бо қадом мақсад коркард мешавад, ба сабти худ дастрасӣ дошта бошад ва дар сурати хато ислоҳи онро бо расмиёти фаҳмо талаб карда тавонад. Истифодаи воситаҳои худкор, аз ҷумла санҷиши имло ё ошкорсозии тақрор, бояд қарорро дастгирӣ кунад, на ин ки

салоҳияти ҳуқуқии корманд ва ҳуқуқи шахс ба баррасии инфиродиро иваз наояд.

Омили ҳаёти маҳсули ҷамъбастиҳои фаъолияти САҲШ аст. Барои сиёсати давлатӣ на танҳо шумораи таваллуд ё вафот, балки саривақтӣ, фарогирӣ ва мутобикати маълумот аҳамият дорад [9; 14]. Пешниҳоди маҷмӯи маълумоти беномшуда барои таҳқиқоти илмӣ метавонад ба омӯзиши демографӣ, оила, номгузорӣ ва муҳоҷират мусоидат кунад. Аммо беномсозӣ бояд воқеӣ бошад: дар ноҳияҳои хурд омезиши сана, маҳал ва нишонаҳои оилавӣ метавонад шахсро дубора муайян созад. Аз ин рӯ, сатҳи тафсилоти омили нашршаванда бояд бо арзёбии хавфи бозшиносӣ мутобик карда шавад.

САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ТАКМИЛИ ФАЪОЛИЯТ

Якум, зарур аст дастури ягонаи методӣ оид ба сабти насаб, ном ва номи падар таҳия ё такмил дода шавад. Он бояд қоидаҳои имлои ҳарфҳои ҳоси ҷиқӣ, шаклҳои насабсоз, тартиби сабти номҳои ақаллиятҳои миллӣ, транслитератсия ба алифбои лотинӣ ва муносибат бо ихтилофи ҳуҷҷатҳои қаблӣро фаро гирад. Дастур бояд барои шахрвандон низ дастрас бошад, то натиҷаи мурочиат пешгӯишаванда гардад.

Дуюм, Феҳристи номҳои миллии ҷиқӣ бояд ҳамчун манбаи зиндаи илмӣ идора карда шавад. Барои ворид кардани номи нав ё ислоҳи шакли мавҷуда тартиби шаффофи пешниҳод, таҳқиқи забоншиносӣ ва қабули қарор зарур аст. Дар баробари номи тавсияшаванда овардани маъно, решаи забонӣ, шаклҳои имлоӣ ва маҳдудияти эҳтимоли ба мақоми маърифатии Феҳрист мусоидат мекунад. Рад кардани ном бояд бо истинод ба меъёри мушаххас, ҳатӣ, асоснок ва тартиби шикоят равшан нишон дода шавад.

Сеюм, дастрасии хизматрасонӣ барои гурӯҳҳои осебпазир бояд бо тадбирҳои маҳсус таъмин гардад. Қабули сайёр дар минтақаҳои дурдаст, мутобиксозии бино ва портал барои шахсони дорои маъҷубият, машварати фосилавӣ, огоҳсозии падару модар дар муассисаҳои тиббӣ ва дастгирии ҳуқуқии шахсони дорои сабти дермонда метавонанд фарогириро баланд бардоранд. Хизматрасонии электронӣ бояд имкони мурочиати анъанавиро маҳдуд насозад, зеро сатҳи дастрасӣ ба интернет ва малакаи рақамӣ дар байни аҳоли ҷаксон нест.

Чорум, ҳамгирии иттилоотии САҲШ бо дигар мақомоти давлатӣ бояд бар пояи меъёри дақиқи ҳуқуқӣ, ҳадди зарурии маълумот ва сабти ҳар дастрасӣ амалӣ шавад. Барои ҳар мубодила мақсад, ҳаҷми маълумот, муҳлати нигоҳдорӣ ва масъулияти тарафҳо муайян карда шавад. Санҷиши мустақили

амнияти иттилоотӣ, омӯзиши мунтазами кормандон ва огоҳсозии саривактӣ субъект дар бораи ҳодисаи ҷиддии амниятӣ эътимодно тақвият медиҳанд.

Панҷум, низоми тақмили ихтисоси кормандони САҲШ бояд байнисоҳавӣ бошад. Илова ба қонунгузорию оилавию маъмурӣ, барномаҳои омӯзишӣ бояд имлои забони тоҷикӣ, ҳифзи маълумоти шахсӣ, амнияти рақамӣ, одоби хизматӣ, муошират бо кӯдак ва шахси осебпазир, инчунин пешгирии таъбирро дар бар гиранд. Арзёбии дониш бояд бо таҳлили сифати қарорҳо ва шумораи ҳатогҳои тақроршаванда пайваст карда шавад.

Шашум, барои баҳодихии ғайриқонунии соҳа маҷмӯи нишондиҳандаҳои сифатӣ зарур аст. Ба ғайр аз шумораи сабтҳо, чунин нишондиҳандаҳо метавонанд ҳиссаи бақайдгирии саривактӣ, муҳлати миёнаи хизматрасонӣ, шумораи радҳои бекоршуда, миқдори ислоҳи ҳатогҳо, қаноатмандии истифодабаранда, дастрасии гурӯҳҳои осебпазир ва ҳодисаҳои амнияти иттилоотиро фаро гиранд. Наҳри даврии маълумоти ҷамъбасти беномшуда шаффофият ва имкони таҳқиқоти мустақилро зиёд мекунад.

Ҳафлум, ғайриқонунии маърифатӣ бояд аз тарғиботи яқсамта ба машварати ҳуқуқию фарҳангии муқоламавӣ гузарад. Маводи фаҳмо дар бораи аҳамияти сабти таваллуд, ҳуқуқи уҳдадорӣҳои ҳамсарон, маънои номҳо, тартиби ислоҳи сабт ва ҳифзи маълумоти шахсӣ метавонад дар портал, шабакаҳои иҷтимоӣ ва нуктаҳои хизматрасонӣ ҷойгир шавад. Ҳадаф бояд на маҷбур кардани шаҳрванд ба интиҳоби муайян, балки фароҳам овардани шароити интиҳоби огоҳона ва қонуни бошад.

ҲУЛОСА. Таҳлил нишон дод, ки мақомоти сабти асноди ҳолати шаҳрвандӣ дар низоми давлатдорӣ муосир вазифаи аз ҳуҷҷатгузорию оддӣ фарохтарро иҷро мекунанд. Онҳо рӯйдодҳои асосии ҳаёти шахсро барои низоми ҳуқуқӣ тасдиқ намуда, ҳифзи ҳуқуқ, исботи мақоми шахсӣ, ташаккули омили ҳаётӣ ва устувории шакли расмӣ номҳоро таъмин месозанд. Аз ин рӯ, САҲШ бояд ҳамчун ниҳоди ҳифзи ҳуқуқ ва хизматрасонии давлатӣ арзёбӣ шавад.

Моделҳои ҷоривазифагии пешниҳодшуда робитаи байни мақомсозӣ, исботи ҳуқуқ, ҳувию забонӣ ва идоракунии иттилоотиро ошкор менамояд. Навгонию ин муносибат дар он аст, ки нақши фарҳангии САҲШ на бо мафҳумҳои умумии «ҳифзи анъана», балки бо натиҷаҳои мушаххас–дурустӣ ном, эътироми шаъну шараф, дастрасии баробар, ҳифзи маффиати кӯдак, эътимод ба ҳуҷҷати давлатӣ ва сифати маълумоти оморӣ баҳо дода мешавад.

Бақайдгирии таваллуд қанолати асосии ҳувию ҳуқуқӣ мебошад. Қонунгузорию нав барои фарогирии кӯдаконе, ки падару модарашон ҳуҷҷати пурра надоранд, заминаи мусбат фароҳам овардааст. Бо вучуди ин, фарогирии умумӣ бояд бо арзёбии вазъи гурӯҳҳои дурдасту осебпазир пурра карда шавад. Дар соҳаи номгузорӣ, Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ метавонад ҳам воситаи ҳифзи забон ва ҳам манбаи маърифат бошад, ба шарте ки мунтазам, илмӣ ва шаффоф нав карда шавад ва ҳуқуқи ақаллиятҳои миллий, озодии интиҳоб ва маффиати беҳтарини кӯдак риоя гардад.

Рақамикунонӣ имкони баланд бардоштани суръат, дақиқӣ ва ҳамроҳии хизматрасониро фароҳам меорад, аммо бе ҳифзи маълумоти шахсӣ метавонад хавфи нав эҷод кунад. Аз ин рӯ, рушди феҳристи электронӣ бояд бо назорати дастрасӣ, сабти амалиёт, нусхаҳои эҳтӣбӣ, тартиби ислоҳи ҳато ва баррасии инсонӣ ҳамроҳ бошад. Самаранокии минбаъдаи соҳа ба ҳамгироии қонунии ниҳодҳо, тақмили ихтисоси кормандон, стандарти ягонаи имло ва транслитератсия, хизматрасонии фарогир ва мониторинги нишондиҳандаҳои сифат вобаста аст.

Дар натиҷа, нақши мақомоти САҲШ дар рушди фарҳанги миллий бояд ҳамчун таъсири ҳуқуқбунёд фаҳмида шавад: фарҳанг дар ин ҷо тавассути эътироми шахс, дурустии забон, ҳифзи хотираи оилавӣ, шаффофияти хизматрасонӣ ва эътимод ба давлат тақвият меёбад. Ин муносибат ҳам ҳадафҳои фарҳангии давлат ва ҳам ҳуқуқҳои инфиродии шаҳрвандро дар як низоми мутаваззин муттаҳид месозад.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 (бо тағйири иловаҳои солҳои 1999, 2003 ва 2016). – Душанбе, 2024.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии асноди ҳолати шаҳрвандӣ» аз 2 январи соли 2025, № 2117.
3. Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 ноябри соли 1998 (бо тағйири иловаҳои минбаъда).
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 5 октябри соли 2009, № 553 (бо тағйири иловаҳои минбаъда).
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи маълумоти шахсӣ» аз 3 августи соли 2018, № 1537.
6. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ» аз 27 июли соли 2016, № 325 (бо тағйироти солҳои 2017, 2023 ва 2026).

7. Convention on the Rights of the Child. Adopted by the United Nations General Assembly on 20 November 1989. — United Nations Treaty Series. — Vol. 1577. — P. 3–178.
8. International Covenant on Civil and Political Rights. Adopted by the United Nations General Assembly on 16 December 1966. — United Nations Treaty Series. — Vol. 999. — P. 171–346.
9. United Nations. Principles and Recommendations for a Vital Statistics System. Revision 3. — New York: United Nations, 2014. — 238 p. — Sales No. 13.XVII.10.
10. United Nations. Guidelines on the Legislative Framework for Civil Registration, Vital Statistics and Identity Management Systems. — New York: United Nations, 2023. — 182 p. — ST/ESA/STAT/SER.F/123. — URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4010630>.
11. United Nations Secretary-General. Introduction of the United Nations Legal Identity Agenda: A Holistic Approach to Civil Registration, Vital Statistics and Identity Management: Report E/CN.3/2020/15. — New York: United Nations, 2019. — URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3841896> (accessed: 20.07.2026).
12. Szreter S. The Right of Registration: Development, Identity Registration, and Social Security — A Historical Perspective // *World Development*. — 2007. — Vol. 35, No. 1. — P. 67–86. — DOI: 10.1016/j.worlddev.2006.09.004.
13. Setel P. W., Macfarlane S. B., Szreter S., Mikkelsen L., Jha P., Stout S., AbouZahr C. A Scandal of Invisibility: Making Everyone Count by Counting Everyone // *The Lancet*. — 2007. — Vol. 370, No. 9598. — P. 1569–1577. — DOI: 10.1016/S0140-6736(07)61307-5.
14. Mahapatra P., Shibuya K., Lopez A. D., Coullare F., Notzon F. C., Rao C., Szreter S. Civil Registration Systems and Vital Statistics: Successes and Missed Opportunities // *The Lancet*. — 2007. — Vol. 370, No. 9599. — P. 1653–1663. — DOI: 10.1016/S0140-6736(07)61308-7.
15. AbouZahr C., de Savigny D., Mikkelsen L., Setel P. W., Lozano R., Nichols E., Notzon F., Lopez A. D. Civil Registration and Vital Statistics: Progress in the Data Revolution for Counting and Accountability // *The Lancet*. — 2015. — Vol. 386, No. 10001. — P. 1373–1385. — DOI: 10.1016/S0140-6736(15)60173-8.
16. Lopez A. D., Setel P. W. Better Health Intelligence: A New Era for Civil Registration and Vital Statistics? // *BMC Medicine*. — 2015. — Vol. 13. — Art. 73. — DOI: 10.1186/s12916-015-0333-4.
17. United Nations Development Programme. Support to Civil Registration System Reform in Tajikistan, 2016–2023 [Electronic resource]. — URL: <https://www.undp.org/tajikistan/projects/support-civil-registration-system-reform-tajikistan>.
18. United Nations Development Programme. Civil Registration System Reform, 2022–2026 [Electronic resource]. — URL: <https://www.undp.org/tajikistan/projects/civil-registration-system-reform>.
19. United Nations Development Programme Tajikistan. Little Dilnoza's First Vital Document and the Story of Changing Civil Registration System in Tajikistan. — 2026 [Electronic resource]. — URL: <https://www.undp.org/tajikistan/stories/little-dilnozas-first-vital-document-and-story-changing-civil-registration-system-tajikistan>.
20. United Nations Development Programme Tajikistan. Exiting the Maze: Civil Registry System Reform to Bring Public Services Closer to People in Tajikistan. — 2023 [Electronic resource]. — URL: <https://www.undp.org/tajikistan/news/exiting-maze-civil-registry-system-reform-bring-public-services-closer-people-tajikistan>.

Буривода Эмомали Бозор – доктор юридических наук, профессор, Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, заведующий кафедрой истории государства и права. E-mail: buriev-68@mail.ru; **Махмудшарифзода Наргис** - Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, докторант PhD по специальности 6D030100 — юриспруденция

Роль органов записи актов гражданского состояния в сохранении идентичности и развитии национальной культуры: правовой и институциональный анализ

Статья посвящена правовому и институциональному анализу роли органов записи актов гражданского состояния (ЗАГС) в обеспечении правовой идентичности личности и развитии национальной культуры Республики Таджикистан. Цель исследования состоит в определении механизмов, посредством которых государственная регистрация основных событий жизни одновременно обеспечивает защиту прав и законных интересов, устойчивость национальной системы именования, развитие правовой культуры и формирование достоверной государственной статистики.

Источниковую основу составили Конституция Республики Таджикистан, Закон Республики Таджикистан «О государственной регистрации актов гражданского состояния» от 2 января 2025 года, Семейный кодекс, законодательство о государственном языке и защите персональных данных, международные акты и стандарты Организации Объединенных Наций. Используются

формально-юридический, сравнительно-правовой, историко-правовой, структурно-функциональный и системный методы. Научная новизна выражается в разработке четырехфункциональной модели деятельности органов ЗАГС, включающей статусообразующую и правоустанавливающую, доказательно-защитную, языково-идентификационную, а также информационно-статистическую функции. Обосновано, что культурное влияние органов ЗАГС следует понимать не как административный контроль над личным выбором, а как обеспечение законности, достоинства человека, наилучших интересов ребенка, прав национальных меньшинств и качественного предоставления государственных услуг. Предложены меры по научно обоснованному обновлению Реестра национальных таджикских имен, унификации орфографии и транслитерации, расширению доступности услуг, защите персональных данных и повышению качества цифрового управления.

Ключевые слова: запись актов гражданского состояния, Республика Таджикистан, правовая идентичность, национальная культура, национальное именование, право на имя, регистрация рождения, семья, цифровизация, персональные данные,

Burizoda Emomali Bozor – Doctor of Law, Professor, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Head of the Department of State and Law. E-mail: buriev-68@mail.ru; **Mahmadsharifzoda Nargis** - National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, PhD candidate in the specialty 6D030100 — Jurisprudence

The role of civil registration authorities in preserving identity and developing national culture: a legal and institutional analysis

The article provides a legal and institutional analysis of the role of civil registration authorities in safeguarding legal identity and supporting the development of national culture in the Republic of Tajikistan. The study aims to identify how the registration of major life events simultaneously protects rights and lawful interests, sustains national naming practices, promotes legal culture, and produces reliable public statistics. The source base includes the Constitution of the Republic of Tajikistan, the 2 January 2025 Law on State Registration of Civil Status Acts, the Family Code, legislation on the state language and personal data protection, international instruments, and United Nations standards. The research applies formal legal, comparative legal, historical legal, structural-functional, and systems methods. Its scientific novelty lies in a four-function model of civil registration: status-forming and rights-establishing, evidentiary and protective, linguistic and identity-related, and information-statistical functions. The article argues that the cultural role of civil registration should not be treated as administrative control over personal choice. Rather, it should be grounded in legality, human dignity, the best interests of the child, respect for minority rights, and high-quality public service. Recommendations are advanced for evidence-based updating of the Register of National Tajik Names, harmonising spelling and transliteration, improving accessibility, strengthening personal data protection, and enhancing the quality of digital governance.

Keywords: civil registration, legal identity, national culture, national naming system, right to a name, birth registration, family, digitalisation, personal data, Tajikistan

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ПОЗИТИВНОЕ ПРАВО: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ ПРАВОСУБЪЕКТНОСТИ И ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Абдуджалилов Абдуджаббор – доктор юридических наук, Национальная академии наук Таджикистана, Институт государства и права, заведующий отделом наук частного права. E-mail: debtresolution@mail.ru

В предлагаемой статье рассмотрены проблемы правосубъектности искусственного интеллекта с позиций юридического позитивизма, а также исследованию вопросов ответственности за действия автономных систем. В работе проанализированы существующие доктринальные подходы проблемы искусственного интеллекта, его научные и нормативные определения, выявлены ключевые проблемы его правового регулирования и предложены рекомендации по их разрешению. Последовательно разграничен человеческий и искусственный интеллект, что позволяет избежать распространенной в современной правовой литературе терминологической неопределенности. Феномен искусственного интеллекта рассмотрен с точки зрения позитивного права, проблемы и объем правового регулирования, правосубъектности компьютерных технологий, создающих юридические факты и проблемы ответственности искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, позитивное право, правовые конструкции, правосубъектность, ответственность, правовое регулирование, компьютерные технологии.

Феномен искусственного интеллекта представляет собой один из наиболее сложных вызовов для современной юриспруденции, в особенности – гражданского права. Развитие автономных систем, способных принимать решения без непосредственного вмешательства человека, актуализирует фундаментальный вопрос о месте искусственного интеллекта в системе позитивного права. Может ли алгоритм, действующий на основе компьютерных программ, быть субъектом правоотношений? Кто несет ответственность за вред, причиненный автономной системой? Эти вопросы требуют не только практического, но и глубокого теоретического осмысления.

Актуальность проблемы правосубъектности искусственного интеллекта и его ответственности обусловлена стремительным внедрением искусственного интеллекта во все сферы общественной жизни: от автономного транспорта и медицины до банковских финансовых услуг и предпринимательской деятельности. Правовые

системы, сформированные в эпоху римского права, когда субъектами права могли быть исключительно люди и создаваемые ими организации, сегодня сталкиваются с необходимостью пересмотра фундаментальных категорий гражданского права. Позитивное право, ориентированное на формальную определенность и предсказуемость, оказывается перед вызовом, требующим либо адаптации существующих институтов субъекта права к новым реалиям, либо создания принципиально новых правовых конструкций.

Существующие нарративы по проблеме искусственного интеллекта на сегодня не привели к созданию единой научной парадигмы; обзор научных публикаций по теме иногда полярно противоположны, и в основном отражают техническую сущность искусственного интеллекта, не раскрывая полностью его правовое содержание. Но поскольку мы находимся в правовом пространстве, для правоведа важна не естественная или искусственная сущность объекта, а его юридическая характеристика, его правовой режим. Именно по этим основаниям, научный дискурс по исследуемой проблеме, на наш взгляд, нужно начать с теоретических основ: рассмотреть искусственный интеллект как объект позитивного права и дать определение искусственного интеллекта в правовом контексте.

Для целей правового регулирования принципиальное значение имеет определение того, что именно понимается под искусственным интеллектом. Д.В. Бахтеев дает следующее определение искусственного интеллекта: «Искусственный интеллект – междисциплинарная область знаний о группе смежных технологий и создаваемое с её помощью программное обеспечение, функционирующее нелинейно, способное ограниченно понимать причинность и выполнять задачи интеллектуального, эвристического характера с возможностью обучения корректировки и уточнения за счет опыта принимаемых решений» [5, 21, 27]. По мнению В.А. Вайпан, «Искусственный интеллект – способность интеллектуальной системы (технической или программной) корректно обрабатывать и анализировать данные аналогично человеку, обучаться в процессе восприятия информации и

самостоятельно использовать полученные знания для решения задач» [6, 10].

Нормативное определение искусственного интеллекта дано в подпункте 2 п. 1 ст. 2 Закона № 123-ФЗ Российской Федерации от 24.04.2020 г. «О проведении эксперимента по установлению специального регулирования в целях создания необходимых условий для разработки и внедрения технологий искусственного интеллекта в субъекте Российской Федерации». «Искусственный интеллект - комплекс технологических решений, позволяющий имитировать когнитивные функции человека (включая самообучение и поиск решений без заранее заданного алгоритма) и получать при выполнении конкретных задач результаты, сопоставимые, как минимум, с результатами интеллектуальной деятельности человека».

Закон Республики Казахстан от 17 ноября 2025 года № 230-VIII ЗРК определяет искусственный интеллект как «функциональную способность к имитации когнитивных функций, характерных для человека, обеспечивающая результаты, сопоставимые с результатами интеллектуальной деятельности человека или превосходящие их».

Современное европейское законодательство, в частности Европейский Союз в своем Акте об искусственном интеллекте, определяет искусственный интеллект как «систему, основанную на машинном подходе, которая предназначена для функционирования с различными уровнями автономии и может проявлять адаптивность после развертывания». Ключевыми характеристиками, значимыми с правовой точки зрения, являются: а) автономность, т.е. способность системы действовать без прямого контроля человека; б) адаптивность, т.е. возможность изменять свое поведение на основе опыта; в) трудность или невозможность объяснения того, каким образом система пришла к конкретному решению. Как видим, все теоретические и нормативные характеристики искусственного интеллекта тяготеют к его техническим аспектам и характеристикам. И именно эти характеристики создают фундаментальные трудности для применения традиционных правовых конструкций. По этим причинам вызовы технологической реальности оказывают на позитивное право определенное давление. Сегодня юридический позитивизм, как направление правовой мысли, акцентирующее внимание на формальных источниках права и процедурных аспектах, сталкивается с парадоксальной ситуацией. С одной стороны, позитивное право стремится к формальной определенности – каждый субъект права должен быть четко идентифицирован, его права и обязанности — ясно определены. С другой стороны, динамика технологического

развития опережает законотворческий процесс, поскольку искусственный интеллект в своей работе строго следует заложенным правилам и нормам, он не способен к их критическому осмыслению или отказу от их применения даже в ситуациях, когда следование букве закона приводит к несправедливым последствиям. По этим основаниям, нужно последовательно разграничивать человеческий и искусственный интеллект, что позволяет избежать распространенной в современной правовой литературе терминологической неопределенности. Нужно иметь в виду, что искусственный интеллект – это имитатор, а не аналог человеческого сознания.

Теперь о проблеме правосубъектности искусственного интеллекта. Правосубъектность в классическом понимании — это способность лица иметь права и нести обязанности (правоспособность), а также своими действиями приобретать и осуществлять права (дееспособность). Традиционно субъектами права признаются физические лица и юридические лица — организации, созданные людьми для достижения определенных целей.

Ключевой вопрос заключается в том, может ли искусственный интеллект быть вписан в эту бинарную систему или же требуется создание третьей категории субъектов права.

Основные доктринальные подходы к проблеме правосубъектности искусственного интеллекта в современной правовой науке сводятся к следующим:

Первый из подходов можно назвать «классическим». Сторонники классического подхода – Л.Ю. Василевская [10], Е.Б. Подузова [8], М.З. Рахимзод [9, 24], А. Абдуджалилов [1, 67-75] исходят из того, что наделение искусственного интеллекта правосубъектностью противоречит классическим категориям права. Их аргументация включает следующие положения: а) искусственный интеллект не обладает сознанием, волей и способностью осознавать значение своих действий; б) искусственный интеллект не может нести ответственность, поскольку у него отсутствует такая правовая категория, как деликтоспособность; и в) искусственный интеллект – это всегда чье-то имущество, то есть он принадлежит кому-то по праву собственности, он имеет определенную потребительскую стоимость, то есть он является объектом гражданского оборота. Иными словами, признание искусственного интеллекта субъектом права рассматривается как неоправданное расширение круга правовых субъектов, способное подорвать основы классической правовой системы. Гражданско-правовой статус любой продукции как товара, могущей быть объектами товарных отношений, четко описан в Гражданском кодексе. Безусловно, эти положения кодекса вносят определенную ясность

при гражданско-правовой классификации любого товара и определения его правового положения.

Второй подход можно назвать как «неклассический». Такая точка зрения высказана А.А. Волос. По его мнению, с теоретических позиций допустимо говорить о «квазисубъекте», или «неосубъекте», подразумевая при этом, что нейросеть или искусственный интеллект – особый объект гражданских прав, для которых положен специальный правовой режим и, возможно, какие-либо исключения из норм о субъекте (например, особый правовой режим установления авторских прав на объекты, созданные нейросетью) [7, 33-34].

Концепция «электронного лица», которая вписывается в доктрину «неклассического подхода» была предложена Европейским парламентом в резолюции 2017г. Согласно этой концепции, наиболее совершенные автономные роботы могут получить статус «электронных лиц», что позволило бы привлекать их к ответственности за причиненный вред.

Третий подход можно назвать «инновационным». Сторонники этого подхода предлагают признать искусственный интеллект полноценным субъектом права. Так, Ф.В. Ужов признает искусственный интеллект новым современным субъектом права, поскольку носителем искусственного интеллекта выступает «электронное лицо» [11, 357]. И.Н. Тарасов и И.Н. Спицын полагают, что «искусственный интеллект при наличии соответствующих норм законодательства в будущем может быть признан субъектом гражданского права» [3]. Аналогичная позиция высказана и С.Ф. Афанасьевым, который утверждает, что «в недалеком будущем сильный искусственный интеллект потенциально может быть признан субъектом материальных и процессуальных правоотношений, поскольку со временем будет обладать всей совокупностью когнитивных характеристик и навыков человека» [4,12]. Райан Эбботт в работе «Искусственный изобретатель» исходит из того, что правосубъектность должна определяться не столько онтологическими характеристиками субъекта (наличие сознания, воли), сколько функциональными параметрами – степенью автономии, способностью к взаимодействию с правовой средой. С этой точки зрения, если система способна самостоятельно принимать решения, влияющие на права и обязанности третьих лиц, она должна быть признана носителем соответствующих прав и обязанностей [12].

Теперь о проблеме ответственности искусственного интеллекта. Вопрос об ответственности за вред, причиненный искусственным интеллектом, является, возможно, наиболее практически значимым аспектом проблемы. Здесь нужно четко и однозначно иметь в виду, что искусственный интеллект – это не

что-то самостоятельное, а программный продукт, размещенный в жестком диске компьютера. Следовательно, программное обеспечение – это результат работы компьютерного программиста, и он, как и вся человеческая деятельность, не лишена определенных недостатков. Точно так же можно сказать и о работе компьютера как технической системы, которая также не совершенна. В этом контексте традиционное гражданское право предлагает несколько возможных моделей ответственности:

- ответственность разработчика – за недостатки программного обеспечения;
- ответственность производителя – за дефекты технологических параметров компьютера;
- ответственность владельца, либо оператора – за ненадлежащий контроль за системой. Это вполне коррелирует с положениями п. 3 части 1 статьи 2 Закона Республики Таджикистан «Об информатизации» где дается важное, на наш взгляд, определение понятия «собственник информационных технологий, информационных систем» как «субъект, обладающий правом владения, пользования и распоряжения указанными объектами».

Ключевая трудность заключается в установлении причинно-следственной связи между действиями человека и вредом, причиненным ИИ. Эта проблема имеет не только практическое, но и теоретическое измерение. Традиционная модель ответственности основана на принципе вины: лицо подлежит ответственности, если оно могло и должно было предвидеть последствия своих действий. Но может ли разработчик предвидеть все возможные сценарии поведения самообучающейся системы?

В литературе обсуждаются различные модели ответственности. Объективная ответственность предлагает возлагать ответственность на владельца или оператора искусственного интеллекта независимо от вины. Эта модель уже применяется в некоторых правовых системах в отношении источников повышенной опасности. Однако, при этом объективная ответственность должна быть адаптирована к специфике искусственного интеллекта, включая возможность распределения ответственности между несколькими субъектами. Распределенная ответственность предполагает, что бремя ответственности распределяется между разработчиком, производителем и владельцем системы. Такой подход позволяет учесть вклад каждого субъекта в причинение вреда, но создает сложности с определением долей ответственности. Несмотря на стремительное развитие инструментов, создающих искусственный интеллект и способных генерировать код, роль разработчиков остается ключевой. Программисты обеспечивают контроль качества, выявляют ошибки и принимают решения, которые требуют глубокого понимания

систем. Из этого можно заключить, что искусственный интеллект может ускорять процессы, но не способен заменить стратегическое мышление и нести ответственность за конечный результат.

Следующая проблема, связанная с искусственным интеллектом – это правовая оценка юридических фактов, создаваемых искусственным интеллектом. И основным вопросом в этой проблеме является вопрос волеизъявления. Одним из наиболее сложных аспектов является вопрос о юридической значимости действий, совершаемых искусственным интеллектом. Может ли компьютерный алгоритм создавать юридические факты? Может ли он заключать договоры в соответствии с требованиями действующего законодательства?

В отечественной правовой доктрине, как отмечает М.З. Рахимзода, «Положения статьи 498 Гражданского кодекса Таджикистана требует для заключения договора взаимного согласия, правоспособности сторон». Системы искусственного интеллекта не обладают правовой волей и ментальной способностью, что делает их неспособными заключать обязательные соглашения.

Однако развитие смарт-контрактов и автоматизированных торговых систем демонстрирует, что на практике искусственный интеллект все чаще участвует в договорных отношениях [2, 102-105]. Возникает парадокс: правовая система не признает искусственный интеллект субъектом договорных отношений, но экономическая реальность делает такое признание необходимым.

Одним из способов разрешения этого парадокса является использование юридической фикции — признание действий искусственного интеллекта действиями его владельца или оператора. Такой взгляд, в частности, высказан У.А. Меликовым. Однако эта конструкция работает только в тех случаях, когда поведение искусственного интеллекта может быть предсказано и проконтролировано. По мере роста автономности систем фикция становится все более непредсказуемой. Это означает, что правовой статус искусственного интеллекта должен зависеть от степени его автономности и сложности.

В итоге можно констатировать, что феномен искусственного интеллекта представляет собой фундаментальный вызов для позитивного права. Традиционные правовые конструкции, основанные на антропоцентрическом понимании субъекта права, оказываются недостаточными для регулирования отношений с участием автономных систем.

Проведенный анализ позволяет сделать следующие выводы:

Проблема правосубъектности искусственного интеллекта не может быть решена путем простого распространения существующих правовых статусов

(физического или юридического лица) на искусственные системы. Необходима выработка новой категории — «электронного лица» или «цифрового субъекта» — с объемом прав и обязанностей, соответствующим степени автономности системы.

Вопрос ответственности за вред, причиненный искусственным интеллектом, требует отказа от чисто виновной модели в пользу объективной или распределенной ответственности. При этом ответственность должна нести не только владелец системы, но и разработчик, и производитель, причем распределение ответственности должно зависеть от конкретных обстоятельств.

Юридические факты, создаваемые искусственным интеллектом (заключение сделок, дача согласия, совершение платежей), должны признаваться юридически значимыми при условии, что система действовала в рамках заданных параметров и ее действия могли быть предвидены.

Правовое регулирование искусственного интеллекта должно быть гибким и стадийным, учитывающим уровень автономности конкретной системы. Необходимо создание регуляторных механизмов, позволяющих адаптировать правовые нормы к технологическому развитию.

Международная гармонизация правового регулирования искусственного интеллекта является необходимым условием эффективной защиты прав и законных интересов граждан и организаций в эпоху цифровой экономики. Правовая реформа должна не только обновлять существующие законы, но и создавать новые правовые структуры, которые могут приспособиться к вызовам, создаваемым автономными системами.

Вопрос о правовом статусе искусственного интеллекта — это не просто техническая проблема юридической техники. Это вопрос о том, каким будет правопорядок в XXI веке, какие ценности будут защищаться, а какие — приноситься в жертву технологическому прогрессу. Ответ на этот вопрос требует глубоких теоретических исследований.

Литература:

1. Абдуджалилов А. Искусственный интеллект: теория правосубъектности. / Право и экономика. Сборник статей по итогам VII Новосибирского международного юридического форума 14-24.05.2025. — С. 67-75.
2. Абдуджалилов А. Смарт-контракт в системе электронных договоров / Академический юридический журнал. — 2023. — №3(47). — С. 102-105
3. Актуальные проблемы гражданского и административного судопроизводства — М.: Статут, 2021.

4. Афанасьев С.Ф. К проблеме материальной и процессуальной правосубъектности искусственного интеллекта / Вестник гражданского процесса. – 2022. – № 3. – С.12.

5. Бахтеев Д.В. Искусственный интеллект: этические и правовые основы: монография. – М.: Проспект, 2023.

6. Вайпан В.А. Цифровое право: истоки, понятие и место в правовой системе / Право и экономика – 2024. – №1. – С. 10.

7. Волос А.А. Трансформация теории принципов гражданского права в современных условиях цифровизации общества: монография. – М.: Проспект, 2024.

8. Подузова Е.Б. Искусственный интеллект и технологии искусственного интеллекта в договорном праве: цивилистическая концепция. – М.: Проспект, 2024.

9. Рахимзода М.З. Эволюция объектов гражданского права в условиях развития цифровой экономики и предпринимательства / Искусственный интеллект и его использование в гражданско-правовых отношениях: состояние и перспективы / Материалы научно-теоретической конференции. – Душанбе, 2026. – С. 24.

10. Цифровизация гражданского оборота: правовая характеристика искусственного интеллекта и цифровых субъектов. – монография. / отв. ред. Л.Ю. Василевская. – М.: «Проспект», 2023.

11. Ужов Ф.В. Искусственный интеллект как субъект права / Пробелы в российском законодательстве. – 2017. - № 3. – С. 357.

12. Эбботт Райан. Проект «Искусственный изобретатель». – Журнал ВОИС. – 2019. №11. – дек.

Абдуҷалилов Абдуҷаббор – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, мудири шӯъбаи илмҳои ҳуқуқи хусусӣ. E-mail: debtresolution@mail.ru

Зехни сунъӣ ва ҳуқуқи позитивӣ: таҳлили назариявии масъалаҳои субъекти ҳуқуқӣ ва ҷавобгарӣ

Дар мақолаи пешниҳодшуда мушкилоти субъекти ҳуқуқӣ зехни сунъӣ аз нуктаи назари позити-

визми ҳуқуқӣ, инчунин таҳқиқи масъалаҳои масъулият барои амалҳои системаҳои мустақил баррасӣ карда мешаванд. Дар таҳқиқот равишҳои мавҷудаи доктриналии мушкилоти зехни сунъӣ, таърифҳои илмӣ ва меъёри он таҳлил карда шуда, мушкилоти асосии танзими ҳуқуқӣ он ошкор карда шуданд ва тавсияҳо оид ба ҳалли онҳо пешниҳод карда шуданд. Зехни инсонӣ ва сунъӣ пай дар пай ҷудо карда шудааст; ин имкон медиҳад, ки номуайянии истилоҳоти дар адабиёти ҳуқуқӣ муосир пахншуда пешгирӣ карда шавад. Падидаи зехни сунъӣ аз нуктаи назари ҳуқуқи позитивӣ, мушкилот ва ҳаҷми танзими ҳуқуқӣ, субъекти ҳуқуқӣ технологияҳои компютерӣ, ки далелҳои ҳуқуқӣ ва мушкилоти масъулияти зехни сунъиро эҷод мекунанд, баррасӣ карда мешавад.

Калидвожаҳо: зехни сунъӣ, ҳуқуқи мусбат, сохторҳои ҳуқуқӣ, субъекти ҳуқуқӣ, масъулият, танзими ҳуқуқӣ, технологияҳои компютерӣ.

Abdujalilov Abdujabbor – Doctor of Law, Associate Professor, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute state and law, Head of the Department. E-mail: debtresolution@mail.ru

Artificial intelligence and positive law: theoretical analysis of the problems of legal personality and responsibility

The proposed article examines the problems of the legal personality of artificial intelligence from the standpoint of legal positivism, as well as the study of issues of responsibility for the actions of autonomous systems. The paper analyzes the existing doctrinal approaches to the problem of artificial intelligence, its scientific and regulatory definitions, identifies key problems of its legal regulation and offers recommendations for their resolution. Human and artificial intelligence are consistently distinguished, which makes it possible to avoid terminological ambiguity common in modern legal literature. The phenomenon of artificial intelligence is considered from the point of view of positive law, the problems and scope of legal regulation, the legal personality of computer technologies that create legal facts and the problems of responsibility of artificial intelligence.

Keywords: artificial intelligence, positive law, legal constructions, legal personality, responsibility, legal regulation, computer technology.

РАЗВИТИЯ СЛУЖБЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ МВД ТАДЖИКИСТАНА

Маъруфзода Маъсумaxon Маъруф - Академия МВД Республики Таджикистан, факультет №4, Старший преподаватель. E-mail: marufzoda79@mail.ru,

В статье проводится теоретико-историческое и сравнительно-правовое исследование эволюции нормативно-правовой базы, регламентирующей организацию, развитие и функционирование службы государственной безопасности в системе Министерства внутренних дел и смежных структурах на территории Таджикистана в период с 1953 по 2021 годы. Особое внимание в работе уделяется периоду постконфликтного государственного строительства 1997–2008 гг. и кодификации профильного законодательства. Применяя междисциплинарный экономико-правовой подход, автор доказывает, что ключевые структурные трансформации – в частности, выделение самостоятельного Комитета национальной безопасности и последующее присоединение к ГКНБ пограничных войск – были продиктованы не только оперативными вызовами, но и необходимостью макроэкономической оптимизации государственного управления и снижения дублирующих бюджетных расходов.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, Министерство внутренних дел, Республика Таджикистан, правовое регулирование, история государства и права, национальная безопасность.

Эффективность аппарата государственной безопасности определяется не только его силовым потенциалом, но и качеством правового фундамента, регламентирующего его организацию, структуру и ресурсообеспеченность. Для Таджикистана период с 1953 по 2021 год представляет собой уникальную историческую лабораторию государственного строительства. За эти десятилетия правоохранительная система прошла сложный путь от глубоких союзных реформ послесталинского периода [18] до формирования суверенных институтов национальной безопасности, способных эффективно противостоять современным многоуровневым угрозам [17,19].

Актуальность данной работы обусловлена острой потребностью проанализировать этот историко-правовой опыт, чтобы оценить управленческую и юридическую обоснованность эволюции органов госбезопасности в системе МВД, а также их последующего выделения в самостоятельные ведомства. В условиях современных геэкономических вызовов оценка пройденного исторического пути критически

важна для дальнейшего совершенствования правового механизма и оптимизации государственного финансирования сектора безопасности современного Таджикистана.

Масштабная реорганизация силовых ведомств советского государства, затронувшая и Таджикскую Советскую Социалистическую Республику (далее Таджикская ССР), началась в 1953 году после смены высшего политического руководства страны. На совместном заседании Пленума ЦК КПСС, Совета Министров СССР и Президиума Верховного Совета СССР 5 марта 1953 года было принято решение об объединении Министерства государственной безопасности (МГБ) и Министерства внутренних дел (МВД) в единое МВД СССР [18].

Аналогичные структурные изменения зеркально отразились на республиканском уровне: было сформировано объединенное МВД Таджикской ССР.

Официально данная реформа обосновывалась необходимостью оптимизации государственного аппарата и сокращения бюджетных расходов на содержание дублирующих административно-хозяйственных структур. Предполагалось, что концентрация оперативно-розыскных, следственных и охранных функций в одном ведомстве повысит общую эффективность управления. Однако сверх-концентрация властных полномочий в рамках одного министерства создала очевидные институциональные риски. Осознание этой проблемы привело к быстрому пересмотру концепции: Указом Президиума Верховного Совета СССР от 13 марта 1954 года был образован Комитет государственной безопасности (КГБ) при Совете Министров СССР, к которому перешли функции обеспечения безопасности, ранее находившиеся в ведении объединенного МВД [18].

Соответственно, в республике был создан КГБ при Совете Министров Таджикской ССР.

Это разделение имело важнейшее правовое значение. Фактически впервые была четко проведена ведомственная демаркация: охрана общественного порядка и борьба с общеуголовной преступностью отошли к компетенции МВД, а защита государственного строя, контрразведка и охрана границ остались за КГБ. Оба ведомства получили статус союзно-республиканских, что означало двойное подчинение их территориальных структур: Совету Министров Таджикской ССР и центральным союз-

ным органам в Москве. В последующие десятилетия правовое положение МВД Таджикской ССР отличалось определенной нестабильностью (в 1962 году оно переименовывалось в Министерство охраны общественного порядка, но в 1968 году историческое название было возвращено).

Значимым этапом легитимизации статуса силовых структур стало принятие Конституции СССР 1977 года и последовавшей за ней Конституции Таджикской ССР 1978 года [2].

В основном законе республики закреплялись базовые принципы государственного управления. И хотя детальная регламентация деятельности спецслужб оставалась на уровне закрытых ведомственных актов, Конституция 1978 года заложила принцип социалистической законности. В этот период взаимодействие МВД и КГБ Таджикской ССР приобретает системный характер, особенно в сфере защиты социалистической собственности. Совместные приказы регламентировали порядок обмена информацией, разграничение подследственности по крупным экономическим преступлениям и координацию при проведении профилактических мероприятий.

Политика «Перестройки» во второй половине 1980-х гг. потребовала пересмотра правовых основ деятельности силового блока. Процессы демократизации общества обнажили проблему избыточной закрытости нормативной базы КГБ и МВД, сформировав социальный запрос на открытое законодательное регулирование и обеспечение прав граждан.

Закономерным итогом этого процесса на союзном уровне стало принятие Закона СССР от 16 мая 1991 года № 2159-1 «Об органах государственной безопасности в СССР» [10].

Это был первый открытый законодательный акт, комплексно регулирующий принципы организации и полномочия спецслужб, а также систему контроля за ними. Закон зафиксировал единую систему органов безопасности, включающую союзный КГБ и КГБ республик. Однако этот прогрессивный документ принимался в условиях глубокого кризиса. Союзный бюджет уже не мог полноценно финансировать разветвленный аппарат ведомств, перекладывая бремя на бюджеты республик. Паралич центральной власти привел к тому, что жестко централизованная нормативная база перестала отвечать реалиям. Правоохранительные органы Таджикистана оказались в ситуации, когда оперативная обстановка диктовала необходимость принятия суверенных решений, в то время как правовая инерция все еще требовала согласований с Москвой.

К моменту распада СССР Таджикистан располагал развитой, хотя и зависимой от союзного центра системой органов внутренних дел и государственной

безопасности. Ее правовая основа опиралась преимущественно на ведомственные подзаконные акты, а не на открытые законы. Кроме того, сохранялась тесная связь силовых структур с партийным аппаратом и определенное функциональное дублирование полномочий. Тем не менее, несмотря на управленческий кризис начала 1990-х годов, именно советская правовая база, кадровая школа и накопленный оперативный опыт послужили институциональным фундаментом для последующего строительства суверенной системы национальной безопасности Республики Таджикистан.

Провозглашение государственной независимости Республики Таджикистан 9 сентября 1991 года потребовало демонтажа союзных институтов власти и формирования суверенного государственного аппарата. Для правоохранительной системы и органов госбезопасности этот период стал временем серьезного структурного кризиса. Разрыв единого правового, оперативного и финансового пространства СССР поставил республику перед необходимостью оперативного создания собственной нормативной базы.

Одним из первых нормативных актов в данной сфере стал Указ Президента Республики Таджикистан от 28 декабря 1991 года № 8 [15]. Этим документом союзно-республиканский Комитет государственной безопасности Таджикской ССР был упразднен, а на его базе образован Комитет национальной безопасности Республики Таджикистан. Указ закрепил исключительную юрисдикцию независимого государства над органами безопасности, находящимися на его территории. Несмотря на формальную правовую преемственность, на практике возник глубокий управленческий и экономический кризис. Новое ведомство, как и Министерство внутренних дел, лишилось централизованного материально-технического обеспечения. Финансовое бремя содержания аппарата силовых структур легло на республиканский бюджет который в условиях разрыва хозяйственных связей стремительно сокращался. В этот период правотворческая деятельность носила преимущественно реактивный характер: акты принимались ситуативно для устранения пробелов и адаптации старых инструкций к новым реалиям. Эволюция законодательства в 1992–1994 годах проходила на фоне гражданской войны. Вооруженный конфликт привел к фактическому параличу институтов власти на значительной части территории страны. Государство временно утратило монополию на легитимное насилие. В этих экстремальных условиях деятельность МВД и КНБ (впоследствии временно реорганизованного в Министерство безопасности) регулировалась преимущественно нормами чрезвычайного законодательства. Указы

руководства страны, постановления Верховного Совета и ведомственные приказы были направлены на обеспечение режима чрезвычайного положения, комендантского часа, изъятия незаконного оружия и нейтрализацию незаконных формирований.

В данный период преобладало так называемое «мобилизационное право». Хроническое недофинансирование привело к оттоку кадров, разрушению инфраструктуры и снижению оперативной готовности. В нормативных актах того времени, включая приказы МВД, особое внимание уделялось регламентации порядка применения табельного оружия и правилам поведения сотрудников в зонах боевых действий. Как отмечает в своем исследовании Д.В. Забиров, формирование системы национальной безопасности происходило в условиях прямого вооруженного конфликта и угрозы конституционному строю [17].

Важнейшим шагом в систематизации законодательства о безопасности стало принятие на всенародном референдуме 6 ноября 1994 года Конституции Республики Таджикистан [1].

Основной закон восстановил иерархию нормативно-правовых актов и заложил принципы разделения властей. В нем были прямо закреплены полномочия Президента как Главы государства и Верховного Главнокомандующего, ответственного за обеспечение национальной безопасности. Принятие Конституции позволило начать кодификацию разрозненных актов чрезвычайного времени и переход к интеграции силовых структур в правовое поле нормального государства. Были заложены основы для разработки будущих базовых профильных законов.

Существенное влияние на формирование правовой основы госбезопасности в 1990-е годы оказало международное сотрудничество. Неспособность национальной экономики самостоятельно оснастить силовые ведомства обусловила поиск внешних партнеров. Значимым юридическим документом этого периода стал Договор между Российской Федерацией и Республикой Таджикистан от 25 мая 1993 года [6].

Он заложил фундамент двустороннего сотрудничества в военной сфере. В условиях, когда собственные пограничные войска и вооруженные силы только формировались, Договор позволил легитимизировать пребывание на территории республики 201-й мотострелковой дивизии РФ и российских пограничников. В организационно-финансовом плане этот шаг позволил руководству Таджикистана делегировать часть функций по охране внешних границ СНГ (на таджикско-афганском участке) и направить высвободившиеся бюджетные средства на внутреннее государственное строительство,

восстановление экономики и финансирование деятельности МВД внутри страны по борьбе с преступностью. При этом Таджикистан опирался на нормы международного права, в частности на статью 51 Устава ООН о праве на индивидуальную или коллективную самооборону [3].

Итогом данного этапа стало подписание 27 июня 1997 года в Москве Общего соглашения об установлении мира и национального согласия в Таджикистане [7]. Этот документ положил конец гражданской войне и поставил перед правоохранительной системой нестандартную задачу: юридическую и фактическую реинтеграцию бойцов Объединенной таджикской оппозиции в состав официальных структур – Вооруженных Сил, МВД и органов государственной безопасности. Процесс потребовал принятия специальных законов об амнистии и ведомственных актов, регламентирующих аттестацию и переобучение бывших комбатантов. Успешное решение этой задачи продемонстрировало способность национальной правовой системы к адаптации ради сохранения государственности. К концу 1997 года Таджикистан подошел с функционирующей, легитимной системой органов национальной безопасности и внутренних дел.

Подписание в 1997 году Общего соглашения об установлении мира и национального согласия означало завершение этапа «мобилизационного права». Перед государством встала задача перевода работы силового блока, в первую очередь Министерства внутренних дел и Министерства безопасности Республики Таджикистан, на режим мирного времени. Смена внутривластного вектора обусловила трансформацию управленческих подходов: требовалось сократить военные расходы, оптимизировать численность вооруженных формирований и направить высвободившиеся бюджетные ресурсы на восстановление национальной экономики.

В рассматриваемый хронологический отрезок правовая институционализация протекала в форме глубокой кодификации отраслевого законодательства, что нашло отражение, в частности, в системной модернизации нормативной базы ОВД [14].

Государство планомерно уходило от практики ручного управления через ситуативные чрезвычайные указы, отдавая приоритет разработке фундаментальных законодательных актов прямого действия. Крайне важным этапом здесь выступило жесткое разграничение следственной юрисдикции между прокуратурой, органами безопасности и аппаратом МВД. Если рассматривать ситуацию сквозь призму финансового контроля, то правотворчество конца девяностых годов характеризовалось внедрением строгих надзорных механизмов. Детальная регламентация компетенций правоохранителей на уровне

законов преследовала двойную цель: гарантировать соблюдение конституционных свобод граждан и свести к минимуму риски нецелевого использования казны, что было критически важно для неокрепшего аппарата управления, уязвимого перед коррупцией.

Рубеж 1990-х и 2000-х годов ознаменовался серьезной трансформацией региональной архитектуры безопасности. Появление террористических анклавов в соседнем Афганистане, многократное увеличение транзита наркотиков и генезис нетрадиционных форм религиозного экстремизма диктовали потребность в выработке адекватных правовых ответов. Стало очевидным, что купировать эти угрозы исключительно традиционным милицейским инструментарием невозможно. Национальная правовая система объективно нуждалась в кратном усилении контрразведывательных, аналитических и разведывательных мощностей.

В ответ на новые угрозы был принят ряд значимых нормативных актов. В частности, Закон Республики Таджикистан «О борьбе с терроризмом» [11] определил компетенцию различных субъектов, включая Министерство безопасности и МВД, в сфере антитеррористической деятельности. Вместе с тем, анализ правоприменительной практики выявил определенные управленческие издержки: разрозненность информационных баз и частичное дублирование оперативно-розыскных функций снижали общую эффективность. Возникла объективная потребность в структурной координации институтов обеспечения безопасности. Важнейшим этапом институциональных преобразований стала масштабная реформа 2006 года. Указом Президента Республики Таджикистан от 30 ноября 2006 года № 9 Министерство безопасности было преобразовано в Государственный комитет национальной безопасности (ГКНБ) Республики Таджикистан [16]. Интеграция двух самостоятельных ведомств обеспечила резкое сокращение дублирующего административно-хозяйственного аппарата (кадры, тыл, финансы). Консолидация бюджета позволила маневрировать ресурсами, перераспределяя их между следственными, оперативными и пограничными звеньями более рационально. Следствием включения погранвойск в орбиту ГКНБ стало обеспечение прямого доступа оперативного состава к базам данных о пересечении госграницы – фактор колоссального значения для ликвидации транснациональных наркоцепей. Возврат к надведомственной форме организации дополнительно акцентировал координирующий статус ГКНБ в исполнительной вертикали власти. Таким образом, был сформирован важнейший правовой прецедент: внутренний и пограничный контуры безопасности начали рассмат-

риваться как неразрывный процесс, требующий жесткого централизованного управления.

Точку в процессе институционального оформления поставил Закон Республики Таджикистан от 20 марта 2008 года № 362 «Об органах национальной безопасности Республики Таджикистан» [13].

Данный нормативный документ дал комплексную регламентацию предназначения, полномочий, системы и базовых принципов функционирования ГКНБ. В теоретико-правовом разрезе этот закон примечателен беспрецедентно глубокой имплементацией международных норм: в тексте напрямую подчеркивается, что юридическим основанием деятельности спецслужб выступает не только Конституция РТ, но и международно-правовые договоры, признанные государством (исходя из обязательств республики по линиям ООН, ОБСЕ и ОДКБ).

Отдельного внимания заслуживает блок норм о материально-техническом и финансовом снабжении ведомства. Законодатель ввел жесткий императив: финансирование ГКНБ осуществляется исключительно за счет средств республиканской казны. Кроме того, закон установил солидный пакет государственных гарантий для личного состава (государственное страхование жизни, медицинское обслуживание, пенсионное обеспечение). С позиций кадровой политики государства такая социальная защита представляет собой обоснованную инвестицию, нацеленную на минимизацию текучести кадров и сохранение квалифицированных профессионалов.

Разграничение компетенций, закрепленное в Законе, способствовало оптимизации взаимодействия ГКНБ с МВД. Если МВД сохранило за собой широкий спектр функций по охране общественного порядка, борьбе с общеуголовной и организованной преступностью (как отмечает Ф.Р. Шарифзода [19]), то ГКНБ окончательно сфокусировался на контрразведке, защите конституционного строя, охране государственной границы и борьбе с терроризмом. Четкое правовое разделение полномочий позволило государству более адресно расходовать бюджетные ассигнования на правоохранительную деятельность.

К 2008 году в Республике Таджикистан завершился сложный процесс правовой институционализации системы государственной безопасности. Произошел переход от фрагментарного чрезвычайного регулирования к стройной, внутренне непротиворечивой системе законодательства. Реформы этого десятилетия, опирающиеся на управленческую целесообразность, позволили создать мощный централизованный силовой аппарат, адаптированный к специфике угроз в Центрально-Азиатском регионе, и заложили базис для глубокой интеграции в региональные структуры коллективной безопасности.

Окончание структурных реформ 2008 года сформировало основу для пересмотра концептуальных подходов к государственной политике в рассматриваемой сфере. Базовым документом этого периода выступил Закон Республики Таджикистан «О безопасности» [12].

Если нормативные акты 1990-х годов ориентировались преимущественно на сохранение целостности государства и ликвидацию последствий вооруженного конфликта, то обновленное законодательство зафиксировало переход к комплексному пониманию системы защиты национальных интересов.

Указанный закон закрепил правовой статус ГКНБ в качестве центрального уполномоченного органа. Существенным нововведением стало расширение понятийного аппарата: наряду с традиционной государственной и общественной безопасностью были легализованы категории экономической, информационной и экологической безопасности [12].

Подобное расширение предмета правового регулирования продиктовано объективными факторами. В условиях глобальных интеграционных процессов ущерб от кибератак на финансовый сектор или транснациональных экономических преступлений способен превысить потери от традиционных форм криминальной активности. Как следствие, законодатель наделил ГКНБ и МВД полномочиями по защите критической инфраструктуры, что повлекло за собой перераспределение государственных ассигнований в пользу высокотехнологичных и аналитических служб.

Специфика современного этапа заключается в эскалации нетипичных угроз, включая экстремизм и киберпреступность. Исследователь Ф.Р. Шарифзода обоснованно указывает, что теоретико-правовые основы функционирования органов внутренних дел в этот период претерпели модернизацию именно с позиции обеспечения общенациональной безопасности, выходя за рамки исключительно охраны локального общественного порядка [19].

Правоприменительная практика показала прямую зависимость эффективности противодействия новым вызовам от качества межведомственного взаимодействия. Ряд совместных нормативных актов четко разграничил функционал: МВД сосредотачивает усилия на оперативно-профилактической работе и выявлении предикатных преступлений (незаконный оборот оружия, нелегальная миграция), тогда как ГКНБ реализует контрразведывательное обеспечение и пресечение каналов финансирования террористических ячеек. Подобная демаркация устраняет функциональное дублирование и способствует целевому расходованию бюджетных средств.

Развитие правовой основы службы безопасности в 2008–2021 годах неразрывно связано с процессами

международной интеграции. Обладая сложной границей с Афганистаном, Таджикистан объективно выступает южным форпостом СНГ. Самостоятельное несение финансовых издержек по блокированию транснационального наркотрафика затруднительно для национальной экономики. Ввиду этого правовая доктрина республики ориентирована на углубление сотрудничества в рамках Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) [5] и Шанхайской организации сотрудничества [8].

Договоры, ратифицированные парламентом Таджикистана, в рамках исполнения международных обязательств имплементируются в национальную правовую систему. Использование модельных законов ОДКБ позволило унифицировать понятийный аппарат в сфере противодействия экстремистской деятельности и сформировать легальный механизм проведения совместных оперативно-профилактических мероприятий. Практический эффект такого сотрудничества сводится к коллективному разделению финансовой нагрузки при купировании региональных рисков.

Российская Федерация неизменно остается ключевым стратегическим партнером республики. Однако формат военного сотрудничества, определенный Договором 1993 года [6], со временем существенно расширился. Уход преступности в виртуальную среду потребовал совместного ответа на киберугрозы, что было закреплено в профильном Соглашении об информационной безопасности [9]. Внимание государства закономерно сместилось с классической охраны границ на защиту цифрового суверенитета. Параллельно шла интеграция международных правозащитных стандартов. Ратификация Всеобщей декларации прав человека и пактов ООН [3, 4] с учетом прямого действия статьи 10 Конституции РТ [1] заставила силовой блок перестроить работу. МВД и ГКНБ пришлось менять оперативно-следственную практику: задержания и негласные мероприятия стали требовать обязательной санкции суда. Строгое обеспечение прав личности рассматривается теперь как базовое условие для создания прозрачной правовой среды и привлечения инвестиций.

Заключение. Проведенное исследование эволюции нормативной базы, регулирующей деятельность органов безопасности и МВД Таджикистана с 1953 по 2021 год, отражает сложную динамику институциональных преобразований. Опыт прошедших десятилетий выявляет закономерный переход от функционирования структур в качестве элементов централизованной союзной системы к формированию суверенного национального механизма. Преодолев правовой вакуум 1990-х годов, государство выстроило устойчивый законодатель-

ный фундамент, опирающийся на Конституцию и систему профильных законов.

Оценка структурных изменений, в том числе включения пограничных войск в состав ГКНБ [15, 16], показывает, что подобные реформы были обусловлены организационно-управленческой логикой. Консолидация смежных функций способствовала преодолению ведомственной разобщенности, сокращению дублирующих аппаратов и, как следствие, оптимизации расходов с направлением ресурсов на технологическое обновление подразделений.

Опираясь на проанализированный правовой материал, можно сделать вывод, что дальнейшее развитие взаимодействия МВД и ГКНБ целесообразно направить на интеграцию в цифровой среде. Практической мерой здесь могла бы стать разработка единого концептуального документа, фиксирующего алгоритмы совместного финансирования и эксплуатации межведомственных информационно-аналитических баз. Реализация данного шага позволит повысить результативность работы правоохранительных структур при соблюдении принципов рационального бюджетного планирования.

Литература:

Конституция Республики Таджикистан. Принята всенародным референдумом 6 ноября 1994 года и путём всенародного референдума были внесены изменения и дополнения 26 сентября 1999 года, 22 июня 2003 года и 22 мая 2016 года. Сайт «Президент Республики Таджикистан». [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.president.tj/ru/taxonomy/term/5/112 (дата обращения: 10.02.2026)

Конституция (Основной закон) Таджикской Советской Социалистической Республики: Принята на внеочередной восьмой сессии Верховного Совета Таджикской ССР девятого созыва 14 апреля 1978 года. - Душанбе: издание Верховного Совета Таджикской ССР, 1978. - 50, [1]с.

Устав Организации Объединённых Наций [Электронный ресурс] // Официальный сайт ООН. - URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text> (дата обращения: 01.02.2026).

Всеобщая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 года) [Электронный ресурс] // Официальный сайт ООН. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата обращения: 01.02.2026).

Договор о коллективной безопасности от 15 мая 1992 г. [Электронный ресурс] // Официальный сайт ОДКБ. Режим доступа: <https://odkb-csto.org/25years/> (дата обращения: 06.02.2026).

Договор между Российской Федерацией и Республикой Таджикистан о сотрудничестве в

военной области (заключено 25.05.1993) [Электронный ресурс] // Официальный сайт МИД России. Режим доступа: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/48458/ (дата обращения: 10.02.2026).

Миссия ООН по наблюдению в Таджикистане (UNMOT) [Электронный ресурс] // Организация Объединённых Наций: официальный сайт. - URL: <https://www.un.org/ru/events/missions/past/unmotagr.htm> (дата обращения: 10.02.2026).

Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом (заключена в г. Шанхае 15.06.2001) [Электронный ресурс] // МИД РФ: официальный сайт. - URL: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/multilateral_contract/50554/ (дата обращения: 06.02.2026).

Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Таджикистан о сотрудничестве в области обеспечения международной информационной безопасности (заключено 19.06.2023) [Электронный ресурс] // МИД РФ: официальный сайт. - URL: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/62152/ (дата обращения: 06.02.2026).

Закон СССР от 16 мая 1991 г. № 2159-I «Об органах государственной безопасности в СССР» // Викитека: [свободная библиотека]. - URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_16.05.1991_№_2159-I (дата обращения: 02.02.2026). - Текст: электронный.

Закон Республики Таджикистан от 16 ноября 1999 г. № 846 «О борьбе с терроризмом» // Законодательство стран СНГ: [база данных]. - URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2195 (дата обращения: 01.02.2026). - Текст: электронный.

Закон Республики Таджикистан от 28 июня 2011 г. № 721 «О безопасности» // Законодательство стран СНГ: [база данных]. - URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=46031 (дата обращения: 11.02.2026).

Закон Республики Таджикистан от 20 марта 2008 г. № 362 «Об органах национальной безопасности Республики Таджикистан» // Законодательство стран СНГ: [база данных]. - URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=22022 (дата обращения: 01.02.2026).

Закон Республики Таджикистан от 17 мая 2004 г. № 41 «О милиции» // Управление ГАИ МВД Республики Таджикистан : [официальный сайт]. - URL: <https://www.ugai.tj/ru/zakony-rt/qonunho/zakon-respubliki-tadzhikistan-o-militsii> (дата обращения: 02.02.2026). - Текст: электронный.

Законодательство // Пограничные войска Государственного комитета национальной безопасности Республики Таджикистан: [официальный сайт]. – URL: <https://sarhad.tj/ru/zakonodatelstvo/> (дата обращения: 01.02.2026). – Текст : электронный.

Указ Президента Республики Таджикистан от 30 ноября 2006 г. №9 «О совершенствовании структуры центральных органов исполнительной власти Республики Таджикистан» // Законодательство стран СНГ : [база данных]. – URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=16406 (дата обращения: 01.02.2026). – Текст : электронный.

Забиров, Д.В. История формирования национальной безопасности Республики Таджикистан в рамках системы региональной безопасности / Д. В. Забиров // Национальная безопасность / Nota Bene. – 2017. – № 6 (53). – С. 42-46.

Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1960: справочник / сост. А.И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 1997. – 352 с.

Шарифзода, Ф.Р. Теоретико-правовые основы функционирования органов внутренних дел Таджикистана по обеспечению национальной безопасности государства / Ф.Р. Шарифзода. – Душанбе: Империял-Групп, 2023. – 287 с.

Ma'rufzoda Ma'sumakhon Ma'ruf - Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan
E-mail: marufzoda79@mail.ru

Development of the State Security Service of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan

This article provides a theoretical, historical, and comparative legal study of the evolution of the legal framework governing the organization, development, and functioning of the state security service within the Ministry of Internal Affairs and related structures in Tajikistan from 1953 to 2021. Particular attention is paid to the post-conflict state-building period of 1997–2008 and the codification of relevant legislation. Using an interdisciplinary economic and legal approach, the author demonstrates that key structural transformations-in particular, the creation of an independent National Security Committee and the subsequent incorporation of the border troops into the State Committee for National Security-were dictated not only by operational challenges but also by the need for macroeconomic optimization of public administration and the reduction of duplicative budget expenditures.

Keywords: state security agencies, Ministry of Internal Affairs, Republic of Tajikistan, legal regulation, history of the state and law, national security.

ИХТИСОСИ 6D030100 – ҲУҚУҚШИНОСӢ = ЮРИСПРУДЕНЦИЯ = JURISPRUDENCE

СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.1.1.- ТЕОРЕТИКО – ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРАВОВЫЕ НАУКИ = ИЛМҲОИ
НАЗАРИЯВӢ-ТАЪРИХИИ ҲУҚУҚӢ = THEORETICAL AND HISTORICAL LEGAL SCIENCES

ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚИИ ДАВЛАТМЕҲВАР ВА ҶОЯИ ДАВЛАТИ ДУНЯВӢ ДАР ТАЪРИХИ ДАВЛАТДОРИИ ТОЧИКОН

Буривода Эмомалӣ Бозор – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, Мудири шуъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқ, E-mail: buriev-68@mail.ru

Омузиши фарҳанги ҳуқуқи ниёгон имрӯз аҳамияти вижа барои мутахассисон пайдо кардааст, чунки он метавонад калиди ошкор намудани аксар масоили ҳуқуқӣ дар таърихи миллат ва масоили доғи муосир бошад. Аз ин сабаб, мақола ба мавзӯи фарҳанги ҳуқуқи ниёгон бахшида шудааст.

Дар мақола дар заминаи таҳлили илмӣ муайян карда шудааст, ки фарҳанги ҳуқуқи ориёӣ фарҳанги давлатмеҳвар буда, дар заминаи рушди он давлати муттамарказ, ҳокимияти нерӯманду устувор, риояи принципи волоияти қонун ба вучуд омадааст.

Дар мақола дар заминаи омузиши таълимот ва амалияи давлатдорӣ ориёӣ ва муносибати он бо дин, ташкилоти динӣ ва табақаи рӯҳониён ошкор карда мешавад, ки давлат дар қулли таърихи давлатдорӣ тоҷикон ҳамчун падидаи соф сиёсӣ амал намуда, тамоми хислати давлати дунявиро дошт. Танҳо ба тариқи истисно баъзан муҳолиаи рӯҳониён ба масоили сиёсӣ қайд шудааст, ки он ба хислати давлат таъсири ночиз доштааст. Аз ин сабаб муаллиф пешниҳодоти ҳудро оид ба методологияи омузиши давлат дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон пешниҳод мекунад.

Калидвожаҳо: Ҳуқуқ, давлат, давлати дунявӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ, принципи волоияти қонун, фарҳанги ҳуқуқи ориёӣ, фарҳанги ҳуқуқи давлатмеҳвар, Абулқосими Фирдавӣ, “Шохнома”, таърихи давлат ва ҳуқуқ, Авесто, ҳуқуқи зардуштӣ, марҳилаи асрҳои миёна, шаҳр-давлат, масоили сиёсӣ иҷтимоӣ, ташкилоти динӣ, табақаи рӯҳониён

Муқаддима. Қайд намудан лозим аст, ки мардуми ориёӣ дар оғози таърихи инсоният аллақай тамаддуни бузургро ба вучуд овард, ки пояи онро дини яздонпарас-тӣ ва асоси онро фарҳанги ҳуқуқӣ ташкил меод. Ин фарҳанги ҳуқуқӣ хусусиятҳои дошт, ки ба қулли давлатҳои минбаъда таъсири бузург гузошта, заминаи рушди тамаддунҳои пешқадам гашта ба ташаккули таҳкими давлатдорӣ таъсири мондагир дошт. Пеш аз ҳама, ин фарҳанги

ҳуқуқӣ хислати давлатмеҳварӣ, монотеистӣ ва коллективистиро доро буд. Чӣ тавре аз таҳлили “Шохнома”- и Абулқосими Фирдавӣ бармеояд, аллақай дар марҳилаи то зуҳури дини Зардушт, мардуми ориёӣ Яздонпарас буда, яъне дини ҳудро доштанд. Он дини яктопарастӣ буда, аз оғози достонҳои “Шохнома” оид ба Яздони пок ва Аҳриман суҳан меравад. Намояндаи Яздони пок Суруш ба Каюмарс дуруд меоварад, ки:

“Дуруш оваридаш хучаста Суруш,
К—”Аз ин беш махрӯшу боз ор хуш.
Сипах созу баркаш ба фармони ман,
Баровар яке гард аз он анҷуман”. [1, с.18].

Ҳарчанд дар “Шохнома” суҳан дар бораи дин ва пайравии дин аз ҷониби ориёӣ меравад, вале ин дин ба сиёсати давлатӣ вобаста набуда, ба назар мерасад, ки қори шахсии шохони ориёӣ буд. Аниқтараш, қулли сарварони давлат ва сарлаш-қарону қаҳрамонони ориёӣ ба Яздон мурочиат мекунанд, ёрӣ меҷӯханд, вале дар ҳалли масоили сиёсӣ артиш тибқи талаботи ахлоқи ҷомеа, сиёсат ва манфиати давлат амал мекунанд. Аз ин сабаб, ҳулоса қардан мумкин аст, ки давлатдорӣ ориёӣ хислати дунявӣ дошта, дар амалқарди амалдорону ҳокимони ориёӣ дин мавқеи ҳалқунанда надошт. Бояд қайд намуд, ки танҳо бо қабул қардани дини Зардушт таъсири омилҳои дин ба сиёсат бештар меғардад, вале таҳлили масоили гуногун дар дар ин марҳила низ аз дунявияти давлатдорӣ ҳикоят дорад.

Методологияи таҳқиқот Усулҳо ва равишҳо. Омузиши падида ва ниҳодҳои бостонии миллати тоҷик дар заминаи истифодаи усули таърихӣ-ҳуқуқӣ муяссар гардида, он имконият медиҳад, ки хислат, идомат, қонуниятҳои ташаккули рушди муносибатҳо ошкор қарда шавад. Дар заминаи истифодаи ин усул муайян гардид, ки фарҳанги ҳуқуқи тоҷикон дар қараёни таҳаввулотҳои таърихӣ ба фарҳанги давлатмеҳвар табдил меёбад, ки барои муттаҳид намудани ҷамъият ва муттамарказ намудани ҳокимияти давлатӣ хизмат мекунад. Дар баробари ин, аз усулҳои шакли ҳуқуқӣ, муқоисаи ҳуқуқи истифода бурда шудааст.

Таълили таърихӣ-ҳуқуқӣ ва шакли ҳуқуқии масоили илмӣ. Зардушт пайғомбари дини авестой, марҳилаи таблиғоти дини навро оғоз на аз мардуми оддӣ, кишоварзу косибон, балки ба шоханшоҳ арза намуда буд, он аз ҷониби сарвари давлат мавриди қабул ва пайравӣ гардид. Шох ба Авесто ва дини нав мақоми махсусро дод. Ин мақом то дараҷаи муайян дар сиёсати давлатӣ ва дар ҳалли баъзе масоили сиёсӣ низ мушоҳида мегардид. Қабули дини нав ва дастгирӣ намудани сарвари давлат барои паҳн гардидани он мусоидат намуда, яқ қатор ҷанбаҳои мусбатро барои дурнамои ҷомеаи ориёӣ дошт. Пеш аз ҳама, дини Зардушт ҳамчун идеологияи ҳукмрон мавқеи хосаи худро дар ҷомеа соҳиб гардид. Таълимоти динӣ идеологияи расмӣ давлат гардида дар қатори вазифаҳои динии маросимӣ барои пайравони худ, дар ҷаҳорҷубаи сиёсати давлатӣ низ салоҳиятҳои муайянро касб намуд. Дар ин росто, таъсис дода шудани мансабҳои давлатиро бояд қайд намуд.

Маълум аст, ки ҳаёти шахсӣ аз лаҳзаи таваллуд то вафот тибқи таълимоти динӣ бо маросиму анъанаҳои гуногун фаро гирифта мешавад. Бо қабули дини зардуштӣ кулли ин анъанаву маросимҳо, ки аз ҷониби падар, сарвари оила ва авлод, руҳониён, ашхоси махсус амалӣ ва роҳбарӣ карда мешуданд, асосан ба зиммаи руҳониён – коҳинони дини зардуштӣ вогузор карда шуд. Дар баробари анъанаву маросимҳои динӣ як қатор вазифаҳои давлативу сиёсӣ ва фарҳангиро низ ҳамин тақдир интизор буд. Азбаски табақаи руҳониён – ягона табақаи босавод буда бо донишу илм (ҳарчанд аксаран ин талаботи дин ва донишҳои динӣ буд. – Б.Э.) сарувор доштанд, пас, яке аз салоҳияти бузургтарине, ки ба зиммаи онҳо гузошта шуд ва ё онҳо ин амалро ба худ ихтисос доданд, таълиму тарбияи насли наврас, яъне аъзои ҷомеа ба шумор мерафт. [4, с.26-32]

Албатта, тарбияи ҷомеа аллакай вазифаи табақаи руҳониён эътироф гардида, таълимоти динӣ як қатор шиору талаботеро дар назди пайравонаш ва умуман ҷомеаи кишвар мегузошт, ки он ба меъёрҳои ҳатмӣ на танҳо динӣ, балки иҷтимоӣ табдил ёфтанд.

Минбаъд бо қабули дини нав таълимоти динӣ, на танҳо дар самти дину муносибати пайрави дин бо Яздон, балки ҳамчун ҷаҳорҷубаи муносибати байни аъзои ҷомеа, давлат ва дин эътироф мегардад. Таълимоти дини зардуштӣ ба андешаи мо аввалин дини ҷаҳонӣ аст, ки бо давлат алоқамандии бевосита дошта, дар як вақт на танҳо таълимоти як дини ҷомеа, балки идеологияи расмӣ давлат эътироф гардида буд.

Ин тарзи гузориши масъала сабаби ба миён гузоштани як қатор масоили сиёсӣ ва барои ҷомеаву

кишвар муҳим аз ҷониби Зардушт ва умуман руҳониёни зардуштӣ гардид. Иттилоот вучуд дорад, ки дар замони зуҳури дини зардуштӣ Ирон ба Турон боҷ меод. Зардушт ин таҷрибаро маҳкум намуда, сабаби дар мубориза бо Турон истиқлол пайдо кардани Ирон мегардад. [3, с.33] Дини Зардуштӣ идеологияи давлати муттамаказ гардида, ҳислати илоҳӣ доштани ҳокимиятро тарғиб ва ба пояи давлати ориёӣ табдил меёбад. Қайд намудан зарур аст, ки новобаста аз муносибати байни давлат ва табақаи руҳониён ҳанӯз дин мавқееро дар давлат надошт, ки онро давлати теократӣ ном барем, чунки дини мазкур чи тавре ҳулоса кардан мумкин аст – дини давлатмехвар буда, пайравони худро барои итоат ба ҳокимияти давлатӣ ва риояи қонуният ташвиқу тарғиб менамуд. Дар баробари ин, ҳаллу фасли умури давлатӣ ба зиммаи шоху ашрофзодаҳо, ҳокимону артишиён тааллуқ гирифта буд.

Дар таърихи давлатдорӣ ориёӣ хеле нодир аст, ки руҳониёни зардуштӣ бар зидди сиёсати давлатӣ ишён ва ё қасд карда бошанд. Ягона ҳодисаи нодир дар таърихи давлатдорӣ Ҳахоманишиҳо руҳ дода буд, он ҳам то имрӯз бо ҷанд ривоят то мо расидааст. Сухан дар бораи табaddулотӣ зиддидавлатие меравад, ки ҳангоми дар ҷангҳои дурудароз дар Шарқи Наздик бар зидди Миср будани Камбучияи Ҳахоманишӣ руҳ додааст. Тибқи ривояте Камбучия пеш аз сафари ҷанг бар зидди Миср фарзанди худро (бо номи Бардия. –Б.Э.) қатл намуда, сипас барои фатҳи Миср ба ҷанг меравад, ки солиёни зиёд тӯл мекашад.

Тибқи ривояти дигар, писараш Бардия ҳангоми набудани шоханшоҳ Кабучия дар пойтахт табaddулот анҷом додааст. Ривояти сеюм, ки ба ҳақиқат ба андешаи мо низ наздиктар аст, руҳони зардуштӣ, ки ба шохзода хеле монанд буд, аз ин истифода намуда, бо номи Бардия, хост тахту тоҷи Ҳахоманиширо соҳиб гардад.

Ин ҳодиса чӣ тавре иттилоот вучуд дорад, ҳангоми ҷанги давлати Ҳахоманишӣ бар зидди Миср ба вуқӯъ пайваста, руҳони зардуштӣ – Гавмата аз номи Бардия (фарзанди шоханшоҳ Камбучия. –Б.Э.) соли 522 то мелодӣ, бо сӯиистифода аз муддати дароз дар ҷанг будани шоханшоҳ Камбучия, табaddулотӣ давлатӣ баргузор ва ҳокимиятро дар кишвар соҳиб мешавад, ки шоханшоҳии ӯ ҳамагӣ 7 моҳ давом мекунад.

Гавмата ҳамчун сарвари давлат барои ба даст овардани боварии мардум ба кулли табақаҳои ҷомеа – руҳониён, ҷанговарон ва кишоварзу косибон сабукиҳо ваъда дода, аксарияти аҳолиро ба муҳлати се сол аз пардохти андоз озод намуд. Албатта, аз сабаби он ки даромади хазина асосан аз ҳисоби ҷанг буд ва шоханшоҳ Камбучия бо шунидани хабари табaddулот ба пойтахт ҳаракат намуд ва дигар

дороиҳои аз ҷанг ба дастмада ба марказ фиристода намешуданд, вазъи идоракунии кишвар ба бӯхрон дучор гардид.

Гавмата ҳамагӣ ҳафт моҳ роҳбари давлати Ҳахоманишӣ буда, дар натиҷаи суиқасд ҳокимият боз ба намояндаи сулолаи аслӣ баргашт, яъне Дориюши Бузург (522-486) ба тахт нишаст. Ин ҳодисаи нодири қиёми намояндаи табақаи рӯхонӣ аст ва минбаъд, то омадани арабҳо мо ҳамкориҳои давлату динро мушоҳида мекунем.

Намояндагони дин дар таълиму тарбияи насли нав нақши муҳим дошта, тарбия на танҳо дар ибодатхонаҳо, дар баргузориҳои маросимҳои динӣ, балки дар дабистон амалӣ карда мешуд. Устодони дабистон асосан намояндагони дин буда, ба тарбияи насли нав диққати ҷиддӣ меоданд. Махсусан он ҷӣ ба таълимоти донишҳои асосӣ, махсусан ҳуқуқӣ дахл дорад, тибқи иттилоот дар пойтахти давлат, марказҳои буданд, ки мардумро бо таълими ҳуқуқӣ фаро мегирифтанд. Дар баробари ин, амалисозии адолати судӣ низ як қисмати муҳими тарбияи мардумро барои риояи қонуният дар бар мегирифт.

Адолати судӣ низ ба намояндагони олимаҳои динӣ воғузор мегардид. Аз давлатҳои аввалин оғоз намуда, то давлати Сосониён додрасҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ, ки минбаъд пайдо мешаванд, ба сифати амалисозандаи адолати судӣ асосан намояндагони ин табақа машғул мешуданд. Додрасҳо ва сарвари мақоми судӣ - Мубади Мубадон - сарвари динии кишвар, яқбора вазифаи Суди олиро низ иҷро менамуд. Сарвари рӯхониёни кишвар ҳамчун намояндаи Ахура Маздо мартаба ва мақоми баландеро дар кишвар соҳиб буда, дар мақомоти олитарини адолати судии шохӣ бо номи “Боргоҳи Дод” Мубади Мубадон нисбат ба шохӣ амалкунанда адолати судиро амалӣ менамуд.

Ҷӣ тавре аз фармону таълимоти давраи то Сосониён маълум аст, ҳар як Мубади Мубадон бояд парванда ва даъвои ҳар як фардро нисбат ба Шох ба таври ҷиддӣ муҳокима ва баррасӣ намуда, тибқи қонун қарор қабул мекард. Шох танҳо баъд аз озод шудан аз даъвои шикоятӣ мардум, иҷро кардани қарорҳои додрас, метавонист нисбат ба дигар мансабдорони давлатӣ ҳамин расмиёт, яъне адолати судиро амалӣ намояд. Яъне, пайдоиши дини зардуштӣ ва дар муддати кӯтоҳ аз ҷониби мақомоти давлатӣ қабул шудани он, минбаъд таъдид ёфтани он ба дини давлатӣ ва таълимоти он ба идеологияи расмии давлат, рӯхониён тақияҳои асосии давлат гашта, тарғибгари риояи қонуният ва тартиботи ҷамъиятӣ мегарданд. Мантиқан андеша намоем, давлатҳои ориёӣ бо дини ягонаи зардуштӣ, ки тақияҳои ҳокимияти сиёсӣ ба шумор мерафт, алоқаи мустақами байни давлату табақаи рӯхониро ба миён оварда, ҳарду аз якдигар ба таври комил

истиқода мекарданд. Давлат динро ҳамчун идеологияи расмии худ истиқода бурда, онро барои таълиму тарбияи аъзои ҷомеа, тарғиби талабот ва манфиатҳои давлат, сафарбар намудани аҳоли барои иҷрои вазифаҳои ҷамъиятиву сиёсӣ, бурдани ҷанг истиқода намуда, дар навбати худ табақаи рӯхонӣ дар симои давлат, пуштибон ва паноҳгоҳи бузургеро ба даст оварда буданд. Давлат дар интишори дин ва иҷрои талаботи дин ба рӯхониён кумак расонида, бар зидди душманони дин механизми давлатӣ ба таври васеъ истиқода мешуд.

Давлат як қатор қонунҳоеро қабул намуда буд, ки барои устувор нигоҳ доштани мавқеи дини расмӣ мусоидат мекарданд. Никоҳи зардуштӣ бо ғайризардуштиён ҳоҳ зан ва ҳоҳ мард манъ буд, яъне, никоҳи қонунӣ танҳо байни зардуштиён баста мешуд.

Авесто, аллакай як қатор амалҳои аввалин маротиба ҳамчун ҷиноятҳои динӣ табақабандӣ намуда, ҷиноятҳои мазҳабӣ аввалин маротиба маҳз аз ҷониби ҳуқуқи ориёӣ эътироф гардидааст. Дар ҳуқуқи ҷиноятӣ баргаштан аз дин (зиндӣқа – Б.Э.), ҷиноятҳо бар зидди Худо-яздондӯшманӣ, дуруғтӯйӣ - дӯғ собит менамоянд, ки давлатҳои ориёӣ бо табақаи рӯхонӣ ҳамкорӣ доштанд, онҳоро дар низоми мақомоти давлатӣ мақоми хос дода, аз дониш, малака ва мавқеи онҳо барои амалисозии мақсаду вазифаҳои давлат истиқода мебарданд.

Рӯхониён дар иҷро намудани маросими динӣ, амалисозии адолати судӣ нақши ҳалкунанда дошта, мансабҳои асосӣ дар ин самтҳо ба табақаи рӯхонӣ ихтисос дода шуда буд. Дар ин шароит, бо кӯшиши намояндагони дин, таълимоти динӣ идеологияи давлатдорӣ гашта, албатта фарҳанги ҳуқуқӣ ва сарчашмаҳои ҳуқуқӣ баҳри ҳимояи манфиатҳои умумидавлатӣ ва умумимиллӣ хизмат мекарданд. Сухан на танҳо дар бораи он меравад, ки дину давлат бо ҳам омехта гардида, табақаи рӯхониён дар сиёсати давлатӣ саҳми муайян доштанд, балки дар баробари манфиатҳои давлатӣ, манфиатҳои худро низ ҳимоя мекарданд, яъне онҳо бечунучаро манфиатдори устувории ҳокимияти давлатӣ, мавқеи худ дар он, инчунин риояи қонуният аз ҷониби мардум буданд.

Дар ҳамин гуна шароит инчунин таълимоти дини зардуштӣ дар бораи давлат ва ҳуқуқ ташаккулу рушд ёфта, ҳокимият додаи (ҳадяи) худо эътироф карда мешуд. Санъати идорӣ, ба қавли зардуштиён, илми додаи илоҳӣ аст. “Илми фармонфармоён - на шунидорӣ ва иқтисобӣ, балки атиаи (ҳадяи) илоҳӣ аст”. [3, с.26; 6, с.70]

Таълимоти ориёӣ-зардуштӣ дар бораи давлат якҷанд истилоҳоти махсусро барои ифодаи ин илм истиқода мебарад. Яке аз ин истилоҳот истилоҳи “Фарр” мебошад. Дар таълимоти ориёӣ-зардуштӣ ҳамаи офаридаҳои Ахура Маздо фарри худро

доранд, ки нишонаи ҳастии онҳо мебошад. Фарри давлат, салтанат ва тоҷу тахт вучуд дорад[3, с.26], ки тибқи ин андеша касоне, ки соҳиби ин фарр нестанд, шоҳ – сарвари давлат шуда наметавонанд.

Оид ба таълимоти ориёӣ дар бораи ҳокимият ва давлатдорӣ таҳлилҳо анҷом дода, бояд қайд намоем, ки таълимоти ориёӣ ду истилохро истифода мебарад, ки хоси роҳбарӣ мебошад. Истилоҳи Фарри Каёниён, ки муваккали бузургону шоҳони поки ориёӣ мебошад. Ин истилоҳ, чуноне, ки дар таҳқиқотҳои пешин таҳлил шудааст, дар форсии бостон ҳамчун “фарнах”, дар форсии миёна-пахлавӣ “фарр” ва дар забони суғди “фарн” истифода мешуд. [8, с.417]

Таълимот оид ба Фарри Эзодӣ бо номҳои гуногун, аз ҷумла Хварра, хурра, фарӣнах, фарр, фарра, фарнах, фар, фарн, фарри Каёни, Киён Хурра, Ариянам Хварро, Каваснам Хварро[6, с.68; 8, с.417; 3, с.27] дар тӯли мавҷудияти тамаддуни ориёӣ рушд ёфта, бо ин номҳо дар иттилооти таърихӣ ва китобҳои динӣ сабт шудааст.

Дар таълимоти мазкур дар бораи фарри эзодӣ подшоҳ қудрати худро аз илҳомот ва ишрокоти Худо мегирад. Ба андешаи зардуштиён “фурӯғҳои бихишӣ, ки аз олами нӯрони рӯҳонӣ аст, бар дилҳои фузунӣбанда битобад, онҳоро муайяд ва бархурдорӣ аз раъӣ мекунад; дилҳо бад-он фурӯғ равшан мегардад ва аз тобиши офтоб тобноктар мешавад. Пас ин фурӯғҳои бихишӣ сарчашмаи фарр (хурра) ва раъӣ ҳастанд.... Фарр, фарра, хурра фурӯғест эзодӣ, ки ба дили ҳар кӣ битобад аз ҳамгинон баргарӣ ёбад. Аз партави фурӯғ аст, ки шахс ба подшоҳӣ расад ва шоистаи тоҷу тахт гардад ва озоишгустар ва додгар шавад ва ҳамвора комёб ва пирӯзманд бошад. ... “Он фарри эзидиро, ки ба шоҳон ихтисос дорад ва мучиби комёб ва пирӯзии онон мешавад, “Фарри Каёни” (Киён Хурра) номанд”. [3, с.26; 6, с.68]

Таълимоти ориёӣ-зардуштӣ ба мутафаккирони тоҷик дар марҳилаҳои минбаъда низ таъсири зиёд дошта, масалан Низомалмулк дар “Сийосатнома” навиштааст, ки “Чун подшоҳро фарри илоҳӣ бошад ва мамлакат бошад ва илм ба он ёр бошад, саодати ду ҷаҳонӣ биёбад”.

Аз таълимоти ориёӣ дар бораи фарри эзодӣ, агар ҳокимият ҳадаи Худованд бошад, пас дар ин марҳилаи рушд, таълимоти илоҳии пайдоиши ҳокимият, давлат ва ҳуқуқ дастгирӣ ва тарғиб шуда, сарчашмаи илоҳӣ доштани ҳокимият таъкид мегардид. Шахсе сарвари давлат шуда метавонад, ки ӯ соҳиби “Фарри эзодӣ” аст. Нафаре ки фарри эзодӣ дорад, малакаи роҳбарӣ ва раъӣ, яъне қабули қарору санадҳои меъёриву ҳуқуқии лозима ба ӯ дода шудааст. Фарри эзодӣ шахсро ба подшоҳӣ мерасонад, шахс додгар ва ҳамеша комёб пирӯз мегардад.

Устувор гардидани таълимоти зардуштӣ баҳри таҳкими давлатдорӣ шакли нав мусоидат намуда, он заминаи мафкураи давлатдорӣ марҳилаи мазкур мегардад. Аз ин сабаб, таълимоти ориёӣ-зардуштӣ таълимоти давлатмехвар буда, он дар марҳилаи давлатдорӣ Сосониён давраи нави ташаккули рушдро мегузарад.

Қайд намудан зарур аст, ки ҳангоме, ки таносуби дину давлат, ҷойгоҳи намоёндогони табақаи рӯҳонӣ дар сиёсати идоракунии давлатӣ дар марҳилаи ориёӣ – зардуштии рушди миллати тоҷик муайян карда мешавад, бояд масоил ва ҷанбаҳои гуногуни онро аз ҳам ҷудо ва мустақил таҳлил намуда, минбаъд ҳулосабарорӣ намоем. Он ҷе то ин сатрҳо таҳлил анҷом дода шуд, ба ҷойгоҳи дин ва рӯҳониёни зардуштӣ дар давлатҳои аввалин то Сосониён дахл дорад. Вале он барои баҳо додани мавқеи рӯҳониён ва дин дар сиёсати давлатии ин марҳила кофӣ нест. Сухан аз он аст, ки ҷомеаи ориёӣ-мардуми донишманду бохираде буданд, ки ҷойгоҳи ҳар як омилу ниҳодҳоро дар ҷомеа дуруст муайяну муқаррар намуда, ба ифроту тафрит роҳ наметоданд.

Бояд зикр намуд, ки дар давлатҳои аввалин ва ҳатто Ҳахоманишӣ ҷойгоҳи дин афзалиятҳо дошта бошад ҳам, вале давлат ҳамчун ниҳоди дунявӣ амал менамуд. Ба тариқи мисол таҳлилҳо баёнгарӣ он ҳастанд, ки аксарияти намоёндогони давлатҳои Пешдодӣ, Каёни, Суғду Бохтару Хоразм, Ҳахоманишиҳо дар ҳалли масоили давлатӣ ва назорату идораи давлатӣ ба қонунҳои амалкунанда, мантиқ, илму дониш, таҷриба, дастури ниёгон така менамуданд. Ҳангоми баррасии масоили муҳимтарини ҳаёти ҷамъиятӣ, сиёсӣ фарҳангии кишвар, алаҳқусус масъалаҳои диниву мазҳабӣ ба Шурои Хирадмандон ё Шурои давлатӣ муроҷиат карда мешуд. Шоҳ низ баррасии ва пешниҳоди қарори лозимаро ба зиммаи Шурои давлатӣ гузошта, баррасии комилу ҳамаарафаи онро аз аъзои Шуро талаб менамуд. Дар ин амалҳо таъсири дину намоёндогони дин мушоҳида наметавонид. Аз ин сабаб, мо давлатҳои аввалини худро ҳамчун давлатҳои ҳислати дунявидошта эътироф менамоем.

Ардашери Бобакон асосгузори давлати Сосонӣ (с.224-651) аз табақаи рӯҳониёни зардуштӣ мебошад. Ардашер на танҳо сулолаи навро асос гузошта, як императории муқтадир дар ҳудуди кишварҳои ориёӣ бунёд намуд, балки ба таври устувор ҷойгоҳи дин ва табақаи рӯҳониро дар сиёсати идоракунии давлат муқаррар намуд. Шиори “дину давлат бародарони тавъаманд (баробаранд. – Б.Э.)” ба ӯ нисбат дода мешавад.

Умуман дар таърихи минбаъдаи давлатдорӣ тоҷикон, махсусан марҳилаи исломии он таъсири намоёндогони дин бештар мегардад, вале таносуби дину давлат ва дину табақаи динӣ дар ин марҳила

низ таҳлили илмиро талаб мекунад. Омилҳои зиёди таъсиррасон вучуд доштанд, ки нуфузи табақаи рухониёнро дар фаъолияти давлатӣ ночиз ва заиф мегардониданд. Аз таърихи амирони Ғазнавӣ ва масалан Улугбеки Темуриён иттилоот вучуд дорад, ки амирону ҳокимон майӣ шароб менушиданд, ки дин ва назоратчиҳои давлативу динӣ - муҳтасиб онро манъ мефармуд. Яке аз омилҳои дигар, дар давраи ҳукмронии муғулу темуриҳо роҳбарони давлат аз мардуми муғул буда, танҳо дар мавридҳои барояшон зарурӣ мавқеи уламоро ба назар мегирифтанд ва ё қарори ба ҳудашон заруриро талаб мекарданд. Ин гуна омилҳо бо рушди ҷомеа бештар гардида, танҳо дар лаҳзаҳои ҳассос ва нодир нақши рухониён баръало эҳсос ва мушоҳида мешуд.

Давлат як ниҳоди дунявие буд, ки новобаста аз мавҷудияти таълимоти динии пайдоиши он, идеологияи динӣ, мансабҳои ба тариқи истисно аз ҷониби табақаи рухонӣ ишғолшаванда, ҳислати дунявӣ дошта, пеш аз ҳама, масоил ва мушкилоти ҳаррӯзаи мардумро баррасӣ ва муносибатҳои ҷамъиятиро ҳаллу фасл менамуд. Аз ин сабаб, ва ба ин хотир давлати тоҷикон аз қадим ҳислати дунявӣ дошта, ба андешаи мо, ҳаракатҳо барои таъсиси “давлати исломӣ” таҳти таъсири чараёнҳои давлат-созии атеистӣ, тарафдории фарҳангу тамаддуни християнӣ аз ҷониби давлатҳои абарқудрат, паҳн шудани назарияи “бархурди тамаддунҳо” фаъол шудааст. Он ҳамчун таълимоти аксуламалӣ ба чараёнҳои номбаршуда фаъол гардида, идеологҳои давлати исломӣ онро ягона роҳи ҳимояи тамаддуни исломӣ дар ҷаҳони имрӯза талаққӣ менамоянд.

Яке аз марҳилаҳои муҳими таърихи давлатдорӣ тоҷикон марҳилаи асрҳои миёна ва давлатдорӣ марҳилаи исломӣ ба шумор рафта он тақрибан ҳудуди асрҳои II/IV–XVIII-ро дар бар мегирад. Азбаски марҳилаи аввали асрҳои миёна ба давлатдорӣ Сосониён рост омада, махсусияти фарҳанги ҳукукии ин марҳила аллакай таҳлил шудааст, пас, дар ин боб мо омӯзишро аз марҳилаи пайдоиш ва рушди давлатдорӣ тоҷикон дар марҳилаи исломии рушд оғоз менамоем.

Марҳилаи мазкур бо пайдоиш ва ташаккули давлатдорӣ араб ва таъсиси Хилофати Арабу мусалмонӣ саҳт вобаста буда, бо ҳамроҳ карда шудани ҳудуди Тоҷикзамин ба Хилофат оғоз мегардад.[2, с.10]

Ҷангу муборизаҳо барои мустақар шудани ҳокимияти Хилофати Арабу мусалмонӣ дар ҳудуди Тоҷикзамин ду давраи аз ҳамдигар фарқкунандаро дар бар мегирад. Давраи аввал, аз нимаи дуюми асри VII оғоз гардида, то солҳои 705 давом намуда, махсусияти ин давра ҳучумҳои зиёди сарлашкарони араб ба Тоҷикзамин ва бастани шартномаҳои гуногун буд.[5, с.76]

Вале ин давра аз давраи дуюм бо он фарқ мекард, ки артиши араб бо ҷанги кӯтоҳмуддат ва ё бастани шартнома ба ҷои дигар интиқол мегардид, ё ба маркази Хилофат ва марказҳои тасхиршудаи дигар бармегашт ва ҳокимияти араб кӯтоҳмуддат дар маҳалл боқӣ мемонд. Ин ҷангҳо стихиявӣ буда[2, с.31], мақсади мушаххас надоштанд ва ё мақсадгузори шуда бошанд ҳам, он кӯтоҳмуддат амалӣ мегашт ва баъд аз муддати кӯтоҳ мардуми маҳаллӣ боз ба дину оини бостонии худ баргашта, суннату анъанаҳои худро барқарор ва пайравӣ мекарданд. Дар ин марҳила, ки асосан бо ташаббуси сарлашкарони араб ба ҳудуди нав ворид мешуданд, ҷангҳо оғоз мекарданд, ки ҳислати стихиявӣ доштанд. Танҳо дар марҳилаи дуюми ҷангу ғасбкориҳо ҳокимияти араб дар Тоҷикзамин устувор гардид. Дар назди артиш вазифа гузошта шуд, то ҳудуди ғасбшударо нигоҳ дошта, дини исломро низ паҳн намоянд. Паҳн намудани дину идеологияи нав заминаи устувор гардидани ҳокимияти Хилофат дар маҳал мегардад. Ин давраи устувор гардидани ҳокимияти нав дар Тоҷикзамин ба тариқи шадид солҳои 705-715 ва ба қавли академик Бобочон Ғафуров то солҳои 750 мелодӣ давом ёфтааст.

Давраи дуюми омадани арабҳо бо фаъолияти Қутайба ибни Муслим сарлашқари Араб, шоғирди ибни Ҳаҷҷоҷ вобаста буда, фаъолияти ӯ солҳои 704-715 ро дар бар мегирад. Қутайба шаҳрхоро ғатҳ намуда, аз мардум пайравӣ ба дини навро талаб мекард. Қоидаи пештара, ки ба зиммиён дахл дошт, дигар риоя намешуд. Қутайба новобаста аз маблағи зиёд, ки ҳокимияти араб аз зиммиён дар Тоҷикзамин ҷамъ мекард, бетафовутӣ нишон дода, қабул намудани дини навро аз ин маблағҳо авло мешуморид. [7, с.43]

Аз ин сабаб, паиҳам ва борҳо барои паҳн намудани ҳокимияти Хилофат ва дини ислом ҳамон як шахру мавзёро азнав тасхир менамуд ва кӯшиш мекард, то дини навро паҳн намояд. Муҳаммади Наршаҳӣ муаррихи барҷаста ҷӣ гуна паҳн намудани дини навро дар китоби худ тасвир намудааст. Таҳлили асари Муҳаммади Наршаҳӣ аз он далолат медиҳад, ки паҳн намудани ислом махсусан дар шаҳрҳо - марказҳои тамаддуни ориёӣ – зардуштӣ, дар фарқият аз водиву навоҳӣ ва вилоятҳо, бо маҷбурсозӣ ва муборизаҳои шадид пайваста буд. Муҳаммади Наршаҳӣ, ҷӣ гуна ба майдони бузурги Бухоро ҷамъ овардани мардумро барои намоз тасвир намуда, ҳатто онҳое, ки як калима ба забони арабӣ сухан гуфта наметавонистанд, дар намоз рост меистоданд ва бо ишораву суханҳои тарҷимон, ки дар ҳар як қатори намозгузoron масъул гузошта шуда буданд, амалҳои намозро иҷро мекарданд. Албатта, тасвири Муҳаммади Наршаҳӣ исботи он

аст, ки дар оғоз паҳн намудани дини нав тариқи маҷбурӣ сурат мегирифт. Наршаҳӣ ривоят кардааст, ки шаҳрҳои бузурги Мовароуннаҳр то се маротиба аз нав ғасб гардида, мардум маҷбур шуданд, ки дини навро қабул намоянд. Минбаъд гаравидани аҳолии шаҳрҳо сабаби паҳн гаштани он дар атрофи шаҳру навоҳии дигар гашт. Қутайба сиёсати ба таври мунтазам устувор намудани ҳокимияти Хилофат ва паҳн намудани динро мақсад гузошта, дар ин роҳ мардуми Тоҷикзамин ба дини нав ҷалб шуданд. Дигар ҳудуди Тоҷикистони кунунӣ ба таври осоишта дини навро қабул намуда буд. Намунаи ба таври ихтиёрӣ ва осоишта паҳн гаштани дини ислом дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон, паҳн гаштани равияи исмоилияи ислом аз ҳудуди Дарвоз то Вахон (ҳудуди ВМКБ) аст, ки аз ҷониби мутафаккири барҷастаи тоҷик Носири Хисрави Қубодиёнӣ амалӣ гашт.

Таҳлили вазъи кишвар дар лаҳзаҳои гуногуни таърихи рушд, таносуби давлат ва табақаи рӯҳониён сиёсати давлатӣ, таъсиргузор будани табақа ва ташкилотҳои динӣ ба ҳокимияти давлатӣ баёнгари он аст, ки ба истиснои баъзе маврид, дар аксари маврид давлатдории тошуравии тоҷикон давлатдориҳои хислати дунявидошта буда, табақаи рӯҳонӣ ҳамчун яке аз кишрҳои ғайри ҷомеа ба касбу кори худ машғул ва ба сиёсати давлатӣ наметавонист мустақиман таъсиррасон бошад. Намояндагони он танҳо дар мавридҳои ба ҳалли масоили сиёсӣ иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ғайра ҷалб мешуданд, ки ҳокимон зарурат ва ниёзро ба онҳо эҳсос намоянд. Танҳо ҳокимияти хеле заъиф метавонист заминаи даҳлати бевоситаи рӯҳониён ба қорҳои давлатӣ гардад, он ҳам хангоми ба амал омадани мавридҳои истисноӣ, мисли ҷанги Русия бо Бухоро, ки ҷониби муқобил “қуффор” номида шуда, масъалаи “ҷиход” ба миён омад. Чи тавре аз адабиёти илмӣ таърихӣ бармеояд, табақаи рӯҳонӣ ки мардумро ба ҷиход даъват мекард ва амири Бухоро маҷбур ба ҷанг карда буд, аз аслиҳои пешқадами артиши рус ҳарос карда пароканда шуда рафтанд. Ин як намунаи нодирӣ даҳлат ба сиёсати давлат буд.

Ҳамин тариқ, фарҳанги ҳукукии ниёгони мо дар пояи таъсису ҷи гунагии ғайри давлат таҳия гардида, аз ин лиҳоз, фарҳанги давлатмехвар буда, дар баробари ин таносуби дину давлат баёнгари он аст, ки ташкилоту табақаи рӯҳонӣ ба ғайри давлат таъсири мустақим надиҳанд. Аз ин хопир давлатҳо - монархияҳои бостонии ниёгонамонро давлатҳои дунявӣ номидан мумкин аст.

Хулоса. Таҳлили таърихи тошуравии миллати тоҷик моро ба хулоса меорад, ки:

1. Давлатҳои аввалини ориёӣ ҳамчун давлатҳои дунявӣ ба вучуд омада, кулли масоили

доҳиливу берунаи худро тибқи талаботи ахлоқи ҷомеа, манфиати давлат ҳалту ғасл менамуданд;

2. Пайдоиш ва паҳн гаштани дини Зардушт оқибатҳои мусбат барои давлатдории мардуми ориёӣ дошт, ҷунки он ҳокимияти давлатиро ҳамчун ҳадаи илоҳӣ, хислати илоҳӣ доштани давлатро эътироф намуда, идеологияи ягонаи расмӣ гардида, барои муттамаказ ва устувор гардидани ҳокимияти давлатӣ хизмат намуд.

3. Давлат ва табақаи рӯҳониён соҳаи ғайри давлат дошт, ин табақа дар давлатҳои тошуравии тоҷикон дар самти тарбия ва таълими насли нава ҷомеа, амалисозии адолати судӣ ва баргузории маросимҳои динӣ вақлатҳо доштанд.

4. Новобаста аз мавқеи муҳим дар ҷомеа, табақаи рӯҳониён таъсири зиёд дар амалисозии адолати давлатӣ надиҳанд ва танҳо дар сурати зарурат барои ҳалли масоили муҳим аз онҳо истифода мекардид.

5. Шоҳони ориёӣ, амирони марҳилаи исломӣ ҳамагӣ ҳокимони дунявӣ буданд, ки тибқи манфиат ва талаботу зарурати худ ва ҷомеа кишварро идора мекарданд.

Аз ин лиҳоз, давлатдории тоҷикон аз давраи бостон бояд ҳамчун ҳокимияти хислати дунявидошта эътироф, дарк ва таҳлилу мавриди баҳодиҳӣ гардад.

Адабиёт:

1. Абулқосими Фирдавӣ. Шоҳнома. – Душанбе: Шарқи озод, 2025. Ҷилди 1. – 792 с.
2. Буризода Э.Б. Источники исламского права таджикской государственности: Теория и практика / Отв. ред. академик АН РТ Ф. Тахиров. 2-е изд. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 224 с.
3. Буризода Э.Б. Таърихи давлат ва ҳукуки Тоҷикистон. Қисми аввал. – Душанбе: Хирадмандон, 2020. – 260 с.
4. Буризода Э.Б., Мирзозода П.З. Масоили заминаҳои пайдоиши тамаддуни ориёӣ ва нақши меҳнат дар он // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2026. №2(58). – С.26-32.
5. Ғоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию. – Душанбе: Дониш, 1989. – С.76.
6. Муҳаммадризо Ночӣ. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён / Баргирдони Л.Бойматов. – Душанбе, 2011.
7. Наршаҳӣ М. таърихи Бухоро. – Душанбе: Дониш, 1979. – С.43.
8. Юсуфшоҳи Яқубшоҳ. Давлати Каёнӣ. – Душанбе, 2012.

Буризода Эмомали Бозор – доктор юридических наук, профессор, Национальная академия наук

Таджикистана, Институт государства и права,
Заведующий отделом истории государства и права.
E-mail: buriev-68@mail.ru

Государственническая правовая культура и идея светского государства в истории таджикской государственности

Исследование национальной правовой культуры античности сегодня для специалистов приобретает особое значение, так как оно может стать ключом для раскрытия множества правовых проблем в национальной истории, а также в актуальные проблемы современности. Поэтому данная посвящена теме правовой культуры предков.

В статье на основе научного анализа установлено, что правовая культура арийцев была государственнической культурой, на основе её развития возникли централизованное государство, стабильная власть, соблюдение принципа господства закона..

На основе изучения учения и практики арийской государственности и его отношение с религией, религиозными организациями и сословием духовенства раскрыто, что государство на протяжении всей истории таджикской государственности выступало как политический институт и имело светский характер. Только в некоторых исключительных случаях, наблюдается влияние духовенства на решение политических проблем, что не могло повлиять на светский характер государства. По этому, автор предлагает изменить методологию изучения истории таджикской государственности и права.

Ключевые слова: Право, государство, светское государство, правовая культура, принцип господства закона, арийская правовая культура, государственническая правовая культура, Абулкасим Фирдоуси, “Шахнаме”, история государства и права, Авеста, зороасрийское право,

средневековой период, город-государство, социально-политические проблемы, религиозная организация, сословие духовенства

Burizoda Emomali Bozor – Doctor of Legal Sciences, Professor, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Head of the Department of History of State and Law. E-mail: buriev-68@mail.ru

State-oriented legal culture and the idea of a secular state in the history of Tajik statehood

The study of the national legal culture of antiquity is becoming particularly important for specialists today, as it may become the key to unlocking a multitude of legal problems in national history, as well as to addressing pressing issues of the present day. Therefore, this work is devoted to the topic of the legal culture of our ancestors. Based on a scientific analysis, the article establishes that the legal culture of the Aryans was a state-oriented culture; its development gave rise to a centralized state, stable governance, and adherence to the principle of the rule of law. Based on the study of the doctrine and practice of Aryan statehood and its relationship with religion, religious organizations, and the clergy, it has been revealed that throughout the history of Tajik statehood, the state has acted as a political institution and had a secular character. Only in some exceptional cases is there evidence of the clergy's influence on the resolution of political issues, which could not affect the secular nature of the state. Therefore, the author proposes changing the methodology for studying the history of Tajik statehood and law.

Keywords: Law, state, secular state, legal culture, principle of the rule of law, Aryan legal culture, statist legal culture, Abulqasim Ferdowsi, “Shahnama”, history of state and law, Avesta, Zoroastrian law, medieval period, city-state, socio-political problems, religious organization, clergy class.

МЕХАНИЗМИ ТАРБИЯИ ҲУҚУҚӢ: МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯ

Бобочонзода Исрофил Хусейн - доктори илмҳои ҳуқуқишиносӣ, профессор, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, мудири шӯъбаи масоили назариявии давлат ва ҳуқуқи муосир,. E-mail: bobojonov_i@mail.ru

Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии механизми тарбияи ҳуқуқӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта, моҳият, мазмун, аломатҳо, сохтор ва ҷойгоҳи он дар низоми категорияҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ муайян карда мешаванд. Механизми тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун низоми муташаққил ва мақсадноки таъсири ҳуқуқиро тарбиявӣ баррасӣ гардида, хусусиятҳои фарқкунандаи он аз механизми танзими ҳуқуқӣ, механизми амалисозии ҳуқуқ ва механизми ҳифзи ҳуқуқ ошкор карда мешаванд. Диққати махсус ба унсурҳои асосии механизми тарбияи ҳуқуқӣ, аз ҷумла субъектҳо ва объектҳои тарбияи ҳуқуқӣ, мақсад ва вазифаҳо, принципҳо, шаклҳо, усулҳо ва воситаҳои таъсири тарбиявӣ ҳуқуқӣ равона шудааст. Дар мақола робитаи мутақобилаи тарбияи ҳуқуқӣ бо шуури ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ, маърифати ҳуқуқӣ ва рафтори ҳуқуқии шахс таҳлил гардида, нақши он дар ташаккули муносибати арзишманд ба ҳуқуқ, эҳтиром ба қонун, риояи бошӯурунаи талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва пешгирии нигилизми ҳуқуқӣ асоснок карда мешавад. Ҳамзамон, вазъи амалии механизми тарбияи ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ гардида, масъалаҳои тақмили асосҳои ҳуқуқӣ ва ташкили он, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти субъектҳои тарбияи ҳуқуқӣ, истифодаи технологияҳои рақамӣ ва имкониятҳои зехни сунӣ дар ин самт баррасӣ мешаванд. Дар натиҷаи таҳқиқ пешниҳод мегардад, ки механизми тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун категорияи нисбатан мустақили назарияи ҳуқуқ ва ҷузъи муҳими сиёсати ҳуқуқии давлат мавриди омӯзиши комплексӣ қарор дода шавад.

Калидвожаҳо: тарбияи ҳуқуқӣ, механизми тарбияи ҳуқуқӣ, маърифати ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ, сиёсати ҳуқуқӣ, рафтори ҳуқуқӣ, механизми танзими ҳуқуқӣ, субъектҳои тарбияи ҳуқуқӣ, шаклҳои тарбияи ҳуқуқӣ, усулҳои тарбияи ҳуқуқӣ, воситаҳои тарбияи ҳуқуқӣ, нигилизми ҳуқуқӣ, технологияҳои рақамӣ, зехни сунӣ.

Дар шароити ташаккули давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд масъалаи тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ба яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ

мубаддал гардидааст. Таҷрибаи давлатҳои муосир нишон медиҳад, ки сатҳи рушди ҷомеа на танҳо аз тақмили қонунгузорӣ ва фаъолияти мақомоти давлатӣ, балки аз дараҷаи шуури ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ ва рафтори ҳуқуқии шаҳрвандон низ вобастагии мустақим дорад [8]. Самаранокии ислоҳоти ҳуқуқӣ, таҳкими волоияти қонун, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин таъмини иштироки фаъоли аҳоли дар ҳаёти сиёсӣ ҳуқуқии ҷомеа на танҳо аз сатҳи тақомули қонунгузорӣ, балки аз сатҳи шуури ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ ва рафтори ҳуқуқии шаҳрвандон низ вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, тарбияи ҳуқуқӣ имрӯз бояд ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати ҳуқуқии давлат арзёбӣ гардад. Хатто мукамалтарин низоми қонунгузорӣ дар сурати мавҷуд набудани фарҳанги ҳуқуқии аҳоли ва муносибати эҳтиромона нисбат ба ҳуқуқу озодиҳои инсон наметавонад вазифаҳои иҷтимоии худро пурра иҷро намояд [7, с.100–112; 11].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлатӣ пайваста мавриди таваҷҷуҳи роҳбарияти давлат қарор дорад. Дар Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ, санадҳои стратегӣ, барномаҳои давлатӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои сиёсӣ ҳуқуқӣ баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, ташаккули эҳтиром ба қонун ва тарбияи шаҳрвандони дорои фарҳанги баланди ҳуқуқӣ ҳамчун яке аз омилҳои асосии таҳкими давлатдорӣ миллий ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ арзёбӣ гардидааст. Дар ин замина эълон гардидани соли 2027 Соли байналмилалӣ маърифати ҳуқуқӣ низ аз аҳаммияти махсуси ин самти сиёсати давлатӣ шаҳодат медиҳад.

Сиёсати давлатӣ дар самти баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва таълиму тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ғайр аз Конститутсия ва қонунҳо, инчунин дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқии гуногун, аз ҷумла фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 апрели соли 1997, №691 «Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва таъмини тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон», қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 августи соли

1997, №383 «Дар бораи баъзе чораҳои бехтар намудани тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ва кори ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ», қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 3 март соли 2006, №94, "Дар бораи тасдиқи Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон", Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016 №636 тасдиқ шудааст, Стратегияи давлатии муқовимат ба коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 августи соли 2021, №222 тасдиқ шудааст, Стратегияи муқовимат ба экстремизм ва терроризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, ки фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 июни соли 2021, №187 тасдиқ шудааст, Стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқи инсон барои давраи то соли 2038, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 августи соли 2023, №357 тасдиқ шудааст, Барномаи таълим дар соҳаи ҳуқуқи инсон барои солҳои 2022-2026, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2021, №565 тасдиқ шудааст, фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028» аз 6 феввали соли 2018, №1005, «Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2019», ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 апрели соли 2009, №253 тасдиқ гардидааст, «Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2030», ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 ноябри соли 2019, №599 тасдиқ гардидааст, фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон намудани соли 2024» аз 30 декабри соли 2023, №668 амалӣ карда мешавад [13; 2, с. 76-91; 3, с. 43-54; 4, с. 10-19].

Яке аз ҳуҷҷатҳои муҳими меъёрии ҳуқуқие, ки дар он мафҳуми мазкурро метавон дарёфт кард, Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 6-уми феввали соли 2018 №1005 тасдиқ карда шудааст, мебошад. Дар банди 12-и Консепсияи зикргардида истилоҳи «маърифати ҳуқуқӣ» чунин пешбинӣ карда шудааст, «...танзими самаранокии низоми устувори сиёсии демократӣ ва институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар мамлакат, таъмини ҳуқуқии чараёни рушди иқтисодию

иҷтимоии мамлакат дар давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон, баланд бардоштани шуурнокӣ ва маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон, аз ҷумла шахсони мансабдор» мебошад.

Боби 5-уми Консепсия бевосита ба баланд бардоштани тарбияи ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқӣ бахшида шудааст. Аз ҷумла, қайд гардидааст, ки баланд бардоштани сатҳи маърифат ва шуури ҳуқуқии аҳоли, таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон яке аз самтҳои муҳими сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон махсуб мешавад ва ҳамчун фаъолияти мақомоти давлатӣ, муассисаҳо, ташкилотҳои ҷамъиятию сиёсӣ, шаҳрвандон оид ба муайян намудани мақсадҳо, вазифаҳо, афзалиятҳо, воситаҳо, шаклҳои тарбияи ҳуқуқӣ баромад намуда, тавассути таъмини сатҳи баланди маърифати ҳуқуқӣ, тарғиби ҳуқуқӣ, инкишофи илми ҳуқуқшиносӣ ва тарбияи кадрҳои ҳуқуқшиносони касбӣ амалӣ мешавад.

Дар Консепсия қайд гардидааст, ки тарбияи ҳуқуқӣ ҷузъи ҷудонашавандаи сиёсати тарбиявии давлат доништа шуда, дар робита бо тарбияи сиёсӣ, ахлоқӣ, меҳнатӣ, эстетикӣ ва намудҳои дигар тарбияи инсон бояд анҷом дода шавад. Ташаккули инсонии комил истифодаи яқҷояи ҳамаи намудҳои тарбияро талаб мекунад. Тарбияи ҳуқуқӣ бо дар назар доштани арзишҳои ахлоқӣ, фарҳанги миллий, мероси таърихӣ, одату арзишҳои миллий ба амал бароварда мешавад. Вобаста ба ин, таълими ҳуқуқӣ ҳамчун сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар рушд ва баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ эътироф гардида, ҳадафҳои зеринро пешбинӣ менамояд: - тарбияи кадрҳои ҳуқуқшиносӣ касбии баландиқтисос, ки барои фаъолияти ҳуқуқӣ дар шароити вусъати равобити байналмилалӣ омода мебошанд; - тақмили сиёсати таҳсилот дар соҳаи тарбияи кадрҳои ҳуқуқшинос; - баланд намудани сатҳи донишомузии ҳуқуқи байналмилалӣ бо дар назар доштани дурнамои ҳалли бахсҳои ҳуқуқӣ дар судҳои байналмилалӣ; - тақмили таҳассус пас аз гирифтани таҳсилоти олии касбии ҳуқуқшиносӣ; - омода намудани кадрҳои дорои донишҳои махсуси иттилоотӣ дар шароити васеъ шудани иттилои ҳуқуқӣ, таҳдидҳо ба амнияти иттилоотии ҷумҳурӣ; - тарбияи кадрҳои нави ҳуқуқшиносон, ки барои кор дар шароити роҳандозии ҳукумати электронӣ, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар амалияи ҳуқуқшиносӣ омодаанд; - мустақкам намудани унсурҳои иттилоотӣ ва технологияи сиёсати таҳсилот бо дар назар доштани ворид шудани технологияҳои иттилоотӣ дар амалияи ҳуқуқшиносӣ; - ҷорӣ намудани маҳзани иттилоотии санадҳои меъёрии

хукукӣ ва ҳуччатҳои ҳукукӣ; - иттилоъгардонии ғайриқонунии судӣ, тафтишотӣ, муҳофизатӣ, оперативӣ-ҳуқуқӣ; - иттилоии ҳукукӣ дар соҳаи мубориза бо ҷинояткорӣ.

Дар Концепсия дар бораи дастрасӣ ба иттилооти ҳукукӣ диққати махсус дода мешавад. Қайд мегардад, ки сатҳи баланди маърифати ҳуқуқии шаҳрванд, ки бевосита аз сифат ва дастрасии иттилооти ҳукукӣ вобаста мебошад, метавонад ба боло рафтани эҳтиром нисбат ба қонун ва санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ ҳамчун воситаи асосӣ ва калидии батанзимдарории муносибатҳои ҷамъиятӣ, паст шудани сатҳи нигилизми ҳуқуқӣ, инчунин дар ботини шахс ба вучуд овардани эътиқод ба рафтори ҳуқуқӣ, ташаккули масъулият оид ба итоат кардан ба муқаррароти санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мусоидат намояд ва шаҳрванд худро дар ҷомеа қонунигаро оғоз ва беҳтар эҳсос намояд [8].

Дар Концепсия ба тарбияи ҳуқуқии маҳкумшудагон низ диққати махсус дода шудааст. Таъкид мегардад, ки новобаста аз ҷой доштани дастовардҳои муайян дар соҳаи сиёсати иҷроӣ ҷазои ҷиноятӣ дар Тоҷикистон боз як қатор мушкилоти ҳалношуда дар ин самт то ҳол боқӣ мемонад. Аз ҷумла, ташкили низоми иҷроӣ ҷазои ҷиноятӣ тақмили минбаъда талаб намуда, тарбия ва ислоҳ намудани шахсони маҳкумшуда дар муассисаҳои ислоҳӣ, мутобиқгардонии иҷтимоии онҳо баъди озод шудан аз ҷойҳои маҳрум сохтан аз озодӣ масъалаҳои ҳалгалаби замони муосир мебошанд. Ҷиҳати ҳалли мушкилоти вобаста ба қонунғузорию иҷроӣ ҷазои ҷиноятӣ таъкид мегардад, ки баланд бардоштани самаранокии ҷазои маҳрум сохтан аз озодӣ тавассути татбиқи дурусти усулҳои педагогӣ-психологӣ тарбияи маҳкумшудагон амалӣ карда шавад. Бо дар назар доштани он, ки ҷазои маҳрум сохтан аз озодӣ ҳамчун намуди асосии татбиқшавандаи ҷазо боқӣ мемонад, минбаъд бояд мазмун, шакл ва методҳои таъсиррасонии ислоҳӣ-тарбиявии маҳкумшудагон дар асоси принсипи фардисозии иҷроӣ ҷазо тақмил дода шавад.

Зарурати қабули Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2030, ки аз паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат аз 26 декабри соли 2018, инчунин Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, №1005 тасдиқ гардидааст, бармеояд, пеш аз ҳама барои амалӣ намудани ҳадафҳои Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун эъморӣ давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона буда, инсон, ҳуқуқ ва

озодиҳои ӯ арзиши олии эътироф карда шуда, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд ва яке аз хусусиятҳои хоси давлати ҳуқуқбунёд мавҷудияти сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон мебошад [1]. Аз ин рӯ, баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ, таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон махсус ёфта, тавассути ғайриқонунии давлатӣ, ташкилотҳо, шаҳрвандон ва ҷалби воситаҳои ахбори омма амалӣ мегардад. Сатҳи баланди маърифати ҳуқуқӣ ва тарғиби ҳуқуқӣ шароити фароҳам меорад, ки шаҳрвандон аз ҳуқуқҳои худ истифода баранд, масъулият дошта бошанд ва ба имкониятҳои баробар, аз ҷумла имкониятҳои ҳуқуқӣ тавассути волеияти қонун дастрасӣ дошта бошанд, ки ҷиҳати расидани Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳадафҳои ворид шудан ба қатори давлатҳои пешрафтаи ҷаҳонӣ мусоидат намояд.

Маҳз дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии зикргардида механизми амалишавии тарбияи ҳуқуқӣ пешбинӣ шудаанд. Аз ҷумла, барои густариши муқола ба аҳоли ва аз ҷониби онҳо дарк кардани моҳияти ҷарабину оид ба таълиму тарбияи ҳуқуқӣ таҳия намудани усулҳои пешрафта ва муосир хеле муҳим мебошад. Аз ин лиҳоз, таълиму тарбияи ҳуқуқӣ бояд ба усулҳои зерин асос ёбад: - рӯ овардан ба арзишҳои умуминсонӣ ва ҳадафҳои олии гуманизм; - ба роҳ мондани ҳамкорӣ; - мустаклияти субъектҳои таълиму тарбияи ҳуқуқӣ; - рӯ овардан ба аҳоли, дастрас будан ба аудиторияи мушаххас ва воқуниш ба талаботи он; - инноватсионӣ ва эҷодкорона будани таълиму тарбияи ҳуқуқӣ; - мониторинг ва назорати ҷараёни таълиму тарбияи ҳуқуқӣ.

Низоми таълиму тарбияи ҳуқуқӣ аз иттилоотонии ҳуқуқӣ, машваратдихии ҳуқуқӣ ва расонидани ёрии ҳуқуқӣ, таълими ҳуқуқӣ, тарғибу ташвиқи ҳуқуқӣ, ҷалби шаҳрвандон дар раванди қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, муҳимияти механизмҳои ҳуқуқӣ иборат аст [1]. Иттилоотонии ҳуқуқӣ метавонад ба тарзу усулҳои гуногун амалӣ карда шавад, аз ҷумла: - брошюраҳо, ки ба мавзӯҳои алоҳидаи ҳуқуқӣ бахшида шудаанд (маводи тақсмотӣ бояд дар ҷойҳои дастраси умум, инчунин дар ҷойҳои, ки гурӯҳҳои мақсаднок ҷамъ меоянд, аз ҷумла муассисаҳои таълимӣ, мақомоти давлатӣ, муассисаҳои ислоҳӣ ва дигар ҷойҳои паҳн карда мешаванд); - интишори мунтазами мақолаҳо ва лавҳаҳо (рубрика) дар рӯнома ва маҷаллаҳо оид ба масъалаҳои ҳуқуқӣ (тавассути рӯномаю маҷаллаҳо бояд ғайриқонунии дахлдори ғайриқонуниҳои моҳияти масъалаҳои ҳалнашудаи мавҷуда дар соҳаҳои гуногуни ҳуқуқӣ ба роҳ монда шавад, инчунин оид

ба навоарӣ ва тағйиру иловаҳо ба қонунгузорӣ бо мақсади роҳ надодан ба шарҳи нодуруст аз ҷониби аҳоли); - маводе, ки ба воситаи сомонаҳои интернетӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ паҳн мегарданд (ташкил кардани сомонаҳои таълимӣ дар мавзӯҳои ҳуқуқӣ барои гуруҳҳои ҳарчи бештари мақсадноки аҳоли. Мавод бояд вобаста ба сатҳи мушкилоти пешниҳоди иттилоот ва аудиторияи мақсаднок фарқ намояд); - барномаҳои телевизионӣ ва радио бо мундариҷаи кавии ҳуқуқӣ ва иттилоотонӣ дар чорчӯбаи формати телевизионӣ метавонад чунин усулҳо, ба монанди роликҳои иҷтимоӣ дар бораи барномаҳои ғрии ҳуқуқӣ, барномаҳо оид ба баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳоли, намоишномаҳои таҷрибаи судӣ, ки кирдорҳои ҳуқуқвайронкунӣ ва оқибатҳои онҳоро инъикос менамояд, филмҳо ва силсилафилмҳо, ки ба масъалаҳои ҳуқуқӣ равона гардидаанд.

Ҳангоми ташкил намудани фаъолият оид ба машварати ҳуқуқӣ ва расонидани ғрии ҳуқуқӣ зарур аст, ки восита ва усулҳо ба талаботи кишрҳои гуногуни аҳоли ва ба принсипҳои Барнома мутобик бошанд. Машварати ҳуқуқӣ ва расонидани ғрии ҳуқуқӣ бояд бо роҳҳои зерин амалӣ карда шаванд: - расонидани ғрии ҳуқуқии аз ҷониби давлат кафолатдодашуда; - таъсис додани хатҳои маълумотдиҳии телефонӣ, ки оид ба қонунгузорӣ ва хизматрасонии ҳуқуқӣ иттилоот пешкаш менамоянд (чорӣ намудани хатти алоқаи маълумотдиҳӣ, ки операторони он хусусияти мушкилии мурочиаткунандаро таҳлил карда тавонанд, маълумоти умумиро оид ба роҳҳои ҳалли он пешкаш намоянд ва ё ба мақомот ва ташкилотҳои дахлдор раван намоянд); - дар порталҳои махсуси ҳуқуқии шабакаи Интернет ҷойгир намудани дастур ва тафсирҳо оид ба қонунгузорӣ барои аҳоли. Дар сомонаҳои мақомоти давлатӣ, ба ғайр аз фасли алоқаи бозгашт, бояд фасли саволҳои мунтазам додашавандаро дошта бошанд, ки шаҳрванд ба саволи худ тавонад бе интизор шудани посух аз тарафи мақомоти давлатӣ, ҷавоб гирад; - гузаронидани семинарҳо, курсҳои омӯзишии махсуси роӣгон оид ба масъалаҳои гуногуни ҳуқуқӣ. Усули мазкур маҷмуи васеи ҳама гуна машварат, семинар, тренинғҳоро дар бар мегирад, ки дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, инчунин бо воситаи шабакаи Интернет гузаронида мешаванд.

Дар доираи барномаҳои таълимии муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ ва миёнаи умумӣ (кудакистон, синфҳои ибтидоӣ, умумии асосӣ, миёнаи умумӣ ва таълими калонсолон) дар тафаккури таълимгирандагон фаҳмиши ҳуқуқӣ бояд ташаккул дода шавад. Ба муассисаҳои таълимӣ на танҳо

намояндагони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, балки намояндагони иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва бахши хусусӣ (ташкилотҳое, ки хизматрасонии ҳуқуқиро иҷро мекунанд) зарур аст, ташриф оранд. Дар сатҳи таҳсилоти миёна ва олии касбӣ интиҳоб ва чорӣ намудани фанҳое, ки дониш ва малакаро дар самти фарҳанги ҳуқуқӣ ва зиддикорупсионӣ ба таълимгирандагон ташаккул медиҳанд, мувофиқи мақсад мебошад. Дар чорчӯбаи корҳои тарбиявӣ дар муассисаҳои таълимӣ гузаронидани соатҳои тарбиявӣ, мизҳои мудаввар, тренинғҳо, семинарҳо ва чорабиниҳои дигар оид ба фаҳмондадиҳии муқарароти қонунгузорӣ ва гирифтани ғрии ҳуқуқӣ зарур аст.

Дар факултетҳои ҳуқуқшиносии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ клиникаҳои ҳуқуқӣ ҷиҳати пешниҳод намудани машварат ва ғрии ҳуқуқии роӣгон таъсис дода шудаанд, аммо фаъолияти онҳо то ба ҳол ба талабот ҷавобгу нестанд. Барои ин, барномаи махсус дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ таҳия ва қабул карда шавад, ки он ҳамчун механизми ба амал баровардани таълим ва тарбияи ҳуқуқӣ хизмат кунад.

Тарғибу ташвиқи ҳуқуқӣ, ин кушиши ба маълумоти ҳар як шаҳрванд расонидани сиёсати ҳуқуқии давлат дар шакли фаҳмо ва дастрас, ки барои ҳама яхел қабул ва фаҳмида шавад, то ки шаҳрвандон тавонанд онро барои ҳимояи ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонуниаш истифода намояд. Тарғибу ташвиқи ҳуқуқӣ бояд яке аз воситаҳои муҳими таъсирбахши мақсаднок ва ба таври оммавӣ баланд бардоштани таълиму тарбияи ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон гардад. Ба роҳ мондани корҳои таблиғоти ҳуқуқӣ ба таври васеъ дар тамоми соҳаҳои ҳаёти инсон тавассути бунёди низоми муваффақ ва динамикии бо иттилоот мусаллаҳ, ки дар он субъект ва объекти идорақунӣ, функцияҳои онҳо, мақсадҳои асосӣ ва миёнамуҳлат, воситаҳои муносиби расидан ба онҳо возеҳ муайян мешаванд. Тарғибу ташвиқи ҳуқуқӣ дар ташаккули миллати баландмаърифат воситаи калидӣ мебошад [4, с. 10-19].

Тарбияи ҳуқуқӣ ва механизми амалишавии он, инчунин дар паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар суҳанронӣ ва вохуриҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ ҷойи махсусро ишғол менамояд. Дар Паёми навбатии худ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъкид ба масъалаҳои таълиму тарбияро ҳамчун асоси ҳуқуқӣ ва маънавии рушди ҷомеа, ки яке аз самтҳои муҳим ба ҳисоб меравад, таъкид намуданд. Асосҳои тарбияи ҳуқуқӣ ва маънавии таълиму тарбия дар

Паём ба андешаи мо чунин унсурхоро дарбар мегиранд:

Асосҳои ҳуқуқӣ ва методологӣ: - таъкид ба муҳимияти конунгузории миллӣ дар соҳаи илму маориф, ки рушди таълиму тарбияро таъмин мекунад; - риоя ва татбиқи баробарии ҳуқуқ ба таҳсил ва илм барои ҳамаи кишрҳои ҷомеа; - ҳавасмандгардонии омӯзгорон, олимон ва баланд бардоштани сатҳи иҷтимоии онҳо; - таъмини дастрасӣ ба навоариҳои илму техника ва технологияҳои муосир; - бозбинии сохторҳои муассисаҳои соҳаи илму маориф; - таҷдиди назар намудани “Барномаи давлатии тайёр кардани кадрҳои сатҳи баланди илмӣ барои солҳои 2021 - 2030”.

Асосҳои маънавӣ: - тарғиби арзишҳои миллӣ, ватанпарастӣ ва фарҳангӣ дар равандҳои таълиму тарбия; - мустаҳкам намудани рӯҳияи худшиносӣ ва ифтихори миллӣ миёни ҷавонон; - ахлоқи ҳамида, ҳисси масъулият ва тарбияи насли дорои маънавияти баланд;

Паёмҳои Президенти Тоҷикистон ҳамеша ба рушди соҳаи маориф, илм ва маънавияти ҷомеа ҳамчун кафили устуворӣ ва ояндаи миллат аҳаммияти махсус медиҳанд. Дар паёми навбатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон низ, рушди илм ва маориф ҳамчун яке аз самтҳои стратегии давлат таъкид гардидааст. Мазмуни асосии суҳанронҳои марбут ба ин соҳа ба беҳтар намудани низоми таълим, рушди таҳқиқотҳои илмӣ ва оморасозии мутахассисони баландихтисос равона шудааст.

Нуктаҳои асосӣ дар соҳаи илму маориф дар Паём чунинанд: - роҳбари давлат ҷавонони кишварро кишри ғаёлотгарини ҷомеа ва идомадиҳандаи қору пайкори насли қалонсол номида, изҳор доштанд, ки ҷавонони ватандӯст минбаъд низ бо илму донишҳои замонавӣ, қасбу ҳунариҳои муосир ва саъю талоши навҷӯнаи худ барои рушди илму инноватсия ва боз ҳам таҳким баҳшидани нуфузи кишварамон дар арсаи байналмилалӣ саҳми арзишманд мегузоранд; - рушди сармояи инсонӣ бо роҳи омӯзиш ва бозомӯзии кадрҳо доир ба технологияҳои иттилоотӣ дар дохил ва хориҷи кишвар ва баланд бардоштани маърифати истифодаи технологияҳои рақамӣ; - дар низоми таълимии муассисаҳои тамоми зинаҳои таҳсилоти қасбӣ равияи омода кардани барномасозон ва дигар ихтисосҳои зарурӣ барои рушди иқтисоди рақамӣ ва барномасозӣ; - муҳайё кардани шароити беҳтарин барои тарбияи кадрҳо, пешниҳод намудани имтиёзҳои гуногун, ҳавасмандгардонии мутахассисони самти технологияҳои иттилоотӣ ва бозомӯзӣ дар муассисаҳои пешқадами хориҷӣ; - зарурати ба роҳ

мондани омӯзиши забонҳои хориҷӣ аз зинаи таҳсилоти томактабӣ, андешадани ҷораҳои қатъӣ ҷиҳати таҷдиди назар кардани стандартҳо ва нақшаву барномаҳои таълимӣ, ворид намудани воҳидҳои нави қорӣи омӯзгорони забонҳои хориҷӣ, таҳияи маводи муосири таълимӣ, истифодаи босамари технологияҳои рақамӣ, усулҳои навини омӯзиши забон ва тақмили маҳорати қасбии омӯзгорон; - эътибор надодан ба сифати мактабу маориф, саҳлангорӣ қардан ба тарбияи қудак аз ҳурдсолӣ ва фароҳам наовардани муҳити муосид барои таълиму тарбия сабаби асосии бадбахтии ҳар як миллат ва давлат мебошад; - рӯй наовардани тамоми ҷомеа ба мактаб ва низоми маориф, миллатро дастнигар, қору зор, таҳқиқашта ва афроди он моил ба ҳама гуна ҷиноятҳои сангину пешгӯйинашаванда меоварад.

Ба андешаи мо вобаста ба ин нуктаҳо ба омилҳои зерин бояд таваҷҷуҳ зоҳир намуд:

1. Муҳимияти илм ва маориф дар рушди ҷомеа: - илм ва маориф ҳамчун асоси пешрафти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кишвар арзёбӣ мебардад; - таъкид ба зарурати оморасозии насли наве, ки дорои дониши замонавӣ ва қобилияти ҳалли мушкилоти муосир бошад; - омӯзиши забонҳои хориҷӣ; - омода намудани кадрҳои баланихтисос дар дохил ва хориҷи кишвар.

2. Инфраструктура ва сифати таълим: - афзоиши сармоягузори ба соҳаи маориф, аз ҷумла бунёди муассисаҳои таълимӣ, таҳкими заминаи моддӣ-техникӣ ва фароҳам овардани шароити беҳтар барои омӯзгорон ва олимон; - таъмин намудани мактабҳо бо технологияи муосир, интернет ва маводи таълимии мувофиқ.

3. Рушди илмҳои табиӣ ва гуманитарӣ: - таваҷҷуҳи бештар ба илмҳои дақиқ, табиатшиносӣ, техникӣ ва инноватсионӣ; - ҳавасмандгардонии олимон барои гузаронидани таҳқиқотҳои дорои аҳаммияти миллӣ ва байналмилалӣ.

4. Баланд бардоштани сифати оморасозии кадрҳо: - ба роҳ мондани барномаҳои махсус барои омӯзгорон ва муҳаққиқон, аз ҷумла қурсҳои тақмили ихтисос ва таҷрибаомӯзӣ дар хориҷи кишвар; - ҷалби ҷавонон ба таҳсилоти олӣ ва илмҳои таҳқиқотӣ таваассути барномаҳои грантӣ.

5. Арзишҳои миллӣ ва маънавият дар таълим: - мувофиқ намудани мазмуни таълим ба арзишҳои миллии тоҷикона, фарҳанг ва анъанаҳои мардум; - парвариши ҷавонон бо рӯҳияи ватанпарастӣ, худшиносӣ ва эҳтиром ба таъриху фарҳанги миллӣ.

Дар маҷмӯъ, Паём ба аҳаммияти илм ва маориф ҳамчун воситаи асосии ташаккули ҷомеаи пешрафта ва рақобатпазир таъкид мекунад. Президенти

Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди ин соҳаҳоро на танҳо вазифаи давлат, балки масъулияти умумии ҷомеа медонанд.

Дар Паёми наvbатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади баланд бардоштани тарбияи ҳуқуқии кӯдагон гуногуни аҳоли, ба роҳҳои баланд бардоштани сифати таълиму тарбия тавачҷуҳи ҷиддӣ зоҳир карда шудааст. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳимияти ин равандро ҳамчун асоси ташаккули шахсияти комил ва рушди устувори ҷомеа таъкид намуда, роҳҳои зеринро пешниҳод мекунанд, аз ҷумла:

1. Беҳтар намудани шароити моддӣ-техникӣ. - таъмин намудани муассисаҳои таълимӣ бо таҷҳизоти муосири таълимӣ, аз ҷумла компютерҳо, интернет ва дигар василаҳои технологияи иттилоотӣ; - сохтмони муассисаҳои нави таълимӣ дар минтақаҳои дурдаст барои фарогирии пурраи кӯдакон ба таҳсил; - мукамалсозии китобхонаҳо бо адабиёти таълимӣ ва илмӣ муосир.

2. Баланд бардоштани мақоми омӯзгорон. - таъмини омӯзгорон бо шароити хуби корӣ ва баланд бардоштани музди меҳнат; - ташкили курсҳои тақмили ихтисос барои омӯзгорон, то ки онҳо бо методикаҳои замонавии таълим шинос шаванд; - ҳавасмандгардонӣ ва кадрдонии омӯзгорони фаъол бо мукофотҳо ва унвонҳои ифтихорӣ.

3. Муҳтавои таълим ва тарбия. - таъдиди назар дар барномаҳои таълимӣ бо мақсади ворид намудани фанҳои нав ва мазмунҳои илмиву амалӣ; - таъкид ба тарғиби арзишҳои миллӣ, худшиносӣ ва ватандӯстӣ дар мундариҷаи дарсҳо; - ҷорӣ кардани дарсҳои ахлоқ ва фарҳанг дар баробари илмҳои табиӣ ва техникӣ.

4. Ҷорӣ намудани технологияи инноватсионӣ. - истифодаи усулҳои фаъоли таълим, аз ҷумла таълими интерактивӣ, онлайн-платформаҳо барои дарсҳо ва системаҳои рақамӣ; - ташкили барномаҳои таълимии рақобатпазир барои ҳамгироӣ бо низомҳои байналмилалӣ маориф.

5. Пешбурди таҳсилоти фарогир. - фароҳам овардани шароити баробар барои таҳсилоти ҳамаи табақаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла кӯдакони имконияти маҳдуддошта; - тавачҷуҳи махсус ба фарогирии духтарон дар минтақаҳои дурдаст бо таълим.

6. Нақши тарбия дар рушди шахсият. - ташаккули ҳисси масъулиятшиносӣ, эҳтироми қонун ва фарҳанг дар байни ҷавонон; - таъкид ба нақши оила, ҷомеа ва муассисаҳои таълимӣ дар раванди тарбияи ахлоқӣ ва маънавии наврасон; - ҷорӣ кардани ҷорабиниҳои тарбиявӣ, ки ҳисси худшиносӣ, ватандӯстӣ ва инсонгароиро тақвият медиҳанд.

7. Ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ. - густариши ҳамкориҳо бо созмонҳои байналмилалӣ маориф барои ҷорӣ намудани таҷрибаи пешрафта; - фароҳам овардани имкониятҳо барои таҳсили ҷавонон дар донишгоҳҳои хориҷӣ.

Дар маҷмӯъ, Президент таъкид мекунанд, ки барои баланд бардоштани сатҳи сифати таълиму тарбия бояд яқоя бо оила, ҷомеа ва давлат амал карда шавад. Ҳадафи асосӣ омода намудани насли нав бо дониш, маърифат ва ахлоқи баланд барои ҳалли мушкилоти ҷомеаи муосир мебошад.

Ҳамин тавр бояд ҳуҷусо намуд, ки барои амалӣ гардидани ҳадафҳои дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ пешбинишуда, ва бо мақсади баланд бардоштани тарбияи ҳуқуқии аҳоли ҳамчун сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалшаванди ҷораҳои зеринро, ҳамчун механизми амалишавии тарбияи ҳуқуқӣ мувофиқи мақсад медонем:

-ҷоннок кардани қорҳои тарғиб ва ташвиқи ҳуқуқӣ дар асоси ҳамоҳангсозии фаъолияти тамоми субъектони тарғиб ва ташвиқи ҳуқуқӣ;

-таъмини мақомоти худидорақунии шахрак ва деҳот, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти иҷроияи марказии ҳокимияти давлатӣ, бахусус мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бо нашрияти расмӣ иттилоотӣ-ҳуқуқӣ;

-ба таври васеъ ба аҳоли дастрас намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва таъйири иловаҳо ба онҳо;

-таъсис додани сомонӣ ягонаи миллӣ бо ҷойгир кардани тамоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии хусусияти умумихатмидоштаи Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-тақмил додани механизми қоркарди муҷриати шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ ҳамчун унсурӣ муҳими баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳоли дар асоси ворид кардани дастовардҳои нави илму технология, пурзӯр кардани назорати ҷамъиятӣ.

-рушди ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа дар иртибот бо талаботи нави ҷомеа ва равандҳои инкишофи ҳуқуқӣ дар ҷаҳони муҷамаддин;

-инкишофи ҳамаи унсурҳои низомӣ ҳуқуқии Тоҷикистон –соҳаҳои ҳуқуқ ва институтҳои ҳуқуқ, қонунгузорӣ ва муҷаттабсозии он, ҳуқуқҷодқунӣ, амалисозӣ, таъбиқ ва тафсири ҳуқуқ, илмӣ ҳуқуқшиносӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ, тарбияи ҳуқуқӣ, шуурнокии ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ;

-таҳқими асосҳои миллӣ низомӣ ҳуқуқии Тоҷикистон, аз ҷумла истифодаи васеи арзишҳои фарҳанги ҳуқуқии миллӣ;

-тақмили асосҳои ташкилии низомӣ ҳуқуқи Тоҷикистон дар иртибот бо инкишофи соҳаҳо ва институтҳои анъанавӣ ташаккули инкишофи

соҳаҳо ва институтҳои нави ҳуқуқ дар шароити тағйирёбии талаботи танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ;

-тақмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо таваҷҷуҳ ба рушди устувори ҷомеа, таҳкими истиқлолияти давлат, идоракунии давлатӣ, инкишофи ҳаёти ҳуқуқӣ, вориди гаштани Тоҷикистон ба фазои ҳуқуқии минтақавӣ ва байналмилалӣ;

-таҳкими пояҳои давлатдорӣ миллий, асосҳои ҳуқуқии идоракунии давлатӣ, сиёсати кадрӣ, фаъолияти ҳуқуқсодкунӣ, татбиқ ва тафсири ҳуқуқ, фаъолияти судҳо, мақомоти адлия ва дигар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, фаъолият дар соҳаи таълиму тарбияи ҳуқуқӣ;

-тақмили тарзҳо, воситаҳо ва усулҳои танзими ҳуқуқӣ бо дар назар доштани рушди муносибатҳои ҳуқуқии давлатӣ ва ҳусусӣ, вазъи ҳуқуқии шахс, озодии фаъолияти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, эҷодӣ, илмӣ;

-таҳкими кафолатҳои ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва механизми ҳуқуқии ҳифзи онҳо, таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ;

-таъсис додани институти илмӣ-таҳқиқотӣ оид ба давлат ва ҳуқуқ дар сохтори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон;

-баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва шуурнокии ҳуқуқии аҳоли, сифати таълиму тарбияи ҳуқуқӣ, рушди фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа.

-дар факултетҳои ҳуқуқшиносии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ таъсис додани клиникаҳои ҳуқуқӣ.

Ба андешаи мо, яке аз омилҳои муҳим ва босамар амалӣ гардидани тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун сиёсати ҳуқуқии давлат ва баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии аҳоли ин инкишоф додани илми ҳуқуқшиносӣ дар мамлакат дар ҳамаи сатҳҳои таҳсилот ва ниҳодҳои он мебошад. Пояи қонунгузорӣ ва сиёсати ҳуқуқии кишварро таҳқиқотҳои илмӣ ташкил медиҳанд, ки дар онҳо масоили гуногуни доғи рӯз ҳамаҷониба таҳлилу таҳқиқ мешаванд, ҷанбаҳои гуногуни он, аз ҷумла қонуниятҳои рушди онҳо ошкор гардида, таҷрибаи давлатҳои дигар, таҷрибаи таърихӣ ҳуқуқии давлатдорӣ тоҷикон омӯхта мешаванд ва тақлифу пешниҳодҳои судманд барои ташаққул ва рушди минбаъдаи онҳо манзур мегарданд.

Ҳамзамон, таҳлили ҳолати муосири фарҳанги ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки дар ин самт ба инобат гирифтани шароити иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва тамоюлҳои нав зарур аст. Бо мақсади бартароф намудани мушкилоти маҷмӯӣ дар татбиқи сиёсати давлатӣ дар самти маърифатнокии ҳуқуқӣ зарурати тағйир додани муносибатҳо мавҷуд аст. Дар робита

бо ин нақши ҷомеаи шаҳрвандӣ дар маърифатнокии ҳуқуқӣ ва фаъолияти маърифатпарварии хусусияти иттилоотӣ-ташвиқотидошта бояд баланд бардошта шавад, зеро имрӯз ташаққули сатҳи баланди маърифатнокии ҳуқуқӣ бе иштироки фаъолони ҷомеаи шаҳрвандӣ, тамоми хизматчиёни давлатӣ ва ҷомеаи ҳуқуқшиносии ҷумҳурӣ номумкин аст. Аз ин рӯ, дар ин самт тағйироти кулӣ, ки дигаркунии ҷиддии модели институтсионалиро дар татбиқи сиёсати маърифатнокии ҳуқуқӣ талаб менамояд, зарур аст. Ҳамчунин маърифатнокии ҳуқуқӣ бояд талаботи гурӯҳҳои мақсаднокро ба инобат гирифта, расмиёти баҳодиҳии сифат ва натиҷаҳои ин фаъолиятро пешбинӣ намояд. Дар замони муосир муҳимтарин роҳи баланд бардоштани сатҳи фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон ин баланд бардоштани маърифатнокии онҳо ва истифодаи имкониятҳои онҳо дар ҷустани ҷораҳои ҳуқуқӣ ҳангоми танзими низомҳои ҷамъиятӣ мебошад. Бахусус донишдон ва фаҳмидани самаранокии расмиёти ғайрисудӣ ва тосудии танзими бахшо рафтори махсусро оид ба амалигардонии воситаҳои ҳуқуқӣ дар ҷомеа ташаққул хоҳад дод. Дар натиҷа тафаккури ҳуқуқии ҷомеа ташаққул ёфта, дар навбати худ нигоҳи ҷомеаи Тоҷикистонро қуллан тағйир медиҳад. Аз ин лиҳоз тарғиби воситаҳои механизмҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҳаррӯзаи ҷомеа бояд яке аз вазифаҳои муҳими сиёсати давлатӣ дар соҳаи маърифатнокии ҳуқуқӣ гардад.

Бо вучуди ин, таҳлили вазъи кунунӣ нишон медиҳад, ки дар амалияи ҳуқуқӣ то ҳол масъалаҳои зиёде мавҷуданд, ки ба самаранокии фаъолияти тарбиявӣ таъсири манфӣ мерасонанд. Аз ҷумла, фаъолияти субъектҳои гуногуни тарбияи ҳуқуқӣ на ҳамеша ҳамоханг мебошад, байни низомии таълим, мақомоти давлатӣ, воситаҳои ахбори омма ва ҷомеаи шаҳрвандӣ механизми ягонаи ҳамкорӣ пурра ташаққул наёфтааст. Ғайр аз ин, рушди босуръати технологияҳои рақамӣ, густариши шабакаҳои иҷтимоӣ ва тағйирёбии муҳити иттилоотӣ зарурати таҷдиди усулҳо ва шаклҳои анъанавии тарбияи ҳуқуқиро ба миён овардааст.

Аз нуқтаи назари назарияи ҳуқуқ, механизм ҳамчун низомии муташаққили унсурҳо ва воситаҳои ба ҳам алоқаманд бо мавҷудияти мақсади муайян, объекти таъсир, сохтори дохилӣ, маҷмӯи шакли усул ва воситаҳои фаъолияти он, инчунин натиҷаи мушаххаси функционалӣ тавсиф мегардад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ таъкид мешавад, ки унсурҳои механизм, сарфи назар аз тафовути табиат ва вазифаҳои худ, маҳз тавассути мақсади умумӣ ба низомии ягона муттаҳид мегарданд. Дар механизми тарбияи ҳуқуқӣ чунин хусусиятҳо дар робитаи байни

субъект ва объекти тарбия, шуури ҳуқуқӣ, меъёрҳои ҳуқуқ, шаклҳо, усулҳо ва воситаҳои таъсири тарбиявӣ ва натиҷаи низоми он - ташаккули сатҳи муайяни тарбияи ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии шахс - зоҳир мешаванд [12, с. 62–64]. Мақсади механизми тарбияи ҳуқуқӣ ташаккули шахсияте мебошад, ки ҳуқуқро ҳамчун арзиши иҷтимоӣ дарк намуда, роияи талаботи қонунро на аз тарси ҷавобгарӣ, балки ҳамчун эҳтиёҷи дохилӣ қабул мекунад. Объекти таъсири он шуури ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ, ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ ва рафтори шахс мебошанд. Ба сохтори он субъектҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ, шаклҳо ва методҳои тарбия, воситаҳои ҳуқуқӣ ва ташкилӣ, инчунин қафолатҳои таъбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи маърифати ҳуқуқӣ дохил мешаванд. Натиҷаи фаъолияти механизм бошад, ташаккули сатҳи баланди маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа мебошад.

Бо дарназардошти ин аломатҳо, метавон гуфт, ки механизми тарбияи ҳуқуқӣ дорои ҳамаи хусусиятҳои категорияи мустақили назарияи ҳуқуқ мебошад. Он на механизми танзими ҳуқуқиро тақрор мекунад ва на механизми ҳифзи ҳуқуқро. Баръакс, вазифаи махсуси худро иҷро намуда, барои фаъолияти самараноки дигар механизмҳои ҳуқуқӣ заминаи иҷтимоӣ ва маънавӣ фароҳам меорад. Бидуни сатҳи баланди маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии шахрвандон самаранокии танзими ҳуқуқӣ ва амалисозии ҳуқуқ низ қоиш меёбад. [9; 10; 12].

Ба андешаи мо, дар ҳамин робита механизми тарбияи ҳуқуқӣ бояд ҳамчун яке аз категорияҳои мустақили назарияи умумии ҳуқуқ эътироф гардад. Ин муносибат имкон медиҳад, ки масъалаҳои маърифати ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ, сиёсати ҳуқуқӣ ва фаъолияти институтҳои иҷтимоӣ дар доираи як модели ягона таҳлил карда шуда, робитаи онҳо бо дигар институтҳои низоми ҳуқуқ муайян карда шавад. Илова бар ин, чунин муносибат барои таҳияи моделҳои нави сиёсати давлатӣ дар соҳаи тарбияи ҳуқуқӣ ва тақмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти амалӣ дорад.

Ҳамин тариқ, таҳлили назарияи умумии ҳуқуқ нишон медиҳад, ки категорияи «механизм» дар ҳуқуқшиносӣ ҳамчун воситаи таҳқиқи низоми мураккаби ҳуқуқ истифода мегардад. Механизми тарбияи ҳуқуқӣ дорои мақсади мустақил, объекти махсуси таъсир, сохтори дохилӣ, низоми унсурҳо ва натиҷаи ҳосил мебошад. Аз ин рӯ, он ҷавобгӯи аломатҳои асосии категорияи назарияи ҳуқуқ буда, метавонад ҳамчун самти мустақили таҳқиқоти назариявӣ эътироф карда шавад. Дар ин ҷода, функсияҳои механизми тарбияи ҳуқуқӣ ва нақши

онҳо дар амалисозии сиёсати ҳуқуқии давлат нақши ҳалкунандаро мебозанд.

Адабиёт:

1. Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2030 аз 27 ноябри соли 2019 №599. <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 02.07.2026).
2. Бобочонзода И.Х. Ҳуқуқ ҳамчун арзиш ва арзишҳо дар ҳуқуқ: ҷанбаи назарӣ ва ҳуқуқӣ// Асосҳои назариявӣ-меъёрии таъбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография. Коллективи муаллифон: зери таҳрири д.и.х., профессор И.Х. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов. – Душанбе: МН «Дониш», 2023. – С. 76-91.
3. Бобочонзода И.Х., Қодирзода Т.Қ., Фаҳмиши «маърифати ҳуқуқӣ» дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ. Масоили муҳраи давлат, ҷомеа ва ҳуқуқи муосир (мачаллаи илмӣ). 2024. №1 (1). Душанбе, 2024. – С. 43-54.
4. Бобочонзода И.Х., Қодирзода Т.Қ., Шовалиев М.Т. Проблемаҳои муайяннамоии мафҳуми “маърифати ҳуқуқӣ” аз нигоҳи илми ҳуқуқшиносӣ Тоҷикистон // Мачаллаи Академияи ҳуқуқ. – 2024. – №1(49). – С. 10-19.
5. Буризода Э.Б. Назарияи ҳуқуқ ва давлат. – Душанбе: Нашри Мубориз, 2022. – 208 с.
6. Буризода Э.Б. Масоили назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат: васоити таълимӣ. Нашри 3-юм. – Душанбе: Дониш, 2022. – 212 с.
7. Ильин И.А. О сущности правосознания. – М.: Директ-Медиа, 2016. – С. 100–112. – 334.
8. Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018–2028, бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, № 1005 тасдиқ шудааст. – Душанбе, 2018.
9. Матузов, Н. И. Теория государства и права: учебник/ Н.И. Матузов, А.В. Малько. - 5-е изд. - Москва: Дело РАНХиГС, 2022. - 528 с.
10. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. – М.: Юрист, 2004. – 512 с.
11. Раҷабов С.А., Ҳасанов С.Ҳ. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 1989.
12. Федосеева С. В. Понятие, признаки и структура механизма правового воспитания // Научный вестник Международного гуманитарного университета. Серия: Юриспруденция. – 2014. – № 11. – Т. 1. – С. 62–64.
13. Шарофзода Р.Ш. (Сотиволдиев Р.Ш.). Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: Сино, 2023. – 688 с.

Бободжонзода Исрофил Хусейн – доктор юридических наук, профессор, Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, заведующий отделом теоретических проблем современного государства и права, E-mail: bobojonov_i@mail.ru

Механизм правового воспитания: вопросы теории и практики

В статье исследуются теоретические и практические проблемы механизма правового воспитания, определяются его сущность, содержание, признаки, структура и место в системе категорий теории государства и права. Механизм правового воспитания рассматривается как организованная и целенаправленная система правовоспитательного воздействия, раскрываются его особенности и отличия от механизма правового регулирования, механизма реализации права и механизма правовой охраны. Особое внимание уделяется основным элементам механизма правового воспитания, включая субъекты и объекты правового воспитания, его цели и задачи, принципы, формы, методы и средства правовоспитательного воздействия. Анализируется взаимосвязь правового воспитания с правосознанием, правовой культурой, правовым просвещением и правовым поведением личности, обосновывается его значение в формировании ценностного отношения к праву, уважения к закону, сознательного соблюдения требований правовых норм и предупреждении правового нигилизма. Одновременно оценивается современное состояние механизма правового воспитания в Республике Таджикистан, рассматриваются вопросы совершенствования его правовых и организационных основ, повышения эффективности деятельности субъектов правового воспитания, а также использования цифровых технологий и возможностей искусственного интеллекта в данной сфере. В результате исследования предлагается рассматривать механизм правового воспитания в качестве относительно самостоятельной категории теории права и важнейшего элемента правовой политики государства, требующего комплексного теоретического и практического исследования.

Ключевые слова: правовое воспитание, механизм правового воспитания, правовое просвещение, правосознание, правовая культура, правовая политика, правовое поведение, механизм правового регулирования, субъекты правового воспитания, формы правового воспитания, методы правового

воспитания, средства правового воспитания, правовой нигилизм, цифровые технологии, искусственный интеллект.

The mechanism of legal education: theoretical and practical issues

Bobojonzoda Isrofil Huseyn – National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Head of the Department of Theoretical Problems of the Modern State and Law, Doctor of Legal Sciences, Professor. E-mail: bobojonov_i@mail.ru

The article examines the theoretical and practical issues of the mechanism of legal education and determines its essence, content, distinctive features, structure, and place within the system of categories of the theory of state and law. The mechanism of legal education is considered as an organized and purposeful system of legal and educational influence. Its specific features and distinctions from the mechanism of legal regulation, the mechanism of implementation of law, and the mechanism of legal protection are identified. Particular attention is paid to the principal elements of the mechanism of legal education, including the subjects and objects of legal education, its goals and objectives, principles, forms, methods, and means of legal and educational influence. The article analyses the interrelationship between legal education, legal consciousness, legal culture, legal awareness, and lawful behaviour. It substantiates the role of legal education in developing a value-based attitude towards law, respect for legislation, conscious compliance with legal norms, and the prevention of legal nihilism. At the same time, the current state of the mechanism of legal education in the Republic of Tajikistan is assessed. Particular consideration is given to improving its legal and organizational foundations, enhancing the effectiveness of the actors involved in legal education, and applying digital technologies and artificial intelligence in this field. The study concludes that the mechanism of legal education should be regarded as a relatively independent category of legal theory and an important element of the state's legal policy that requires comprehensive theoretical and practical research.

Keywords: legal education, mechanism of legal education, legal awareness, legal consciousness, legal culture, legal policy, lawful behaviour, mechanism of legal regulation, subjects of legal education, forms of legal education, methods of legal education, means of legal education, legal nihilism, digital technologies, artificial intelligence

**МАФҲУМ, МОҲИЯТ ВА АҲАМИЯТИ ҚИЁС (АНАЛОГИЯ) ДАР ТАЪЛИМОТИ ҲУҚУҚИИ
МАКТАБИ ҲАНАФӢ: (ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ НАЗАРИ САРАХСӢ, БАЗДАВӢ ВА
Л. Р. СЮКИЯЙНЕН)**

Рачабзода Равшан Мухитдин - доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон профессори кафедраи назарияи давлат ва ҳуқуқ

Дар шароити рушди босуръати муносибатҳои ҷамъиятӣ ва пайдоиши масъалаҳои нави ҳуқуқӣ, яке аз масъалаҳои муҳими илми ҳуқуқ муайян намудани роҳҳои мутобиқ сохтани меъёрҳои ҳуқуқӣ ба воқеияти нав мебошад. Дар низоми ҳуқуқии таълимоти мактаби ҳанафӣ ин вазифаро қиёс (аналогия) иҷро менамояд. Ҳадафи мақолаи мазкур таҳлили муқоисавии мафҳум, моҳият ва аҳамияти қиёс дар таълимоти ҳуқуқии мактаби ҳанафӣ дар асоси андешаҳои Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ, Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ ва Л. Р. Сюкияйнен мебошад.

Калидвожаҳо: Қиёс (аналогия), иллат (сабаб), асл, фаръ, ҳукм, мактаби ҳуқуқии ҳанафӣ, усули фикҳ, иҷтиҳод, истинботи аҳком, ҳуқуқи мусулмонӣ, Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ, Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ, Л. Р. Сюкияйнен

Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ қиёсро ҳамчун усули интиқоли ҳукми масъалае, ки бо сарчашмаҳои аслии мавриди амал қарор гирифтааст ба масъалаи нав бинобар муштарак будани онҳо дар як сабаб медонад. Ба гуфтаи ӯ: «Ба воситаи ҳамин иллат, масъалаи нав ба масъалаи асл дар ҳукме, ки бар асоси он иллат барои асл муқаррар шудааст, монанд доништа мешавад.» [1] Бинобар ин, аз руи назари Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ, сабаб (иллат) рукни асосии қиёс буда, маҳз ба воситаи он ҳукм аз масъалае, ки бо насс, яъне сарчашмаҳои аслии мавриди амал қарор гирифта ба масъалаи нав интиқол меёбад.

Азбаски сарчашмаҳои асли яъне насс барои ҳар як масъалаи нави имруз ва оянда ба миён омада сарехан далолат намекунанд, вале масъалаҳои зиндагӣ беохир мебошанд, қиёс имкон медиҳад, ки барои ҳодисаҳои нав низ меъёри ҳуқуқӣ муайян карда шавад. Асоси он муайян намудани иллат (сабаби ҳуқуқии ҳукм) аст. Агар ин иллат дар масъалаи нав низ мавҷуд бошад, ҳамон ҳукм ба он татбиқ карда мешавад. Дар анҷом Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ таъкид мекунад, ки қиёс яке аз сабабҳои ҷовидонагӣ ва қобилияти мутобиқшавии меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад.

Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ қиёсро дар китобаш чунин таъриф мекунад: «Қиёс ин гузаронидани ҳукм аз асл ба фаръ ба сабаби иллати муштарак миёни онҳо». [2, с. 366] Вожаҳое, ки дар таърифи қиёс Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ онҳоро овардааст чунин фаҳмида мешаванд: Асл масъалае, ки ҳукми он дар Қуръон, суннат ё иҷмоъ маълум шудааст. Фаръ масъалаи наве, ки ҳукми мустақим барои он ворид нашудааст. Иллат сабаби умумие, ки бо вучуди он ҳукми асл ба фаръ интиқол дода мешавад.

Аз мафҳуми и таърифе, ки Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ додааст бармеояд, ки ҳукми масъалаи нав аз ҳуди қиёс пайдо намешавад, балки қиёс танҳо воситаи муайян кардани ҳукми масъалаи нав мебошад.

Ба назари Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ қиёс муҳимтарин воситаи иҷтиҳод аст. Дар ҳолати ба миён омадани масъалаҳои наве, ки дар матнҳои ибтидоӣ ба таври мустақим ҳалли он вучуд надорад соҳибназар (мутаххид) вазифадор аст бо роҳи қиёс ҳукми масъалаи навро муайян кунад. Қиёс воситаи ҳифзи пайдорӣ ва мутобиқшавии меъёрҳои ҳуқуқӣ ба масъалаҳои нав мебошад.

Ҳангоми таҳлили таърифи истилоҳии қиёс аз назари Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ ва Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ натиҷаи зерин ба даст оварда мешаванд:

Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ мегуяд қиёс яке аз сарчашмаҳои асосии истинбот аст, аммо Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ онро далели мустақили ҳуқуқӣ баъд аз сарчашмаҳои аввал доништааст. Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ қиёсро пайвастанӣ фаръ ба асл ба сабаби иллати муштарак доништааст, Аммо Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ мегуяд қиёс интиқоли ҳукми асл ба фаръ бо вучуди иллати муштарак, ба гуфтаи натиҷаи зерин ба даст оварда мешаванд:

Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ иллат асоси тамоми қиёс аст, дар ин сурат Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ иллатро меҳвари қиёс арзёби намуда, дурустии қиёсро ба он вобаста кардааст, Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ амалӣ

ва мисолҳои зиёди ҳукукии онро баён мекунад, аммо Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ бошад назарӣ, мантиқӣ ва усули онро баён месозад.

Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ қиёро ҳамчун механизми амалии ҳалли масъалаҳои ҳуқуқӣ нишон медиҳад. Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ дошад сохтори назариявӣ ва принципҳои мантиқии қиёро таҳким мебахшад. Китоби Ал-Мабсути Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ далели амалии он аст, ки қиёс дар ҳуқуқӣ ҳанафӣ танҳо назария набуда, балки усули воқеии таҳияи аҳком мебошад. Аз ин нигоҳ, қиёс воситаи пайваст намудани меъёрҳои умумии меъёрҳои ҳуқуқӣ бо масъалаҳои наवे мебошад, ки дар матнҳои ибтидоӣ ба таври мустақим зикр нашудаанд.

Л.Р. Сюкияйнен қиёро чунин таъриф мекунад «Қиёс усули ҳалли масъалаҳои нави ҳуқуқӣ мебошад, ки тавассути муқоисаи онҳо бо масъалаҳои дар Қуръон ё Суннат ҳалшуда ва дар асоси иллати умумии онҳо ҳукми шаръӣ ба масъалаи нав интиқол дода мешавад.»[3] Сюкияйнен Л. Р. мафҳум ва моҳияти қиёро ҳамчун усули ҳуқуқие тавсиф мекунад, ки тавассути он ҳукми масъалаи маълум ба масъалаи дигаре интиқол дода мешавад, агар байни онҳо аломати умумии ҳуқуқӣ вучуд дошта бошад. Аз назари Сюкияйнен, аҳамияти қиёс дар он аст, ки он имконият медиҳад ҳуқуқи мусулмонӣ бо тағйироти иҷтимоӣ ва пайдоиши муносибатҳои нави ҷамъиятӣ мутобик гардад. Яъне, агар танҳо ба матнҳои мустақим таъя карда шавад, имконияти ҷавоб додан ба ҳамаи масъалаҳои нави ҳаёти ҷомеа маҳдуд мегардад. Қиёс бошад, ин маҳдудиятро баргараф намуда, имкони рушди ҳуқуқро фароҳам меорад.

Таҳлили назари Л. Р. Сюкияйнен нишон медиҳад, ки ӯ қиёро аз мавқеи назарияи умумии ҳуқуқ арзёбӣ мекунад. Ӯ қиёро ҳамчун унсурӣ ҳаракатнокӣ ҳуқуқи мусулмонӣ нишон медиҳад. Яъне қиёс сабаб мегардад, ки ҳуқуқи мусулмонӣ танҳо маҷмӯи принципҳои таърихӣ набошад, балки тавонад ба масъалаҳои нави иҷтимоӣ ҷавоб диҳад. Ӯ нақши мактабҳои ҳуқуқиро дар ташаккули қиёс таъкид мекунад. Аз ҷумла, мактаби ҳанафӣ ҳамчун яке аз мактабҳои нишон дода мешавад, ки усули қиёро ба дараҷаи баланди назариявӣ ва амалӣ расонидааст.

Хулоса. Ҳар ду донишманд қиёро яке аз сарчашмаҳои асосии ҳуқуқ дар мактаби ҳанафӣ медонанд ва онро бар пояи сарчашмаҳои асли асоснок мекунанд. Фарқи асосӣ дар услуби баён аст: Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайни ал-Баздавӣ бештар ба таҳқиқи назариявӣ, таърифҳо ва принципҳои усулӣ тавачҷӯх мекунад, дар ҳоле ки Муҳаммад ибни Аҳмад ас-Сарахсӣ бештар татбиқи

амалии қиёро дар масъалаҳои ҳуқуқӣ нишон медиҳад. Аз ҳамин сабаб, асарҳои ин ду донишманд якдигарро такмил намуда, заминаи асосии назарияи қиёс дар мактаби ҳанафиро ташкил медиҳанд.

Инчунин аз таҳлили назари Л. Р. Сюкияйнен бармеояд, ки қиёс яке аз муҳимтарин унсурҳои низомии ҳуқуқи мусулмонӣ мебошад. Ӯ онро ҳамчун воситаи ақлонӣ ва методи ҳуқуқии истинбот арзёбӣ мекунад, ки барои пайвастани меъёрҳои ибтидоӣ ҳуқуқӣ бо масъалаҳои нави иҷтимоӣ хизмат менамояд.

Дар муқоиса бо таҳқиқоти усулиёни ҳанафӣ, ба монанди Сарахсӣ ва Баздавӣ, Сюкияйнен қиёро бештар аз нуқтаи назари назарияи ҳуқуқ таҳлил мекунад. Аммо ҳамаи онҳо ба як хулоса мерасанд: қиёс дар таълимоти мактаби ҳанафӣ на ивазкунандаи насс, балки воситаи шарҳи он ва татбиқи принципҳои умумии меъёрҳои ҳуқуқӣ дар воқеият мебошад.

Аз ин рӯ, қиёс метавонад ҳамчун яке аз сарчашмаҳои ақлонии ҳуқуқ дар низомии ҳуқуқии мусулмонӣ ва махсусан дар таълимоти мактаби ҳуқуқии ҳанафӣ арзёбӣ гардад.

Адабиёт

1.Шамс ал-Аимма ас-Сарахсӣ. Усул ас-Сарахсӣ / таҳқиқ: Абулвафо ал-Афғонӣ. – Ҳайдаробод: Лажнату эҳёи ал-маориф ан-Нуъмония, 1372 ҳ. – Ҷ. 2, боби «Фй аркани-л-қиёс».

2.Баздавӣ, Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайн. Канз-ул-вусул ило маърифат-ул-усул (Усули Баздавӣ). Таҳқиқ ва тасхеҳи Абдуллоҳ Маҳмуд Муҳаммад Умар. – Бейрут: Дор-ул-кутуб-ил-илмия, 1418 ҳ./1997 м.

3. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право: вопросы теории и практики. – М.: Наука, 1986. – 256 с.

Рачабзода Равшан Мухитдин - доктор юридических наук, Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, профессор кафедры теории и истории государства и права

Понятие, сущность и значение кияса (правовой аналогии) в правовой доктрине ханафитской школы: сравнительный анализ взглядов ас-Сарахси, ал-Баздави и Л.Р. Сюкияйнена

В условиях стремительного развития общественных отношений и возникновения новых правовых вопросов одной из важнейших задач юридической науки является определение способов адаптации правовых норм к изменяющейся социальной действительности. В правовой доктрине

ханафитской школы данную задачу выполняет кияс (правовая аналогия). Целью настоящей статьи является сравнительный анализ понятия, сущности и значения кияса в правовой доктрине ханафитской школы на основе взглядов Мухаммада ибн Ахмада ас-Сарахси, Али ибн Мухаммада ибн Хусайна ал-Баздави и Л. Р. Сюкияйнена.

Ключевые слова: кияс (правовая аналогия), иллят (правовое основание, причина), асл (исходный случай), фаръ (производный случай), хукм (правовое решение), ханафитская правовая школа, усуль аль-фикх, иджтихад, истинбат правовых норм, мусульманское право, Мухаммад ибн Ахмад ас-Сарахси, Али ибн Мухаммад ибн Хусайн ал-Баздави, Л. Р. Сюкияйнен.

Rajabzoda Ravshan Mukhitdin - Doctor of Legal Sciences, Professor at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, and a member of the Department of Theory and History of State and Law.

The Concept, Essence, and Significance of Qiyās (Legal Analogy) in the Legal Doctrine of the Hanafi School: A Comparative Analysis of the Views of al-Sarakhsī, al-Bazdawī, and L. R. Syukiyainen

In the context of the rapid development of social relations and the emergence of new legal issues, one of the most important tasks of legal science is to determine ways of adapting legal norms to changing social realities. In the legal doctrine of the Hanafi school, this function is performed by **qiyās** (legal analogy). The purpose of this article is to provide a comparative analysis of the concept, essence, and significance of qiyās in the legal doctrine of the Hanafi school based on the views of Muḥammad ibn Aḥmad al-Sarakhsī, ‘Alī ibn Muḥammad ibn al-Ḥusayn al-Bazdawī, and L. R. Syukiyainen.

Keywords: Qiyās (legal analogy), ‘illah (legal cause or effective cause), aṣl (original case), far‘ (subsidiary case), ḥukm (legal ruling), Hanafi school of law, *uṣūl al-fiqh* (principles of Islamic jurisprudence), *ijtihād*, *istinbāt* of legal rulings, Islamic law, Muḥammad ibn Aḥmad al-Sarakhsī, ‘Alī ibn Muḥammad ibn al-Ḥusayn al-Bazdawī, L. R. Syukiyainen

ҲОЯИ ҚОНУНИЯТ ДАР АҲКОРИ ҲУҚУҚИИ ФОРСУ ТОҶИКИ АСРҲОИ ХІ-ХV

Кенҷазода Шўҳрат Юсуф – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, дотсенти кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқ, **E-mail:** shukhrat-1975@mail.ru

Дар мақолаи мазкур масоили ҳоияи қонуният дар таълимоти ҳуқуқии мутафаккирони фурсу тоҷики асрҳои ХІ-ХV мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Муаллиф вобаста аз хусусиятҳои қонун дар замони таҳқиқот ҳоияи қонуниятро дар таълимоти ҳуқуқии фурсу тоҷики асрҳои ХІ-ХV-ро баррасӣ намудааст. Дар мақола ҳоияи қонуният дар таълимоти ҳуқуқии фурсу тоҷики асрҳои ХІ-ХV ба тафовути моҳияти ҳоияи қонуният дар Шарқ ва Ғарб таваҷҷуҳ зоҳир мекунад.

Калидвожаҳо: қонун, қонуният, таълимоти ҳуқуқӣ, марҳилаи таърихӣ, тамаддун, анъана, урфу одат, мутафаккир, риояи қонун, адолат, таҳкими қонуният, амр, фармон, қонунҳои динӣ ва дунявӣ

Қонуният дар илми муосири ҳуқуқӣ ва дар сатҳи шуури ҳуқуқӣ ба маънои риоя ва иҷрои қатъии қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад. Табиист, ки дар марҳилаҳои пешгараи таърихӣ, аз ҷумла дар дунёи қадим ва асрҳои миёна ин мафҳум бо дарназардошти ҳоло ҷой надоштани ғайриқонунии қасбии қонунҷодкунӣ (парламент), набудани конституцияҳо ва аз ин сабаб имконнопазир будани ифодаи конституционии қонуният истифода намешуд. Аммо дар он давраҳо ҳоияи қонуният ҷой дошт.

Ҳоияи қонуният дар доираи ҳамаи тамаддунҳо дарк ва баён гаштааст. Тавре А.В. Ахматов қайд мекунад: «қонуният барои анъанаҳои ҳуқуқии Ғарб ва Шарқ мубрам ва универсалӣ мебошад». Айни замон муаллиф ба тафовути моҳияти ҳоияи қонуният дар Шарқ ва Ғарб таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Ба андешаи ӯ ҳоияи қонуният дар Ғарб ба «фалсафаи ақлона ва арзишҳои фардигарӣ», дар Шарқ бошад, ба «системаҳои ҷаҳонбинии фалсафӣ-динӣ ... асос меёбад» [1, с.22-32].

Ҳоияи қонуният дар доираи тамаддунҳои гуногун баррасӣ мешавад. Чунончи, мутафаккирони Юнони қадим (Солон, Афлотун, Арасту, Полибий ва диг.) бар ин ақида буданд, ки «қонуни позитивӣ» дар баробари ҳуқуқи табиӣ вучуд дорад, мувофиқати он ба ҳуқуқи табиӣ «ҳамчун ченаки боадолат буданаш баромад мекунад» ва аз ин хотир, «аз тарафи ҳамаи субъектҳои ҳуқуқ бояд риоя ва иҷро гардад» [2, с.15-17].

Ҳоияи қонуният ҷузъи таркибии афкори ҳуқуқии аҳли башар буда, ба дарку шарҳи он ҳамаи

мутафаккирон таваҷҷуҳ зоҳир менамуданд. Қонуният категорияи тағйирёбанда буда, дар давраҳои гуногуни таърихӣ бо дарназардошти шароити ҷойдоштаи таърихӣ, пеш аз ҳама, шуури ҷамъиятӣ ва ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ дарк карда мешавад. Ба ақидаи Т.Г. Лясевич хусусияти қонуният «бо ҳолати ҷойдоштаи ҷомеа ва шуури ҳуқуқии аҳоли алоқаманд аст» [6, с.82].

Ҳоияи қонуният дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи таърихӣ ва дар доираи тамаддунҳои гуногун дар иртибот бо шароити мавҷудии таърихӣ моҳияти гуногун пайдо намудааст. Дар асрҳои мутафаккирони фурсу тоҷик ҳоияи қонуният дар алоқамандӣ бо риояи меъёрҳои динӣ, одатҳои ҳуқуқӣ, анъанаҳои таърихӣ, адолатпешагии мансабдорон, қонунӣ будани ҳокимияти шох, адолати судӣ таҳқиқ мешавад. Ақидаҳо ва меъёрҳои динӣ-иҷтимоӣ дар он давра ба дарку баёни ҳоияи мазкур таъсири ҳалкунанда мерасонанд. Мисоли раванди мазкурро дар таъсири мазҳаби ҳанафӣ, аз ҷумла ақидаҳои Абӯҳанифа - Имоми Аъзам мушоҳида намудан мумкин аст. Тавре Ф.М. Раҳимова қайд мекунад: «Дар консепсияи хилофати Абӯҳанифа таваҷҷуҳи асосӣ ба таъмини қонуният ва адолатпешагии ҳокимияти халифа дода мешавад» [14, с.47-54].

Дар таълимоти Абӯҳанифа шартҳои зерини таъмини қонунияти ҳокимият муайян карда мешаванд: 1) «ҷудо намудани амволи шахсӣ ва давлатӣ»; 2) амалӣ намудани «принсипи таҷзияи ҳокимият» [14, с.49].

Алоқамандии қонуният ва адолат ҳоияи марказии мутафаккирони фурсу тоҷик мебошад. Ба назари мутафаккирон қонуният ба таъмини адолат мусоидат намуда, айни замон адолат, аз ҷумла адолатпешагӣ дар давлатдорӣ қафили қонуният мебошад. Илова бар ин, адолат бо адолати судӣ таҳлил гардида, нақши адолати судӣ дар таҳкими қонуният пазируфта мешавад. Ҳоияи қонуният дар афкори ҳуқуқии фурсу тоҷик бо адолати судӣ алоқаи бевосита дошт. Ба назари ҳамаи мутафаккирони фурсу тоҷик маҳз адолати судӣ қафолати таъмини қонуният ва адолат дар ҷомеа мебошад. Чунончи, Д.С. Обидов мазмуни «Баҳористон»-и Ҷомиро дар таҳкими риояи қонунияти судӣ таҳлил намуда, аз ҷумла қайд мекунад: «Принсипҳои классикии исломӣ ва меъёрҳо оид ба адолати судӣ ва қонунияти

судӣ дар ташаққули мазмун ва табиати ҳуқуқии «Баҳористон» нақши муҳим бозиданд» [11, с.231-234].

Риояи бечунучарои меъёрҳои динӣ дар асрҳои миёна ҳамчун унсури таркибии ғояи қонуният баромад мекунад. Тавре А. Имомов қайд мекунад: «Китоби муқаддаси куҳан – «Авесто» ва навини илоҳӣ «Қуръон», ки қоидаҳои ахлоқии ҳамидаҳо ба ҷомеа тавсия мекарданд, дар ҷомеа бечунучаро пазируфта мешуданд. Ҳаёти ҷомеа мувофиқи қоидаҳои мазкур ба роҳ монда шуда, вайронкунии онҳо маҳкум ва шахси бадахлоқӣ содир карда ва муттаҳам ба ҷазои муносиб сазовор дониста мешуданд» [4, с.15-28].

Ба ақидаи М.Р. Рустамзода мутафаккирони Шарқ моҳияти ояи қонуниятро «дар риоя ва тобеият ба воситаҳои танзимкунии иҷтимоӣ-меъёрӣ медиданд, чунки низоми иҷтимоӣ-меъёро ... сарчашмаҳои зиёди танзими иҷтимоӣ, ба мисли дин, одатҳо, анъанаҳо ташкил меоданд» [15, с.184-190]. Ӯ ҳамчунин қайд мекунад, ки дар давлати Ҳахоманишӣ ва Сосониён ва давлатҳои дигари ин минтақа ғояи қонуният бо риояи меъёрҳои диниву одатӣ маҳдуд нашуда, дар риояи қонунгзорӣ, аз ҷумла «дар шакли фармонҳо ва дастурҳои подшоҳон ифода меёфт» [15, с.187].

Ин ақида қобили қабул аст. Дар асрҳои миёна дар минтақаи Осиёи Марказӣ низоми маҷмуии танзими меъёрӣ амал менамуд. Меъёрҳои динӣ, ахлоқӣ, одату анъанаҳо дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ нақши муҳим доштанд. Аз ин хотир, дар асарҳои мутафаккирони форсу тоҷик ғояи қонуният риояи меъёрҳои динӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва фармонҳои подшоҳонро дар назар дошт.

Ақидаҳои мутафаккирони асрҳои XI-XV тоҷик оид ба масоили қонуният ва таъмини он дар заминаи рушди давлати Сомониён, илм ва таъсиси марказҳои илмиву китобхонаҳо ба миён омада дар ин давра назарияҳои мухталиф оид ба қонуният ва таъмини он вучуд доштанд, ки манбаи онро сарчашмаҳои назариявии мутафаккирон ташкил меод.

Таъмини қонуният дар таълимотҳои мутафаккирон гарчанде тибқи таълимоти ҳуқуқии мутафаккирони тоҷик ба мероси маънавӣ, анъанаҳои халқӣ ва арзишҳои миллӣ таъъия мекард. Таъмини қонуниятро мутафаккирон дар таъмини қонунҳои илоҳӣ, одату анъанаҳо, арзишҳои ахлоқӣ тасвир намудаанд, ки он дар таълимотҳои онҳо ҳамчун қонуният василаи давлати намунавии мутафаккирон эътироф мешуд. Масъалаи қонуният дар таълимоти мутафаккирони гуногуни тоҷик ба мисли Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Низомулмулк, Сино, Саъдӣ, Ҳусайнӣ, Заҳирии Самарқандӣ, Хайём, Мискавайх, Мир Саид Алиӣ Ҳамадонӣ, Ҷомӣ, Қошифӣ мавриди таҷассум намудаанд.

Ба андешаи Ф.Т. Тоҳиров ва Сотиқовдиев Р.Ш. (Р.Ш. Шарофзода) «афкори сиёсӣ ҷамъиятии давраи Сомониён аз саҳифаи рангини тафаккури иҷтимоии форсии тоҷикӣ» [19, с.211] ва «афкори сиёсӣ ҷамъиятӣ бе истифодаи мероси қаблӣ инкишоф ёфта наметавонад» [19, с.210].

Низомулмулк дар таълимоти худ масъалаи волеияти қонунро таҷассум намуда онро бо фарқ намудани қонунҳои динӣ ва амру фармонҳои шохон таҳлил намудааст. Пеш аз ҳама мутафаккир волеияти қонунҳои динӣ ва шариат ҳимоя мешавад. Волеияти қонун ин мутобикат ба шариат ҳамчун нишонаи асосии қонунҳои шохӣ, аз ҷумла боадолат буданашон эътироф мешавад. Мутафаккир шохро даъват менамояд, ки қонунҳои диниро мунтазам риоя намоёнд ва ӯ таъкид ба он мешавад, ки фармонҳо ва фармоишҳои шохӣ бояд дар робита бо талаботи мушаххас қабул шаванд, барҳақ бошанд, дар қаламрави давлат нуфуз дошта бошанд, аз тарафи ҳама иҷро гарданд.

Дар таълимоти Низомулмулк қонунҳои шох ба боадолат ва беадолат ҷудо карда мешаванд. Дар ин замина ӯ қайд менамояд, ки қонунҳои боадолат мутобик ба шариати исломӣ буда, адолати воқеиро дар ҷомеа амалӣ менамоянд [16, с.195]. Низомулмулк дар он андеша аст, ки «қонунҳои беадолат дар ҷомеаи беадолат ҳукмфармо буда қайд мешавад, ки қонунҳои замони подшоҳии Яздиғурд бинобар қонунҳои бад буданашон ба беадолатӣ дар ҷомеа оварда буданд. Дар ин замина таъкид ба он мешавад, ки шохӣ адолатпеша аз қонунҳои боадолат пуштибонӣ мекунад» [10, с.87]. Нишонаи дигари боадолатии қонунҳои давлат - мувофиқати онҳо ба анъанаҳои куҳан эътироф мешавад.

Ба андешаи Низомулмулк баробари қонунҳои диниву шохӣ ҳамчунин анъанаҳои аҷдодӣ, аз ҷумла анъанаҳои шохигарӣ чун унсури санъати шохӣ ҷудо карда шуда, нақши онҳо дар таъмини амниятӣ одамон ва адолат дар идораи мулк дар назар дошта шудааст. Тибқи таълимоти мутафаккир анъанаҳои боадолат ва беадолат ҷудо карда шуда, таъкид мешавад, ки анъанаҳои боадолат идораи давлатро тибқи ғояи адолат амалишавандаанд. Мутафаккир, анъанаҳои боадолатро шохони адолатпеша, аз қабилҳои Фаридун, Искандар, Анӯшервон, Исмоил ибни Аҳмади Сомонӣ, султон Маҳмуд ва дигарон ҷорӣ ва истифода намуда анъанаҳои подшоҳии беадолат бошад, баръакс, зимни навоҳарии шохони беадолат воридаи давлатдорӣ гашта, боиси низову бесомонӣ мегарданд. Тибқи таълимоти мутафаккир, ақли расо, фармон ва қувва воридашавии одатҳои бадӣ подшоҳиро пешгирӣ менамояд.

Дар асарҳои Низомулмулк фармонҳои подшоҳон ва фармоишҳои дарборро аз ҳам фарқ карда, таъкид ба он мекунад, ки фармонҳои шох бояд

чавобгӯи як қатор талабот бошанд, аз қабилӣ хислати воло дар қаламрави мулк: бамаврид қабул гардидан, бинобар он ки аксари фармонҳо боиси паст шудани нуфузашон гардида, пешбини намудани талаботи баробар барои ҳама, ҳам мансабдорон ва ҳам раият; барҳақ будани фармонҳо; ҳатман иҷро шуданашон; таъя ба ҷазоҳои сазовор баҳри таъмини иҷроиши фармонҳо. Ҳамчунин таъкид мешавад, ки фармонҳои шохӣ дар шакли ҳатгӣ ирсол гашта, тавассути ғуломон ва ба ивази ҳаққи хизмат ба мансабдорони дахлдор фиристода мешаванд.

Дар таълимоти мутафаккир тартибу низом дар идораи давлат, риояи ҳатмии қоидаҳои шохигарӣ таҷассум ёфта, ҳамаи шохонро аз ҳатари тағйири табиати давлат ҳангоми сарфи назар намудани тартиби мулкдорӣ огоҳ намудааст. Дар таълимоти худ «ӯ аз қонуният ва таъмини мунтазами он дар давлат суҳан ронда, қайд мекунад, ки «иҷрои амри Худованд, суннат ва аҳкоми дин» вазифаи муқаддаси шох мебошад». [10, с.87].

Вобаста аз ин ғояи волоияти шариат, риоя ва иҷрои ҳатмии ҳуқуқи исломӣ дар ғайолияти шохонро соҳибмансабон ҳимоя мешавад, аз шохон даъват карда мешавад, ки дар як ҳафта як ё ду маротиба дар ҳузури донишмандон тафсири Қуръон ва ҳадисҳои набавию шунаванд, мунтазам дониши худро тақмил диҳанд. Дар асоси назарияи Низомулмулк, подшоҳ бояд ғайеҳ бошад, Қуръон, ҳадисҳои набавий, шариати исломиро донанд, бо тафсирҳои Қуръону ҳадисҳо шинос бошад.

Саъдӣ қудрати Худоро бо се истилоҳ таъриф кардааст: ««султон» (қудрат, фармон додан ва ихтиёр кардан), «мулк» (молияят, идоракунии, салтанат) ва «ҳукм» (қудрат, қарор қабул кардан, ҳукм кардан). Ин тобишҳои маъно ба се сатҳи қудрат, аз ҷумла идоракунии одамон дахлдоранд». [17, с.95].

Саъдӣ тамоми масъалаҳои рӯзгор, рӯзгори мардумро дар партави ақидаҳои Қуръон дар бораи моҳияти тавҳид, дар бораи асли имон ва интиқом аз неку бадӣ инъикос кардааст. Мутафаккири мо ҳамчун як мутафаккири бузург тамоми нерӯи ҳунари худро барои ташкили ҷомеаи баробарҳуқуқ, ба роҳ мондани як ҳукумати одилона, ки бештар ба фармудаҳои Қуръон ва Паёмбари Ислом (с.а.с.) мувофиқ аст, сафарбар кардааст.

Дар замони Саъдӣ низоми ҳилофат дар симои сулолаи Аббосиён солҳои охири ҳукмронии худро аз сар гузаронида, таҷассуми ҷудонапазирии нерӯи дунявӣ ва маънавӣ ҳисоб мешуд. Қудрати ҷудонашавандаи дунявӣ ва рӯҳонӣ салоҳияти халифа буд. Бувайҳиён, Салҷуқиён, Ғуриён, Хоразмшоҳиён ва ҳокимони онҳо, ки ғилоятхоро идора мекарданд, аз ҷумла Салғариёни Форс – сарпарастони Саъдӣ, яъне ин маҷмуи афкори

амикро ба назар гирифта, М. Пиотровский қайд кардааст, ки: «Дар ҷомеаи мусулмонии асрҳои миёна танҳо як иерархия (силсилаи мартаботӣ) – дунявӣ-динӣ-маъмурӣ вуҷуд дошт» [12, с.114].

Ҳамон муҳаққиқ ба далелҳои таърихи Ҳилофати араб (асрҳои IX-XIII): пайдоиш ва ғайолияти дастгоҳи маъмурии ҳарбӣ-давлатӣ, ки бо мурури замон аз халифа мустақилтар шуда, ба суннатҳои маъмурии Эрони Сосонӣ нигаронида шуда буд, таъя намуда, ғуфтааст, ки Халифа қисми зиёди салоҳиятҳои дунявиро аз даст додааст. Ба андешаи М.Б. Пиотровский, «дар болои ин дастгоҳ (дар мамлакатҳо, ки ба ҳайати Ҳилофати Араб - дар Эрон, Осиёи Ғарбӣ ва Миёна) дохил мешуданд, султонҳо меистоданд. Ин дастгоҳи ҳарбии маъмурӣ, аслан даъвои қонуниятӣ динӣ, соҳиби вазифаҳои диниро дошт. Аммо аз ҷиҳати сохти давлатӣ вай бештар ба суи суннатҳои сиёсӣ нигаронида шуда буд. Дар асрҳои X-XI муассасаҳои ҳокимияти дунявӣ (вазирон, котибон), ки расман бо дин алоқаманд набуданд, асосан дунявӣ, дар баробари ин, мақомоти дунявии худидоракунии шаҳр (райс) – муҳтасиб нақш ва эътирофи расмӣ пайдо карданд» [13, с.59].

Дар таълимоти яке аз мутафаккири тоҷик Заҳирии Самарқандӣ низ оид ба волоияти қонун андешаҳои ҷолибе мавҷуд аст, ки онҳо хусусияти ҳоси таълимоти мутафаккирро дарҷ менамуданд. Дар баробари қонунҳо ва одатҳои динӣ Заҳирӣ ҳамчун қонунҳои идора, қонунҳои инсонӣ ва амри ҳокимиятро таҳлил намудааст. Ба қонунҳои идора ва санъати шохӣ Заҳирӣ тавачҷуҳ зоҳир намуда дар таълимоти худ волоияти қонуни замонашро тасвир менамуд. Заҳирӣ зеро мафҳуми қонунҳои инсонӣ ин «таъбиқи ҳуқуқҳои инсонро дар назар дошт, ки он боназардошти волоияти қонун амали карда мешуд» [3, с.42]. Дар таъмини волоияти қонун Заҳирӣ меъёрҳои ҳуқуқро «ба ду намуд амрдиҳанда ва манъкунанда тақсим намудааст» [3, с.43], ки он барои дастгирии иҷтимоии халқ равона карда шудааст. Дар ин замина Заҳирӣ шакли нишондодҳои ҳокимиятро дар шакли фармон ва амри манъкунанда пешниҳод менамояд. Ба андешаи Заҳирӣ «шакли таъмини волоияти онҳо ин иҷроиш, итоат ва фармонбардорӣ ба ҳисоб меравад» [3, с.45]. Дар таълимоти Заҳирӣ таъиноти асосии қонун барои таъмини тартибот ва низом равона гардидаанд. Тартибот, интизом, низом итоат ба қонун дар ҷомеа асоси ташаккули он эътироф гардида онҳо арзишҳои муҳими ҷомеа таҷассум ёфтаанд. Бинобар муқаддас будани қонунҳои давру замон ба онҳо ворид намудани тағйироту иловаҳо манъ буд. Дар таълимоти Заҳирӣ зарурияти риояи дақиқи ҳам қонунҳои давлатӣ ва илоҳӣ таъкид карда мешуд. Ба андешаи Заҳирӣ ҳангоми таъмин

нагардидани волоияти қонун дар ҷомеа тартибот ва низом низ аз байн меравад. Ба андешаи мутафаккир хушбахтгарин инсон шахсест, ки ба қонун ва шох итоат менамояд.

Дар таълимоти Мискавайҳ некӣ (хайри маҳз)» бо волоияти қонун асос ёфтааст. Мутафаккир дар асори «Таҳзиб ул-ахлоқ» ва ҳам дар «Рисолатун фи моҳият-ул-адл» адолатро хайри маҳз (некии мутлақ) номида, дар ҷойи дигар адолатро бо шариат – меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ ташбеҳ намудааст. Яке аз таърифи адолат дар таълимоти мутафаккир чунин омадааст: «Адолат гуфтор ва амалу рафторест, ки ба он қонун амр кардааст» [18, с.122].

Дар таълимоти мутафаккир зулму ситам, гуфтору пиндор ё рафтори ғайриҳуқуқиву ғайриахлоқие мебошад, ки меъёри адолатро поймол менамояд ва ба он зиддият дорад. Чи тавре мутафаккир шарҳ медиҳад, «зулм нуктаи муқобили адл аст ва иборат аз расидан ба рафторе аст, ки сазовор нест, ҳамчунин рафтори шоиба нест. Аммо инзилом (зулмпазирӣ) маҳдуд ва истифода накардан аз андӯхтаҳост барои касе, ки сазовор нест ва ба шевае, ки сазовор нест; яъне, агар фард неъматҳои ҳаёти ҷамъиятиро беш аз меъёр тасарруф намояд, пас чунин шахс хоҳ-нохоҳ ривҷидиҳандаи зулми иҷтимоӣ ва вайронкунандаи мизони адолат маҳсуб мешавад ва баръакс, фард агар аз неъматҳои ҳаёти ҷамъиятӣ маҳрум бошад ё аз онҳо ба қадри зарурат ва эҳтиёҷи худ истифода бурда натавонад, чунин фард дар ҳолати инзилом (истисмор) қарор гирифта, мумкин аст, ки аз ночорӣ барои баҳрабардорӣ аз неъматҳои ҷамъиятӣ ва қонеъ сохтани ниёзҳои худ хилофи меъёри адолат амал кунад, масалан, ба дуздӣ ё ягон навъи дигари қонуншиканӣ ё амали ҷиноӣ даст занад. Дар сурати фароҳам накардани имконияти истифодаи мувофиқ ва боадолатона аз ҳуқуқу озолиҳ, дастовардҳои ҷомеа, қонеъ карда натавонистани талаботи худ, шахрванд маҷбур мегардад қонуншиканӣ ва ё ҷиноят содир намояд» [8, с.123].

Мутобиқи таълимоти мутафаккир мафҳуми адолатро дар мазмуни принцип ва ё қонуниятӣ ҳамарофарогиранда, ҷавҳар ва асоси таъсисдиҳандаи низоми ҷомеа эътироф намудан мумкин аст. Оид ба ин масъала Мискавайҳ қайд менамояд, ки: «Ба воситаи адолат ва баробарӣ (мусовот), муҳаббат байни афроди ҷомеа ривҷ меёбад, дилҳо ва ниятҳо ба ҳам улфат ва унс мегиранд ва шахрҳо ва кишварҳо обод мегарданд ва муомилот ва таомулот сомон меёбанд ва навомис (қонунҳо, оинҳо) ва суннатҳо риоя мегарданд» [8, с.84]. Вобаста аз мазмуни ин таълимоти мутафаккир муайян мешавад, ӯ риояи адолатро шартӣ зарурии суботи назму тартиботи ҷомеа ва таъмини волоияти қонунҳо эътироф менамояд.

Насируддини Тӯсӣ ба масъалаи танзими боадолатонаи соҳаи муомилот низ таваҷҷуҳ зоҳир мекунад, аз ҷумла ба танзими андозаи меҳнат ва натоиҷи он. Ӯ муътақид аст, ки «агар «миёни меҳнат ва пардохт адолат пайдор нагардад», пас эътидол дар муносибати заҳматкашон ва ҳокимон таъмин намешавад» [9, с.202].

Файласуф ба нақши муносибатҳои молияи пулӣ, танзими низоми молия, аҳамияти вусъати озодии шартномаҳо таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Ӯ муътақид аст, ки маҳз «ба шарофати муносибатҳои пулӣ шахрвандон имконият пайдо мекунамд байни ҳамдигар шартномаҳои гуногун бубанданд» ва дар ҳолати вусъати танзими шартномавӣ «ба ҳеҷ гуна маҳдудияти ҳуқуқию вайрон кардани таносуби низоми ҷамъиятӣ, қонуни адолат роҳ дода намешавад» [9, с.201].

Насируддини Тӯсӣ ба масъалаи танзими низоми молиявии давлат, тартиб додани бучаи давлат, муайян намудани қисми даромаду хароҷоти он, ислоҳоти низоми андоз таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Ӯ аз ҷумла пешниҳод мекунад, ки андоз аз кишоварзони соҳиби заминҳои ҳосилтхез бояд аз даҳ як қисми ҳосилро, аз кишоварзони камбизоат аз бист як қисми ҳосилро ташкил диҳад. Дар солҳои камҳосили андоз ду баробар кам карда шуда, дар солҳои фаровонии ҳосил бошад, баръакс, пардохти пешакии андоз барои якчанд солҳо пешниҳод карда мешавад. Соҳиби чорво бошад, аз ҳар 100 сар чорво андоз бояд супорад. Андоз аз тоҷирони доро намуди алоҳидаро ташкил медиҳад.

Таклиф пешниҳод мешавад, ки андоз аз олимони маъҷубон, кӯдакон, дарвешон, пиронсолон набояд пардохта шавад. Ҳамчунин андоз аз вилоятҳои гуногуни давлат набояд яхсел бошад.

Файласуф бучаи шоху аъзои оилаашро аз бучаи давлат ҷудо мекунад. Ин намуди бучаҳо бояд қисми даромаду хароҷоти алоҳида дошта бошанд.

Андоз, ғаниматҳои ҷангӣ, амволи бесоҳиб сарчашмаҳои асосии бучаи давлатро бояд ташкил диҳанд. Ободонии нуқоти аҳолинишин, коркарди тилло, нуқра, оҳан, таъминоти лашкар, музди меҳнати мансабдорони давлатӣ, таъминоти сафирон, кумақпулиҳои оилаҳои бепарастор, ятимон ва ғ. аз зумраи қисми хароҷоти давлатро ташкил медиҳанд.

Сарчашмаҳои даромади шохро амволи меросӣ, аз панҷ як қисми ғаниматҳои ҷангӣ, тўхфаҳои шохон ва одамони дигар, ҳазинаи дарёфтшуда, андоз аз шикор ташкил медиҳанд. Пешниҳод мешавад, ки шохон набояд ба амволи ятимон, бевазанон, шахсони бедаракғойбшуда, вақф дастдарозӣ кунанд.

Мутафаккир Насируддини Тӯсӣ ба масъалаҳои ҷиноят ва ҷазо дахл намуда, таъкид мекунад, ки «бандагони Худо худашон тибқи роҳи интиҳоб

кардашон амалхояшонро содир мекунад» [9, с.197]. Ў бо Ашъарӣ, ки амали инсонро аз Худованд вобаста мекунад, розӣ намешавад ва аз ҷумла таъкид мекунад, ки Аллоҳ инсонро ба кирдори бад ҳидоят намекунад. Ақида пешкаш мешавад, ки амали инсон аз муҳити ҷомеа, аниқтараш оила, иттиҳоди одамон вобаста аст. Таъкид мешавад, ки амали инсон ҳам аз табиати худ инсон ва ҳам аз омилҳои беруна вобастагӣ дорад.

Насируддини Тӯсӣ се шакли гуноҳро фарқ мекунад: «амали қасдона; амал бидуни қасд ва амали беэҳтиётӣ. Худкушӣ низ ҷиноят эътироф мешавад, пеш аз ҳама ба хоҳири зараровар буданиш ба ҷомеа, аз ҷумла таъсири манфиаш ба ахлоқи одамон» [9, с.198].

Ба ақидаи Тӯсӣ «шарти муҳими пешгирии ҷиноятҳо омӯзиши сабабҳои ҷинояткорӣ эътироф мешавад. Заъф дар назди мушкिलाҳои пешомада, ҳисси ҳайвонӣ, кинаву адоват, такаббур, шароити номусоиди ҷомеа, майл ба машрубот, ҳатогиҳо, фосикӣ, бадбахтӣ, бенавоӣ, ҳарисии мол, алалхусус рағбат ба тиллову нукра, дуруғтӯйӣ, ҳаннопӣ, қимор ва ғ. сабабҳои ҷинояткорӣ эътироф мешаванд» [9, с.199]. Байни ин иллатҳо ҳатари бештари ҳисси ҳайвонӣ таъкид мешавад, ки дар табиати инсон зимни саргармӣ, қиморбозӣ, зинокорӣ, айшу тараб пайдо мешавад. Айби ҷомеа низ дар вусъати ҷинояткорӣ таъкид мешавад, алалхусус, бепарвоии аҳли ҷомеа, волидайн. Татбиқи ҷазоҳои вазнинтар барои ҷиноятҳои дар ҳолати мастӣ содиршуда тақлиф мешавад. Набудани тарбияи хуби кӯдакону наврасон дар оила яке аз сабабҳои асосии ҷинояткорӣ эътироф мешавад.

Насируддини Тӯсӣ таъкид ба «мувозинати ҷиноят ва ҷазо намуда, менависад: «Барои ҳар як ҷиноят ҷазои муайянро мушаххас бояд намуд» [9, с.221]. Ў муқобили ҷазоҳое баромад мекунад, ки азоби ҷисмонӣ мерасонанд, ё қадри инсонро паст мекунанд. Ҷазоҳои ҳабс, маҳдудсозӣ дар ҳуқуқҳо, бадарға, истифодаи ҷинояткорон дар корҳои вазини ҷисмонӣ, ҷазои қатл пешкаш мешаванд. Дар робита бо ин масъала бахшиши ҷазо низ пешкаш мешавад.

Зимни таҳлили роҳҳои пешгирии ҷинояткорӣ зарурати тарбияи инсон таъкид мешавад, аз ҷумла ишора ба муайян намудани иллатҳои ҷиноят ва баргарафсозии онҳо мешавад. Ба қавли Насириддини Тӯсӣ, «модоме ки ҳарисии мол яке аз иллати ҷинояткорист, пас «мебояд ҳамаи роҳҳои разил ва ғайриқонунии дорошавиро баст» [9, с.225].

Волоияти ҳуқуқи мусалмониро Ҷомӣ ба тобеи қонун будани аҳолӣ ва пайгирии риояи меъёр ва муқаррароти ҳуқуқии он алоқаманд мекунад. Бо ин ҳол ин тобеияти қатъӣ ба ҳокимияти шохро ифода мекунад. Зертобеён ба ифодаи Ҷомӣ «бояд ба шох

хизмат кунанд ва агар не бояд ҷазо дода шаванд» [7, с.226].

Истилоҳи тобеияти қонун дар эҳодиёти Ҷомӣ якҷанд маънои дигар ҳам дорад. Дар назари аввал мафҳуми тобеият (ҳамчун категорияи умумии фарогири талаботи риояи меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ ва дар як вақт тобеият ба ҳокимияти мавҷуда) бо сифатҳои ахлоқии шахсият пайванд мегирад. Ҳамин тавр, ба сифати яке аз онҳо Ҷомӣ фурутаниро ном мебарад, ки баробар ба тобеият манфиати давлатро ифода мекунад. «Ҳамаи неқӯиҳо дар хона аст – навиштааст Ҷомӣ ва калиди ворид шудан ба он фурутанӣ ва тобеият мебошанд. Ҳамаи дастовардҳои давлат ба он вобаста аст ва аз ин ҷост, ки Ҷомӣ онро чун кафили неқӯаҳволии давлат маънидод мекунад» [5, с.156]. Мафҳумҳои муқобили ин категорияҳои ахлоқиро «сарват ва кибр медонад, ки калиди ворид шудан хонае мебошед, ки дар он бадӣ лабрез аст» [5, с.157].

Дигар аз сифатҳое, ки Ҷомӣ ном мебарад, хайрҳои мебошад. Ў ҳамаи аҳли мансабро ба он даъват мекунад, ки хайрҳои ва мутеъ бошанд ва худ хайрҳои хидмати содиқона ба ҳокимияти адлпарварро ифода мекунад ва на зулмпарвар.

Ба ақидаи Ҷомӣ «шӯриш меваи зулм аст, аз рӯи вай огоҳ мекунад, ки халқ зулмро тобеъ нест» [7, с.440]. Ин нукта воқеан яке аз ақидаҳои хирадмандонаи Ҷомӣ дар замони худ мебошад, ки роҳбарии ғайриинсонӣ ва ҳукуматдорӣ мустабидонаву золим нуфуз дошт.

Зимни баррасии масъалаи тобеияти мансабдорон ва риояи муқаррароти ҳуқуқӣ аз ҷониби онҳо Ҷомӣ ба сохтори ҳуқуқӣ таъкид мекунад. Ба ақидаи Ҷомӣ «ҷудо нашуда аз ин сохтори ҳуқуқӣ иҷрои он чӣ аз ту талаб карда мешавад, муҳим аст ва онҳо иборатанд: итоат аз дастуроти Худованд, иҷоза ва мамнуъоти ӯ» [7, с.441].

Хулоса. Дар маҷмӯъ, таҳлили афкори ҳуқуқии мутафаккирони форсу тоҷики асрҳои XI-XV нишон медиҳад, ки мафҳуми қонуният ва волоияти меъёрҳо дар он давра на танҳо ба итоаткорӣ бечунучаро ба амру фармонҳо, балки пеш аз ҳама ба адолатпешагӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шахрвандон, танзими оқилонаи муносибатҳои молиявӣ-андозӣ ва пешгирии ҷинояткорӣ таъкид мекард. Ин анъанаҳои деринаи давлатдорӣ ва адолатхоҳӣ, ки дар таълимоти бузургоне чун Низомулмулк, Саъдӣ, Мискавайх, Насируддини Тӯсӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ инъикос ёфтаанд, шаҳодати он аст, ки ҳатто дар шароити асримиёнагӣ пояҳои устувори тафаккури ҳуқуқӣ ва низоми танзими иҷтимоӣ мавҷуд буданд. Дарки ин мероси бой ба мо имкон медиҳад, ки решаҳои таърихӣ рушди шуури ҳуқуқӣ, арзишҳои инсондӯстӣ ва қонуниятпарастиро дар

тамаддуни форсу тоҷик амиқтар омӯхта, аз онҳо дар шароити бунёди давлати ҳуқуқбунёди муосир ва таҳкими адолати иҷтимоӣ самаранок истифода барем.

АДАБИЁТ:

1. Ахматов А.В. Законность в контексте правовых традиций Запада и Востока: историко-теоретический анализ // Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата. – 2021. № 3 (62). – С. 22-32.
2. Гаг Л.В. Идеи законности в философско-правовых учениях античности // Правовые проблемы укрепления российской государственности. – Томск, 2020. – С. 15-17.
3. Захирии Самарқандӣ. Синбоднома.
4. Имомов А. Ғояи қонуният ва конституционализм // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2013. – № 3-4. – С. 15-28.
5. Кенжаев Ш.Ю. Государственно-правовые взгляды Джами. – Душанбе, 2003.
6. Лясевич Т.Г. Идея законности в правовой мысли России в условиях перехода от монархии к республике // Журнал правовых и экономических исследований. – 2025. – № 4. – С. 82-89.
7. Ҷомӣ Абдурахмон. Юсуф ва Зулайхо. – 441 с.
8. Мискавайх Абӯалӣ Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Яъқуб. Таҳзиб-ул-ахлоқ ва-т-таҳрир-ул-аъроқ [Матн] / Мискавайх Абӯалӣ Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Яъқуб. – Бейрут, 1966.
9. Насируддини Тӯсӣ. Ахлоқи Носирӣ. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2009.
10. Низомулмулк. Сиёсатнома. – Душанбе, 1999.
11. Обидов Д.С. Место правосудных идей исламского классицизма в «Бахаристане» Абдурахмана Джами // Ученые записки Худжандского государственного университета им. Б. Гафурова. Гуманитарные науки. – 2014. – № 4 (41). – С. 231-234.
12. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. – М., «Наука», ГРВЛ, 1991.
13. Пиотровский М.Б. Светское и духовное в теории и практике средневекового ислама/Ислам. Религия, общество, государство. – М.: Изд. «Наука», ГРВЛ, 1984.
14. Рахимова Ф.М. Учение Имама аль-Аъзама Абуханифы о халифате // Вестник ТГУПБП. – 2014. – № 3. – С. 47-54.
15. Рустамзода М.Р. Эволюция идеи законности в истории таджикского народа: древний и средневековые периоды // Юридическая наука: история и современность. – 2016. – № 3. – С. 184-190.

16. Сотиволдиев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ//китоби дарсӣ. – Душанбе, 2011
17. Саъдии Шерозӣ. Бахористон. – Душанбе, 1994
18. Тохиров Ф.Т., Сотиволдиев Р.Ш. Афкори ҷамъиятии замони Сомониён ва нақши он дар инкишофи ақоиди сиёсии форсии тоҷикӣ//Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии тоҷикӣ(маҷмуи мақолаҳои таҳқиқӣ). – Душанбе, 2006.

Кенжазода Шухрат Юсуф — кандидат юридических наук, доцент, Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кафедры теории и истории государства и права. Электронная почта: shukhrat-1975@mail.ru

Идея законности в учениях таджикских мыслителей XI-XV вв.

В данной статье анализируются вопросы концепции законности в правовых учениях персидских и таджикских мыслителей XI–XV веков. Автор, учитывая особенности права в исследуемый период, рассмотрел концепцию законности в правовой доктрине персидских и таджикских мыслителей XI–XV веков. В статье рассматривается концепция законности в персидской и таджикской правовой доктрине XI–XV веков с акцентом на фундаментальное различие между концепциями законности на Востоке и Западе.

Ключевые слова: закон, законность, правовые учение, историческое периодизация, цивилизация, обряды, обычаи, мыслитель, соблюдение закона, справедливость, укрепление законности, указ, распоряжение, религиозные и светское законодательство.

Kenjazoda Shuhrat Yusuf – candidate of Law Sciences, Associate Professor Tajik State University of Law, Business and Politics, Department of Theory and History of State and Law. E-mail: shukhrat-1975@mail.ru

The concept of legality in XI-th – XV-th century persian-tajik legal thought

Abstract: This article analyzes the concept of legality within the legal thought of Persian-Tajik thinkers from the 11th to the 15th centuries. The author examines this concept in the context of the nature of law during that period, while also highlighting the differences between the concept of legality in the East and the West.

Keywords: law, legality, legal doctrine, historical periodization, civilization, rituals, customs, thinker, observance of the law, justice, strengthening of legality, decree, directive, religious and secular legislation.

ТАШАККУЛИ ПРИНЦИПҲОИ ҲУҚУҚ ДАР ҶУМҲУРИИ МУХТОРИ ШУРАВИЮ СОТСИАЛИСТИИ ТОҶИКИСТОН

Набиев Фатҳиддин Сухробович – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, ходими пешбари илмӣи шӯъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқ, E-mail: fatkhiddin.1985@mail.ru

Мақола ба омӯзиши равандҳои ташаккул ва рушди принципҳо ва сарчашмаҳои ҳуқуқ дар давраи таъсиси давлатдорӣи шуравӣи Тоҷикистон баҳшида шуда, нишон медиҳад, ки низомии ҳуқуқии ҷумҳурӣ дар ҳамоҳангӣ бо қонунгузорӣи иттиҳодӣ, вале бо дарназардошти хусусиятҳои миллий ва маҳаллӣ рушд кардааст.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон, принципҳои ҳуқуқ, ҳуқуқҷодкунӣ, сарчашмаҳои ҳуқуқ, қонунгузорӣи шуравӣ, низомии ҳуқуқӣ ва ҳуқуқи маъмурий.

Аҳамияти ҳалқунандаро дар фаъолияти ҳуқуқҷодкунӣ ва ташаккули принципҳои ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон (минбаъд - ҚМШС Тоҷикистон) ва аз ҷумла дар дигар мухториятҳои сиёсии Шуравӣ, принципҳо муттамаказияти демократӣ, шуурнокии инқилобӣ, дастаҷамъона таҳия намудани лоиҳаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дошт.

Қонунгузорӣи ИҚШС дар кулли ҳудуди он амал мекард. Аммо, ин маъноӣ онро надорад, ки санадҳои қонунгузорӣи Тоҷикистони Мухтор танҳо ба таври худкор қонунгузорӣи Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравӣи Сотсиалистӣ ва Ҷумҳурии Шуравӣи Сотсиалистии Ўзбекистонро мавриди истифода қарор дода, амалӣ менамуд, ё хусусиятҳои таърихӣ, миллий, иҷтимоӣ ва иқтисодиро, ки барои мардуми тоҷик барои дарки ҳокимияти нав ва сиёсати он дар солҳои аввали пас аз ташкили ҷумҳурии Шуравӣ махсусан муҳим буданд, инъикос накардаанд.

Баръакс, Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон салоҳияти қонунгузорӣи худро дар мувофиқа бо талаботи Конституцияҳои Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравӣи Сотсиалистӣ, Ҷумҳурии Шуравӣи Сотсиалистии Ўзбекистон ва Тоҷикистон ба роҳ монда, дар таҳияи қонунҳои иттиҳод ва қонунҳои ҚШС Ўзбекистон дар робита ба шароити ҷумҳурӣ амал намуда, мустақилона санадҳои ҳуқуқии худро қабул ва манфиатҳои миллию маҳалро инъикос менамуд, ки ирода ва манфиатҳои ҳалқи тоҷик, синфи коргару деҳқони тамоми ҷумҳуриро мутаносибан, шароити мушаххаси зиндагӣ, сохтори миллий, анъанаҳо ва

дастовардҳои фарҳангҳои миллий инъикос мекарданд [1, с.5].

Омӯзиши принципҳои ҳуқуқ аз нуктаи назари таҳлили шаклҳо ва усулҳои татбиқи сиёсати Ҳизби коммунистӣ ва давлати шуравӣ дар санадҳои ҳуқуқии кишварҳои қаблан қафомонда, аҳамияти муҳим барои пешрафти иқтисод, сиёсат ва иҷтимоӣ дошт [3, с.19].

Омӯзиши мушаххаси таърихи ташаккул ва рушди принципҳои ҳуқуқ ва низомии ҳуқуқии Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон ҳамчун як ҷузъи низомии ҳуқуқии Ҷумҳурии Шуравӣи Сотсиалистии Ўзбекистон ва дар маҷмӯъ Иттиҳоди Шуравӣ ба мо имкон медиҳад, ки бандҳои зеринро таъкид намоем [3, с.19]:

1. Татбиқи таълимоти марксистӣ-ленинӣ дар соҳаи ҳуқуқ дар шароити кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар Тоҷикистон;

2. Хусусият ва душвориҳои ҳоси ҷумҳурӣ дар давраи баррасишаванда;

3. Шароити мусоид барои дар доираи федератсияи шуравӣ, ки тибқи нақшаи ленинӣ барои пайдоиш ва рушди низомии миллии ҳуқуқӣ дар асоси ёрии бародаронаи Ҷумҳурии Шуравӣи Федеративии Сотсиалистии Русия (минбаъд - ҚШФСР) ва Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравӣи Сотсиалистӣ (минбаъд – ИҚШС) дар соҳаи ҳуқуқ фароҳам оварда шуда буд;

4. Ноқоии фарзияҳои зиддишуравӣ дар он марҳила, ки кӯшишҳо барои муайян кардани муносибатҳои байни ҷумҳуриҳои собиқ Шуравӣ бо ҷумҳуриҳои Осиёи Марказиро ҳамчун муносибатҳои давлат-метрополия бо мустақилияҳо баҳо мебуданд.

Омӯзиши ин масоил вобаста ба меъёру падидаҳои ҳуқуқ, бешубҳа, манфиати бузурги илмӣ, сиёсӣ ва амалӣ хоҳад дошт.

Омили муҳимтарин, ки ба раванди ташаккули ҳокимияти давлатӣ ва сарчашмаҳои қонуни амалкунанда таъсир мерасонид ин буд, ки Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон бо роҳи муттаҳид шудан аз рӯи принципи миллий-худудӣ, бо назардошти хусусият ва манфиатҳои иқтисодии собиқ Мухторияти Шуравӣи Сотсиалистии Тур-

кистон ва Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро (минбаъд – ҶХШ Бухоро) таъсис шуда буд.

Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон комилан давлати нав буд ва табиатан ниёз ба мустақкам намудани расмиёти ҳуқуқӣ, алаҳхусус муайян кардани принцип ва сарчашмаҳои ҳуқуқиро дошт. Аз ин рӯ, барои идоракунии муваққатии ҷумҳурӣ, омодагӣ ва гузаронидани корҳои ҳуқуқӣ оид ба таъсис ва таҳкими дастгоҳи давлатӣ ҳам дар марказ ва ҳам дар маҳалҳои ҷумҳурӣ, даъвати Анҷумани Шуроҳои умумитоҷикистонӣ бо қарори Кумитаи инқилобии Ҷумҳурии Шуравию Сотсиалистии Ўзбекистон аз 26 ноябри соли 1924 Кумитаи инқилобии Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон таъсис дода шуд [3, с.12].

Кумитаи инқилобии Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон фаъолияти амалии худро аз 7 декабри соли 1924 оғоз намуда, дар "Мурочиат ба ҳама меҳнаткашони ҷумҳурӣ" вазифаҳои асосиро дар соҳаи сохтмони иқтисодӣ, шуравӣ ва фарҳангӣ муайян карда, халқро даъват кард, ки дар татбиқи чораҳои муайянкардаи ҳукумат, ки ҷавобгӯи манфиатҳои воқеии онҳо мебошанд, фаъолона ширкат варзанд [5, с.67].

Дар ин санад, аз ҷумла гуфта мешуд, ки вазифаҳои асосии ҳукумат "ҳимояи манфиатҳои оммаи деҳқонон, маҳз фароҳам овардани шароити озоиштаи зист, барқарор кардани иқтисоди кишвар ва таълим додани омма" мебошанд [5, с.67].

Ба гуфайли фаъолияти суботкорона ва самарабахши Кумитаи инқилобӣ ва меҳнати ободкоронаи халқ шароити зарурӣ барои даъвати Анҷумани якуми умумитоҷикистонӣ ба вуҷуд омад. Анҷумани мазкур 1-22 декабри соли 1926 баргузор гардид, таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистонро ба таври қонунӣ ба расмият дароварда, Анҷуман воридшавии ихтиёрии Ҷумҳурии Мухтори Советии Сотсиалистии Тоҷикистонро ба Ҷумҳурии Шуравию Сотсиалистии Ўзбекистон ва тавассути он ба Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ эълон кард.

Кумитаи инқилобӣ ба истеъфо рафта, мақомоти нави олии ҷумҳурӣ – Кумитаи марказии иҷроияи Шурои Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон интихоб карда шуд.

Мувофиқи қарори Анҷуман, дар ҷаласаи якуми худ, кумитаи иҷроияи марказӣ ва аз байни аъзои он Раёсати Кумитаи иҷроияи марказиро интихоб кард, ки ҳукумати ҷумҳурӣ - Шурои комиссарони халқии Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистонро ташкил дод. 13 майи соли 1925 сеюмин Анҷумани Шуроҳои Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ қарор кард, ки

дар якҷоягӣ бо Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон, ки ба ҳайати Ҷумҳурии Шуравию Сотсиалистии Ўзбекистон дохил мешуданд ба Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ қабул карда шавад.

Пеш аз қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон дар соли 1929, сохтори давлатӣ ва ҷамъиятии ҷумҳурӣ бо Конститутсияи аввалини ИҶШС ва Конститутсияи Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ, Конститутсияи Ҷумҳурии Шуравию Сотсиалистии Ўзбекистон соли 1927 ва инчунин дигар қонунҳои қабулкардаи Анҷумани 1-уми Шуроҳои умумитоҷикистонӣ ва Кумитаи инқилобӣ танзим карда мешуд [1, с.5].

Ташаққули принцип ва сарчашмаҳои ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон натиҷаи татбиқи ваколатҳои қонунгузории мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ ва идораи ҷумҳурӣ буда, тахти роҳбарӣ ва бо кӯмаки мақомоти қонунгузории Ҷумҳурии Шуравию Сотсиалистии Ўзбекистон амалӣ мешафт [3, с.21].

Бо назардошти принципҳои қонунгузории Шуравии ҷумҳурӣ, бояд ба назар гирифт, ки мафҳуми сарчашмаи ҳуқуқ, ки дар назарияи умумии марксист-ленинӣ таҳия шуда буд, маънои ифодаи зоҳирии меъёри ҳуқуқро дар назар дорад, ки дар таҳқиқоти таърихӣ ва ҳуқуқӣ васеъ истифода мешавад [3, с.19].

Таҳқиқоти таърихӣ маводи фаровонро пешкаш мекунанд, ки сарчашма ва манбаъҳои ҳуқуқӣ дар натиҷаи фаъолияти мақомоти давлатӣ, фаъолияти қонунгузории онҳо ба вуҷуд меояд. Аз ҷониби дигар, дар осори илмӣ таърихӣ - ҳуқуқӣ, муайян кардани сарчашмаҳои ҳуқуқии мавҷуда асосан ҳамчун санадҳои қонунгузории (сарчашмаҳои ҳуқуқӣ) мақомоти давлатӣ дуруст аст, чунки дар марҳилаи Шуравии рушд мо асосан тибқи санадҳои меъёрию ҳуқуқии аз ҷониби мақомоти гуногуни ҳокимияти давлатӣ қабулкарда сару кор доштем [3, с.19].

Табиист, ки дар Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон, инчунин дар дигар давлатҳои миллии навтаъсиси шуравӣ ва воҳидҳои миллии давлатҳои Осиёи Марказӣ, фавран таҳия ва қабул намудани меъёр ва принципҳои ҳуқуқии танзимкунандаи тамоми масоили ҳуқуқӣ ғайримумкин буд. Мушкилии объективӣ вазъият бо қабули санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ дар ҶМШС Тоҷикистон аз инҳо низ вобаста буд, ки вазъи воқеии корҳо аксаран дар қонунҳо инъикос кардан номумкин буд, истифодаи механикӣ қонунгузории яке аз ҷумҳуриҳои барҳамхӯрда (ҶХШ Бухоро ё Туркистон) низ ғайримумкин буд, чунки сатҳи рушди иқтисодӣ фарҳангӣ, инфраструктура ва ғайра бо ҳамдигар

мувофиқат намекарданд, рушди аграрию саноатӣ ва савдои шимол, марказ ва ҷануби Тоҷикистон ғуногун буда, ба ҳамдигар мувофиқат намекарданд. Ин вазъ дар маҷмӯъ барои дигар ҷумҳуриҳои навтаъсиси Осиёи Марказӣ, алахусус барои Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон, ки Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистонро дар бар мегирифт, хос буд.

Бо дарназардошти ҳолатҳои дар боло зикршуда, Кумитаи инқилобии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон 27 ноябри соли 1924 қарори қатъӣ қабул кард, ки дар он омадааст: «То муқаррар намудани қонунҳо аз ҷониби мақомоти дахлдор барои Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон, қонунҳои Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ ва қонунҳои маҳаллии дар қаламрави дахлдори Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон амалишаванда дар қаламрави дахлдори Ҷумҳурияти Ўзбекистон амалкунанда ҳисобида шаванд» [3, с.19]. Азбаски амали ин фармон ба Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон низ дахл дошт, аз ин бармеояд, ки дар қаламрави дахлдори ҷумҳурӣ, ки аз ҷумҳуриҳои собиқи Туркистон ва Бухоро фароҳам омада буд, тамоми қонунҳое, ки дар ин ҳудуд то таъсиси ҶМШСТ амал мекарданд, эътибор доштанд.

Ҳамин тавр, қонунҳои Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ, Ҷумҳурии Федералии Сотсиалистии Шуравии Русия ва собиқ Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон, ки дар шимолӣ Тоҷикистон то ҳамроҳшавӣ амал мекарданд, сарчашмаи ҳуқуқӣ барои Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон махсуб мешуданд. Санадҳои қонунгузорию собиқ Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро, ки дар қаламрави он амал мекарданд, дар Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон низ ба сифати сарчашмаи ҳуқуқӣ махсуб мегардиданд. Аммо, бо назардошти он, ки дар Ҷумҳурии Бухоро, ҳатто пеш аз тақсими миллию ҳудудӣ Кодекси меҳнат, Кодекси ҷиноятӣ, Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Федератсияи Сотсиалистии Шуравии Русия дар таҳрири соли 1923 (бо назардошти шароити маҳаллӣ) таҷдиди назар карда шуда буданд ва қонунҳои дигари Ҷумҳурии Федератсияи Сотсиалистии Шуравии Русия амалан дар маҳал татбиқ мешуданд, танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар саросари ҷумҳурӣ аз рӯзи пайдоиши он тибқи ин санадҳо низ сурат мегирифт.

Ба ин монанд, масъалаи танзими ҳуқуқӣ дар дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ба роҳ монда шуда буд. Ин ба мо имкон медиҳад, ки чунин хулоса барорем: ташаккули сарчашмаҳои ҳуқуқ, низомии миллии ҳуқуқи ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла

Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, ба низомии ҳуқуқи Ҷумҳурии Федералии Сотсиалистии Шуравии Русия асос ёфтаанд, ки он аз декретҳои Инқилоби Октябр оғоз ёфта, ба таври кулӣ таҷрибаи сохтмони ҳуқуқи мамлакатаи бисёрмиллатии Шуравиро инъикос мекарданд.

Тавре ки таҳқиқот ошкор намуд, мақомоти ҷумҳурӣ, ҳатто қабл аз он ки Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ба узвияти Иттиҳоди Шуравӣ дар моҳи майи соли 1925 ба Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ ҳамроҳ шуда бошад, дар фаъолияти қонунгузорӣ ва ҳифзи ҳуқуқӣ аз санадҳои меъёрии ҳуқуқи ИҶШС, ҶШФСР ва собиқ ҶМШ Туркистон истифода мебард, аз ин сабаб, мувофиқи низомҳои ҳуқуқи ҶМШСТ бо низомии ҳуқуқи ИҶШС ва дигар ҷумҳуриҳо ба миён меомад ва аз ҷониби дигар, ин раванд сабаби бекор кардани он санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ гашт, ки ба сохтмони давлати нави Шуравӣ мувофиқат намекарданд [6, с.143].

Ҳангоми таҳқиқи низомии сарчашмаҳои ҳуқуқи Ҷумҳурии Мухтори Тоҷикистон бо назардошти эътибори ҳуқуқи сарчашмаҳои ҳуқуқӣ, вобаста ба мавқеи мақомоти онҳоро қабулкарда дар низомии механизми давлатии Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ, ҷумҳурии Иттифоқӣ ва ҷумҳурии мухтор, сохтори зинавии он мувофиқи мақсад ва дуруст ба назар мерасад. Бо дарназардошти он, ки чунин сохтори низомии сарчашмаҳои ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ташаккул ёфт ва бо назардошти хусусиятҳои онҳоро ба гурӯҳҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

1. Конститутсияи Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ, конститутсияи ҷумҳурии иттифоқӣ ва ҷумҳурии мухтор;
2. Санадҳои Ёълумиявии Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ, ҷумҳурии иттифоқӣи Ўзбекистон ва ҷумҳурии мухтори Тоҷикистон;
3. Қонунҳои амалкунанда ва дигар санадҳои меъёрии ҷумҳурии мухтори Тоҷикистон, аз ҷумла меъёрҳои амалкунандаи ҳуқуқи мусалмонӣ;
4. Санадҳои ҳуқуқи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва кумитаҳои иҷроияи онҳо.

Чунин таснифоти санадҳои қонунгузорӣ (сарчашмаҳои ҳуқуқӣ), ки дар Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон амал мекарданд, аз як тараф, таркиби сохторӣ, ҳамбастагӣ ва тобеияти зинавию инъикос намоёнд, аз ҷониби дигар, механизми воситаҳои ҳуқуқиро, ки робитаи дуруст ва ягонагии зерсистемаҳои нисбатан мустақили сарчашмаҳои ҳуқуқро таъмин мекунад, нишон медиҳад.

Дар байни сарчашмаҳои қонуни ҷумҳурии Конституцияҳои Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ, Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон ва Конституцияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон соли 1929, ки системаи иҷтимоӣ ва давлатиро, ки ҳуқуқҳои қонунгузори ҷумҳуриро муайян мекарданд, ҷойгоҳи маҳсусро ишғол карданд. Ба гурӯҳи дуҷониба сарчашмаҳои ҳуқуқ мо актҳои рамзии Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ, Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон ва Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дохил мекарданд [5].

Далел ин аст, ки дар баробари татбиқи қонунҳои кодексшуда Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ, Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон ва Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, санадҳои кодексшудаи мазмунӣ маҳдудшуда таҳия шудаанд ва дар бораи вазъи ҳуқуқӣ ва ғайрияти мақомот ва ташкилотҳои мухталифи ҷумҳуриявӣ (низоминома дар бораи комиссариатҳои халқӣ, шубҳаҳои марказӣ ва ғайра) таҳия ва амал мекунанд, ки онҳо низ манбаи қонун буданд. Гурӯҳҳои аз ҳама фарқовар ва ғунгуншакли манбаҳои қонуни мавҷуда дар ҷумҳурии санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон мебошанд [3, с.22].

Дар асос ва дар таҳияи санадҳои қонунгузори Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ, Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон, санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти қонунгузори Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон (Кумитаи инқилобии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, 1924-1926, анҷумани Кумитаи иҷроияи марказии шурои Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, Раёсати Шурои комиссарони халқ ва мақомоти идораи соҳавӣ) нашр шудааст ваҳдати қонунҳо ва санадҳои зерқонуние, ки дар асоси онҳо қабул шудаанд, возеҳ аст, ки мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ ва идораи ҷумҳурий дар доираи салоҳияти худ санадҳои меъёрии ҳуқуқиро, ки Конституцияи иттиҳод муқаррар кардааст, қабул кардаанд [8].

Ғайр аз он, дар давраи баррасишаванда, бо назардошти таъсири пурқуввати гузашта дар ҳаёти мардум ва бо ҳадафи аз по задани рӯҳониён ва босмачиҳо, ки бар зидди шуравӣ таҳти парчамҳои «ҳимояи дини Исломи» мубориза мебарданд, судҳои муваққатӣ нигоҳ дошта мешуданд, инчунин комиссияҳои заминӣ ва обӣ оид ба татбиқи меъёрҳои муайяни қонунҳои мусалмон ва адолати ҳуқуқӣ, ки ба принсипҳои ҳуқуқии Шуравӣ мухолиф нестанд.

Чунин ба назар мерасад, ки ин меъёрҳои меъёрҳои иҷозатшудаи қонуни мусалмонӣ ва адолати ҳуқуқӣ номидан мумкин аст, зеро имконияти истифодаи онҳо тибқи низоминомаҳо дар бораи судҳо ва комиссияҳои маҳаллӣ, ки аз ҷониби Кумитаи инқилобии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон тасдиқ карда шудааст, қонунӣ карда шудааст. Бинобар ин, онҳо инчунин ба андозаи муайян принсипи қонун буданд.

Татбиқи меъёрҳо ва шаклҳои муайяни қонунгузори мусалмонӣ ва табиғоти ҳуқуқӣ аз ҷониби ҳукумати шуравӣ танҳо ба манфиати таҳкими низоми нав, ба манфиати қорғарон, имконпазир буд.

Таҳкими системаи нави иҷтимоӣ, хусусияти воқеан маъмули принсипҳои қонунгузори шуравӣ, баргаришти судҳои мардумии шуравӣ, таъмини ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии оммаҳои васеи қорӣ, қобилияти судҳои анъанавии маҳаллӣ ва меъёрҳои қонунҳои кӯҳнаро ба вуҷуд оварданд ва дар соли 1928 ба бекор кардани онҳо оварда расониданд.

Аммо, одатҳои муайяни муфид, судманд барои аҳолии маҳаллӣ аз қабилҳои институтҳои сулҳ дар соҳаи истифодаи об, институтҳои кӯмаки мутақобилаи дастаҷамъӣ, аз ҷониби давлат эътирофи ҳуқуқӣ гирифтанд ва бо мундариҷаи нав пур шуданд ва дар шароити нав ғайриятиро идома доданд.

Ин институтҳо бақайдгирии нави худро дар «Низоминома дар бораи ҳадамоти обёрӣи давлатӣ» ва «Низоминомаҳо дар бораи оинномаҳо», ки 20 майи соли 1929 аз ҷониби Кумитаи иҷроияи марказӣ ва Шурои комиссарони халқии Тоҷикистон бо Қарори шурои комиссарони халқӣ аз 3 апрели соли 1929 тасдиқ карда шуд, ба даст оварданд [3, с.29].

Гурӯҳи охири манбаҳои қонун санадҳои ҳуқуқии мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ва кумитаҳои иҷроияи онҳо мебошанд. Мисли кумитаҳои таъиншудаи инқилобии маҳаллӣ ва баъдан шурои маҳаллӣ ва кумитаҳои иҷроияи онҳо, онҳо санадҳои худро аз рӯи як қатор масъалаҳои дорони аҳамияти маҳаллӣ, ки эътибори ҳуқуқӣ доштанд ва дар ҳудуди дахлдор амал мекарданд, қабул мекарданд. Тартиби интишор ва як қатор масъалаҳо, ки нисбат ба онҳо ин санадҳо қабул шудаанд, аз ҷониби Кумитаи иҷроияи марказӣ ва Шурои комиссарони халқии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон аз 29 феввали соли 1927 ва 21 июни соли 1928 бо муқаррароти ҳудӣ ҳамин «Дар бораи баровардани фармонҳои ҳатмӣ аз ҷониби кумитаҳои иҷроияи маҳаллӣ ва шурои шаҳрӣ» ва ҷаримаҳо барои вайрон кардани онҳо тасдиқ карда шуд [2, с.3].

Принсипҳои дар боло зикршудаи қонун, ки баррасии муқаммалӣ он имкон намедихад, ки доираи ин қор ба амал бароварда шавад, меъёрҳои

ҳуқуқии марбут ба соҳаҳои гуногуни ҳуқуқи сотсиалистии Тоҷикистони мухтор мавҷуданд.

Амалисозии ҳафтсолаи сотсиалистии давлатӣ ва ҳуқуқӣ дар Тоҷикистони шимолӣ - қисми ҷудонапазири Мухтори Шуравию Сотсиалистии Туркистон ва мутаносибан Ҷумҳурии Федералии Сотсиалистии Шуравии Русия ва баъдан Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ (пас аз ташаққул ёфтани он) - ва дигаргунсозиҳои демократии чорсолаи мардум дар марказ ва ҷануби Тоҷикистон - қисми ҷудонашавандаи Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро (аз сентябри соли 1924 Ҷумҳурии сотсиалистии Бухоро) шартӣ иҷтимоӣ иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқии ташаққули низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон буданд.

Мутаносибан ҷолибтар ва босуръат ҳуқуқи давлатии ҷумҳурӣ тараққӣ менамуд, зеро бидуни муайян ва вобаст кардани хусусиятҳои асосии ташкили иқтисодиёи сиёсии ҷомеа ва мавқеи шахс дар ҷомеа, ки маҷмуи муносибатҳои ҷамъиятиро танзим менамуданд, ки бо қонунҳои конституционӣ танзим карда мешуданд, муваффақона амалисозии социализм ғайриимкон буд.

Дар қорҳои боло зикргардида оид ба мавзӯҳои амалисозии давлати ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон ба рушди ҷумҳурии конституционӣ, аз ҷумла Конституцияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон таваҷҷуҳи зиёд дода мешавад. Аммо дар онҳо, чун қоида, ҳуди Конституцияи объекти омӯзиш, муқаррароти муҳталифи он нест, омӯзиши муназзами таърихи таъсис ва татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки минбаъд ба рутбаи Конституцияи баланд бардошта шудааст, вучуд надорад. Ин ҳолат аз он шаҳодат медиҳад, ки нопурра таҳқиқотҳои мавҷуда дар соҳаи қонунгузори давлатии Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон мавҷуданд. Бо назардошти ин мушоҳида, чараҳои ташаққул ва рушди қонуни давлатии Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистонро метавон ба ду давра тақсим кард:

а) таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон ва мақоми олии муваққатии ҳокимият ва идоракунии он - Кумитаи инқилоб, то Анҷумани якуми Шурои Тоҷикистон (то декабри соли 1926) ё қаеи васеътар, то қабули Конституцияи Ҷумҳурии Шуравию Сотсиалистии Ёзбекистон (марти соли 1927) - давраи таҳия ва иҷрои меъёрҳои давлатӣ, ҳуқуқҳои ҷумҳуриявӣ тавассути санадҳои сершумори меъёрҳои ҳуқуқӣ;

б) қабули Конституцияи Ҷумҳурии Шуравию Сотсиалистии Ёзбекистон ва Конституцияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон

дар давраи тарҳрезии конституционӣ ва таҳияи меъёрҳои ҳуқуқи давлатӣ.

Бояд қайд кард, ки махсусан давраи аввал бо шароити ниҳоят мушқили ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ҷумҳурӣ, шароити мубориза бо боқимондаҳои зиддиинқилобӣ ва муҳолифони бурунмарзӣ, норасоии шадиди захираҳои моддӣ ва кадрҳои баландихтисоси аҳолии маҳаллӣ тавсиф карда мешавад, ки ҳамаи инҳо наметавонистанд инъикос ёбанд ва дар бораи раванди миёнаравии ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ, дар бораи хусусият ва мундариҷаи қонунгузорӣ дар соҳаи ҳуқуқи давлатӣ.

Давраи аввал бо наشري санадҳои сершумори ҳуқуқӣ тавсиф меёбад ва онҳоро конституционӣ номидан мумкин аст, ки пояҳои низоми нави иҷтимоӣ ва давлатии Шуравиро дар Тоҷикистон ба таври қонунӣ муттаҳид ва ба расмият медароварданд.

Дар байни санадҳои аввалини меъёрӣ-ҳуқуқӣ, санадҳои ҳуқуқии Кумитаи инқилобии Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон ҷои махсусро ишғол мекунанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мубокии Конституция ва санадҳои қонунгузори Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ ва Ҷумҳурии Шуравию Сотсиалистии Ёзбекистон ташаққули давлатдорӣ миллии тоҷикон ва ҳуқуқи сотсиалистӣ дар ҷумҳурӣ инъикос гардида буд. Дар санади аввали Кумитаи инқилобӣ - «Мурочиат ба тамоми аҳолии меҳнаткаши ҷумҳурӣ», таъсиси ҳукумати Тоҷикистони Шуравӣ эълон карда шуд, ки он барои ҳимояи манфиатҳои мардуми васеи қорӣ оммаҳои деҳқон пешбинӣ шуда буд, яъне: фароҳам овардани шароити осоишта барои аҳолии маҳаллӣ, барқарор кардани иқтисоди кишвар ва маърифати омма [8].

Аз ин рӯ, аз оммаи васеъ даъват карда шуд, ки дар татбиқи чорабиниҳои аз ҷониби Ҳукумати ҷумҳурӣ пешбинишуда, бо манфиатҳои воқеии онҳо фаъолона иштирок кунанд.

Санадҳои ҳуқуқии Кумитаи инқилобӣ «Дар бораи сохтори дастгоҳи Ҷумҳурии Мухтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон» (аз 7 декабри соли 1924), дар бораи комиссарҳои халқӣ (1924-1925), шуроҳои маҳаллӣ (ҷамоатӣ - деҳавӣ, вилоятӣ - минтақавӣ ва ғайра) соли 1925 ва дигарон ташкили мақомоти давлатии шуравиро дар марказ ва ҷойҳои ҷумҳурӣ ба расмият дароварда ва муттаҳид карданд.

Санади муҳимтарини ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳуқуқи давлатӣ «Муқаррароти асосии муносибатҳои байни Комиссарҳои Ҷумҳурии Шуравию Сотсиалистии Ёзбекистон ва Ҷумҳурии Мухтори Шуравию

Сотсиалистии Тоҷикистон» 12 декабри соли 1925 қабул шуда ба шумор мерафт [9].

Ин санад, тавре ки аллакай қайд карда шуд, на танҳо муносибати комиссариатҳои халқии Ўзбекистони шуравӣ ва Ҷумҳурии худмӯхтори Тоҷикистонро муайян мекард, балки қабл аз қабули конституцияҳои ҷумҳуриҳои номбурда, ки баъдтар ба он дохил карда шуд, доираи ҳуқуқҳои қонунгузории Ҷумҳурии Мӯхтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистонро муайян намуда буд.

Ҳангоми татбиқи принципҳои сиёсати миллии Ҳизби коммунистӣ, меъёрҳои қонунгузории давлатӣ, ки дар қарорҳои Кумитаи инқилобӣ дар аввали соли 1925 қабул карда шуда буданд, «Дар бораи тарҷумаи коргузори ба забонҳои маҳаллӣ ва эътироф кардани забони тоҷикон ба сифати забони давлатӣ», дар бораи интишори қарор ва фармонҳо ба забонҳои тоҷикӣ, ўзбекӣ ва русӣ аҳамияти бузург доштанд.[3, с.26].

Тибқи ин санадҳо эълон гардид, ки забони тоҷикӣ дар дохили Тоҷикистон забони давлатӣ аст ва ҳуҷҷатҳо бояд ба забони тоҷикӣ ва забони миллатҳои баргариҷадошта ба роҳ монда шуда, санадҳои қонунгузори бояд ҳатман бо забонҳои тоҷикӣ, ўзбекӣ ва русӣ нашр карда шаванд.

Дар натиҷаи бозгашт ба ин масъалаҳо, 18 декабри соли 1925 Кумитаи инқилобии Ҷумҳурии Мӯхтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон қарори махсусро дар бораи бекор кардани қарори қаблан қабулшуда дар бораи тарҷумаи коргузори ба забонҳои маҳаллӣ қабул кардааст. Дар он забонҳои расмӣ Ҷумҳурии Мӯхтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон, ба ғайр аз тоҷикӣ, ўзбекӣ ва русӣ эълон шуданд. Тамоми мақомоти марказӣ дар муносибат бо мақомоти маҳаллӣ бояд бо забони модарии аҳолии ин маҳал мукотиба дошта бошанд.

Ба ғайр аз тоҷикон, дар қатори дигар миллатҳо, ки дар ҷумҳурӣ зиндагӣ мекунанд, шумораи ўзбекҳо бисёр буд. Бо ин сабаб, як намоёнда аз ўзбекони Бухорои шарқӣ ба хайси яке аз аъзои Кумитаи инқилобии Ҷумҳурии Мӯхтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон таъин карда шуд.

Таъсиси намоёндагии аҳолии ўзбеки Бухорои шарқӣ дар Кумитаи инқилобӣ дар таҳкими дӯстии халқҳо, аз ҷумла дар байни ўзбекҳое, ки дар Ҷумҳурии Мӯхтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон зиндагӣ мекунанд ва тоҷикон аҳамияти бузург доштанд.

Чунин намоёндагӣ барои таъмини манфиатҳои аҳолии ўзбек дар қаламрави Тоҷикистони шуравӣ ба назар гирифта шуда, табиати байналмилалӣ мақомоти фавқулодаи ҳокимияти давлатии сотсиалистии Тоҷикистонро ифода карда, аслан

принсипҳои ташаккули ҳокимиятро ҳатто дар шароити махсус ва ғайриодӣ, ки Тоҷикистон дар солҳои 1924-1926 ҷой дошт, дарбар мегирифт.

Аҳолии Ўзбекистон ба қори Ревкомҳои маҳаллӣ ҷалб шуда буданд ва баъдан дар қори шӯроҳои коргарон, деҳқонон ва вакилони артиши сурх иштирок мекарданд. Ҳамаи ин ба маъмурият, судҳо, мактабҳо имконият фароҳам овард, ки дар маҳалҳои ўзбекнишин забони ўзбекиро истифода баранд.

Дар моҳи апрели соли 1927 дар назди Раёсати Кумитаи иҷроияи марказии шӯрои Ҷумҳурии Мӯхтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон шӯба барои ақаллиятҳои миллий таъсис дода ва Низомномаи он тасдиқ карда шуд [7, с.144].

Шӯба оид ба рушд ва таҳкими сохтмони ороишта ва ҳамкориҳои бародаронаи ҳамаи миллатҳои дар Ҷумҳурии Мӯхтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон иқоматдошта чораҳо андешида, татбиқи сиёсати миллии ҳукумати шуравиро назорат карда, дар рушди ҳамаҷонибаи модӣ ва фарҳангии ақаллиятҳои миллий саҳм гузошта, ба баррасии Раёсати шӯрои Кумитаи иҷроияи марказии ҷумҳурӣ пешниҳод карда шуд, ки қоидаҳо барои қонун кардани ниёзҳои рӯзмарраи миллати мушаххас таҳия карда шаванд.

Иҷрои қарорҳои идораи ташкилии Кумитаи марказии ҳизби Коммунистии Ўзбекистон дар Тоҷикистон дар бораи кам кардани системаи панҷ зинавии (ҷамоат, вилоят, марказ) тақсмоти маъмурии ҷумҳурӣ, 3 ноябри соли 1926, Ревком дар бораи барҳам додани кентҳои шуравӣ ҳамчун пайванди фосилавии байни туман ва шӯроҳои ҷамоатҳо қарор қабул кард, ки рӯйдоди муҳим дар тақвияти тақсмоти маъмурию ҳудудӣ, шӯроҳои маҳаллии ҷумҳурӣ ва наздик шудани роҳбарияти туман ба омма буд [3, с.19].

Ҳамаи ин меъёрҳои ҳуқуқи давлатии Ҷумҳурии Мӯхтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон барои наздик кардани ҳокимияти шуравӣ ва иҷрои дастурҳои Ҳизби коммунист дар бораи зарурати таҳия ва таҳкими суд, маъмурият, мақомоти хоҷагидорӣ ва мақомоти давлатӣ, ашхосе, ки ба забони модаринашон қор мекунанд, бо халқ, мардуми маҳаллӣ, ки ҳаёт ва психологияи аҳолии маҳаллиро медонанд, равона шуда буданд [8].

Хусусияти қонунгузории давлатии Тоҷикистон дар давраи ташаккули давлатдорӣ миллии шуравӣ дар он буд, ки дар он, ба монанди дигар ҷумҳуриҳои шуравии миллии шуравӣ, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Шуравию Сотсиалистии Ўзбекистон, ки Ҷумҳурии Мӯхтори Шуравию Сотсиалистии Тоҷикистон ба он ворид буд, қонунҳои Ҷумҳурии Федералии Сотсиалистии Шуравии Русия ҳамчун қонунҳои

мавҷуда эътироф карда шуданд, ки ба онҳо тағйироту иловаҳо ворид кардан мумкин аст [6, с.94]. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ташкил ва рушди давлати сотсиалистӣ ва дигар шохаҳои қонунгузории Тоҷикистони шуравӣ дар заминаи ҳуқуқи Ҷумҳурии Федералии Сотсиалистии Шуравии Русия нисбат ба шароити мушаххаси Тоҷикистон сурат гирифтааст.

Қабул аз анҷумани якуми Кумитаи инқилобии Тоҷикистон дар соҳаи қонунгузории давлатӣ як қатор санадҳои дигар, аз ҷумла оид ба мақомоти алоҳидаи маҳаллии давлати феодалий, ки ба таҳким ва ҳимояи дастовардҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии халқи тоҷик равона карда шуда буданд, тасдиқ гардида буданд.

Дар байни онҳо, масалан, қарори Кумитаи инқилобӣ аз 14 августи соли 1926, ки дар он ҳуқуқҳо барои шахсон ва ғурӯҳҳои маҳдуд карда шуданд, ки метавонанд принципҳои баробариро ба зарари манфиатҳои Ҳукумати шуравӣ истифода баранд [8].

Андекҳои зикршуда шаҳодат аз он медиҳад, ки меъёрҳои дар Конститутсияҳои Ҷумҳурии Федералии Сотсиалистии Шуравии Русия (соли 1918 моддаҳои 65 ва соли 1925 моддаи 69) ва дигар ҷумҳуриҳои сотсиалистӣ мавҷудбуда, ки тибқи онҳо ашхосе, ки аз меҳнати иҷора истифода мебард ва шахсоне ки муздро бе меҳнат ба даст овардаанд дар қонунгузории ҷумҳурӣ таҷдиди назар карда шуданд.

Бо мақсади қонунӣ мустаҳкам кардани ғалабаҳои инқилобии халқи тоҷик, декабри соли 1926 Анҷумани якуми умумитоҷикистонӣ даъват карда шуд, ки он ташкили Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ба таври қонунӣ ба расмият дароварда, барои фаъолияти мақоми олии намояндагии давлатдорӣ миллии шуравии сотсиалистии халқи тоҷик заминаи мустаҳкам гузошт ва барои бунёди социализм дар ҷумҳурӣ заминаи мустаҳкам гузошт.

Эълония дар бораи таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, ки муҳимтарин санади ҳуқуқӣ буд, ки онро анҷумани моҳи декабри соли 1926 қабул карда буд: «Танҳо дар лагери шуроҳо танҳо дар шароити диктатураи пролетариат, ки аксарияти аҳолиро дар атрофи он ҷамъ овард, имконпазир шуд, фазои эътимоди мутақобиларо ба вучуд оварад ва асоси ҳамкориҳои бародаронаи халқҳои гузорад» [4, с.36].

Дар он омада аст: "Бо эътирофи барҳамдиҳии ниҳонии босмачиҳо, ки барои аз системаи кумитаҳои инқилобӣ ба низоми ҳокимияти васеъ интиҳобшуда имкон фароҳам овард, анҷумани I Тоҷикистон аз номи деҳқонони тоҷик ба тамоми ҷаҳон қарори ҳамчун ҷумҳурии мухтор дар бораи ихтиёран ба

Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон дохил шудан ва тавассути он ба Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ тасдиқ кард.

Дар байни дигар санадҳои қонунгузории қабулкардаи анҷуман, ки дорои муқаррароти муҳимтарини конститутсионӣ мебошанд, ки баъдтар аз ҷониби Конститутсияи Тоҷикистони мустақил қабул карда шуданд, Эълонияҳо «Дар бораи ҷорӣ намудани таълими хатмӣ умумӣ», «Дар бораи миллиқонунии замин, об, сарватҳои зеризаминӣ ва ҷангалҳои Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон», муроҷиат ба «Ба ҳамаи коргарони Тоҷикистон дар самти озод кардани қонун», қарор «Дар бораи ҳуқуқҳои қонунӣ коргари Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон», фармон дар бораи авф, қарор дар бораи муҳоҷират ба мардуми афғон ва ғайра.

Азбаски Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон тақрибан дуоним сол пас аз анҷумани якуми шурои ҷумҳурӣ қабул карда шуд, табиист, ки дар ин муддат як қатор санадҳои зарурии ҳуқуқӣ таҳия ва қабул карда шуданд, ки рушди қонунгузории давлатро тавсиф мекунанд.

Ҳама муаллифони, ба дараҷаи муайян ва ё дигар ба таърихи таъсиси аз мақомоти олии ҳокимияти давлатии ҷумҳурӣ, далел меоваранд, ки то қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон Низомнома «Дар бораи Кумитаи марказии иҷроияи шуроҳои Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ва Раёсати он» амал мекард [10, с.85].

Бо ишора ба он, ки Низомнома танҳо дар шакли лоиҳаҳо пешниҳод карда шуд, бояд қайд кард, ки таҳлили муфассали онҳо мувофиқати пурраи Низомномаро ба принципҳои асосии Конститутсияи Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон ва Конститутсияи баъдтар қабулшудаи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон нишон медиҳад ва ин табиист, зеро Низомнома ба принципҳои асосии Конститутсияи Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон асос ёфтааст [5].

Вазъи ҳуқуқӣ, салоҳият ва шаклҳои фаъолияти Комиссияи марказии интиҳобот ва раёйпурсии он дар заминаи он, ки пас аз қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ягон тағйирот ворид накардааст, асос ёфтааст.

28 апрели соли 1929 анҷумани дууми шуроҳои Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон Конститутсияи ҷумҳуриро қабул кард. Ин аввалин Конститутсияи халқи тоҷик дар тамоми таърихи давлатию сиёсии он буд. Дар ин санади таърихӣ, бори аввал дар тӯли чандин асри таърих,

халқи тоҷик ҳуқуқи худро ба ихтиёри озоди сиёсаш муаррифӣ кард, ки ин натиҷаи сиёсати миллии ленинӣ баробарии ҳамаи миллатҳои сокини мамлакати шуроҳо буд.

Конститутсия таъсис ва бартарияти низоми шуравӣ, комёбиҳои бадастомада ва самтҳои асосии рушди Тоҷикистони шуравиро дар роҳи сохтмони сотсиалистӣ ҷамъбаст ва қонунгузорӣ кард, ки марҳилаи тараққиёти капиталистиро пеш намегирад. Конститутсия роҳи ҳосил кардани тоҷикро аз феодализм ба сотсиализм инъикос намуда, хусусиятҳои инкишофи давлатию ҳуқуқии Тоҷикистонро яқин кард.

Аввалин Конститутсияи Тоҷикистони шуравӣ аз ҳафт қисм, 17 боб аз ҷумла 107 модда иборат буд. Онҳо принсипҳои асосии ҳокимияти шуравӣ, давлат ва системаи иҷтимоии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, ташкил ва салоҳияти мақомоти марказӣ ва маҳаллии он ва маъмуриятҳои он, вазъи ҳуқуқии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, қонуни бучетро муайян карданд аз ҷумла Нишон ва Парчами ҷумҳурӣ ва пойтахти онро муайян карданд.

Фатҳи қатъии мардуми меҳнаткаши ҷумҳурӣ, ки дар Конститутсияи Тоҷикистони худмухтор пешбинӣ шуда буд, ташкил ва нигоҳ доштани диктатураи пролетариат буд (моддаи 1). Конститутсия эълон дошт, ки Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон давлати сотсиалистии коргарон ва деҳқонон буда, тамоми қудрат дар марказ ва дар ҷумҳурӣ ба шуроҳои коргарон, деҳқонон, коргарон ва вакилони Артиши Сурх тааллуқ дорад (моддаи 2). Ин модда аслан принсипи соҳибихтиёрии шуравиро дарбар мегирад.

Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ба монанди дигар конститутсияҳои шуравӣ ҳуқуқҳои озодиҳои демократӣ ва озодиҳои шаҳрвандони коргари ҷумҳуриро пешбинӣ кардааст: озодии вичдон (моддаи 5), озодии сухан (моддаи 6), озодии иттифокҳо (моддаи 7), озодии ҷамъомад, гирдиҳамой ғайра ва ғайра (моддаи 8), ҳуқуқ ба таҳсил (моддаи 9). Бо таъмин ва қароғат додани ин озодиҳо ва ҳуқуқҳо, Конститутсия ҳамзамон бо дарназардошти он, ки рушд ва таҳкими низоми сотсиалистии иҷтимоӣ ва ҳифзи фатҳҳои инқилобӣ вазифаи муқаддаси ҳар як миллатро ташкил медиҳад, шаҳрвандони ҷумҳуриро вазифадор кардааст, ки қароғат (моддаи 10).

Конститутсия ба шаҳрвандони ҳарду чинс, ки то рӯзи интихобот ба 18-солагии расидаанд ва ба қароғатҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла қароғатҳои хонагӣ (моддаи 88), сарфи назар аз дин, миллат ва мансубияташон ҳуқуқи иштирок кардан дар

интихоботро додааст. Ҳуқуқи раёйдихии ғайрифаъол аз ризоияти Конститутсия аз ҷониби қароғатон, инчунин қароғатон, ки қароғатҳои қароғатон худро то андозае аз даст доданд.

Қисмати муҳимтарини тамоми маҷмуи ҳуқуқи озодиҳои интихобот буд, ки муносибати синфӣ ташаккули мақомоти давлатиро возеҳ ифода мекард. Дар асоси шароити мушаххаси таърихӣ ҷумҳурӣ, инчунин Конститутсияи ИҶШС, Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ҳуқуқи синфи истисморгар ва ҳама тарафдорони онҳоро маҳрум карда буд (моддаи 89).

Хусусияти синфӣ раёйдихӣ дар меъёрҳои намоёндагӣ низ инъикос ёфт, ки барои аҳолии шаҳр афзалиятҳо фароҳам овард, алахусус синфи қароғат: дар интихобот ба тамоми аҷдодиҳои шурои Тоҷикистони шуравӣ дар шаҳрҳо, як вакил ба 300 интихобқунанда ва дар деҳот ба як вакил ба 3000 нафар аҳоли (моддаи 22). Маънии ин равиш, қайд кард В.И. Ленин, ин буд, ки «ташкили пролетариат нисбат ба ташкили ҳоҷагии деҳқонӣ, ки қароғатонро сутуни инқилоб сохт ва ба онҳо амалан бартарӣ дод» [3, с.39].

Ҳамин тавр, Конститутсия барои аксари қароғатҳои аҳолии меҳнаткаши ҷумҳурӣ ҳуқуқи озодиҳои васеъ фароҳам оварда, барои иштироки ғайрифаъол дар сохтмони сотсиалистӣ ва идорақунии давлатдорӣ миллии онҳо тамоми шароитро муайян кардааст.

Конститутсия принсипҳои амалан муқарраршудаи сохтори иҷтимоии ҷумҳуриро қароғатон ба расмӣ-яъ даровард, ки он имконияти қароғатон кардани тартиботи қароғатон истисно намуда, роҳи сотсиалистиро барои рушди Тоҷикистон таъмин намуд.

Конститутсия миллиқунонии ҳама заминҳо, қароғатҳо, рӯдҳо, роҳи оҳан, захираҳои об, нақлиётҳои ҳавоӣ ва коммуникатсиониро таъсис намуда, онҳо молиқияти истисноии давлатӣ эълон карданд.

Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон мутобиқи Конститутсияи ИҶШС ва Конститутсияи ҶШС Ўзбекистон сохта шудааст ва аз мавқеи худмухтори ҷумҳурӣ дар дохили ҶШС Ўзбекистон бармеояд.

Гарчанде ки бешубҳа мавқеи мушаххаси Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар дохили ҶШС Ўзбекистон мавҷуд буд, дар бораи як қатор муқаррароти Конститутсияи Тоҷикистони худмухтор қароғатҳои муҳталиф бароварда шуданд.

Пеш аз ҳама, тафсири носоҳеҳи муқаррароти низом вучуд дорад, моддаи 2-и Конститутсия гуфта шудааст, ки «Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон як давлати сотсиалистии қароғатон ва деҳқонон аст, ки дар асоси федератсияи

озод сохта шуда, ба ҶШС Ёзбекистон дохил карда шудааст».

Дар ин бора яке аз аввалин таҳқиқотчиёни таърихи давлатдорӣи миллий дар Тоҷикистон Н.Д. Дегтяренко боварӣ дошт, ки муносибатҳои Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон ва ҶШС Ёзбекистон федералӣ мебошанд. Баъдтар, вай ба хулоса омад, ки муносибатҳои Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон ва ҶШС Ёзбекистон ба автономия асос ёфтаанд [11, с.86].

Дигар олимони масъалаи бунёди давлатдорӣ, бо назардошти хусусияти худмухтори муносибатҳо, нодирии муносибатҳои Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон ва ҶШС Ёзбекистонро қайд мекунанд, аз ҷумла дар мустақилияти васеи ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистон дар муқоиса бо дигар ҷумҳуриҳои худмухтори шуравӣ.

Мо бо ин мавқеъ розӣ буда, таҳлили муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон ба таври кофӣ нишон медиҳем, ки мақоми мухтории ҷумҳурӣ дар дохили ҶШС Ёзбекистон мушоҳида мешавад.

Дар мавриди муқаррароти конститусионӣ, ки Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон «дар асоси федератсияи озод» тахия шудааст ин тавре ки мо мебинем, натиҷаи чунин дарки федератсия буд, ки тибқи он, ба монанди РСФСР, як ҷумҳурии иттифоқӣ бо як ҷумҳурии худмухтор дар таркиби худ федератсияи доништа мешуд, дар асоси ихтиёрӣ дохил кардани як ҷумҳурии худмухтор ба ҷумҳурии иттифоқӣ.

Чунин дарки федератсия, ба назари мо, дар боби махсуси 2 Конститутсия «Дар бораи ҳуқуқҳои соҳибхитиёрии Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон» мавҷудияти онро дар Конститутсия муайян кардааст, ки дар он гуфта шудааст, ки Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон ҳокимияти худро мустақилона амалӣ мекунад. Соҳибхитиёрии он танҳо ба андозае маҳдуд карда мешавад, ки Конститутсияҳои Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравӣи Сотсиалистӣ ва ҶШС Ёзбекистон дар субъектҳои, ки ба салоҳияти иттиҳод ва ҶШС Ёзбекистон дахлдоранд, маҳдуд карда шудаанд (моддаи 19).

Дар инҷо мушоҳида кардан душвор нест, ки таъминоти назариявии истиқлолияти маҳдуди ҷумҳурии худмухтор ва амалияи ҳудуди соҳиби ҳуқуқи Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон дар Конститутсия муттаҳид карда шудаанд, тавре ки аллакай қайд карда шуд, ба фаҳмиши амиқи худмухторӣ ва фаъолияти вобаста ба қонунгузории мақомоти қонунгузории ҷумҳурӣ асос ёфтааст [7, с.145].

Таҳлили меъёрҳои дар Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон овардашуда моро ба хулоса меорад, ки ҳама муқаррароти ибтидоӣ, ки дар Сарқонуни ҶШС Ёзбекистон зикр шудаанд ва марбут ба Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон дар Конститутсия ва дар баъзе мавридҳо бидуни тағйир ворид карда шудаанд.

Ба ибораи дигар, соҳтмони механизми давлатии Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон, ки дар маҷмӯъ бо Конститутсияи ҶШС Ёзбекистон муайян карда шудааст ва ҳудуди салоҳияти он дар Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон ба таври муфассал танзим карда шуда буд.

Конститутсияро соҳтмони мақомоти болоии ҳокимияти давлатӣ ва идораи Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон муайян намуда, тамоми он муқаррароти Конститутсияи ҶШС Ёзбекистонро таъдид намуд, ки тартиби ташкил, соҳтор, салоҳиятро муайян ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистонро танзим мекард.

Тибқи Конститутсия, мақомоти олии ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон инҳоянд: анҷуманҳо шуроҳои ҷумҳурӣ, Кумитаи иҷроияи маркази шурои Тоҷикистон ва Раёсати он.

Анҷуманҳои шуроҳои коргарон, деҳқонон, ҳамчун мақоми олии ҳокимияти давлатӣ ва мақоми воқеии намоёндагии халқи тоҷик, соҳибхитиёрии аксарияти аҳолии ҷумҳуриро муаррифӣ мекарданд.

Анҷумани Тоҷикон дар асоси қонуни демократии он замон ташкил шуда, иштироки оммаро дар идораи корҳои давлатӣ таъмин мекард. Ҷаласаҳои мунтазами шуроҳои Тоҷикистон аз тарафи Кумитаи иҷроияи марказии шуроҳо ҳадди аққал як маротиба дар ду сол даъват карда мешаванд.

Анҷумани ғайринавбатии шурои Тоҷикистони метавонист бо ташаббуси худ ё бо дархости шуроҳои маҳаллӣ даъват карда шавад, ки шумораи на камтар аз сеяки аҳолии ҷумҳуриро ташкил диҳад.

Конститутсия салоҳияти ваколати анҷумани шуроҳои Тоҷикистонро муайян карда буд. Анҷумани ҳамаи шуроҳо таҳти салоҳияти истисноӣ қарор дошт: тахия, илова ва ворид намудани тағйири иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравӣи Сотсиалистии Тоҷикистон ва тасдиқи минбаъдаи он аз тарафи анҷуман Ёзбекистон; Маълумоти Кумитаи иҷроияи марказӣ; тасдиқи Низомномаи Кумитаи иҷроияи Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон (моддаҳои 25, 52).

Ба салоҳияти Анҷумани умумииттифоқии шуроҳои Тоҷикистон ва Кумитаи иҷроияи марказии

шурои Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, мутобиқи моддаи 53 Конститутсияи тааллуқ дошт: идоракунии умумии тамоми ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии ҷумҳурӣ; таъсиси сарҳад ва тақсимои умумии маъмурии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон; мутобиқи қонунгузори Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ ва ҶШС Ўзбекистон, нақшаи рушди тамоми иқтисодии миллий ва бахшҳои алоҳидаи онро дар қаламрави Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон таҳия намудан; наشري санадҳои қонунгузорӣ оид ба ташкили Комиссияҳои Комиссарҳои халқии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, инчунин кумитаҳои иҷроияи маҳаллӣ ва шӯъбаҳои онҳо тибқи принципҳои умумии ташкили чунин мақомоти ҶШС Ўзбекистон бо назардошти хусусиятҳои маҳаллии Тоҷикистон; наشري санадҳои қонунгузорие, ки вобаста ба шароити Тоҷикистон, фармонҳои ҶШС Ўзбекистон дар бораи комиссариатҳои муттаҳидшудаи бо пешниҳоди дархост ба Кумитаи иҷроияи марказии ҶШС Ўзбекистон ё Раёсати он дар бораи ворид намудани таъйири иловаҳо; қонун, авфи шахсии аз ҷониби мақомоти судӣ ва маъмурии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон маҳкумшуда ва афви умумӣ - бо розигии Кумитаи марказии иҷроияи Советҳои ҶШС Ўзбекистон; бекор кардани қарорҳои анҷумани Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, инчунин дигар анҷуманҳои маҳаллии шуроҳо, ки ҳилофи Конститутсия ё қарорҳои мақомоти олии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон мебошанд.

Дар соҳаи масъалаҳои бучавӣ ва молиявӣ Анҷумани шурои Тоҷикон ва Кумитаи иҷроияи марказии ҷумҳурӣ ҳуқуқ доштанд: бучаи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистонро ҳамчун як қисми бучаи ягонаи давлатии ҶШС Ўзбекистон ва Кумитаи иҷроияи марказӣ тасдиқ намояд.

Анҷумани шурои Тоҷикон, ки тамоми системаи мақомоти олии ҳокимияти давлатиро сарварӣ мекард, метавонист масъалаҳои дигарро низ мутобиқи Конститутсияҳои Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ, ҶШС Ўзбекистон ва Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ҳал намояд.

Муқаррароти дар боло зикршудаи Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, ки мо дар ҳулосаҳои худ қайд намудем, аввалан табиати мустақили давлатдории миллии тоҷикон ва дуввум муносибатҳоро, ки ба ҳамбастагии манфиатҳои ҶШС Ўзбекистон ва

ҶМШС Тоҷикистон, ҳуқуқҳои худмухторӣ ва мустақилияти қарори охирин оид ба масъалаҳои салоҳияташ тавсиф медиҳанд.

Навоварии таҳқиқоти илмӣ инчунин аз муқаррароти асосии зерин иборат аст:

- бояд тазақкур дод, ки ваҳдати ташкилӣ ва системавӣ, ягонагии принципҳои ташаккули мақомоти ҳокимият ва маъмурияти ҶМШС Тоҷикистон, ки дар Конститутсияи он, конститутсияҳои дигар ҷумҳуриҳои бародарии ИҶШС пешбинӣ шудаанд, ҳамон як ном ва тақрибан якхелаи ҳуқуқӣ (ба истисноии баъзе хусусиятҳо)-и мақомоти олии маъмурият ва дигар муассисаҳои давлатии Ҷумҳурии мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ва дигар ҷумҳуриҳои мустақил табиатан бо он шарҳ дода мешуданд, ки ҶМШС Тоҷикистон ҷузъи ҶШС Ўзбекистон буд ва тавассути он ба иттиҳоди шуравӣ дохил мешуд.

- дохил шудани Тоҷикистони шуравӣ ба ИҶШС тавассути воситаҳои ҶШС Ўзбекистон бо ҳамбастагии ҳамаи ҷумҳуриҳои шуравӣ, пояҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ҳадафҳо ва вазифаҳои сохтмони сотсиализм ва коммунизм муайян карда шуда буд.

Адабиёт:

Тахиров Ф.Т. Становление Советского права в Таджикистане. – Душанбе, 1987.

Тахиров Ф. Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-1994 гг.) / Составитель академик Ф.Тахиров. - Душанбе: Дониш, 2014.- 838 с.

Тахиров Ф.Т. Правовая система Таджикской АССР (1924-1929гг.): учебное пособие / Ф.Т. Тахиров. – Душанбе, 1988. – 130 с.

Хрестоматия по истории государства и права Республики Таджикистан (отв. ред. Ф.Т.Тахиров). - Душанбе, 1998. - 180 с.

Мачмӯаи конститутсияҳои Тоҷикистон. / Мухаррири масъул Гадов Б.С. – Душанбе, 2015.

Фаньян Д.К. История советского строительства в Таджикистане (1920-1929гг.). – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1941.

Шарипов Я. Борьба трудящихся масс Таджикистана за укрепление Советской власти в период деятельности революционного комитета Таджикской АССР (1924-1926 гг.) // Труды АН ТаджССР. – Сталинабад, 1955. Т. XXXIX. – 305 с.

Халиков Р.Х. Всетаджикские съезды Советов - Высший представительный орган Государственной власти Таджикской АССР в переходный от феодализма к социализму период. // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Ташкент, 1986. – 24 с.

Уразаев Ш.З. Торжество социалистической демократии в Узбекистане. – Ташкент, 1977. – 187 с.

Чистяков О.И. Взаимоотношения советских республик до образования СССР. – М., 1955. – 151 с.
Дегтяренко Н.Д. Развитие советской государственности в Таджикистан. – М.: Госюриздат, 1960. – 114 с.

Набиев Фатхиддин Сухробович – кандидат юридических наук, Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права ведущий научный сотрудник отдела истории государства и права. E-mail: fatkhiddin.1985@mail.ru

Формирование новых принципов права в Таджикской Автономной Советской Социалистической Республике

Статья посвящена изучению процессов формирования и развития принципов и источников права в период становления советской государственности Таджикистана. В статье указывается, что правовая система советской республики Таджикистан развивалась в соответствии с центральным законодательством СССР, но с учетом национальных и местных особенностей.

Ключевые слова: Таджикская Автономная Советская Социалистическая Республика, принципы права, законотворчество, источники права, советское законодательство, правовая система и административное право.

Nabiev Fathiddin Suhrobovich – candidate of legal sciences, National academy of sciences of Tajikistan, Institute of state and law, leading researcher of department of history of state and law. E-mail: fatkhiddin.1985@mail.ru

Formation of the principles of law in the Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic

The article is devoted to the study of the processes of formation and development of principles and sources of law during the period of formation of the Soviet statehood of Tajikistan, showing that the legal system of the republic developed in accordance with the central legislation, but taking into account national and local characteristics.

Key words: Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic, principles of law, lawmaking, sources of law, Soviet legislation, legal system and administrative law.

ТЮРЬМА И СУДЕБНАЯ СИСТЕМА ГОРНЫХ РАЙОНОВ СЕВЕРНОГО ТАДЖИКИСТАНА

Абдулов Хуршед - Международный университет иностранных языков Таджикистана, Заведующий электронной библиотеки, соискатель

В статье говорится о тюрьмах и судебной системе горных районов Северного Таджикистана. Отмечается, что горные районы Зеравшана, как судебные единицы делились на Нагорные тюмени и с 1871 г. они стали считаться административными единицами, равными уезду и входили в Самаркандский область Туркестанского генерал-губернаторства. А также приведены ряд таблиц о полиции и судебного персонала Пенджикента, высшего народного суда ханства и народного суда в участках.

Ключевые слова: тюрьма, суд, народный суд, суд казиев, тюмен, миршабхана, ночной страж, амлякдар.

Пенджикентский, Ягнобский и Матчинские районы были включены в Зеравшанский округ Самаркандской области Туркестанского генерал-губернаторства в 1868 г. О существовании тюрем в этих регионах после их вхождения в состав Туркестанского генерал-губернаторства в архивных материалах в Таджикистане нами обнаружено не было. Единственным русским автором, упоминавшим о тюрьме и судебной системе этого региона был Г.А. Арандаренко. Он писал: "Город Пенджикент входил в Зеравшанский округ Самаркандской области с населением 1819 человек... Имел одну тюрьму (миршабхану [3])» [4, с.48]. Слова автора относятся к 1877 г. [1, с.51-52]

О горных районах Северного Таджикистана писал и М.А. Терентьев. "Горная страна верхнего течения р. Зеравшана, так называемый Когистан (по-персидски: страна гор), - писал он, - присоединенная в 1870 году и состоявшая из бекств Матча, Фальгар, Фан и Ягноб, благодаря своей недоступности, часто бунтовала против беков, поставленных бухарским эмиром. При Туркестанском генерал-губернаторстве управляющий нагорными туманами жил в Пенджикенте и раз в год объезжал свои туманы, чтобы выслушать жалобы и разобрать их на месте. Это было дело трудное и небезопасное, однако понемногу ... население привыкало к представителям русской власти, спокойно подчинилось сначала амлякдарам, соединявшим в себе власть судебную и административную, а с 1875г. волостным управителям и казиям (судьям), между которыми эти власти были разделены. Допускались злоупотребле-

ния и вымогательства со стороны российских чиновников" [6, с.399]. Так, М.А. Терентьев приводит пример, как начальник Ходжентского уезда барон Нольде, поручик граф Девиер и ротмистр Суров в 1877 г. взяли с арестованных деньги и выпустили их. «За 4 года Нольде цапнул до 100 000 рублей» [6, 415-416].

О Пенджикентской тюрьме больше информации нет. Есть сведения о числе арестантов и роде преступлений по Самаркандской городской тюрьме на 20 января 1877 г. в виде таблицы, в которой имеется незначительная информация. Согласно этим сведениям, из девяти видов преступлений, за которые содержались заключенные в Самаркандской тюрьме, по грабёжам проходят 3 чел. из нагорных районов (см. таблицу 1).

В книге Г.А. Арандаренко приведен интересный материал о судах и судебных разбирательствах в этих Зеравшанских районах.

Ввиду скудности материалов о тюрьмах, заключенных и судебной деятельности в Пенджикенте, Ягнобе и Матче, будет нелишним привести суждения Г.А. Арандаренко. Весьма примечательной была структура полиции и судебного персонала Пенджикента, которая существенно отличалась от Ходжентского уезда. В 1876 г. структура суда и полиции Пенджикента состояла из одного полицийанта (миршаба, происходит это слово от арабского мир - правитель и таджикского шаб - ночь, собственно мири шаб, ночной правитель). с годовой заработной платой в 240 руб., четырех старшин (шабгардов - образован из двух таджикских слов: шаб - ночь, гард (гаштан) - ходить, дословно - ночной ходок) с годовой заработной платой в 384 руб., одного судьи (казия) с годовой оплатой в 700 руб., двух стряпчих (муфтиев) с оплатой в 160 руб., двух рассыльных (джигитов) с годовой оплатой в 180 руб. В общем царская Россия на 10 полицейских и работников суда выделяла 1664 руб. (см. таблицу 2).

Наше исследование судебной системы Зеравшанского округа показывает, что в 70-е годы XIX в. Россия сохраняла здесь старую бухарскую судебную систему, конечно, с некоторыми изменениями как например, организация народных судов, судов казиев и ассигнования на их содержание и жалование.

В соответствии с параграфом 214 "Проекта Положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях", в Зеравшанском округе был образован суд казиев [5, с.14-15].

Горные районы Зеравшана, как судебные единицы, делились на нагорные тюмени. С 1871г. они стали считаться административными единицами, равными уезду.

В нагорных тюмениях имелись: казий Пенджикентский, две волости - 2070 дворов; казий Ягнобский, одна волость - 4300 дворов; казий, Матчинский, одна волость - 4800 дворов и еще четыре казия на территориях, входящих сейчас в Узбекистан [5, с.168].

Это деление отделов на судебные районы, установившееся в первые годы присоединения Зеравшанской долины к Туркестанскому краю, имело в виду, скорее, территориальные основания.

Г.А. Арандаренко в нескольких словах пишет о том, как казий получал вознаграждение за судебные дела до присоединения Зеравшана к Туркестанскому краю: "Казий Зеравшанской долины пользуется за исполнение судебных обязанностей вознаграждением по такой таксе, установленной шариатом: 1) брачный договор девицы (хати никох) – 2 руб.; 2) брачный договор вдовы – 1 руб.; 3) раздел наследства - 1/2 % с стоимости наследства" [5, с.218-219]. Они были установлены эмиром Бухары Насруллоем в 1850 г.

Таким образом, отсутствие официальных материалов не позволило нам создать истинную картину становления и развития Пенджикентской тюремной миршабханы и ее правовые основы регулирования. Вместе с тем, мы имеем хороший материал о полиции и судебной деятельности этих регионов. Естественно, нормативно-правовую основу формирования и функционирования этих органов составляло российское законодательство в области тюремной политики, разумеется, с учетом местных традиций, религиозно-юридических норм адата и шариата в области исполнения наказаний.

Таблица 1

Полиция и судебный персонал Пенджикента в 1876 г.

№	Название	число	годовой заработок в руб.
1	2	3	4
1	Полиция (миршаб)	1	240
2	Старшины (шабгарды)	4	384
3	Судья (казий)	1	700
4	Стряпчие (муфтий)	2	160
5	Рассыльные (джигиты)	2	180
	Итого:	10	1664

Таблица 2

Высший народный суд ханства

Название должностей	Количество	Содержание в руб.
Народный судья	6	12.000
Казий	2	4.000
Делопроизводитель	2	2.000
Писарь (помощник делопроизводителя)	2	1.000
Наем помещения, канцелярские расходы	-	1.200
Итого:	12	20.200

Таблица 3

Народный суд в участках

Название должностей	Количество	Содержание в руб.
Народный судья	3	3.000
Казий	1	900
Писарь	1	500
Итого:	5	4.400 р.

Литература:

1. Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане (1874-1889). - СПб., 1889.- 666 с.
2. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т.2. - СПб., 1912. - 354 с.
3. При эмирах и ханах полицейская власть была сосредоточена в руках так называемого миршаба. В подчинении миршаба находились несколько полицейских, называвшихся шабгардами, а в Джизаке в искаженном виде их называли шабкардами. На их обязанности лежал ночной обход города и задержание всех подозрительных людей или без нужды проходящих и проезжающих по улицам. См. подр.: Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. - Сталинабад, 1954. - Вып. 11. – С.48.
4. Семенов А.А. Очерки устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. - Сталинабад, 1954. - Вып. 11. - 75 с.
5. Тахиров Ф.Т. История государства и права Таджикистана (1917-1929 гг.). - Душанбе, 2001. - Т.2, ч.1. - 492 с.
6. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. - СПб., 1906. - Т.2. - 547 с.

Абдулов Хуршед - Донишгохи байналмиллатии забонҳои хоричии Тоҷикистон, Мудирити китобхонаи электроники

Дар мақола суҳан дар бораи маҳбасҳо ва низомии судӣ дар ноҳияҳои Шимолӣ Тоҷикистон меравад. Қайд гардидааст, ки ноҳияҳои кӯҳии Зарафшон ҳамчун воҳиди судӣ ба туманҳои кӯҳӣ тақсим шуда, аз соли 1871 ба воҳиди маъмурии уезд табдил гардидаанд. Аз ҳамин давра онҳо ба вилояти Самарқанди генерал-губернатории Туркистон шомил мешуданд. Инчунин, дар мақола яқинд чадвал дар бораи полиция ва ҳаёти қароркунандагонии судии Панҷакент, суди халқии олии хониғарӣ ва суди халқӣ дар маҳалҳо пешниҳод шудааст.

Қалибвожаҳо: маҳбас, суд, суди халқӣ, суди қозигӣ, туман, миршабхона, шабғард, амлоқдор.

Prison and judicial system of mountain regions of North Tajikistan

The article is about prison and judicial system in mountain region of North Tajikistan. It is noted that mountain regions of Zeravshan, as judicial units were divided into mountain tymen in 1871 they are considered administrative unit, equal district and fell into Samarkand area of Turkestan general - governorship. The row of the tables about police bodies and judicial personnel of Penjikent, high public court of khanate and public court in area are brought in the article.

Keywords: prison, court, public court, court kaziev, tymen, mirshabhana, night guard, amlyacdard.

САЛОҲИЯТИ ИЛМИИ ҲУҚУҚШИНОСНИ МАКТАБИ ҲУҚУҚИИ ҲАНАФӢ ДАР ТАШАККУЛИ ИЛМИ ҲУҚУҚ

Наботов Маҳмади Асомудинович - Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, Ходими калони илмӣ

(Дар ин мақола истилоҳи «ҳуқуқшиноси ҳуқуқи исломӣ» ҳамчун муодили истилоҳи классикии «фақеҳ» истилоҳи соҳибназар ҳамчун муттаҳид ва истилоҳи ҳулосаи мустақили ҳуқуқшинос ҳамчун иҷтиҳод мавриди истифода қарор дода, мешавад).

Илми ҳуқуқшиносӣ дар ҷараёни ташаккул ва тақомули худ марҳилаҳои гуногуни илмиро аз сар гузаронидааст, ки ҳар яке бо нақш ва вазифаи хоси донишмандон тавсиф мешавад. Яке аз равишҳои муҳим дар рушди мактабҳои ҳуқуқӣ, хусусан мактаби ҳанафӣ, квалifikатсияи донишмандони илмӣ мебошад. Ин табақабанди имкон медиҳад, ки сатҳи салоҳияти илмӣ, доираи фаъолият ва ҳудуди ҳулосабарории мустақили ҳуқуқи ҳар гурӯҳи донишмандон дақиқ муайян карда шавад. Илми ҳуқуқшиносӣ ҳамчун яке аз шохаҳои асосии илмҳои дорои низомии мураттаби ҳулосаи мустақили ҳуқуқӣ мебошад, ки дар он ҳуқуқшиносони мактаби ҳуқуқи ханфӣ аз лиҳози сатҳи истидлол ва мустақилияти илмӣ табақабанди карда мешаванд. Ин табақабанди на танҳо мақоми ҳар як ҳуқуқшиносро муайян мекунад, балки равиши истихроҷи меъёрҳои ҳуқуқи ва доираи фаъолиятҳои ҳулосаи мустақили ӯро низ мушаххас менамояд, ки дар ташаккул, густариш ва пайдории мактабҳои ҳуқуқӣ нақши калидӣ бозидидааст. Ҳадафи ин мақола баррасии мафҳум, хусусиятҳо ва аҳамияти табақабанди дар низомии ҳулосаи мустақили ҳуқуқӣ мебошад.

Калидвожаҳо: Мактабҳои ҳуқуқӣ, табақабандӣ, усул, принцип, соҳибназар, ҳулосаи мустақили ҳуқуқӣ, аҳли таҳриҷ, аҳли тарҷеҳ, аҳли тамйиз, машварати ҳуқуқӣ, тафсир, муқаллид

Илми ҳуқуқи исломӣ дар тӯли таърих на танҳо ба баёни меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ машғул буда, балки ба табақабандии донишмандон аз лиҳози сатҳи илмӣ ва қудрати ҳулосаи мустақили ҳуқуқӣ низ тавассути ҷиддӣ зоҳир намудааст. Ин равиш, ки бо номи табақабандии ҳуқуқшиносони ҳуқуқи «табақоти муттаҳидин» машҳур аст, дар мактаби ханафӣ ҷойгоҳи махсус дорад ва барои танзими амри машваратҳои ҳуқуқӣ, таълим ва тақлид нақши муҳим бозидидааст.

Донишгари табақабанди ҳуқуқшиносон дар таълимоти мактаби ҳуқуқи ханафӣ барои ҳар як ҳуқуқшиносе, ки машварати ҳуқуқӣ медиҳад амри ҳатмӣ ва зарурӣ ба шумор меравад, зеро ҳуқуқшинос ҳангоми истинод ба мантиқи истидлол ва содир намудани машварати ҳуқуқӣ бояд аз ҷойгоҳ ва мартабаи ҳар ҳуқуқшинос дар силсилаи ривоят ва сатҳи салоҳияти илмӣ ӯ огоҳ бошад ва ин огоҳӣ ба ҳуқуқшинос имкон медиҳад, ки дараҷаи эътимоднокии қавли нақшшударо ба таври дақиқ арзёбӣ намояд ва байни манобеи гуногуни фикрҳои ҳуқуқӣ фарқ гузорад.

Ғайр аз ин, огоҳӣ аз табақабандии илмӣ ва ҳуқуқшиносон дар ташаккули басирати илмӣ ва малакаи таҳлили ҳуқуқшинос нақши муҳим мебозад, зеро маҳз тавассути чунин дониши низомманд ӯ метавонад миёни қавлҳои мухталиф имтиёз гузорад ва дар ҳолати бархурди назарҳо ё мухолифати далелҳо, бо таъки ба усул ва қоидаҳои тарҷеҳ, қавли роҷеҳро аз қавли марҷӯҳ ҷудо намояд. Дар натиҷа, ҳуқуқшиносе, ки ҳулосаи ҳуқуқӣ медиҳад ба сатҳи кофӣ иқтидори илмӣ ва методологӣ даст меёбад, ки бар асоси он ҳулосаи ҳуқуқӣ на танҳо бо истинод ба нақшҳои зоҳирӣ, балки бо дар назардошти ҷойгоҳи ҳуқуқӣ, савияи илмӣ ва равиши истидлолии соҳибони он қавлҳо содир карда мешавад.

Ибни Обидин дар китоби «Радд-ул-Мухтор ало дурр-ил-Мухтор» дар муқаддимаи асари худ ҳуқуқшиносони мактаби ханафиро бо назардошти дараҷаи салоҳияти илмӣ онҳо ба ҳафт табақа ҷудо намудааст. [6, с.29]

Дараҷаи аввали табақабанди –табақаи соҳибназар дар ҳуқуқи исломӣ аст, ин табақабандиро баъзе донишмандон табақабандии соҳибназари мутлақ низ таъбир намудаанд. Ҳуқуқшиносони ҳуқуқи мактаби ханафӣ ин табақабандиро тибқи принципҳои усули таълимоти мактаби ханафӣ ҳулосаи ҳуқуқи мустақилро тавассути сарчашмаҳои ҷаҳоргона – яъне Қуръон, Суннат, Иҷмоъ ва Қиёс – истинбот менамоянд.

Ин табақа дар илми усул пайравии касеро намекунад, яъне ҳулосаи ҳуқуқи онҳо мустақил ва бар асоси истинботи илмӣ онҳо мебошад. Дар ин маврид метавон онҳоро монанди муассисони мактабҳои ҷаҳоргонаи аҳли суннат ва ҷамоат ном

бурд. Ин ҳуқуқшиносони ҳуқуқии мактаби ҳанафӣ ба унвони табақаи аввал ҳамчун шахсони комилихтиёр дар содир намудани ҳулосаи мустақили ҳуқуқӣ дар масъалаҳое, ки ба ҳулосаи ҳуқуқӣ ниёз доранд, маъруф мебошанд.

Табақабандии дараҷаи дуҷум – Соҳибназари муқайяд (Соҳибназар дар Мактаб)

Табақабандии дараҷаи дуҷум гурӯҳи ҳуқуқшиносонро дарбар мегирад, ки дар асоси методологияи муассиси мактаб фаъолият намуда, дар доираи усули мактаб ҳулосабарории ҳуқуқиро анҷом медиҳад.

Ин табақаи ҳуқуқшиносон, бар ҳилофи табақаи аввал, усули мустақили истихроҷи меъёрҳои ҳуқуқии исломиро таъсис намедиханд, балки принципҳои кулӣ, меъёрҳо ва усули ҳулосаи мустақили ҳуқуқиро, ки аз ҷониби муассиси мактаб таҳия шудаанд, мавриди истифода қарор медиҳанд. Ин гурӯҳ, ҳарчанд дар баъзе масъалаҳои ҷузъӣ бо муассиси мактаби ҳеш ихтилоф дошта бошанд ҳам, аммо дар усул ва принципҳои асосӣ ва ҳамохангии методологӣ бо устои худ ихтилоф надоранд. Ба унвони мисол, дар мактаби ҳуқуқии ҳанафӣ, Имом Абуясуф, Имом Мухаммад ва Имом Зуфар ба ин табақаи ҳуқуқшиносон мансубанд. Ин табақаи ҳуқуқшиносон дар сохтори табақаи ҳулосаи мустақили ҳуқуқӣ аз ҷумлаи “табақаи ҳуқуқшиносони миёна (табақаи вусто)” номида мешаванд, ки байни табайқҳои аввал ва табақаи поёни қарор доранд.

Хусусияти асосии ин табақа дар он аст, ки ҳулосаи ҳуқуқии онҳо муқайяд мебошад. Яъне, онҳо дар доираи қиёс, истехсон, истехбоб, масолеҳи мурсала ва дигар абзорҳои ҳулосаи мустақили ҳуқуқие амал мекунанд, ки қаблан дар мактаб шакл гирифтаанд. Дар баррасии масоили нав ё ҳаводиси муосир, ҳуқуқшиносони табақаи дуҷум метавонанд ба натиҷаҳои мустақили фикрӣ бирасанд, аммо ин натиҷаҳо аз ҷорҷубаи методологияи мактаб хориҷ намегарданд.

Нақши таърихии табақаи дуҷуми ҳуқуқшиносони ҳуқуқии исломӣ дар он зоҳир мегардад, ки маҳз тавассути фаъолияти онҳо мактабҳои ҳуқуқӣ ба низоми мураббаъ табдил ёфтанд. Ин табақаи ҳуқуқшиносон осори муассиси мактабро шарҳ, таҳлил ва татбиқ намуда, онҳоро ба воқеияти иҷтимоӣ ва ҳуқуқии замони гуногун мутобиқ сохтанд. Аз ин ҷихат, табақаи дуҷуми ҳуқуқшиносони ҳуқуқии мактаби ҳанафӣ пайвандгари мероси бунёдии муассисони мактаб бо ниёзҳои амалӣ ва ҳуқуқии ҷомеаҳои баъдӣ маҳсуб мешавад.

Табақаи сеҷум аз ҷумлаи табақаи ҳуқуқшиносони ҳуқуқӣ дар мактаби ҳанафӣ ба шумор рафта, он

ҳуқуқшиносонро дарбар мегирад, ки дар масъалаҳое ҳулосаи ҳуқуқӣ мебароранд, ки дар онҳо аз пешвоёни мактаб ривояти мустақим ва сарҳатворид нашоудааст. [7, 33-36] Намояндагони ин табақа дар ҷунин масъалаҳо ҳулосаи ҳуқуқиро на бар асоси ҳулосаи ҳуқуқии мустақили худ, балки тибқи принципи истинбот ва усули муқаррарнамудаи пешвоёни мактаб истихроҷ менамоянд. [6, 165-168] Ҳуқуқшиносони ин табақа дар мавқеи илмӣ худ аз доираи усули мактаб хориҷ намешаванд ва ҳаққи муҳолифат бо пешвоёни мактабро надоранд на дар масоили усулӣ ва на дар масоили ҷузъӣ. [2, 12-14]

Бо вучуди ин, онҳо дорои малакаи баланд дар татбиқи принципҳои куллии мактаб буда, метавонанд дар масъалаҳое, ки дар онҳо Қуръон, ҳадис ё қавли нақлшудаи саҳеҳ аз пешвоёни мактаб вучуд надорад, бар асоси усулҳои таъйиншуда ҳулосаи ҳуқуқӣ бароранд.

Ба ин табақа бархе аз бузургтарин донишмандони мактаби ҳанафӣ мансубанд, аз ҷумла: Имом Абӯҷаъфар ат-Таҳовӣ (ваф. 321 х.), Аҳмад ибни Амр ал-Ҳассоф (ваф. 261 х.), Абулҳасан ал-Қархӣ (ваф. 340 х.), Шамс-ул-аймма ал-Ҳалвонӣ (ваф. 448 х.), Шамс-ул-аймма ас-Сарахсӣ (ваф. 483 х.), Фаҳр-ул-ислом ал-Баздавӣ (ваф. 482 х.), Фаҳр-уд-дин Қозихон (ваф. 592 х.) ва дигарон.

Ҳуқуқшиносони мазкур, ҳарчанд ба дараҷаи ҳулосаи ҳуқуқии мутлақ дар мактаб намерасанд, онҳо аз табақаи дуҷуми соҳибназрон поинтар мебошанд, вале дар сохтори дохилии мактаб нақши муҳиме иҷро мекунанд. Онҳо ба воситаи татбиқи қиёс, истехсон ва дигар абзорҳои усулӣ, масъалаҳоро ҳал намуда, пайвастиҳои мантиқии байни усули назариявӣ ва амалии мактабро таъмин месозанд. Аз ин ҷихат, бархе аз донишмандон ин гурӯҳро ҳамчун табақаи поёни аз табақаи ҳуқуқшиносони ҳуқуқии мактаби ҳанафӣ зикр намудаанд.

Ҷойгоҳи табақаи гурӯҳи сеҷум нишон медиҳад, ки мактаби ҳанафӣ низоми пӯшида ва ҷомид нест, балки дорои механизми дохилии рушди ҳуқуқӣ мебошад. Ин табақа имкон медиҳад, ки мактаб ба масоили нав посух диҳад, бидуни ихтилоф бо усулҳои аслии рушд кунад ва воқиди дохилии худро ҳифз намояд.

Табақаи чаҳоруми ҳуқуқшиносони мактаби ҳуқуқии ҳанафӣ бо номи аҳли таҳриҷ шинохта мешавад, ҷойгоҳи махсус дорад. Ҳуқуқшиносони ин табақа, ки қобилияти ҳулосаи мустақили ҳуқуқиро ба маънои истинботи мустақим аз Қуръон ва Суннат надоранд, на дар илмӣ усул ва на дар масоили ҷузъӣ, балки масъулияти асосии онҳо маҳдуд ба тафсиلى қавли муҷмал, таъйини яке аз ду эҳтимоли маънавӣ

ва таъйини хулосаҳои мустақили ҳуқуқӣ дар масъалаҳои мубҳам ва дорои эҳтимол мебошад.

Мақсад аз таҳриҷ истихроҷи хулосаи мустақилли ҳуқуқӣ ё таъйини мавқеи ҳуқуқӣ дар масъалаҳои мебошад, ки қавли соҳибназар мучмал аст ё дорои эҳтимоли маънавий мебошад, ё дар шакли мубҳам зикр шудааст.

Дар чунин ҳолатҳо, таҳриҷ бо таъия бар принципҳои қулли мактаб, усули муқарраршуда, маъноӣ саҳеҳ ва татбиқи дурусти хулосаи ҳуқуқиро муайян мекарданд.

Аз намоёндагони маъруфи ин табақа метавон Абубақр Аҳмад ибн Алӣ ал-Чассос ар-Розӣ (ваф. 370 х.)-ро ном бурд, ки осори ӯ, ба вижа дар усул ва фикҳ, намунаи равшани фаъолияти таҳриҷӣ ба шумор меравад. Ҳамчунин, фаъолияти Абулҳасан ал-Карҳӣ ва дигар донишмандон дар ҳамин чорчӯба қарор дорад.

Ин равиш дар осори баъдии мактаби ҳанафӣ, махсусан дар китоби «ал-Ҳидоя»-и ал-Марғинонӣ инъикоси равшан ёфтааст. Дар ин китоб ибораҳои чун «ҳоза таҳриҷ -ул-Карҳӣ» ё «таҳриҷ-ур-Розӣ» ба назар мерасад, ки далолат бар он мекунад, ки хулосаи ҳуқуқии зикршуда натиҷаи хулосаи ҳуқуқии мустақил нест, балки маҳсули таҳриҷи ҳуқуқи дар доираи мактаб мебошад.

Аҳли таҳриҷ донишмандоне мебошанд, ки соҳибназари мутлақ нестанд, аммо қобилияти фаҳм, татбиқ ва истихроҷи хулосаи мустақили ҳуқуқиро аз принципҳои мактаб доранд. Онҳо хулосаи ҳуқуқии мустақил пешниҳод намекунанд, балки хулосаи ҳуқуқиро аз ғуфтаҳои пешвоён ё аз принципҳои умумии пешвоён истинбот мекунанд.

Фарқ миёни хулосаи мустақили ҳуқуқӣ (ичтиҳод) ва таҳриҷ:

Ичтиҳод: хулосаи мустақили ҳуқуқӣ аз Қуръон ва Суннат.

Таҳриҷ: истинботи хулосаи ҳуқуқӣ аз усули мактаб ва қавлҳои соҳибназарон. Аз ин рӯ, фаъолияти Чассос, Карҳӣ ва Розӣ дар доираи пайравӣ аз соҳибназарон (тақлид) қарор доранд, на хулосаи ҳуқуқии мустақил.

Табақаи панҷум, ки онро аҳли тарҷих меноманд, аз ҷумлаи табақаҳои муҳими ҳуқуқшиносони мактаби ҳанафӣ ба шумор меравад. Вазифаи асосии намоёндагони ин табақа он аст, ки дар миёни ривоятҳо ва қавлҳои гуногун, ки аз муассиси мактаб (яъне Имоми Аъзам Абуҳанифа) ва ҳамчунин аз ду шоғирди бузурги ӯ Имом Абуясуф ва Имом Муҳаммад ибни Ҳасан аш-Шайбонӣ ривоят шудаанд, ривояти қавитар аз лиҳози санад ва матн ё муносибтар бо далелҳои исботкунандаи меъёрҳои ҳуқуқи исломиро муайян намоянд.

Аз ин рӯ, фаъолияти онҳо аз хулосабарории ҳуқуқии мустақил фарқ дошта, бештар ба доираи хулосабарории дар ривоят ва тақвияти қавли муътамад тааллуқ мегирад. Ифодаҳои истилоҳии маъмул дар осори онҳо чунинанд: ин қавл авлотар аст, - ин ривоят саҳеҳтар аст, - ва ин назар барои мардум осонтар ва муносибтар мебошад. Яъне ин категорияи ҳуқуқшиносони ҳуқуқи исломӣ иерархияи меъёрҳои муаян мекунанд.

Ин истилоҳот нишон медиҳанд, ки қавли интиҳобшуда аз лиҳози бурҳон, татбиқ ва манфиати умумӣ бар дигар ривоятҳо бартарӣ дорад.

Аз ҷумлаи намоёндагони маъруфи табақаи асҳоби тарҷих метавон ба шахсиятҳои зерин ишора намуд: Имом Абулҳасан Аҳмад ибни Муҳаммад ал-Қудурӣ (ваф. 428 х.), муаллифи китоби «ал-Мухтасар», ки яке аз матнҳои асосӣ ва муътамади мактаби ҳанафӣ ба шумор меравад. Дар ин асар муаллиф ба таври равшан ба тарҷих миёни ривоятҳо пардохта, истилоҳоти «саҳеҳтар» ва «бартар»-ро ба қор мебарад. [4,12-13]

Бурҳонуддин Абулҳасан Алӣ ибни Абубақр ал-Марғинонӣ (ваф. 593 х.), муаллифи «ал-Ҳидоя фӣ шарҳ бидоят ал-мубтадӣ», ки яке аз муфассалтарин осори ҳуқуқии мактаби ҳанафӣ маҳсуб ёфта, дар он амалияи тарҷих дар шакли густарда татбиқ шудааст. [5,4-6]

Накши асосии квалификатсияи аҳли тарҷих дар таърихи ташаккули мактаби ҳанафӣ аз он иборат аст, ки онҳо тавассути интиҳоб ва тарҷих додани ривоятҳои қавитар, мактаби ҳанафиро аз парокандагии қавлҳо ҳифз намуда, заминаи ташаккули қавли хулосаи ҳуқуқии - додасударо ва амалияи ягонаи онро фароҳам месозанд. Ибни Обидин дар баёни аҳамияти ин марҳала чунин мефармояд, ки тартиб ва эътибори амалии мактаб маҳз бо фаъолияти ин гурӯҳ устувор гардидааст. [6, с. 67]

Табақаи шашум: аҳли тамйиз

Дар илми ҳуқуқшиносии мактаби ҳанафӣ, донишмандон аз лиҳози дараҷаи илмӣ ва иқтидори бурҳоноварӣ ба чанд категория ҷудо карда мешаванд, ки яке аз категорияҳои муҳими ин низом, категорияи аҳли тамйиз мебошад. Ин категория миёни категорияҳои хулосабаророни ҳуқуқи ва тақлидкунандагони маҳз қарор дошта, дорои мақоми вижа дар ҳифз ва танзими мероси мактаби ҳанафӣ мебошад.

Мақсад аз тамйиз қобилияти фарқ гузоштан миёни ақволи қавӣ ва заиф, зоҳири мазҳаб ва зоҳири ривоят, инчунин миёни ривоятҳои машҳур ва ривоятҳои нодир мебошад. Аҳли тамйиз, гарчанде ба дараҷаи ичтиҳоди мутлақ намерасанд, вале бо таъия ба усул ва принципҳои муқаррар гардидаи

мактаб, метавонанд қавлҳои муътамадро интиҳоб намуда, аз қавлҳои мардуд ва ривоятҳои заиф худдори менамоянд.

Аз муҳимтарин вижагиҳои илмии аҳли тамйиз, дониши амиқи онҳо аз усули мактаб, огоҳӣ аз ихтилофи ривоятҳо ва маҳорати татбиқи принципҳои меъёрҳои ҳукуки мактаби ҳанафӣ ба шумор меравад. Ин гурӯҳ қодир аст миёни қавлҳои қавӣ ва қавитар, зоҳири мазҳаб ва зоҳири ривоят, ривояти машҳур ва ривояти нодир тафовут гузорад ва мавқеи онро муайян намояд.

Ба ақидаи донишмандон, бисёре аз ҳуқуқшиносони ҳукуки исломии мутааххирини мактаби ҳанафӣ ба табақаи аҳли тамйиз дохил мебошанд. Аз ҷумла метавон муаллифони асарҳои зеринро ном бурд:

Абдуллоҳ ибни Аҳмад ибни Маҳмуд ан-Насафӣ— муаллифи «Канз - уд-дақиқ»;

Убайдуллоҳ ибни Масъуд — муаллифи «Мухтасар-ул-Викоя»;

Абдуллоҳ ибни Маҳмуд ибни Мавдуд ал-Мавсилӣ— муаллифи «ал-Мухтор—лил-фатово»;

Ин осор ба далели риояи усули тамйиз ва интиҳоби қавлҳои муътамад, дар миёни ҳуқуқшиносони баъдӣ мақоми матнҳои асосиро касб намудаанд ва барои онҳо шарҳҳо ва ҳошияҳои зиёде таълиф шудааст.

Ибн Обидин (ваф. 1252 х.) дар асари машҳури худ «Раддул-мухтор ала ал-дурр - ил-мухтор» ба табақабандии ҳуқуқшиносони мактаби ҳанафӣ ишора намуда, квалифкатсияи аҳли тамйизро чунин муаррифӣ мекунад: «категорияе, ки соҳибонаш дорои иқтидори тамйиз миёни қавлҳои қавӣ ва заиф, зоҳири мазҳаб ва зоҳири ривоят, инчунин ривоятҳои машҳур ва нодир мебошанд. Ба ҳамин далел, онҳо дар китобҳои худ аз зикри қавлҳои мардуд ва ривоятҳои заиф худдорӣ намуда, танҳо ба матнҳои муътабарӣ мактаб иктифо мекунанд». [6, с.113]

Категорияи ҳафтум: Категорияи (муқаллид) пайравӣ маҳз:

Яке аз масъалаҳои баҳсбарангез дар ин замина, мақоми табақаи поёнии донишмандони ҳукуки дар таълимоти ҳукуки мактаби ҳанафӣ, яъне он гурӯҳест, ки аз қудрати истидлол, тарҷеҳ ва фарқгузорӣ байни далелҳои сахеху заиф маҳруманд.

Имом ал-Косонӣ дар “Бадоеъ-ус-Саноеъ фӣ тартиби аш-шароиъ” хангоми баҳс аз масъалаи тақлид чунин мефармояд: «Аммо шахсе, ки қобилияти шинохти далел ва низ тавони тарҷеҳ додан миёни (андешаҳо)-ақволи гуногунро надорад, вазифаи ӯ пайравӣ (тақлид) мебошад ва барои ӯ ироаи ҳулосаи ҳукуки мустақил иҷозатдода нашудаст, зеро эҳтимол вучуд дорад, ки дар бораи

меъёрҳои ҳукуки исломӣ суханеро изҳор намояд, ки аз он нест». [1, 32-33]

Ин матн ба таври возеҳ нишон медиҳад, ки шахсе, ки аз қудрати фаҳми далел ва тарҷеҳ маҳрум аст, танҳо вазифаи пайравӣ (тақлид) дорад ва ворид шудан ба майдони ҳулосаи мустақили ҳукуки додан барои ӯ иҷозатдода нашудааст, зеро чунин амал метавонад боиси нисбат додани чизе ба меъёрҳои ҳукукӣ гардад, ки аз он нест.

Ин таъриф, аз лиҳози мазмун, ба таври комил бо мафҳуми категорияи ҳафтум аз табақаҳои донишмандони ҳукуки дар таълимоти ҳукуки мактаби ҳанафӣ мувофиқат мекунад. Бинобар ин, метавон гуфт, ки “Бадоеъ-ус-Саноеъ фӣ тартиби аш-шароиъ” яке аз манбаъҳои асосии таъсиси назариявии табақаи ҳафтум дар мактаби ҳукуки ҳанафӣ ба шумор меравад, ҳарчанд ки дар он таснифи расмӣ ба ҳафт табақа пешниҳод нашудааст.

Имом ас-Сарахсӣ, яке аз бузургтарин намояндагони мактаби ҳукуки Мовароуннаҳр, дар асари усулии худ ба таври равшан байни соҳибназар (мучтаҳид), тобеъ (мутабаъ) ва пайрав (муқаллид) фарқ мегузорад. Ӯ хангоми баҳси ҳулосаи ҳукукӣ таъкид мекунад, ки «ҳулосаи мустақили ҳукукӣ танҳо ҳаққи касест, ки қудрати истидлол дорад». [3, 337]

Имом ал-Марғинонӣ, муаллифи “ал - Ҳидоя” дар муқаддима ва рафти баҳсҳои ҳукукӣ мавқеи ҳеле эҳтиёткорона дорад ва борҳо таъкид мекунад, ки қабули андешаҳо (ақвол) бе фаҳми далел роҳи сахех нест. Ӯ зимни сухан аз пайравӣ чунин мефармонад, ки: «Фарди оммӣ, яъне шахсе, ки дорои ихтисоси илмӣ нест, соҳибназари мустақил намебошад, балки мавқеи ӯ вобаста ба мактаб ва ҳулосаи ҳукукӣ аст, ки ба он мурочиат намуда, аз он ҳулосаи ҳукукӣ дарёфт мекунад». [6, 6]

Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки шахси ғайриқодир ба истидлол (яъне пайравӣ маҳз) қобилияти ҳулосаи мустақили ҳукукиро надорд ва танҳо бояд ба ҳулосаи ҳукуки боэътимод пайравӣ намояд.

Аз гуфтаҳои Имом ал-Косонӣ дар “Бадоеъ -ус-Саноеъ фӣ тартиби аш-шароиъ” бармеояд, ки ҳулосаи мустақили ҳукукӣ барои квалифкатсияи ҳафтум иҷозат дода намешавад. Ҳамин тавр, Марғинонӣ низ амалан ҳадди квалифкатсияи ҳафтумро муайян мекунад, ҳарчанд онро бо истилоҳи квалифкатсия баён накардааст.

Бо тавачҷуҳ ба таҳлили анҷомёфта метавон ба ҳулосае омад, ки тақсмоти донишмандон ба табақаҳои гуногун дар ташаккул, густариш ва пайдории мактаби ҳукуки мактаби ҳанафӣ, нақши калидиро иҷро намуда, барои танзими амри ҳулосаи мустақили ҳукукӣ, таълим ва пайравӣ (тақлид) нақши муҳим бозидааст, то он дараҷае таъсиргузор

мебошад, ки хулосаи ҳуқуқии онҳо на танҳо бо истинод ба нақли зоҳирӣ, балки бо дар назардошти ҷойгоҳи ҳуқуқӣ, савияи илмӣ ва равиши истифодаи соҳибони он андешаҳо (қавлҳо) содир карда мешавад.

Табақабандии ҳуқуқшиносон дар таълимоти ҳуқуқии мактаби ҳанафӣ аз лиҳози сатҳи илмӣ ва малакаи хулосаи мустақили ҳуқуқӣ, ки дар адабиёти ҳуқуқии классикӣ бо номи «табақабандии соҳибназарон (табақоти муттаҳидин)» маъруф аст, на танҳо як мавзӯи таърихӣ, балки як абзори муҳими илмӣ ва иҷтимоӣ барои танзими ҷаҳолияти ҳуқуқӣ дар ҳар давраи замон ба шумор меравад. Дар шароити муосир, ки дастрасӣ ба маълумот густарда ва воситаҳои наشري андеша бисёр осон гардидааст, аҳамияти ин низом боз ҳам бештар эҳсос мешавад.

Яке аз мушкилоти асосии замони муосир, баробар шумурдани сатҳҳои гуногуни илмӣ ва аз байн рафтани фарқ байни соҳибназарон, донишмандон, донишмӯзон ва шахсони маъмулӣ (оммӣ) мебошад. Табақабанди имкон медиҳад, ки ҳар шахс мақоми воқеии худро дар низоми илмӣ бишносад ва аз сухан гуфтан дар соҳае, ки салоҳият надорад, худдорӣ намояд. Ин амр мустақиман ба ҳифзи эътибори меъёрҳои ҳуқуқӣ ва пешгирӣ аз машваратҳои ҳуқуқии беасос мусоидат мекунад.

Аз нигоҳи мактаби ҳанафӣ, махсусан дар мероси донишмандони Мовароуннаҳр, табақабанди пеш аз ҳама вазифа ва ҳудуди масъулиятро муайян мекунад. Табақаи поёнӣ (муқаллидони маҳз) муқаллаф ба пайравӣ (тақлид) мебошанд, на ба машварати ҳуқуқӣ (ифто) категорияҳои болотар бошад, ҳар кадом ба андозаи қудрати илмии худ иҷозаи таҳлил ва изҳори назар доранд. Дар замони муосир, ки бисёр афрод бо мутолиаи сатҳи ё истифодаи манобеи электронӣ худро соҳибназар мешуморанд, ин меъёр ченаки ахлоқии ҷаҳолияти илмӣ гардидааст.

Аз ҷиҳати иҷтимоӣ низ, табақабанди ҳуқуқшиносони ҳуқуқӣ дар таълимоти ҳуқуқии мактаби ҳанафӣ метавонад воситаи муҳими пешгирӣ аз ифрот ва тафрит бошад. Чунки бисёре аз равишҳои ифротӣ маҳз аз омехта шудани мақомҳо ва сухан гуфтан бидуни салоҳияти илмӣ ба вучуд меоянд. Эътироф ва риояи табақоти илмӣ ба суботи фикрӣ ва ваҳдати мактабӣ мусоидат мекунад.

Дар натиҷа, метавон гуфт, ки низоми табақабанди донишмандон дар таълимоти ҳуқуқии мактаби ҳанафӣ, ки дар осори классикии донишмандони Мовароуннаҳр шакл гирифтааст, имрӯз низ қобили татбиқ ва ниёзманд ба эҳё мебошад. Ин низом на маҳдудкунандаи фикр, балки танзимкунанда ва нигоҳдорандаи мавқеи илмӣ ба шумор меравад, метавонад барои барқарорӣи тавозун байни озодии

андеша ва масъулияти илмӣ дар ҷомеаи муосир хидмат намояд.

Адабиёт:

Алоуддин ал-Косонӣ (587х), Бадоеъ-ус- Саноъ фӣ тартиби -и-шароиъ. – Бейрут: Дор-ул-кутуб-ал-арабия, 1982., – Ҷ.1.

Алӣ ибни Муҳаммад, ал-Баздавӣ. Усул ал-Баздавӣ (бо шарҳи Қашф ал-асрор). – Бейрут. Ҷ. 1

Абу Бакр Аҳмад ибни Абусаҳл ас-Сараҳсӣ, Усули Сараҳсӣ. – Бейрут: Дор-ул кутуб ал-илмия, ҷ 2.

Абулҳасан Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Ҷаъфар ал-Қудурӣ, Мухтасар- ул-Қудурӣ, таҳк. Комил Муҳаммад Муҳаммад. – Бейрут: Дор ул-Кутуб ал-Илмия, ҷ. 1

Бурҳонуддин Абулҳасан, ибни Алӣ, ибни Абубукр ал-Фарғонӣ ал-Марғинонӣ (593х). Ал-Хидоя шарҳ Бидоят-ул- Мубтадӣ. – Бейрут, Дор-ул-Эҳё ат-Турос ал-Арабӣ. – Ҷ.1.

Муҳаммад Амин ибни Умари Обидин, Раддул-Мухтор ало дурри-Мухтор. – Риёз: Дор -ул- улум-ул- кутуб, 1423х/2003. – Ҷ.1– 566 с.

Муҳаммад Абу Заҳра. Таърих ал-мазоҳиб ал-исломия. – Қоҳира, 1952. – Ҷ. 2.

Наботов Махмади Асомудинович – Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, Старший научный сотрудник

Научная квалификация исламских юристов в истории формирования права

Юридическая наука в процессе своего становления и развития прошла различные научные этапы, каждый из которых характеризуется особой ролью и задачами учёных. Одним из важных подходов в развитии правовых школ, особенно ханафитской школы, является квалификация учёных. Такая квалификация позволяет точно определить уровень научной компетентности, сферу деятельности и пределы самостоятельного правового суждения каждой группы учёных.

Юридическая наука, как одна из основных отраслей систематизированных наук, основанных на самостоятельных правовых выводах, предполагает классификацию исламских правоведов с точки зрения уровня их аргументации и научной самостоятельности. Эта квалификация не только определяет статус каждого правоведа, но и уточняет метод извлечения норм исламского права и границы его самостоятельной правовой деятельности, что сыграло ключевую роль в формировании, развитии и устойчивости правовых школ.

Целью данной статьи является рассмотрение понятия, особенностей и значения квалификации в системе самостоятельного правового вывода.

Ключевые слова: Правовые школы, квалификация, метод, принцип, эксперт, независимое правовое заключение, люди извлечения (тахридж), люди предпочтения (тарджих), люди различения (тамйиз), юридическая консультация, толкование, подражатель (мукаллид).

Nabotov Mahmadi Asomudinovich – National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and law, Senior researcher

Scientific qualification of islamic jurists in the historical formation of law

The development of legal science has undergone multiple stages, each marked by distinct roles and responsibilities for scholars. Among the key approaches in the evolution of legal schools—particularly within the Hanafi tradition—is the systematic qualification of jurists. Such qualifications provide a rigorous framework for assessing the scholarly competence, areas of specialization,

and limits of independent legal reasoning of different groups of jurists.

As a core branch of systematized knowledge grounded in autonomous legal reasoning, legal science necessitates the classification of Islamic jurists according to the sophistication of their argumentation and their degree of scholarly independence. This classification not only establishes the hierarchical status of individual jurists but also clarifies the methodologies for deriving norms of Islamic law and delineates the scope of their independent jurisprudential activity. These factors have been instrumental in shaping, sustaining, and advancing the major schools of Islamic legal thought.

This article aims to examine the concept, characteristics, and significance of juristic qualification within the framework of independent legal reasoning, highlighting its critical role in the historical formation and consolidation of Islamic legal schools.

Keywords: Legal schools, Qualification, Method, Principle, Expert, Independent legal opinion, People of extraction (takhrij), People of preference (tarjih), People of differentiation (tamyeez), Legal consultation, Interpretation, Follower (muqallid).

АНДЕШАИ СИЁСИЮ ҲУҚУҚИИ ХОЧА НАСИРУДДИНИ ТУСӢ

Қодирзода Сайидмуссо Муҳибулло – номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Донишгоҳи давлатии Данғара, и.в. дотсенти кафедраи сиёсатшиносӣ ва идораи давлатии факултети идоракуни давлат ва ҳуқуқ. **E-mail:** saidmuso.kodirov@mail.ru

Дар мақолаи мазкур он масъалаҳои давлатдориро ҳуқуқӣ ва низоми сиёсати давлатдорӣ дар чараёни асрҳо аз ҷониби мутафаккири тоҷик Насируddини Тусӣ мавриди таҳлилу баррасӣ гардидааст, ки хонанда ва наслҳои ояндаи ҳеш аз низоми давлатдорӣ огоҳ намояд. Пайдоиши давлат ва ҷомеаи маданӣ аз нигоҳи Хоҷа Насируddини Тусӣ пайдоиши давлат ва ҷомеаи мадания ҳуқуқии инсонӣ бо ҳадафҳои гуногун анҷом мегирад. Чамъ шудани инсонҳо дар канори якдигар иҷтимоӣҳоро ба вучуд меоваранд, ки асоситарин ҳадафи он ноил шудани инсонҳо ба ғояҳои фардиро иҷтимоӣ мебошад. Хоҷа Насируddини Тусӣ пас аз он, ки пайдоиши давлат ва ҷомеаи мадания ҳуқуқиро шарҳ дод, ба масъалаи тақсмоти он мегузарад. Тавре, ки гуфта шуд, сохтори идораи давлат ва ҷомеаи мадания ҳуқуқӣ аз нигоҳи Тусӣ ҳамон мафҳуми «Мадина» аст, ки тамоми рӯкҳои давлатдорӣ ва сохтору шӯҳҳои ҷомеаи мадания ҳуқуқиро дар худ ҷой медиҳад.

Қалидвожаҳо: Хоҷа Насируddини Тусӣ, давлат ва ҷомеаи маданӣ, сиёсатӣ иҷтимоӣ, мақомоти ҳифзи ҳуқуқӣ, мадина, ҳикмат, ақлу хирад, ҳокимияти давлату ҷомеа, сохтори судӣ, сохтори қонунгузорӣ, сохтори молиявӣ иқтисодӣ, ҳукми қозӣ, шӯҳи судӣ

Абу-Ҷаъфар Муҳаммад Ибни Муҳаммад Ибни Хасани Тусӣ дар соли 597/1201 дар Туси Эрон ба дунё омада, соли 672/1274 қашм аз ҷаҳон бафт. Вай таҳсилоташро дар Нишопур анҷом дода, пас аз ҳамлаи муғул ба сабаби донишу истеъдоди фаровонаш, ба дарбори онҳо ворид шуд ва то мансаби вазорат роҳ ёфт. Таълифот ва осори илмӣ Хоҷа Насируddини Тусӣ дар маҷмӯъ беш аз 100 ададро ташкил медиҳанд, ки аз муҳимгарини онҳо «Ахлоқи Носирӣ» мебошад [2, с.10-18; 6, с.344].

Пайдоиши давлат ва ҷомеаи маданӣ. Аз нигоҳи Хоҷа Насируddини Тусӣ пайдоиши давлат ва ҷомеаи мадания ҳуқуқии инсонӣ бо ҳадафҳои гуногун анҷом мегирад. Чамъ шудани инсонҳо дар канори якдигар иҷтимоӣҳоро ба вучуд меоваранд, ки асоситарин ҳадафи он ноил шудани инсонҳо ба ғояҳои фардиро иҷтимоӣ мебошад. Ба ин иҷтимоӣҳо

дар андешаи Насируddини Тусӣ «Мадина» гуфта мешавад.

Номус – сохтори қонунгузорӣ ва ҳуқуқӣ. Хоҷа Насируddини Тусӣ яке аз асосҳои пайдоиши давлат ва ҷомеаи мадания низоми ҳуқуқӣ ва қонунгузории он медонад, ки дар андешаи ӯ ба он «Номус» гуфта мешавад. Ба ин маъно, ки номус ҳамон қонуну қоидаҳои идораи «Мадина», яъне давлат ва ҷомеаи маданӣ ба шумор меравад [3, с.252]. Пас, пайдоиши давлат ва ҷомеаи мадания ҳуқуқӣ барои дастёбии инсон ба ҳадафҳои мушаххаси фардиро иҷтимоӣ мебошад, ки вазъи қонун ҳамчун неруи нигоҳдорандаи «Мадина» аз ноамнию ихтилофҳо як асли зарурӣ ҳисобида мешавад. Зеро, дар сурати набудани сохтори қонунгузорӣ ва ҳуқуқӣ дар «Мадина», сохтори давлат ва ҷомеаи мадания ҳуқуқӣ ба ҳам рехта, заминаҳои суистиқдони бадҳоҳои он фароҳам мебардад.

Ҳукм – сохтори судӣ ва қазоват. Масъалаи дигаре, ки барои барпоии «Мадина» ҳамчун давлат ва ҷомеаи мадания ҳуқуқӣ зарурӣ мешуморад, мафҳуми «Ҳукм» ба маънои шӯҳи судӣ ва қазовати ҳокимият аст. Сохтори судӣ ва қазоват дар ҷомеаи мавриди назари Тусӣ барои дуруст иҷро намудани мафҳуми қонун дар «Мадина» ба қор гирифта мешавад [3, с.253]. Пас, замоне, ки барои идораи давлат ва ҷомеаи мадания ҳуқуқӣ қонун вазъ шуд бояд ба иҷро гузошта шавад. Дар нигоҳи Насируddини Тусӣ иҷрои ин қонун ниёз ба қудрати қозӣ ва ҳукми он дорад. Зеро, дар сурати набуди ҳукм ва қазоват мафҳуми қонун бемаъно буда, қорқарди он аз байн меравад. Ба ҳамин сабаб, барои пойдор мондани ҷомеа ва давлат ва иҷрои дурусти қонун, ҳукми қозӣ ва шӯҳи судӣ як амри ногузир дар мафҳуми «Мадина» ба ҳисоб меравад.

Динор – сохтори молиявӣ иқтисодӣ. Асли асосии дигаре, ки Насируddини Тусӣ барои бақо ва саломат нигоҳ доштани «Мадина» ҳамчун давлат ва ҷомеаи мадания ҳуқуқӣ ба он ишора дорад, мафҳуми «Динор» ба маънои сохтори молиявӣ ва иқтисодии он аст. Дар ин замина Тусӣ муътақид аст, ки дар «Мадина» ҷиҳати дуруст амал намудани сохтори қонунгузорӣ ва сохтори судии он, таъмини молиявӣ

ва иқтисодӣ амри бисёр зарурӣ ба шумор меравад [3, с.254;]. Зеро, таъмини мановеи мардуми ҷомеа ва пойдор нигоҳ доштани давлат ба сарфи хазинаҳо ниёз дорад, ки ин сохтори молиявӣ иқтисодӣ аз нигоҳи Насируддини Тусӣ ҳамон «Динор» мебошад.

Хоча Насируддини Тусӣ пас аз он, ки пайдоиши давлат ва ҷомеаи мадания ҳукукиро шарҳ дод, ба масъалаи тақсмоти он мегузарад. Тавре, ки гуфта шуд, сохтори идораи давлат ва ҷомеаи мадания ҳукукӣ аз нигоҳи Тусӣ ҳамон мафҳуми «Мадина» аст, ки тамоми рукҳои давлатдорӣ ва сохтору шохҳои ҷомеаи мадания ҳукукиро дар худ ҷой медиҳад. Тусӣ сабӣ менамояд барои таҳаққуқи давлату ҷомеаи мавриди назари худ онро ба «Фозила» ва «Ғайри Фозила» тақсим намояд. Ин мафҳум дар фалсафаи сиёсӣ ва тадвини ҳикмати амалӣ бисёр сахми арзандае дорад. «Шаҳри ормонӣ», «Утопия», «Мадинаи Фозила», «Шаҳри Худо», «Мадинаи Офтоб» иборатҳое ҳастанд, ки дар осори ҳақимон ва файласуфони дигар, монанди Форобӣ ва ғайра ҷиҳати таҳаққуқи давлат ва ҷомеаи мавриди назарашон ба кор гирифта шудааст [5, с.115; 7, с.35-37; 1, с.278;]. Насируддини Тусӣ ҳам давлату ҷомеаи мавриди назари худро ба ҳамин равиш тақсимбандӣ менамояд. Аз нигоҳи Тусӣ инсонҳо ба ду шакл канори якдигарашон ҷамъ мешаванд. Яке иҷтимоъ бар асоси хайру некӣ, ки онро «Мадинаи фозила» меномад. Дигарӣ, иҷтимоъ бар асоси бадӣ, ки онро «Мадинаи ғайрифозила» номгузорӣ менамояд. «Мадинаи Фозила» ба ғайр аз як шакл нест ва тақсимнашаванда мебошад. Аммо, «Мадинаи ғайри-фозила» ба навъҳои гуногун қобили тақсим аст: «Мадинаи Ҷоҳила», «Мадинаи Фосиқа» ва «Мадинаи Золла» [3, с.253-255; 7, с.35-37;].

«Мадинаи Фозила». Хоча Насируддини Тусӣ болотарин низом ва сохтори идораи давлатӣ ва ҷомеаи мадания ҳукукиро «Мадинаи Фозила» меномад. Аз назари Тусӣ сохтор, раис, хусусиятҳо ва аркони «Мадинаи Фозила» вижагиҳои махсус ба худро дорад, ки шарҳи ҳар кадоми онҳо хоҳад омад. Давлати мадди назари Тусӣ дар «Мадинаи Фозила» иҷтимои мардум дар канори якдигар бар сари масъалаҳои некӣ ва хайру салоҳи ҷомеа ва давлат ва аз байн бурдани фасоду бадӣ мебошад [3, с.256;]. Дар «Мадинаи Фозила» итоат аз раиси он, амри зарурӣ ва асосӣ барои мардуми он ба ҳисоб меравад. Тавре, ки агар аҳли «Мадинаи Фозила» аз итоати раиси он саркашӣ намоянд, қувваи ихтилоф, таассуб ва лачочат бар қувваи ақлу хирад ва тафаккуру тadbир ғалаба намуда, ҳар касе дар ин ҳолат иддаои раёсати «Мадина»-ро мекунанд [3, с.255;]. Дар натиҷаи ин ихтилоф, иқтидори «Мадина» коҳиш ёфта, сабаби

заъфу сустӣ дар ҳамаи аркони сохтори давлатии ҷомеаи мадания ҳукукии он мегардад.

Пас аз он, чанд вижагӣ аз хусусиятҳои раиси «Мадина»-ро баён менамояд. Аз нигоҳи Насируддини Тусӣ дар сохтори давлатдорӣ ва ҷомеаи мадания ҳукукии «Мадинаи Фозила», раис бояд дорои вижагӣҳое ҳамчун ботадбир, мутафаккир, донишманд, хирадманд, ботакво, аҳли маънавият ва соҳиби дарки сиёсии хоса бошад [7, с.36; 3, с.256]. Дар назар гирифтани шароити хоси «Мадина» ва тасмим гирифтани дар шароити саҳту душвори ҷомеа низ аз вижагиҳои хоси раиси он ба ҳисоб меравад [3, с.256].

Аркони «Мадинаи Фозила»-и Насируддини Тусӣ барои «Мадинаи Фозила» 5 рукн ва гурӯҳи махсус дар назар мегирад, ки ба сохтани давлату ҷомеаи мадания ва ҳукукӣ машғуланд.

Рукни якум касоне ҳастанд, ки тadbир ва идораи корҳои «Мадина» бар уҳдаи онон аст. Онҳо аҳли фазилат ва ҳикмат буда, бо ақлу хиради худ тасмимгирандаи асосии корҳои ҳокимияти давлату ҷомеа ба ҳисоб мераванд.

Рукни дуюмро гурӯҳе ташкил медиҳанд, ки аҳли фарҳанг ва зиёӣён ном доранд. Вазифаи ин гурӯҳ, даъват намудан, ҷалби назари мардуми одӣ ҷиҳати расидан ба камолу хирадмандӣ ва пайравӣ аз раис ва рукни аввали «Мадина» ба воситаи забону хитоба ва қаламу китоб мебошад.

Рукни сеюм, аҳли адолату девонсолорӣ ва иҷрои он миёни мардум ва давлат мебошанд. Ба таъбири дигар онҳоро метавон аҳли девон ва дабири корҳои ҳокимият номид. Зеро, шуғли асосии онҳо ҳимобу китоби умури «Мадина» ҷӣ аз ҷониби мардум ва ҷӣ аз ҷониби раис ва риояти адолату тасовӣ байни онҳо ба шумор меравад.

Рукни чорум гурӯҳе ҳастанд, ки ба ҳифзу ҳимояи ҳарими аҳли «Мадина» мегардозанд. Вазифаи аслии онҳо муҳофизат аз тамоми аҳлу гурӯҳҳои «Мадина» ва худуду марзҳои он буда, дар ин роҳ ҳамаи шӯҷоату далерии худро ба кор мебаранд.

Рукни панҷумро гурӯҳи таъминкунандагони молиявӣ иқтисодии ҳамаи гурӯҳҳои мавҷуд дар «Мадина»-ро ба уҳда доранд. Яъне, аз маҳалли тичорати «Мадина», молиёт, хирочҳо, саноат ва ғайра ҷиҳати таъмини ҳама намуди масрафҳои «Мадина» дар арсаҳои гуногун масъулияти онҳо махсус мешавад.

Нуктаи қобили тавачҷуҳ он аст, ки ҳар кас аз афроди «Мадина» бихоҳад дар ин гурӯҳҳо фаъолият дошта бошад, бар асоси истеъдоду тавононҳои худ метавонад ба дараҷаҳои болотар худро расонида, дар ҳар қадам аз рукнҳое, ки шоистагашро дошта бошад, ба узвият дарояд [2, с.16-20; 3, с.254-258].

Бинобар ин, аз рукнҳои панҷгонаи мазкур чуни бармеояд, ки «Мадинаи Фозила» бояд дорои бехтарин мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлату ҷомеа бошад, ки бо тадбири тафаккур ва фаҳми амиқ битавонад идораи сиёсии давлату ҷомеаро ба бехтарин ҳолат ба пеш барад. Инчунин, аҳли фарҳангу ҳикмат ва олимону хирадмандони «Мадинаи Фозила» низ бояд дар бехтарин ва болотарин дараҷа қарор дошта бошанд, то масъалаҳои илмию фарҳангии «Мадина» тавассути онҳо ҳалли худро биёбанд. Аҳли адолату девондорӣ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқи «Мадинаи Фозила» ҳам дар ҳифзу нигоҳдорӣ ва риояти ҳуқуқи манфиатҳои давлату ҷомеа бояд болотарин ҳадди талоши худро ба қор баранд. Сармоя ва таъмини молиявӣ иқтисодӣ низ бояд ба худӣ анҷом гирад то ҳам ҳаққи касе дар «Мадинаи Фозила» аз байн наравад ва ҳам шахси дигаре ба камтарин дараҷае натавонад аз сармояву амволи мардум барои манфиатҳои махсуси худ истифода барад.

Мадинаи ҷоҳила он сохтори давлатию ҷомеаи маданияро дар назар дорад, ки аҳли он аз хираду ҳикмат огоҳ набуда, дорои сифати инсонҳои ҷоҳил ҳастанд. Онҳо сирфан ба касби даромад, сарватандузӣ, ба даст овардани лаззатҳо, ғалаба ва бартаригалабӣ ва бекорию саргардонӣ машғул мебошанд. Бар хилофи аҳли «Мадинаи Фозила» онҳо аз пайи талошу пешрафт ва риояти ҳуқуқи манфиатҳои мардум ва миллат набуда, ба ҳамин сабаб Насируddини Тусӣ номи «Мадинаи ҷоҳила»-ро бар онҳо мегузорад [4, с.125; 3, с.257].

«Мадинаи Фосиқа» бар хилофи аҳли «Мадинаи ҷоҳила», ки аз рӯйи ҷаҳлу бесаводӣ роҳи пешрафту саодатмандии давлат ва ҷомеаро намереоянд, балки аҳли «Мадинаи фосиқа» зимни огоҳ будан аз тамоми фазилатҳо ва бартариҳои «Мадинаи Фозила», ба сабаби фисқу фасодшон, ҳеҷ майлу рағбате барои амал намудан ба равишҳои аҳли «Мадинаи Фозила» надоранд. Яъне, зимни огоҳӣ ба ҳамаи масоил, шавқу ҳавасе ба анҷоми онҳо надоранд ва пешрафту инкишофи давлат ва ҷомеаро намереоянд [3, с.258].

«Мадинаи Золла»- аҳли «Мадинаи золла» дар дараҷаи поёнтар аз аҳли «Мадинаи Фосиқа» қарор доранд. Яъне, зимни доро будани ҳамаи вижагиҳои аҳли «Мадинаи Фосиқа», ки ҳеҷ майлу рағбате ба саодатмандии давлат ва ҷомеа надоранд, дигар афроди аҳли давлату ҷомеаро низ аз ин қор боз медорад ва сабӣ мекунад, ки онҳоро низ аз ин роҳ боз дошта, гумроҳашон намеранд. Ба ҳамин сабаб Тусӣ онҳоро аҳли «Мадинаи Золла» яъне, аҳли гумроҳону гумроҳкунандагон номгузорӣ намуд [3, с.258; 4, с.127].

Дар сохтори давлату ҷомеаи маданӣ ва ҳуқуқӣ, бояд ҳамаи мардум талош намеранд, ки ба монанди аҳли «Мадинаи Фозила» амал намуда, набояд монанди бадхоҳон ва гумроҳкунандагони миллату давлат роҳи аҳли «Мадинаи Фосиқа» ва «Мадинаи Золла»-ро дар пеш гиранд.

Адабиёт:

Абу-Насри Форобӣ. Ороу Аҳл Ал-Мадина Ал-Фозила. Тасҳиҳи Сайид Ҷаъфарӣ Сачҷодӣ. – Техрон.: «Тахурӣ», 1361/1990.

Мударрисӣ, М. Саргузашт ва ақидаи фалсафии Хоҷа Насируddини Тусӣ. – Техрон: «Амири Кабир», 1363/1984.

Насируddини Тусӣ. Ахлоқи Носирӣ. Тасҳиҳи Мучтабо Минавӣ. – Техрон: «Хоразмӣ», 1391/2012.

Разавӣ, М. Аҳвол ва осори Хоҷа Насируddини Тусӣ. – Техрон: «Асотир», 1370/1991.

Таботабой, С. Даромади фалсафӣ бар таърихи андешаи сиёсӣ дар Эрон. – Техрон: «Фарҳанги исломӣ», 1368/1997.

Ҳалабӣ, А. Таърихи андешаҳои сиёсӣ дар Эрон ва ҷаҳони Ислом. – Техрон: «Бехбаҳонӣ», 1372/1993.

Хумоӣ, Ҷ. Ҳикмати амалӣ аз назари Хоҷа Насируddини Тусӣ. – Техрон: «Деххудо», 1348/1969.

Кодирзода Сайидмуссо Муҳибулло кандидат юридических наук, Дангаринский государственный университет, доцент кафедры политологии управления государством. E-mail: saidmuso.kodirov@mail.ru

Политическое и правовое учение Ходжа Насируddина Туси

В статье рассматриваются вопросы государственности и права, а также система государственной политики, которые на протяжении веков были проанализированы и исследованы таджикским мыслителем Насируddином Туси с целью информирования своих читателей и будущих поколений о государственном устройстве. С точки зрения Ходжа Насируddина Туси, возникновение государства и цивилизованного и правового человеческого общества осуществляется с различными целями. Собрание людей рядом друг с другом создает общества, главной целью которого является достижение индивидуальных и общественных идеалов. После объяснения возникновения государства и цивилизованного общества Ходжа Насируddин Туси переходит к вопросу о его разделении. Как уже упоминалось, структура государственного управления и гражданское и правовое общество с точки зрения Туси – это то же самое понятие, что и «Мадина», которая включает в

себя все столпы государственности и структуры и ветви гражданского и правового общества.

Ключевые слова: Ходжа Насируддин Туси, государство и гражданское общество, политическое и социальное, правоохранительные органы, добродетели и преимущества, Медина, разум и мудрость, суверенитет государства и общества, высший порядок, судебная структура, законодательная структура, финансово-экономическая структура, решение судьи, судебная власть.

Kadirzoda Sayidmusso Muhibullo - candidate of legal sciences, Dangara State University, acting associate professor of the department of political science and public administration. **E-mail:** saidmusso.kodirov@mail.ru

Political and legal thought of Khoja Nasiruddin Tusi

In this article, the issues of statehood, law, and the system of state policy over the centuries have been

analyzed and reviewed by the Tajik thinker Nasiriddin Tusi in order to inform his readers and future generations about the state system. The emergence of the state and civil society from the perspective of Khoja Nasiruddin Tusi the emergence of the state and civil and legal human society takes place with various goals. The gathering of people together creates societies, the main goal of which is for people to achieve individual and social ideals. After explaining the emergence of the state and the civil and legal society, Khoja Nasiruddin Tusi turns to the issue of its division. As has been said, the structure of state administration and civil and legal society from Tusi's point of view is the same concept as "Madina", which includes all the pillars of statehood and the structures and branches of civil and legal society.

Keywords: Khoja Nasiruddin Tusi, state and civil society, political and social, law enforcement agencies, virtues and advantages, Medina, wisdom, reason, sovereignty of the state and society, the highest order, judicial structure, legislative structure, financial and economic structure, judge's ruling, judicial branch.

СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5. 1. 2 – ПУБЛИЧНО – ПРАВОВЫЕ (ГОСУДАРСТВЕННО – ПРАВОВЫЕ) = ИЛМҲОИ
ОММАВӢ – ХУҚУҚӢ (ДАВЛАТӢ – ХУҚУҚӢ) = PUBLIC – LEGAL (STATE – LEGAL) SCIENCES

ПЕРСПЕКТИВЫ КРИМИНАЛИЗАЦИИ СОЗДАНИЯ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОЙ ПРЕСТУПНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Ширинджонов Фирдавс Изатуллоевич - кандидат юридических наук, Таджикский государственный университет коммерции, и.о. доцент кафедры коммерческого и антикоррупционного права. E-mail: firdavssshr@mail.ru.

Статья посвящена анализу перспектив криминализации создания транснациональных организованных преступных формирований в уголовном законе Республике Таджикистан. Исследуя современные транснациональные преступные формирования, отмечается их высокая организованность, технологичность и адаптивность. Подчеркивая отсутствие законодательного определения транснациональных преступных формирований в национальном законодательстве, предлагается ввести их в Уголовный кодекс Республики Таджикистан, что позволит привести УК РТ в полное соответствие с международным правом и обеспечив более суровое и справедливое наказание.

Ключевые слова: транснациональная преступная организация, криминализация, организованная преступность, международное право, национальное законодательство, преступные объединения, борьба с преступностью, Палермская конвенция

Современные транснациональные преступные формирования представляют собой сложные криминальные объединения, которые характеризуются высокой технологичностью и способностью адаптироваться к глобальным изменениям. В юридической доктрине и международной практике исследуя проблемы рассматриваемых преступных формирований, исследователи, обозначая их, используют различные термины: «транснациональные преступные корпорации» [2,4], «транснациональные организованные преступные группы» [17]. Но наиболее распространённым является понятие «транснациональные преступные организации» [2,8,7,10]. Считаем, что отличия в обозначении ТОПФ имеют только терминологический характер.

Понятие транснациональной преступной организации не определяется в международно-правовых актах, которые определяют преступную группу как организованную, если она состоит из трех или более лиц, существует в течение определенного периода времени и действует совместно с целью совершения

одного или нескольких серьезных преступлений для получения финансовой или иной материальной выгоды [7].

Считаем, что при исследовании ТОПФ первичный анализ понятия «преступная организация» является методологически необходимым, поскольку именно это задает системообразующие критерии идентификации объекта изучения.

Рассматривая проблему законодательного определения преступной организации, считаем, что нельзя признать безупречной его законодательную регламентацию. Действующее законодательство не является надлежащей правовой базой, позволяющей противодействие с рассматриваемым явлением должным образом, так как при неконкретных и нечетких формулировках отдельных норм уголовного закона защитники всегда смогут найти аргументы в пользу того, что преступление совершено не организованной группой, а группой лиц по предварительному сговору.

Согласно ст. 39 УК РТ «Преступным сообществом признается объединение двух или нескольких организованных групп, организовавшихся для совершения тяжких или особо тяжких преступлений, в устойчивую организацию, деятельность которой основывается на разделении между членами сообщества и его структурами функций управления, обеспечения и исполнения преступных целей сообщества» [13]. Однако данное определение не полное и недостаточно четкое, оно не содержит всех признаков преступной организации и преступной группы, и только частично определяет организационные признаки организованных группировок. Обусловлено это недостаточным изучением организованной преступной деятельности, ее форм, форм участия в ней, оснований и пределов ответственности ее участников и т. п.

Также следует отметить отсутствие четкого разграничения «преступной организации» с «преступным сообществом». В юридической доктрине и международной практике понятия «преступная органи-

зация» и «преступное сообщество» иногда дифференцируются [3, с. 336, 11]. В УК РТ эти термины используются как синонимы или имеют размытые границы в ст. 39 УК РТ и 187 УК РТ. Хотя ст. 187 УК РТ определяет преступное сообщество через создание устойчивой группы для совершения тяжких или особо тяжких преступлений. Однако критерии «сплоченности» и «организованности» прописаны недостаточно детально, что создает сложности при квалификации: когда обычная группа соучастников превращается в полноценную преступную организацию. Отсутствие, по нашему мнению, последовательной научной разработки этих понятий, как в криминологии, так и в смежных отраслях юридической науки ведет к различному пониманию этого социального явления, вызывает долговременные споры, где каждый по-своему прав, в зависимости от того, какое содержание он вкладывает в это понятие.

Организованной форме преступности присущи:

- устойчивость означающей наличие тесной связи между лицами, постоянно входящими в ее состав. Устойчивость необходимо понимать, как создание такой организации для длительной преступной деятельности – совершение ее участниками ряда тяжких или особо тяжких преступлений, руководство, или координации преступной деятельности других лиц, обеспечение функционирования, как самой преступной организации, так и других преступных групп в течение длительного времени;

- системность реализуется в таких характеристиках форм преступности: корыстно – насильственный характер, прямая или опосредованная связь их структур в масштабе региона или государства, вида криминальной деятельности (взаимодействие, иерархическая связь, согласованное распределение сфер деятельности, связь конкуренции и противостояния и т.п.);

- масштабность, отличающая ее действий группового характера, локализованных на определенной территории и не имеющих выхода за пределы региона, государства в целом и даже на межгосударственном уровне;

- цель получение имущественной выгоды преступным путем. Это, в свою очередь, определяет и ее направленность, изменчивость, так и мгновенную реакцию, на изменения в экономической, социальной и политической конъюнктуре;

- конспиративность, обеспечение безопасности участников, организованных преступных группировок от привлечения к ответственности. Наряду с особым вниманием к конспирации распространение получило выделение в таких структурах участников с контрразведывательными функциями, разработка сценариев поведения рядовых участников, прини-

мающих на себя ответственность за хранение и ношение оружия, его применение и т.д.

Считаем, что наравне с понятием преступной организации целесообразно введение в УК РТ понятие ТПО для адаптации национального законодательства к современным вызовам и международным стандартам. Четкое определение ТПО позволит эффективно использовать механизмы международного сотрудничества, такие как выдача преступников и правовая помощь. ТПО отличаются распределенной структурой действующих в нескольких странах, что требует особых правил квалификации для привлечения к ответственности организаторов, находящихся за рубежом. Введение термина позволит разграничить внутренние преступные группы и мощные транснациональные синдикаты. Это обеспечит более суровое и справедливое наказание, соответствующее масштабу и общественной опасности их деятельности.

С учетом вышесказанного предлагаем закрепить в УК РТ следующее определение: Транснациональная преступная организация представляет собой специально созданную криминальную структуру, которая имеет признаки ограниченной системы (руководство, распределение полномочий, собственные нормы внутреннего поведения и т.п.), специализирующуюся на преступной деятельности в международном масштабе с целью получения сверхприбылей, достигая данной цели посредством коррупции, силовых и насильственных методов.

Следует отметить, что современные ТПОФ различны по структуре, и занимаются разными видами преступной деятельности, имеют разные масштабы деятельности. Некоторые действуют на глобальном уровне и имеют четко оформленную структуру (колумбийские наркокартели), другие отличаются меньшей масштабностью своих операций, однако большей организационной и гибкостью (триады).

Вместе с тем следует указать, что ответственность за те или иные совершенные преступления ТПОФ будут нести по национальным законам страны, в которой эти преступления были совершены. Поэтому для раскрытия сущности ТПОФ важно определить два аспекта. Во-первых, деятельность определенной преступной группы должна соответствовать признакам, определенным в Палермской конвенции и, во-вторых, суть преступной организации должно быть определено во внутреннем законодательстве страны.

Палермская конвенция определяет, что «организованная преступная группа» означает структурно оформленную группу в составе трех или более лиц, существующую в течение определенного периода времени и действующая согласованно с целью совер-

шения одного или нескольких серьезных преступлений или преступлений, признанных таковыми в соответствии с Конвенцией, с тем чтобы получить, прямо или косвенно, финансовую или иную материальную выгоду» [7]. При этом под определением «структурно оформленная группа» следует понимать группу, которая не была случайно образована для немедленного совершения преступления и в которой не обязательно формально определены роли ее членов, но оно должно иметь непрерывный характер членства или создание развитой структуры.

Устанавливая основания криминализации создания подобных организаций, Палермская конвенция предлагает признать в качестве уголовно наказуемых такие деяния, когда они совершаются намеренно:

а) оба или одно из таких деяний, не относя их к покушению на совершение преступления и независимо от фактического совершения преступного деяния:

и) сговор с одним или несколькими лицами о совершении серьезного преступления, преследующего цель, прямо или косвенно связанную с получением финансовой или иной материальной выгоды, причем, если это предусмотрено внутренним законодательством, также предусматривается фактическое совершение одним из участников сговора любого действия по реализации этого сговора или причастность организованной преступной группы;

ii) деяние любого лица, осознавая или цель и общую преступную деятельность организованной преступной группы, или ее намерения совершить соответствующие преступления, активно участвует в:

а. преступной деятельности организованной преступной группы;

б. других видах деятельности организованной преступной группы, осознавая, что ее участие будет способствовать достижению вышеупомянутой преступной цели;

с. организацию, руководство, пособничество, подстрекательство, содействие или предоставление советов по серьезному преступлению, совершенному с участием организованной преступной группы. Намерение, умысел или цель могут быть установлены по объективным обстоятельствам дела.

Следует отметить, что статье 187 УК РТ не определяет вид преступной организации или его численный состав: это может быть любая преступная организация, созданная с целью совершения тяжких или особо тяжких преступлений. Также нет определение понятия «создание преступной организации». В теории криминологии отсутствует единство мнений относительно дефиниции этого термина. Однако, анализируя определение, мнения ученых можно разделить на две группы. Первая считает, что созда-

ние преступной организации предполагает процесс формирования преступной организации, вторая – придерживается мнения, что этот процесс предполагает процесс формирования и результат – ее деятельность.

Руководство преступной организацией реализуется через механизм рационального упорядочения целенаправленной совместной, комбинированной деятельности, то есть через систему управления. Что касается ТПО под руководством транснациональной преступной организации понимаются отдельные лица или группа лиц, которые контролируют и управляют преступным предприятием, действующим через национальные границы. Структура руководства транснациональной преступной организации может быть разной, но она часто включает в себя ключевые фигуры, которые принимают стратегические решения, координируют преступную деятельность и управляют потоками незаконных товаров или услуг. Участие в преступной организации предполагает согласие, активное содействие или поддержку преступных целей и операций организации. Уровень участия может варьироваться от участия на низком уровне до роли ключевого члена или лидера преступной организации. По нашему мнению, уголовно-правовое содержание категории «участие» необходимо, во-первых, сводить к приобретению статуса члена организации. Во-вторых, участие предполагает, что преступная организация уже существовала до того момента, когда лицо стало его участником. В-третьих, диспозиция указанной статьи имеет несколько разных по содержанию форм объективной стороны, но с одинаковым способом определения признаков через привлечение понятия «участие», в частности участие (приобретение статуса члена организации) в организации и участие в преступлениях, совершаемых такой организацией. На самом деле участие личности в преступной организации как самостоятельная форма объективной стороны состава преступления предусматривает уголовную ответственность безотносительно того, начали ли участники преступной организации совершение конкретных составов преступления.

Участие в преступлениях, совершаемых ТОП, квалифицируется по статье 187 УК РТ. Участие в преступлениях, совершаемых преступной организацией включает все виды соучастия. Вместе с тем, организация преступного сообщества (преступной организации) и создание ТПО являются родственными понятиями, но они относятся к разным сферам и аспектам преступной деятельности, и организация транснациональной преступной организации имеет разную степень общественной опасности. Как

создание преступной организации, так и создание транснациональной преступной организации связаны с незаконной деятельностью, но существуют различия в их масштабах, операциях и целях.

Под преступной организацией обычно понимается группа лиц или организаций, сотрудничающих с целью участия в различной преступной деятельности в пределах определенного географического региона. Деятельность преступной организации может включать незаконный оборот наркотиков, вымогательство, рэкет, отмывание денег и другие формы ОП. Основное внимание часто уделяется местным или региональным преступным предприятиям, и организация может иметь иерархию и структуру, предназначенную для контроля и получения, прибыли от незаконной деятельности в пределах конкретной юрисдикции.

Следует отметить, что А.Л. Репецкая выделяет два основных типа субъектов ТПО: классические преступные структуры с транснациональной сетью филиалов и криминально-государственные образования, использующих противоправные методы для достижения политико-экономических целей [12, 10]. Некоторые авторы оспаривают данную позицию, утверждают, что государства как субъекты международного права не могут рассматриваться в качестве субъектов преступности [4, с. 54].

Однако представляется, что в данном случае имеет место терминологическая неточность относительно субъекта преступления (в уголовно-правовом смысле действительно не может включать государственные образования) и субъекта преступности (в криминологическом понимании), который может охватывать более широкий круг участников, включая институциональные структуры. ТПО участвуют в деятельности, которая может охватывать несколько юрисдикций, часто используя различия в правовых системах и возможностях правоохранительных органов [14]. Их деятельность может включать международный оборот наркотиков, торговлю людьми, киберпреступность, и другие формы преступности, имеющие глобальные последствия. Эти организации зачастую более сложны и адаптируемы, поскольку им приходится преодолевать правовые и культурные различия в разных странах.

Таким образом, степень опасности, которую представляют ТПО отличается от преступной организации, ТПО считаются более опасными из-за их транснационального охвата, участия в создании проблем для противодействия, с которыми учреждаются специальные органы преследования на межгосударственном уровне. Опасность часто усугубляется способностью этих организаций использовать сла-

бости правовых систем и возможностей правоохранительных органов во многих странах.

Считаем, что криминализация создания ТОПФ по нескольким причинам:

- *ТОПФ* используют различия в правовых системах [15, с.58], в возможностях правоохранительных органов в разных странах [16], их деятельность часто выходит за рамки национальной правовой юрисдикции, что усложняет противодействие с ней;

- текущая редакция ст. 39 и ст. 187 УК РТ не выделяет транснациональный характер организованной преступности;

- криминализация создания способствует международному сотрудничеству в сфере противодействия ТОП;

- *ТОПФ* обладают финансовыми и технологическими ресурсами, сопоставимыми с бюджетами небольших государств, криминализация позволяет привлекать к ответственности их лидеров и идеологов, которые управляют транснациональными криминальными процессами;

Также для ТОПФ характерны:

- 1) организованный характер, структурированная система, взаимосвязи с другими социальными и государственными институтами, внутренняя субординация и внутреннее распределение ролей;

- 2) цель сверхприбыль от незаконной операции по перемещению благ через госграницу или людей (торговля людьми, оружием, наркотиками);

- 3) использование новейших информационных технологий, средств коммуникаций и транспорта, при том, что ТПО не исключают из своего арсенала традиционные формы преступной деятельности – убийства, шантаж, коррупцию и т.п.;

- 4) симбиоз «организованной преступности», преступности в сфере высоких технологий с другими, в частности «силовыми» и коррупционными, формами преступной деятельности, обеспечивающих реализацию сложных преступных схем в финансовой, хозяйственной, внешнеторговой деятельности.

Следует отметить, что преступная организация или преступная группа может считаться транснациональной, если:

- 1) она выходит за пределы одного государства, использует преступные связи в других странах для реализации преступных планов;

- 2) ее осуществляют организованные и соответствующим образом структурированные уголовные субъекты, имеющие внешний и внутренний контур преступной коммуникации;

- 3) в ее основе лежит интеллектуальная составляющая, позволяющая совершать преступления в сфере экономики, торговли и финансов в других сферах

общественной жизни на высоком уровне с привлечением передовых информационных технологий, современных транспортных средств, профессионалов, которые по виду своей профессиональной деятельности не принадлежат к преступному миру.

Таким образом, криминализация создания *ТОПФ* актуальна и является важной мерой для решения трудностей создаваемых *ТОПФ* в глобальном масштабе.

В текущей редакции УК РФ многие понятия в контексте данного исследования отдельно не определяются, что затрудняет квалификацию деяний, законодательное закрепление *ТОПФ* позволит перейти от реагирования на отдельные преступления к системному разрушению инфраструктуры ТОП. Поэтому предлагаем внести в УК РФ отдельную статью, в котором разъяснилось бы понятия: «транснациональное преступное сообщество», «транснациональная организованная группа». Введение подобной статьи позволит привести УК РФ в полное соответствие с международным правом, кроме того, четкое разделение между обычной «группой», «организацией» и «сообществом» и их транснациональными их разновидностями необходимо для справедливого назначения наказания в зависимости от степени иерархичности и сплоченности объединения. Введение подобной статьи стало бы положительным этапом в развитии уголовного законодательства, также стало бы показателем того, что за 30 лет произошло развитие и усиление ТОП, что и обусловило произошедшую криминализацию рассматриваемого деяния.

В связи, с чем предлагаем, дополнит УК РФ отдельной статьей в котором криминализировать создание транснационального преступного формирования, его руководство, финансирование или укрывательство его деятельности в следующей редакции:

«Статья 187(1). Организация транснационального преступного формирования»

1. Создание транснациональной организованной группы, транснациональной преступной организации, а равно руководство такой организацией или входящими в него структурными подразделениями для совершения тяжких или особо тяжких преступлений, наказываются...

2. Участие в транснациональной организованной группе или транснациональной преступной организации, -наказывается.....

3. Действия, предусмотренные частями первой или второй настоящей статьи, совершенные лицом с использованием своего служебного положения либо при опасном или особо опасном рецидиве,

-наказываются...»

Литература:

Бабурин В. В., Клебанов Л. Р., Кузнецова О. А. Транснациональные корпорации как субъекты коррупционной преступности // Научный вестник Омской академии МВД России. – 2021. – №4 (83). – С. 334–338.

Биленчук П. Д., Еркенов С. Е., Кофанов А. В. Транснациональная преступность: состояние и трансформация: Учебное пособие. – Киев, 1999. – 272 с.

Берзинь О.А. Юридическая техника формирования понятий «Организованная группа» и «Преступное сообщество (преступная организация)» в уголовном законодательстве России: история и современность // Юридическая техника. 2012. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yuridicheskaya-tehnika-formirovaniya-ponyatiy-organizovannaya-gruppa-i-prestupnoe-soobschestvo-prestupnaya-organizatsiya-v-ugolovnom> (дата обращения: 06.02.2026).

Валеев Д.М. Международно-правовые основы сотрудничества по борьбе с транснациональной организованной преступностью: дис. ... канд. юрид. наук. - Казань, 2016. - С. 54.

Иванов Э. А. Отмывание денег и правовое регулирование борьбы с ним. – М.: Рос. юрид. изд. дом, 1999. - 176 с.

Краснов А.А. Транснациональная преступность: миф и реальность. - М.: МГЮА, 2014. - С. 98.

Конвенция Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности. Принята резолюцией 55/25 Генеральной Ассамблеи от 35 ноября 2000 года.

Мацкевич И.М. Вспомнить все о транснациональных преступных организациях: криминологический очерк / И.М. Мацкевич // Союз криминалистов и криминологов. – 2020. – № 4. – С. 76-102. – DOI 10.31085/2310-8681-2020-4-208-76-102. – EDN UFXRAV.

Пихов, А. Х. А. Основные черты российской модели транснациональных преступных организаций / А.Х.Пихов // Уголовная политика и культура противодействия преступности: Материалы Международной научно-практической конференции. В 2-х томах, Краснодар, 21 сентября 2018 года. Том II. – Краснодар: Федеральное государственное казенное образовательное учреждение высшего профессионального образования "Краснодарский университет МВД Российской Федерации", 2018. – С. 56-61.

Транснациональная организованная преступность: дефиниции и реальность: монография / [Я. А. Аминьева, М. Ю. Буряк, Л. Д. Ерохина и др.]; [отв. ред В. А. Номоконов]. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2001. - 483 с.

Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Часть Общая. Лекции: В 2 т. — М., 1994. — Т. 1.

Репецкая А.Л. Транснациональная организованная преступность: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. - М., 2001.

Уголовный кодекс Республики Таджикистан [действующий кодекс: принят Ахбор Маджлиси Оли РТ от 21.05.1998 г., № 575 от 20.06.2019 г., №1609 // [Электронный ресурс]. ЦБПИ «Адлия» – Режим доступа: <https://adlia.tj/index.fwx> (дата обращения 30.10.2025).

Molly C. Tech-Enabled Global Cybercrime: Exploitation by Transnational Criminal Organizations (TCOS).[e-resource] <https://www.irejournals.com/formatedpaper/1706250.pdf> (дата обращения: 27.02.2026).

Серова Е.Б. Транснациональная организованная преступная группа: криминалистическое понятие и признаки // Криминалист. - 2013. - №1(12). [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/transnatsionalnaya-organizovannaya-prestupnaya-gruppa-kriminalisticheskoe-ponyatie-i-priznaki> С.58(дата обращения: 27.02.2026).

Kleemans, E. R., Soudijn, M. R. J., & Weenink, A. (2010). Situational crime prevention and cross-border crime. [e-resource]. https://doi.org/10.4324/9781843929727.tps://www.researchgate.net/publication/260495302_Situational_crime_prevention_and_cross-border_crime. (дата обращения: 27.02.2026).

Shelley L. Transnational Organized Crime. Journal of International Affairs. 1995. Vol. 48. № 2. P. 33–39.[e-resource]. <https://www.proquest.com/openview/3c2e769db67a3d58434f182e7af0081d/1.pdf?pq-origsite=gscholar&cbl=1820856>, (дата обращения: 27.02.2026).

Sydorenko A. Transnational Actors and International Criminal Law: Study of NGOs' influence on formation of International Criminal Court and its jurisdiction: thesis ... degree of M. A. Masaryk University, Brno, 2010.

Ширинчонов Фирдавс Изатуллоевич - номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон, и.в. дотсенти кафедраи ҳуқуқи тичоратӣ ва зиддикоррупсионӣ. E-mail: firdavsshrr@mail.ru

Дурнамои криминализатсияи ташкили иттиҳоди ҷиноятии фаромиллӣ

Мақола ба таҳлили дурнамои криминализатсияи ташкили иттиҳоди ҷиноятии фаромиллӣ дар қонунгузори ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон

бахшида шудааст. Сатҳи баланди муташаққилӣ, технологӣ ва мутобиқшавии созимонҳои ҷиноятии фаромиллӣ муосир қайд карда мешавад. Монеаҳои муқовимати муассир бар муқобили ҷунин иттиҳоди ҷиноятӣ, ҷойи надоштани мафҳуми иттиҳоди ҷиноятии фаромиллӣ дар санадҳои байналмилалӣ ва таърифҳои гуногуни он истилоҳи дар таълимоти илмӣ ҳисобида мешавад. Бо таъкид ба набудани таърифи қонунгузори ташкили иттиҳоди ҷиноятии фаромиллӣ дар қонунгузори миллий, пешниҳод карда мешавад, ки он ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шавад. Ворид кардани ҷунин модда имкон медиҳад, ки Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қонунгузори байналмилалӣ мутобиқ карда шуда, таҳқиқи ҷазои саҳттар ва одилона таъмин карда шавад.

Калидвожаҳо: ташкилотҳои ҷиноятии фаромиллӣ, криминализатсия, ҷинояткорӣ, муташаққилӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ, қонунгузори миллий, иттиҳодиҳои ҷиноятӣ, муқовимат ба ҷинояткорӣ

Shirindzhonov Firdavs Izatulloevich - Candidate of Legal Sciences, Tajik State University of Commerce, Associate Professor of the Department of Commercial and Anti-Corruption Law. E-mail: firdavsshrr@mail.ru

Prospects for criminalizing the creation of a transnational criminal organization

This article analyzes the prospects for criminalizing the creation of transnational organized criminal groups in the criminal law of the Republic of Tajikistan. Research into modern transnational criminal groups highlights their high level of organization, technological sophistication, and adaptability. The lack of a unified definition of a transnational criminal organization in international documents and the varying definitions of this term in academic doctrine are considered obstacles to effectively combating such organizations. Emphasizing the lack of a statutory definition of transnational criminal groups in national legislation, it is proposed to introduce them into the Criminal Code of the Republic of Tajikistan. The introduction of such an article will bring the Criminal Code of the Republic of Tajikistan into full compliance with international law and ensure harsher and fairer punishment.

Keywords: transnational criminal organization, criminalization, organized crime, international law, national legislation, criminal associations, crime control, Palermo Convention.

ПРОБЛЕМАҲОИ ИСБОТКУНӢ ВА БАҲОДИҲИИ ДАЛЕЛҲО ДАР МУРОФИАИ СУДӢ

Қодирзода Тохир Қамар – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, Сарҳодими илмӣ шӯъбаи масоили назариявии давлат ва ҳуқуқи муосир, E-mail: t.kodirzoda@mail.ru

Дар мақола оид ба мавзӯи исботи мурофиавӣ суҳан рафта, қайд мегардад, ки хангоми исботи далелҳо ва баҳодихии онҳо, бояд ҳама далелҳо ва ҳолатҳои гузашта ва ҳозира, ҳуқуқӣ ва далелӣ эътироф карда шаванд, ки барои ҳалли дурусти парванда аҳамияти муҳим доранд. Ба ибораи дигар, ҳар чизе, ки бояд исбот шавад, бояд ҳамчун мавзӯи исбот эътироф карда шавад ва ин андешаи мавзӯи исбот ва нақши он барои суд ба таркиби воқеии он мусоидат мекунад, ки бидуни тавзеҳи он дуруст истифода бурдани меъёрҳои ҳуқуқӣ ғайриимкон аст. Мафҳуми мавзӯи исбот бо қоидаҳои тақсироти уҳдадорӣ оид ба исбот, инчунин татбиқи ҳуқуқи моддӣ барои баровардани ҳулоса дар бораи ҳуқуқи субъективӣ алоқаманд аст.

Қалидвожаҳо: исботи мурофиавӣ, баҳодихии далелҳо, ҳуқуқӣ ва далелӣ, парванда, тавзеҳ, мавзӯи исбот, татбиқи ҳуқуқи моддӣ, дарки ҳуқуқ, назарияи далелҳо.

Таҷрибаи таърихӣ назарияи ҳуқуқи исботкунӣ ва баҳодихии далелҳо, бо дарназардошти сатҳи кунунии рушди ҷомеа, давлат ва ҳуқуқ фаҳмиши илмиро талаб мекунад. Мақсаде, ки дар натиҷаи ин кор бояд ба даст ояд, фароҳам овардани шароитест, ки барои ҳарчӣ бештар ба суд кашидани гунаҳгӯрон ва сафед кардани бегуноҳон имконпазир гардад.

Илова бар ин, қонуни ҷиноятӣ набояд ба чунин вазъият роҳ диҳад, ки хангоми баҳодихии кирдори ҷиноятӣ, омилҳои инфиродӣ бартарӣ дода шавад, амалҳои ҷинояткоронаи гунаҳгӯ, ки суд аз номи давлат эълон кардааст. Аммо бо танзими мавҷудаи ҳуқуқи мурофиаи ҷиноятӣ таҳассуси нодурусти ҳуқуқӣ аз ҷониби мақомоти тафтишоти пешакӣ ба кирдорҳои мушаххас ба беадолатӣ ва нобаробарии қонунӣ оварда мерасонад.

Баъзе муаллифон қӯшиш кардаанд, ки мафҳуми муқарраргардидаи мавзӯи исботро ҳамчун маҷмуи далелҳои ҳуқуқҳои дорои аҳамияти моҳиятӣ, барои ҳулосаи дуруст дар бораи ҳуқуқи уҳдадорӣ тарафҳо ва дигар шахсонӣ ишғироккунандаи парванда аз нав дида бароянд. Новитский В.А., чунин мешуморад, ки нисбат ба мавзӯи исбот, бори

исбот ва сарчашмаҳои таппаққули мавзӯи исбот як равиши муайяни умумии назариявӣ вучуд дорад. Хангоми таҳияи ин андеша муаллиф менависад, ки мавзӯи исбот дар ҳақиқати субъекти исбот дар ду ҷанба вучуд дорад, аз ҷумла: мулоҳизаҳои умумӣ; мулоҳизаҳои алоҳида - як қатор ҳолатҳои, ки мулоҳизаҳои умумиро таппаққули медиҳанд [11, 584 с.].

Гарчанде Новитский В.А. чунин мешуморад, ки исботкуниро саҳеҳ кардан лозим аст, вале барои ошкор кардани навоҳарии тақлифҳои худ ва ғайриқонунии амалии онҳо далелҳои боварибахш намеоварад.

Ба ақидаи Фаткуллина Ф.Н., ҳама гуна ҳолат, ки бояд дар мурофиаи судӣ дарк карда шавад, ба мавзӯи исботи парванда дохил карда мешавад, зеро ҳар як далел бояд аз ҷониби мақомоти тафтишотӣ ва судӣ бо тартиби муқаррарнамудаи қонун маълум ва тасдиқ карда шавад. Мавзӯи исботи мурофиавӣ бояд ҳама далелҳо ва ҳолатҳои гузашта ва ҳозира, ҳуқуқӣ ва далелӣ эътироф карда шаванд, ки барои ҳалли дурусти парванда аҳамияти муҳим доранд [14]. Ба ибораи дигар, ҳар чизе, ки бояд исбот шавад, бояд ҳамчун мавзӯи исбот эътироф карда шавад.

Масалан, мақомоти тафтиши пешакӣ ба М.М. чунин айб эълон кардаанд, ки ӯ рӯзи 15 сентябри соли 2001 тахминан соати 16-00 дар назди бозор аз киси С.И. ба миқдори 100 доллари америкоӣ ва 200 сомониро ба таври ошкоро тасарруф намуда, аз ҷойи ҳодиса ғайб задааст. Дар рафти мурофиаи судӣ муқаррар гардидааст, ки хангоми ба парвандаи мазкур гузаронидани тафтишоти пешакӣ аз ҷониби мақомоти тафтишоти пешакӣ талаботи қонуни мурофиавӣ вайрон карда шудааст.

Бо қарори муфаттиш қисми маводҳои парвандаи ҷиноятӣ нисбати М.М. мувофиқи банди 2 моддаи 209 ҚМҶ Қумҳурии Тоҷикистон бо сабаби исбот нашудани гуноҳи ӯ қатъ карда шуда, бо қарор аз 23 ноябри соли 2001 бинабар муқаррар карда нашудани шахсе, ки бояд ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашада шавад, истиснооти парвандаи мазкур боздошта шудааст.

Вале баъдан мақомоти тафтиши пешакӣ бо қарор аз 15 майи соли 2002 ба М.М. бо моддаи 248 қ.4

банди «б» КЧ Ҷумҳурии Тоҷикистон айб эълон карда, парвандаи ҷиноятӣ бо ҳулосаи айбдорӣ ба суд пешниҳод карда шудааст. Ҳол он ки бо қарори дар боло зикргардида парвандаи ҷиноятӣ нисбати М.М. бинобар исбот нашудани гуноҳаш қатъ карда шуда буд.

Бо ин амал аз ҷониби мақомоти тафтишоти пешакӣ талаботи банди 10 қисми 1 моддаи 5 КМЧ Ҷумҳурии Тоҷикистон вайрон карда шудааст, ки мувофиқи он нисбати шахсе, ки дар бораи вай қарори бекор карданашудаи муфаттиш дар хусуси қатъ кардани қор оид ба ҳуди ҳамон айбдорӣ мавҷуд бошад, парвандаи ҷиноятӣ оғоз карда намешавад ва парвандаи оғоз кардашуда қатъ карда мешавад.

Бинобар ин, бо назардошти ҳолатҳои зикршуда ва дигар норасоӣҳое, ки дар рафти мурофиаи судӣ муайян гардидаанд, бо таъинот аз 1 августи соли 2002 парвандаи мазкур барои гузаронидани тафтишоти иловагӣ баргардонидида шудааст [10].

Ё мисоли дигар. Ҷунин вайронкунии ҷиддии қонуни мурофиавии ҷиноятӣ аз тарафи мақомоти тафтишоти пешакӣ оид ба парвандаи ҷиноятӣ нисбати М.М. бо моддаҳои 201 қ.2, 289 қ.2 ва 32 қ.3, 289 қ.3 КЧ Ҷумҳурии Тоҷикистон низ роҳ дода шудааст, ки дар натиҷа бо таъиноти суд он ба тафтишоти иловагӣ баргардонидида шудааст. Ҷунонҷӣ, дар рафти баррасии парвандаи зикршуда дар мурофиаи судӣ муқаррар карда шудааст, ки миллати М.М. дигар буда, забони тоҷикиро наметонад, вале дар рафти тафтишоти пешакӣ ӯ бо тарҷумон таъмин карда нашуда, ҳаракатҳои тафтишотӣ бе иштироки тарҷумон гузаронида шудаанд.

Бо ин амал аз ҷониби мақомоти тафтишоти пешакӣ талаботи банди 10 қисми 1 моддаи 5 КМЧ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври ҷиддӣ вайрон карда шудааст, ки мувофиқи он дар ҳақи шахсе, ки дар бораи вай қарори бекор карданашудаи муфаттиш дар хусуси қатъ кардани қор оид ба ҳуди ҳамон айбдорӣ мавҷуд бошад, парвандаи ҷиноятӣ оғоз карда намешавад ва парвандаи оғоз кардашуда қатъ карда мешавад.

Бинобар ин, бо назардошти ҳолатҳои зикршуда ва дигар норасоӣҳое, ки дар рафти мурофиаи судӣ муайян гардидаанд, бо таъиноти аз 1 августи соли 2002 парвандаи мазкур барои гузаронидани тафтишоти иловагӣ баргардонидида шудааст [9].

Решетникова И.В. менависад, ки мавзуи исбот маҷмуи ҳолатҳои дорои хусусияти моддӣ ва мурофиавӣ мебошад, ки барои ҳалли дурусти парвандаи судӣ муқаррар шудааст [12].

Ба фикри мо, бо нуқтаи назари баёншуда розӣ шуда наметавонем. Зеро мавзуи исбот категорияи махсуси мурофиавӣ мебошад. Ба он ҳолатҳое дохил мешаванд, ки аҳамияти моддиро мурофиавӣ доранд, ҳолатҳоеро дар бар мегиранд, ки бе равшан намудани онҳо моҳиятан дуруст ҳал намудани парванда ва татбиқи меъёри ҳуқуқи моддӣ имконнопазир аст.

Ҳолати асосиаш он аст, ки мафҳуми мавзуи исбот бо қоидаҳои тақсимои уҳдадорӣҳо оид ба исбот, инчунин татбиқи ҳуқуқи моддӣ барои баровардани ҳулоса дар бораи ҳуқуқи субъективӣ алоқаманд аст. Ин андешаи мавзуи исбот ва нақши он барои ҷалби тавачҷуҳи суд ба таркиби воқеи он мусоидат мекунад, ки бидуни тавзеҳи он дуруст истифода бурдани меъёри ҳуқуқи моддӣ ғайриимкон аст. Мавзуи исбот уҳдадорӣи тарафҳоро оид ба пешниҳоди далелҳо мувофиқи ҳолатҳое, ки ҳар як тараф бояд исбот кунад, муайян менамояд.

Дуруст муайян кардани мавзуи исбот дар парвандаи судӣ маънои додани роҳ ва самти дурусти тамоми раванди исботро дорад.

Дар мурофиаи судии маданӣ таълимот дар бораи мавзуи исбот бо мавзуи тақсими уҳдадорӣҳо оид ба исбот алоқаманд аст, бинобар ин мавзуи исбот якҷоя бо таълимоти даъво, асоси он ва радди даъво (норозигӣ) баррасӣ мешавад [13].

Эътироф мешавад, ки мавзуи исботи парвандаи мадания дорои хусусияти даъвогӣ ду манбаи ташаккул дорад: асоси даъво ва норозигӣ ба даъво; гипотеза ва диспозитсияи меъёр ва ё як қатор меъёрҳои ҳуқуқи моддӣ, ки татбиқ карда мешаванд. Дар ин ҷо асоси даъво мавқеи ҳалқунанда дорад.

Ба андешаи мо, ин тарз ба равшанӣ ниёз дорад. Ба мавзуи исбот ҳама далелҳое дохил мешаванд, ки аҳамияти ҳуқуқӣ доранд, ҳатто агар даъвогар ва ҷавобгар ба онҳо истинод накарда бошанд ҳам. Дар ин маврид дурусттар аст гуем, ки мавзуи исбот дар асоси меъёри ҳуқуқи моддӣ, ки суд татбиқ менамояд, муайян карда мешавад [7,5].

Мавзуи исботро ҳамчун категорияи қонуни далелӣ нисбат ба ҳама мурофиаҳои судӣ абстрактӣ баррасӣ кардан мумкин нест. Кодексҳои мурофиавии ҚТ навъҳои мурофиаи судиро муайян кардаанд. Кодекси мурофиавии мадания ҚТ, масалан, дар бобҳои КМ ҚТ: Боби 11. Мурофиаи фармонӣ, Боби 12. Мурофиаи даъвогӣ, Боби 22. Мурофиаи ғоибона, Боби 23. Парвандахое, ки аз муносибатҳои ҳуқуқии омма бармеоянд, Боби 24. Мурофиа оид ба парвандаҳо дар бораи мавриди баҳс қарор додани қарор, амали (беамалии) мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти

худидоракунии маҳаллӣ, шахсони мансабдор ва хизматчиёни давлатӣ, Боби 25. Мурофиа оид ба парвандаҳо дар бораи ҳифзи ҳуқуқи интиҳоботӣ, ва ҳуқуқи иштироки шахрвандони ҚТ дар раъйпурсӣ. Зерфасли 4. Мурофияи махсус, бобҳои 27-38 ва ғайраҳо мебошанд [6].

Ҳаҷми далелҳое, ки бояд барои ҳар як намуди мурофияи судӣ исбот карда шаванд, ба таври кулӣ фарқ мекунад. Сарчашмаҳои ташаккули мавзӯи исбот низ гуногун буда, муҳимтар аз ҳама, нақши суд ва дараҷаи ғайриқонунии он дар ҷамъоварии далелҳое, ки далелҳои предмети исботро асоснок мекунад, гуногунанд.

Таърихи мафҳуми субъекти исбот ҳамчун таркиби воқеии муносибатҳои ҳуқуқӣ буда, дар робита ба парвандаҳои даъвогӣ, яъне мурофияи баҳссталаб, ки дар он принсипи баҳсу мунозира ба андозаи пурра татбиқ мешавад.

Адабиёти ҳуқуқӣ ба он чизе, ки предмети исбот чист, ҷавоби раднопазир дода наметавонад. Қонуни мурофиявии маданӣ ин мафҳумро умуман истифода намекунад. Тасниф кардани пешниҳоди далелҳое, ки предмети исботро ташкил медиҳанд, низ боиси баҳс мегардад. Пеш аз ҳама бояд қайд кард, ки далелҳои судӣ ва тамоми ҷараёни исбот ба муқаррар намудани ҳолатҳое нигаронида шудаанд, ки аз ҷиҳати аҳамияти моддӣ мурофиявии худ якхела нестанд.

Дар асоси гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки коркарди илмӣ назарияи ҳуқуқӣ далелӣ ва таҳкими ҳуқуқии ҳулосаву пешниҳодҳои илмӣ на танҳо барои баланд бардоштани дониши назариявӣ ва дараҷаи таҳассусии касбии субъектоне, ки дар ҳуқуқатбиқкунӣ ширкат меварзанд, таъсири мусбӣ расонида, ба таҳкими адолати судӣ дар мурофияҳои судӣ мусоидат менамояд. Дар баробари ин назарияҳо новобаста аз ҳамдигар ба вучуд омадаанд, ки дар ҳаёти ҳуқуқӣ, на сунӣ, ки пайдо шудани табиӣ онҳоро исбот мекунад. Аммо дар рафти инкишофи минбаъда назарияи умумии ҳуқуқӣ далелӣ, бояд як қисми назарияи умумии ҳуқуқӣ мурофиявӣ гардад.

Ҳамин ҳолатро бояд қайд намуд, ки аз тарафи Абдуллоев Н.А. китоби (Ҳуқуқи мурофияи ҷиноятии советӣ, қ.1 ва қ.2) ба забони тоҷикӣ навишта шудааст, ки дар қисми 1-уми он боби махсус ба масъалаи назарияи далелҳо ва ба таври алоҳида таълимот дар бораи далелҳо бахшида шудааст. [1]

Доир ба масъалаҳои назариявии исбот ва далелҳо оид ба мурофияи ҷиноятӣ дар даврони соҳибхотирӣ Маҳмудов И.Т. [8, с.42-51], Арипов А. [4], Абдуллоев П.С., Ҷалолов Х.Ғ. [2] ва дигарон ба таври ҷудогона мавриди таҳқиқ қарор додаанд, ки дар

раванди назарияи далел ва исбот дар мурофияи ҷиноятӣ нақши худро доранд.

Назарияи далелҳо дар мурофияи ҷиноятӣ, дар асарҳои ин олимон қайд карда шудааст, ки назарияи далелҳо пеш аз ҳама илм дар бораи далелҳо ва исботкунӣ мебошад. Назарияи далелҳо танҳо ба хусусиятҳои шаклии далелҳо, ки аз қонунгузорӣ бармеоянд, маҳдуд намегарданд.

Аз ин рӯ, моҳияти далелҳоро аз рӯи андешаҳо ва ақидаҳои илмӣ мавриди омӯзиш қарор медиҳанд ва барои тарзҳои нави исботкунӣ ҳолатҳои қор, шаклҳои ҷамъоварӣ ва истифодаи далелҳо пешниҳодҳо карда мешаванд ва назарияи далелҳо-қисми илмҳои мурофиявӣ мебошад.

Ба ақидаи А.В. Аверин, он даркнамоиро дар раванди тафтиши пешакӣ ва муҳокимаи судӣ ҳамчун ғайриқонунии суд, прокурор, муфаттиш, таҳқиқбаранда ва дигар субъектҳои ҳуқуқҳои мурофиявӣ меомӯзад, ки онҳо мунтазам барои ҳал намудани масъалаҳое, ки оё дар ҳалли баҳси тарафҳо, кадоме аз онҳо далелҳоро пешниҳод намудаанд, ки вачҳҳои онҳоро дар суд исбот мекунад ва ба манфиати онҳо санади судӣ қабул карда мешавад ва ё дар мурофияи ҷиноятӣ бошад, ҷиноят содир шудааст ё не, ки дар содирнамоии он гунаҳгор мебошад, ба шахси гунаҳгор бояд қадом ҷазо татбиқ карда шавад, ҳаракат менамоянд [3].

Ҳамин тавр, назарияи ҳуқуқӣ исботкунӣ ин маҷмӯи қоидаҳо, принсипҳо ва методологияест, ки асосҳои қонунии исботи далелҳоро дар ҷараёни ҳалли масъалаҳои ҳуқуқӣ муайян мекунад. Он мафҳумҳо ва равандҳои асосии ба даст овардани далелҳо, арзёбии онҳо ва истифодаи онҳоро барои қабули санадҳои судӣ ва ҳуқуқиро дарбар мегирад. Назарияи ҳуқуқӣ исботкунӣ аз унсурҳои асосии зерин иборат мебошад: -мафҳуми далелҳо (исбот): далелҳо ин маълумотҳое мебошанд, ки воқеияти як ҳодиса ё амалиётро тасдиқ ё рад мекунад ва барои ҳалли масъалаҳои ҳуқуқӣ истифода мешаванд; - манбаъҳои исбот: ба инҳо баёноти тарафҳо, нишондоди шохидон, ҳуҷжатҳо, далелҳои шайъӣ, ҳулосаҳои таҳлиси ва дигар шаклҳои манбаъҳои исботкунӣ дохил мешаванд; - принсипҳои исбот: принсипҳои асосӣ ин объективият, қонунӣ, бозғаймодии далелҳо, ҷозиб, дахлдорӣ ва шаффофият мебошанд; - тақсими гаронии исбот: дар бисёр низомҳои ҳуқуқӣ муайян кардани он, ки қадом тараф бояд далелҳои худро пешниҳод кунад ва уҳдадории исботи дурустии онҳоро бар дӯш дорад, муҳим аст. - арзёбии далелҳо: арзёбӣ асосан аз рӯи принсипҳои ҳақиқати объективӣ, далелнокӣ ва қонунӣ анҷом дода мешавад, - раванди исботкунӣ:

чараёни чамъоварӣ, сабт, арзёбӣ ва пешниҳоди далелҳо дар мурофияи судӣ ва дигар равандҳои ҳуқуқӣ мебошад.

Дар маҷмӯъ, назарияи ҳуқуқи исботкунӣ ва баҳодиҳии далелҳо ҳамчун як қисмати муҳими илми ҳуқуқӣ барои таъмини адолати судӣ ва ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои тарафҳо хизмат мекунад.

Адабиёт:

Абдуллаев, Н.А. Ҳуқуқи мурофияи ҷиноятӣ советӣ. Қ.1–Душанбе, [Матн] 1979, Абдуллаев Н.А. Ҳуқуқи мурофияи ҷиноятӣ советӣ. Қ.2.–Душанбе, 1985.

Абдуллоев, П.С., Ҷалолов, Х.Ғ. Назарияи далелҳо дар мурофияи ҷиноятӣ: васоити таълимӣ. [Матн] / П.С. Абдуллоев, Х.Ғ. Ҷалолов. – Душанбе: «Нашри мубориз», 2021. – 248 с.

Аверин, А.В. Правоприменительная деятельность суда и формирование научно-правового сознания судей: Проблемы теории и практики [Текст] / А.В. Аверин / Под ред. Байтина М.И. – Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Сарат. гос. акад. Права», 2003. – 305 с.

Арипов, А.Л. Деятельность следователя по собиранию и проверке доказательств на предварительном следствии: по законодательству Республики Таджикистан [Текст]: диссертация... канд.юр. наук: 12.00.09. / А.Л. Арипов. – М., 2011. – 228 с.

Бобочонов, И.Х. (Бобочонзода И.Х.) Тафсири Кодекси мурофиявии граҷдани Чумхурии Тоҷикистон. [Матн] / И.Х. Бобочонов. – Душанбе: "ЭР-граф," 2014. – С. 19–20, 37–46, 238–350, 375–380, 622–645, 670–677;

Кодекси мурофиявии маданияи Чумхурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2008, таҳти №341, Кодекси мурофиявии ҷиноятӣ Чумхурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2009, таҳти №564. // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шақли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2025).

Кодирзода, Т.Қ. Шуури ҳуқуқи судяҳо. Монография. [Матн] / Т.Қ. Кодирзода. – Душанбе: "ЭР-граф". 2023. – 320 с.

Маҳмудов, И.Т. Нақши прокурор дар исботкунӣ // Нақши Конституция дар инкишофи соҳаҳои ҳуқуқ дар Чумхурии Тоҷикистон [Матн] / И.Т. Маҳмудов // Маводҳои конференсияи илмӣ-назариявӣ. – 2012. – С.42–51.

Нашрияи Суди Олии Чумхурии Тоҷикистон. №1, январ - март 2008.

Нашрияи Суди Олии Чумхурии Тоҷикистон. №1-2, 2004, Нашрияи Суди Олии Чумхурии Тоҷикистон. №1, январ - март 2008.

Новицкий, В.А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения. Монография / Новицкий В.А. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2002. – 584 с.

Решетникова, И.В. Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве [Текст] / И.В. Решетникова. – М.: Норма, 2000. – 288 с.

Смышляев, Л.П. Предмет доказывания и распределение обязанностей подоказыванию в советском гражданском процессе. [Текст] / Л.П. Смышляев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 47 с.

Фаткуллин, Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания [Текст] / Ф.Н. Фаткуллин. 2-е изд. – Казань: Казанский госуниверситет, 1976. – 206 с.

Кодирзода Тохир Камар – доктор юридических наук, Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, главный научный сотрудник отдела теоретических проблем современного государства и права. Электронная почта: t.Kodirzoda@mail.ru

Проблемы доказывания и оценки доказательств в судебных процессах

В статье рассматривается вопрос процессуального доказывания, отмечается, что при доказывании и оценке доказательств необходимо учитывать все прошлые и настоящие, юридические и фактические факты и обстоятельства, имеющие большое значение для правильного разрешения дела. Иными словами, все, что необходимо доказать, должно быть признано предметом доказывания, и эта идея предмета доказывания и его роли для суда способствует его фактическому формированию, без уточнения которого невозможно правильно применять правовые нормы. Понятие предмета доказывания связано с правилами распределения обязанностей по доказыванию, а также с применением материального права для вынесения заключений о субъективных правах.

Ключевые слова: процессуальное доказательство, оценка доказательств, юридическое и доказательное, дело, объяснение, тема доказательства, реализация материального права, понимание права, теория доказательств.

Kodirzoda Tohir Kamar – Doctor of Law, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Chief Researcher of the Department of Theoretical

**The problem of proof and evaluation of evidence in legal
proceedings**

The article examines the issue of procedural evidence, noting that when proving and evaluating evidence, it is necessary to take into account all past and present, legal and factual facts and circumstances that are of great importance for the proper resolution of the case. In other words, everything that needs to be proved must be

recognized as the subject of proof, and this idea of the subject of proof and its role for the court contributes to its actual formation, without clarifying which it is impossible to correctly apply legal norms. The concept of the subject of proof is related to the rules for the allocation of evidentiary duties, as well as the application of substantive law to draw conclusions about subjective rights.

Keywords: procedural evidence, evaluation of evidence, legal and evidentiary, case, explanation, topic of evidence, implementation of substantive law, understanding of law, theory of evidence.

МАСЪАЛАҲОИ ТАКМИЛИ ҚОНУНГУЗОРИИ МУРОФИАВИИ ҶИНОЯТӢ ДАР САМТИ МУБОРИЗА БО ҶИНОЯТКОРӢ ДАР МИЁНИ ЗАНОН

Гулзода Начиба Абдулмачид - номзади илмҳои педагогӣ, Донишгоҳи давлатии Данғара, дотсенти кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия. **E-mail:** gulzoda_8@mail.ru

Муаллиф дар мақола масъалаи тақмили қонунгузори мурофиаи ҷиноятӣ дар самти ҷинояткорӣ миёни занонро мавриди таҳлили илмӣ қарор медиҳад. Омилҳои иҷтимоӣ, раванӣ ва иқтисодии афзоиши ҷинояткорӣ миёни занон баррасӣ шуда, мушкilotи қонунгузори амалкунанда муайян карда мешавад. Бо истинод ба таҷрибаи миллӣ ва байналмилалӣ зарурати тақмили меъёрҳои мурофиаи ҷиноятӣ, таҳкими механизмҳои пешгирӣ ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии занон пешниҳод карда мешавад. Ҷинояткории занон ба амнияти ҷомеа, устувории оила ва тарбияи фарзандон таъсири ҷиддӣ мерасонад. Барои пешгирӣ аз ҷинояти тақрорӣ, колонияҳои ислоҳии занона бояд на танҳо маҳбӯсонро нигоҳ доранд, балки фаъолияти онҳо бахри ислоҳ, таълим, меҳнат ва мутобиқсавии иҷтимоии онҳо равона карда шавад. Барномаҳо бояд хусусияти инфиродӣ дошта, эҳтиёҷоти психофизиологӣ ва иҷтимоии занонро ба инобат гиранд. Хулосаи мақола бар он аст, ки тақмили қонунгузорӣ ва ташаққули сиёсати иҷтимоӣ метавонад ба коҳиши ҷинояткорӣ ва ҷимояи ҳуқуқи занон мусоидат намояд.

Калидвожаҳо: зан, колонияи ислоҳӣ, пешгирии ҷиноят, ислоҳ, иҷтимоишавӣ, меҳнат, таълим, қонунгузори мурофиаи ҷиноятӣ, занон, ҷинояткорӣ, пешгирӣ, тақмили қонун, маърифати ҳуқуқӣ, ҷимояи ҳуқуқӣ

Ҷинояткорӣ дар миёни занон як падидаи мураккаб ва бисёрҷанба мебошад, ки бо омилҳои иҷтимоӣ, раванӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ алоқаманд аст. Дар солҳои охир дар Тоҷикистон ва дигар аз кишварҳои ҷаҳон сатҳи ҷинояткорӣ миёни занон назар ба гузашта тағйир ёфта, шаклҳои нави ҷиноятҳои иҷтимоӣ ва иқтисодиро дарбар мегирад. Ҳолатҳои ҷинояткорӣ, ки бо занон алоқаманданд, на танҳо ба амният ва тартиботи ҷамъиятӣ таҳдид мекунанд, балки ба ташаққули оила, ба фаъолияти иҷтимоӣ ва рушди ҷомеа таъсири манфӣ мерасонанд.

Қонунгузори мурофиаи ҷиноятӣ ҳамчун воситаи асосии танзимкунандаи раванди ҷиноятӣ ва таъмини

адолат нақши муҳим мебозад. Бо вучуди рушди қонунҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳлил нишон медиҳад, ки дар самти пешгирӣ, муайян ва таҳти назар гирифтани ҷинояткорӣ дар миёни занон нуқсонҳо ва камбудҳои мавҷуданд. Ин масъала на танҳо ба тақмили механизмҳои ҳуқуқӣ, балки ба таҳкими маърифати ҳуқуқии занон ва баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ низ алоқаманд аст [31, с. 120].

Мақсади мақола таҳлили вазъияти ҷинояткорӣ дар миёни занон ва омӯзиши имкониятҳои тақмили қонунгузори мурофиаи ҷиноятӣ барои пешгирӣ ва кам кардани он мебошад.

Вазифаҳои мақола иборатанд аз:

-омӯзиши сабабҳо ва омилҳои иҷтимоӣ ва раванӣ ҷинояткорӣ миёни занон;

-таҳлили қонунгузори мурофиаи ҷиноятӣ ва муайян кардани нуқсонҳои он;

-пешниҳод намудани роҳҳо ва механизмҳои тақмил барои самаранокӣ ва адолатнокии мурофиа.

Дар асоси натиҷаҳои таҳлил ва муқоиса бо меъёрҳои байналмилалӣ, муаллифи мақола кӯшиш мекунад пешниҳодҳои амалӣ барои тақмили қонунгузорӣ ва тақвияти самаранокии мубориза бо ҷинояткорӣ дар миёни занон пешниҳод намояд.

Ҷинояткорӣ дар миёни занон яке аз масъалаҳои ҷиддии иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ мебошад, ки на танҳо ба ҳаёти оилаҳо, балки ба устувории ҷомеа ва рушди иқтисодиву иҷтимоии давлат таъсири манфӣ мерасонад. Омори расмӣ ва таҳлили ҳолатҳои судӣ нишон медиҳанд, ки занон дар содир кардани ҷиноятҳо ҳамеша дар коҳиш ё афзоиши муайян набуда, балки шаклҳои ҷиноят низ тағйир меёбанд. Масалан, дар солҳои охир ҷиноятҳои иқтисодӣ, муомилоти ғайриқонунӣ бо маблағ ва молу мулк, инчунин ҷиноятҳои алоқаманд ба ҳуқуқи шахс нисбат ба занон бештар мушоҳида мешаванд [10, с. 104].

Вазифаҳои асосие, ки дар назди низоми пешгирии ҷинояткории занон қарор доранд, инҳо мебошанд: тақмили механизми муқовимат бо ҷинояткории занон; ҷамоҳанг сохтани фаъолияти ташкилотҳои ҷамъиятӣ дар самти таъбиқӣ чораҳои пешгирии

чинояткории занон; ба роҳ мондани оморӣ чинояткории занон баҳри пешгӯии чинояткории занон ва ошкорсозии тамоюлҳои зиёдшавӣ ва поин рафтани сатҳи он; истифодаи таҷрибаи хоричӣ ва байналмилалӣ дар ин самт.

Дар самти пешгирии чинояткорӣ ғайр аз тадбирҳои умумичтимоӣ ва махсусан криминологӣ, чораҳои фардии пешгирии чинояткориро ҷудо менамоянд. Хусусияти чораҳои фардӣ оид ба пешгирии чинояткории занон бо самти тавачҷуҳи онҳо ба шуури шахси мушаххас вобаста аст [22].

Байни муваққидон оид ба муайян кардани мафҳуми чораҳои фардии пешгирии чинояткорӣ якҷанд нуктаи назар ҷой доранд. Ҳамин тавр Ю.Д. Блювштейн чораҳои фардӣ гуфта, маҷмуи чораҳои ба ҳам алоқаманди тарбиявӣ ва дигари таъсиррасониро мефаҳмад, ки нисбат ба шахс бо мақсади таҳияи монеа нисбат ба ӯ барои пешгирии содир намудани чиноятҳо таъбиқ карда мешаванд [7, с. 98]. А.И. Долгова чораҳои фардии пешгирии чинояткориро ҳамчун фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ғайридавлатӣ, ташкилотҳо ва намоёндогони онҳо оид ба муайян намудани шахсоне, ки тибқи маълумоти объективии муқарраргардидаи содир намудани чиноятҳо ва расонидани таъсири мусбати ислоҳ ба онҳо ва муҳити зисти онҳоро интизор шудан мумкин аст, муайян менамояд.

Таъбиқи чораҳои фардии чинояткорӣ фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ҷамъият оид ба ошкор намудани шахсоне, ки рафторашон майли содир намудани чиноятро нишон медиҳад ва ба онҳо равона кардани чораҳои пешгирикунандаи тарбиявӣ буда, бо мақсади рафъ ё бартараф намудани сабабҳо ва шароити мушаххаси чиноят амалӣ карда мешавад. Инчунин муаллифони чораҳои фардии пешгирии чинояткориро ҳамчун низомии мақсаднок, ки бо талаботи педагогӣ ташкил карда шуда, таъсири тарбиявӣ ба ҳиссиёт, шуур ва иродаи шахси майли чиноятдошта, бо мақсади аз байн бурдан, бартараф намудани ҳислатҳои манфӣ ӯ ва ҳамзамон ташаккул додани ҳислатҳои мусбат, стереотипҳо ва одатҳои рафтори қонунӣ муайян мекунанд [1, с. 88].

Масъалаи омилҳои чинояткорӣ яке аз масъалаҳои мураккабтарин ва баҳснок дар илми ҳуқуқи чиноятӣ муосир боқӣ мемонад. Дар давоми солҳои зиёд дар омӯзиши ин мушкилот натиҷаҳои назаррас ба даст оварда шудаанд: омилҳои асосии чинояткорӣ муайян карда шуданд, таснифоти онҳо таҳия карда шуд, моделҳои назариявии сабабҳои рафтори чиноятӣ низ ташаккул ёфтаанд [5, с. 94]. Ошкор намудани омилҳое, ки сабаби чинояткории занон

гаштаанд, барои муайян кардани он, ки ин таҷрибаҳо бо ниёзҳои баъд аз адои ҷазо ҷӣ гуна иртибот доранд, инчунин барои муайян кардани навиҳои тадбирҳо барои ислоҳшавӣ хеле муҳим мебошанд. Масъалаҳои муайян кардани сабабҳо ва шароити чинояткорӣ дар маҷмуъ ва сабабҳои чиноятҳои алоҳида масъалаҳои муҳим, марказӣ ва методологии илми криминологӣ мебошанд [19, с. 44-47].

Ҳамзамон барои муайян кардани сабабҳои ҳар як падида дар криминология якҷанд мафҳумҳои истифода мешаванд. Масалан, мафҳуми «омил» дар маънаҳои илмӣ хеле маъмул буда, шарт, қувваи пешбарандаи ҳар як раванд, ҳодисаро ифода мекунанд. Дар криминалистика мафҳумҳои сабаб ва шароит [18, с.67] ҳодиса, пайдоиш, заминаҳо ва ғайра низ бештар истифода мешаванд. Ҳамзамон як қатор муаллифони мафҳумҳои «шароит» ва «сабабҳоро» фарқ намуда, далел меоранд, ки содир намудани чиноят на танҳо бо сабаби мушаххас, балки дар ҳолати ба вучуд омадани шароити муайян низ содир шуда метавонад [17, с.61]. Ба андешаи мо, ҷанбаҳои гуногуни робитаи сабабу натиҷаи байни падидаҳо ва равандҳоро истилоҳи «омил» пурра фаро гирифта, дар сарчашмаҳои истинодӣ чун «муқаррар намудани сабаби пайдоиши ҷизе» маънидод карда мешавад. Аксари криминалистҳо мафҳуми омилҳои чиноятро ҳамчун падидаҳои криминогенӣ шарҳ медиҳанд, ки сабаби чинояткорӣ мебаранд, эҳтимолияти рафтори чиноятиро зиёд мекунанд ва барои амалӣ намудани ниятҳои чиноятӣ шароити мусоид фароҳам меоранд.

Аз ин рӯ, аломатҳои ҳоси «омилҳои» чинояткорӣ инҳоянд:

- онҳо бояд хусусияти криминогенӣ дошта бошанд;
- бояд сабаби ҳам чиноятҳои алоҳида ва ҳам чинояткории умумӣ гарданд;
- сабаби рафтори чиноятӣ шахс гардида, хусусияти оммавӣ дошта бошанд;
- барои амалисозии ниятҳои чиноятӣ шахси чинояткор замина фароҳам оварда тавонанд.

Яке аз самтҳои муҳими омӯзиши криминологӣ ин муайян кардани омилҳои чинояткории занон мебошад зеро:

- а) ин имкон медиҳад, ки таъсиррасонии омилҳои инфиродӣ (хусусан, ҷинсии шахс) ба майли рафтори чиноятӣ муайян карда шаванд;
- б) дар тарбия ва ташаккули ҷаҳонбинии насли оянда маҳз занон нақши пешбаранда мебаранд, аз ин рӯ, чинояткор шудани зан ногузир ба тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ таъсир манфӣ мерасонад.

Мавриди зикр аст, ки омилҳои ҷинояткорӣ як низоми мураккаби бисёрҷанба буда, ҷузъҳои он омӯзиш ва таҳқиқи комплексиро тақозо мекунанд. Дар аксари асарҳои криминологҳо хеле ғайилона масъалаи омилҳои дар ташаккули низоми муайянкунандаи рафтори ҷиноятии шахс баргарӣ дошта муҳокима мешаванд [42, 94-98]. Ҳамзамон таснифоти ҷунин омилҳо аз рӯи меъёрҳои гуногун аз ҷониби муҳаққиқон гузаронида мешавад. Ҳамин тавр ҷунин омилҳоро А. В. Швец иҷтимоӣ, иқтисодӣ, ахлоқӣ психологӣ ва виқтимологиро ҷудо менамояд [33, с.50]. А. А. Филиппов дар баробари ин, инҷунин омилҳои вобаста ба вазъияти ҷамъиятию сиёсӣ, оилаю рӯзгор ва хусусияти ғайлоияти меҳнатӣ, инҷунин тамоюлҳои манфии инкишофи фарҳангии ҷамъиятро қайд менамояд. Дар аксари сарчашмаҳои илмӣ сабабҳои ҷиноятро омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, раванӣ ва дигар омилҳои объективӣ мавҷуда медонанд, ки ҷиноятро ба вуҷуд меоранд. Инҷунин муаллифони афзоиши камбизоатӣ, бенавоӣ, таваррум, бекорӣ, бахусус бекорӣ занон ва дигар оқибатҳои манфии иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маънавии ислоҳоти бозор, инҷунин номутобикати иҷтимоӣ-психологӣро ба омилҳои асосии криминогенӣ ҷинояткорӣ занон марбут медонанд [2, с.66].

Таҳлили хусусиятҳои сохторӣ ва ҷанбаҳои инфиродӣ ҷинояткорӣ занон ба дарки ҳамаҷонибаи ин падидаи иҷтимоӣ мусоидат намуда, имкон медиҳад, ки омилҳои асосии рафтори ҷиноятро муайян кунем. Ҷунин муносибати тафриқашуда имкон медиҳад, ки байни омилҳои гуногун иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва раванӣ ва содир намудани қирдорҳои ғайриқонунӣ робитаи сабабу натиҷа муқаррар карда шавад, ки барои таҳияи тадбирҳои самаранокӣ пешгирии криминологӣ зарур аст.

Ҳамин тавр, омилҳои ҷинояткорӣ мард ва зан гуногун буда, ҳатто дар давраи ташаккули криминология ҳамчун илм, муҳаққиқон тафовутҳои назаррасро дар зухуроти рафтори девиантӣ ва ҷиноятӣ байни мардон ва занон қайд мекарданд. А.Кетле ҳангоми таҳлили қонуниятҳои рушди ҷинояткорӣ ба хулосае меояд, ки «майл ба ҷиноят ба синну сол, ҷинс, касбу қор, дараҷаи маълумот, вақти сол ва ғайра вобаста аст». Ҳамин тавр ҷинояткорӣ мард ва занро на танҳо хусусияти ҷинсӣ шарҳ дод, балки ҷунин рафтори онҳоро бо дур шудан аз ҳаёти ҷамъиятӣ, дар доираи вазифаҳои оилавӣ алоқаманд кард [13, с.25].

Ба андешаи баъзе муаллифони тафовутҳои ҷиноят аз рӯи ҷинсро бояд дар маҷмуи омилҳои иҷтимоӣ,

ки рафтори марду занро муайян мекунанд, ҷустуҷӯ кард [26, с.25]. Ҷинояткорӣ занон бинобар таъсири мутақобилаи мураккаби омилҳои биоиҷтимоӣ хусусияти ба худ хос дорад. Тавре Ю.М. Антонян қайд мекунанд ин хусусиятҳо аз мутобиктавии иҷтимоӣ ва меҳнатӣ занон, мавқеи онҳо дар низоми истеҳсолоти ҷамъиятӣ, инҷунин хусусиятҳои нқшҳои анъанавӣ гендерӣ онҳо дар оила ва соҳаҳои касбӣ бармеоянд [3, с.26-43]. Мавриди зикр аст, пажӯҳишҳои илмӣ вобаста ба муайянсозии ҷинояткорӣ занҳо ҳанӯз аз асри 18-19 оғоз гардидааст. Дар ин давра вобаста ба ҷинояткорӣ занон якҷанд назарияҳо пешниҳод шудаанд, ки дар доираи онҳо муҳаққиқон қўшиш намуданд сабабҳои ҷинояткорӣ занонро ошкор созанд.

Таҳлили сабабҳои нишон медиҳад, ки омилҳои ҷинояткорӣ миёни занон якҷоя амал мекунанд ва аз се ғурӯҳи асосӣ иборатанд: - омилҳои иҷтимоӣ: ғайру камбудҳои иҷтимоӣ, паст будани сатҳи таҳсил ва имконоти шуғл, муносибатҳои ноустувори оилавӣ, зўрварӣ дар оила ва ҳамзамон таъсири муҳити иҷтимоӣ манфӣ ба қабули қарорҳои нодуруст. Ин омилҳо ба занон имконият намедиҳанд, ки ҳаёти иҷтимоӣ худро бо роҳи қонунӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ идора кунанд [11, с.25]; - омилҳои раванӣ: нокифоягии худшиносӣ, стрессҳо ва фишорҳои раванӣ, таъсири ҳамсолон ва муҳити манфӣ, ки метавонанд ба қабули қарорҳои хато ва қирдорҳои ҷиноятӣ оварда расонанд. Таҳлил нишон медиҳад, ки заноне, ки ба масоили психологияи худ аҳамият намедиҳанд, нисбат ба ҷиноятҳо осебпазиртаранд [20]; - омилҳои иқтисодӣ: норасоии маблағ, бекорӣ, дастрасӣ надоштан ба сарчашмаҳои даромад ва паст будани сатҳи соҳибқорӣ занон. Ин омилҳо занонро водор мекунанд, ки барои қонё қардани ниёзҳои шахсӣ ва оилавӣ ба роҳҳои ғайриқонунӣ рӯ оранд.

Ҳамзамон, таҳлил нишон медиҳад, ки паст будани маърифати ҳуқуқӣ ва надонистани ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои шахсӣ низ боиси афзоиши ҷинояткорӣ дар миёни занон мегардад. Ақсари занон аз қонунҳо ва ҳуқуқи худ огоҳ нестанд, ки ин ҳолат имконияти пешгирии ҷиноятҳоро маҳдуд мекунанд.

Аз ин нуқтаи назар, барои қам қардани ҷинояткорӣ дар миёни занон зарур аст, ки ҳукумат ва ниҳодҳои қонунӣ:

барномаҳои тарбияи ҳуқуқӣ ва маърифатро дар сатҳи давлат ва маҳал равона созанд;

имкониятҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ занонро фароҳам оваранд;

қўмак ва дастгирии раванӣ ва иҷтимоӣ занонро таъмин намоянд.

Ин чораҳо метавонанд сатҳи ҷинояткорӣ миёни занонро коҳиш диҳанд ва ба таҳкими ҷомеаи солим ва ҳуқуқбунёд мусоидат намоянд [21].

Қонунгузори мурофиаи ҷиноятӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун пояи ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон ва таъмини адолат амал мекунад. Қонунҳои мавҷуда, аз ҷумла Кодекси ҷиноятӣ ва Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ, Кодекси иҷроӣ ҷазои ҷиноятӣ муқаррароти асосиро барои пешгирӣ ва бартарафсозии ҷиноятҳо дар бар мегиранд, аз ҷумла ҷиноятҳо, ки аз ҷониби занон содир мешаванд.

Аммо таҳлил нишон медиҳад, ки қонунгузорӣ дорои як қатор нуқсонҳо ва камбудҳо мебошад, ки самаранокии онро дар пешгирӣ ва мубориза бо ҷинояткорӣ маҳдуд мекунад. Аз ҷумла:

Таъриф ва классификатсияи ҷиноятҳо: қонунҳо баъзан ба таври мушаххас ҷиноятҳои хусусияти занонаро дар бар намегиранд, ки ба таҳлилу омор ва пешгирии ҷиноятҳо монеа эҷод мекунад. Масалан, ҷиноятҳои иқтисодӣ ва молӣ, ки аксар аз ҷониби занон содир мешаванд, камтар дар назар гирифта шудаанд [25].

Норасоии меъёрҳои пешгирикунанда: қонунгузорӣ бештар ба ҷазо ва мучозот тамарқуз мекунад, на ба чораҳои пешгирикунанда ва тарбиявӣ, ки барои кам кардани ҷинояткорӣ дар миёни занон муассиранд [8].

Дастрасӣ ба қонун ва иттилоот: Бархе аз муқаррароти қонунҳо барои шаҳрвандон, махсусан барои занон ва гурӯҳҳои осебпазир, мураккаб ва нофаҳмо мебошанд. Ин ҳолат маҳдудияти маърифати ҳуқуқиро зиёд мекунад ва имконияти истифодаи қонунро коҳиш медиҳад.

Муқоиса бо қонунҳои байналмилалӣ: дар қонунгузори байналмилалӣ, аз қабيلي Конвенсияи СММ оид ба баробарии ҷинсҳо ва пешгирии зӯрварӣ ба занон, диққати бештар ба ҳуқуқи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва баробарии имкониятҳои занон дода шудааст. Қонунҳои Тоҷикистон дар ин самт ба стандартҳои байналмилалӣ наздиканд, аммо ба таври амалӣ татбиқ ва самаранокии онҳо камтар таъмин шудааст.

Аз ин нуқтаи назар, таҳлили қонунгузорӣ нишон медиҳад, ки барои бехтар кардани пешгирӣ ва мубориза бо ҷинояткорӣ дар миёни занон зарур аст:

-тақмили тафсилот ва тартибҳои ҷиноятҳои хусусияти занонаро фаро мегирад;

-ҷорӣ намудани механизмҳои пешгирикунанда ва тарбиявӣ дар қонунгузорӣ;

-сода ва фаҳмо кардани муқаррароти қонун барои шаҳрвандон;

-мувофиқ намудани қонунҳо бо стандартҳои байналмилалӣ, бахусус дар самти баробарии ҷинс ва ҳифзи ҳуқуқҳои занон.

Тақмили қонунгузорӣ дар ин самт на танҳо ба коҳиши ҷинояткорӣ мусоидат мекунад, балки сатҳи ҳуқуқшиносии занонро боло мебарад ва имкониятҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии онҳоро барои ишғирок дар ҳаёти ҷомеа васеъ мекунад.

Мавриди зикр аст, ки дар ҳамон давра баъзе муҳаққиқон бар он ақида буданд, ки сабаби паст будани сатҳи ҷинояткории занон, на дар хусусиятҳои биологӣ онҳо балки дар омори расмӣ пурра ینъикос наёфтани чунин ҷиноятҳо мебошад илова бар ин, муносибати ғамхоронаи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, додситонҳо ва ҷабрдидагон нисбат ба занон барои бақайдгирии бозътимоди ҷиноятҳои онҳо монеъ мешавад. Ҳамин тавр, назарияи биологӣ сабабҳои ҷиноятро бо чунин омилҳо ба монанди ирсият, гормонҳо ва ҷароҳатҳои осеби майна ва ғайра шарҳ медиҳад [21, с. 65].

Ба назарияи биологӣ назарияи ахлоқӣ алоқаманданд, ки дар асрҳои миёна паҳн гардида, тибқи он зан аз замони Ҳавво як махлуқи бадқирдор ва қодир ба ҳар гуна ҷиноят буд. Сарчашмаи ин қолабро дар эпосҳои мардумӣ ва маъназҳои динӣ дида мумкин аст. Ч. Ламбросио дар аввал иддаъо мекард, ки занон низ мисли мардон ҷинояткор таваллуд мешаванд, аммо баъдан ақидаашро тағйир дода, пешниҳод намуд, ки аксари чунин занҳо ҷинояткор таваллуд намешаванд. Дар баробари ин олим изҳор мекард, ки ҳиссаи таҳрифи ахлоқӣ ба ҳар зан хос аст, аммо дар шароити муқаррарӣ он дар ҳолати пинҳонӣ аст. Ҷинояткорон дар зери таъсири шароити муайяни зиндагӣ моҳияти аслии худро баён мекунад.

Дигар назарияҳое, ки қўшиш мекунад, ки ҷинояткории занро шарҳ диҳанд, табиати равонӣ доштанд [27, с.120]. Назарияҳои равоншиносӣ назарияҳои психодинамикӣ, рушд ва омўзишро дар бар мегиранд. Назарияҳои психодинамикӣ ба фарзияе асос ёфтаанд, ки агар робитаҳои оилавии шахс хангоми рушди муқаррарӣ дуруст барқарор ва ینкишоф наёбанд ва ё дар қўдакӣ осеби харобиоварро аз сар гузаронанд, ینкишофи муқаррарӣ ба амал омада наметавонад [28, с.20].

Дар натиҷа, онҳо аз сабаби эҳсоси гунаҳкорӣ ё аз сабаби назорати нокифояи эҳсосоти худ ҷинояткор мешаванд [12, с. 56].

Мушкilotи истифодаи назарияҳои психодинамикӣ ба ҷинояткорони зан дар он буд, ки ин назарияҳо саволро баррасӣ намекарданд, ки ҷаро мардон ва занон дар ҷалби онҳо ба ҷинояткорӣ

тафовут мекунад. Тавре муаллифон қайд мекунад хусусиятҳои биологиро, албатта, ҳамчун омилҳои ба ҷинойткории занон таъсиркунанда комилан нодида гирифтани мумкин нест, аммо ин гуна таъсир бевосита ва ҳалкунанда нест. Хусусиятҳои табиати биологӣ занон бештар хусусияти нақшҳои иҷтимоии онҳоро муайян мекунад, ки дар навбати худ ба рафтори занон, аз ҷумла ҷинойткорӣ таъсири калон мерасонад. Албатта, аз ин нуқтаи назар асосноктарин назарияи иҷтимоӣ мебошад, ки бартарии омилҳои иҷтимоиро дар муайян кардани ҷинойт, аз ҷумла ҷинойткории занон эътироф мекунад. Гузашта аз ин, ин омилҳои иҷтимоӣ мебошанд, ки пеш аз ҳама тафовути байни ҷинойтҳои зан ва мардро муайян мекунад [14].

Инчунин назарияҳои рушд - марҳалаҳои инкишоф аз таваллуд то ба камолот пешниҳод шудааст. Тибқи назарияи рушд афрод ҷинойткор таваллуд намешаванд, аммо онҳо метавонанд бо мушоҳидаи дигарон ва тақлид ба рафтори онҳо (тақлид) ҷинойткор шаванд. Аз ҷумла, тақлид, рафтори ҷиноиро тавассути тақлид ба дигарон ё тавассути эҷоди баъзе ғоидаҳо барои шахс таъбият медиҳад. Назарияи омӯзиш кӯшиш мекунад, ки ҷинойткории занонро аз ду ҷиҳат шарҳ диҳад: аввал, он кӯшиш мекунад шарҳ диҳад, ки чаро занон умуман ҷинойтҳои камтар содир мекунад (хусусан ҷинойтҳои зӯрварӣ) ва дуюм чаро занон эҳтимоли бештар ба ҷинойтҳои марбут ба дӯзӣ ва қаллобӣ доранд. Тибқи назарияи омӯзиш, занон дар натиҷаи иҷтимоӣсозии худ бештар дӯздиро аз худ мекунад, на ҷинойтҳои зӯрварӣ. Агар назарияи омӯзиш шарҳ диҳад, ки чаро занон ба ҷинойтҳо камтар даст мезананд, он ҳамчунин метавонад шарҳ диҳад, ки чаро занон эҳтимоли бештар ба баъзе категорияҳои ҷинойт даст доранд.

Барои кам кардани ҷинойткорӣ дар миёни занон ва баланд бардоштани самаранокии қонунгузории муҳофизаи ҷинойт зарур аст, ки роҳҳо ва механизмҳои тақмил бо назардошти вазъи иҷтимоӣ, равоӣ ва иқтисодии занон таъбиқ карда шаванд. Дар ин самт якҷанд самтҳои калидӣ метавонанд фаро гирифта шаванд [32, с. 82]:

Ислоҳи қонунгузорӣ:

Тақмили меъёрҳо барои ҷинойтҳои хусусияти занонаро фаро гирифтани, ба мисли ҷинойтҳои иқтисодӣ ва молӣ;

Ҷорӣ намудани муқаррароти пешгирикунанда ва тарбиявӣ дар қонунҳо, на танҳо ҷазо;

Мутобиқ кардани қонунҳо бо стандартҳои байналмилалӣ, бахусус Конвенсияҳои СММ оид ба баробарии ҷинсҳо ва ҳифзи ҳуқуқҳои занон.

Таҳлили механизмҳои пешгирӣ:

структураи махсуси дастгирӣ барои занони осебпазир ва шахсоне, ки дар ҳолатҳои хавфнок қарор доранд;

барномаҳои омӯзишӣ ва машваратӣ оид ба ҳуқуқ ва ҷазоҳои қонунӣ;

назорат ва таҳлил ба таври доимӣ барои муайян кардани гурӯҳҳои осебпазир ва таъсири ҷораҳои пешгирикунанда.

Баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии занон:

Барномаҳои омӯзиши ҳуқуқӣ барои занон, аз ҷумла дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва миёна;

Иҷрои корҳои иттилоотӣ ва тарбиявӣ дар ҷомеа барои фаҳмондани ҳуқуқ ва уҳдадорҳои шаҳрвандӣ;

Пешбурди тарзи ҳаёти солим, қонунӣ ва ишғироки фаъоли занон дар ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсӣ [6, с. 88].

Тақмил ва таъбиқи ин роҳҳо на танҳо сатҳи ҷинойткориро паст мекунад, балки барои рушди ҳудуди ҳуқуқии занон, баланд бардоштани масъулияти шаҳрвандӣ ва бехтар кардани сатҳи зиндагӣ ва имкониятҳои иҷтимоии онҳо замина фароҳам меорад [4, с. 188].

Масъалаи ҷинойткорӣ дар миёни занон ба омилҳои иҷтимоӣ, равоӣ ва иқтисодӣ саҳт вобаста буда, таҳлили омӯрӣ нишон медиҳад, ки сатҳи ҷинойткорӣ дар ин гурӯҳ, гарчанде ки пасттар аз мардон аст, аммо ба ҷомеа ва оила таъсири ҷиддӣ мерасонад. Омӯзиши қонунгузории муҳофизаи ҷинойтӣ нишон дод, ки санадҳои мавҷуда ҳам механизми қонунӣ доранд ва ҳам нуқсонҳо, ки онҳоро барои пешгирӣ ва бартараф кардани ҷинойтҳои занон ислоҳ намудан зарур аст [9, с. 88].

Амали кардани ин пешниҳодҳо на танҳо сатҳи ҷинойткориро паст мекунад, балки барои рушди ҳудуди ҳуқуқӣ, баланд бардоштани масъулияти шаҳрвандӣ ва бехтар кардани сифати ҳаёти занон заминаи устувор фароҳам меорад.

Ҷинойткорӣ миёни занон ҳамчун падидаи иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ хусусияти мураккаб ва бисёрмили дошта, таҳдид ба амнияти иҷтимоӣ ва устувории оилавӣ мебошад. Таҳлил нишон медиҳад, ки афзоиши нақши иҷтимоии занон, тағйири вазъи иқтисодӣ ва таъсири равоии муҳит ба ташаккули рафтори ҷинойтӣ таъсир мегузорад. Омӯзиши омилҳо исбот мекунад, ки сабабҳои ҷинойткории занон синтези омилҳои иҷтимоӣ, равоӣ ва иқтисодиро ташкил медиҳанд, ки дар якҷоягӣ ба интиҳоби рафтори ғайриқонунӣ оварда мерасонанд.

Маълум гардид, ки дар шароити муосир паст будани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ, имкониятҳои

махдуди иқтисодии занон, зӯроварии оилавӣ, инчунин дастрас набудани ёрии равонӣ ва иҷтимоӣ аз омилҳои асосии криминогенӣ ба ҳисоб мераванд. Таҳқиқот ҳамчунин нишон дод, ки ҷинояткории занон хусусияти инфиродӣ ва гендерӣ дошта, аз ҷинояткории мардон дар шакл, ангеа ва механизми содиршавӣ фарқ мекунад, ки ин ҳолат зарурати таҳлили ҷудогонаи онро тақозо менамояд [12].

Бо вучуди мавҷудияти банди ҳуқуқӣ дар низомии қонунгузории ҷиноятӣ ва муроғиавӣ, ханӯз ҳам баъзе камбудҳои ва норасоӣ дар баҳши пешгирии, муайянсозӣ ва таҳлили ҷиноятҳои алоқаманд бо занон ҷой доранд. Қонунгузори бештар ба мӯҷозот равона шудааст, дар ҳоле ки ҷораҳои пешгирикунанда, маърифатӣ ва иҷтимоӣ дар маркази диққат қарор надоранд. Ин ҳолат ба самаранокӣ низомии муроғиавӣ ҷиноятӣ ва ҳифзи ҳуқуқи занон таъсири манфӣ мерасонад [15, с. 56].

Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки барои кам кардани ҷинояткорӣ миёни занон зарур аст, ки барномаҳои тарбияи ҳуқуқӣ густариш ёбанд, дастгирии иҷтимоӣ ва равонӣ мустақкам гардад ва имкониятҳои иқтисодии занон васеъ карда шаванд. Ҳамзамон зарурати тақмили меъёрҳои муроғиавӣ ва ҷорӣ намудани механизмҳои махсуси пешгирикунанда бо дарназардошти хусусиятҳои гендерӣ ба миён меояд. Иҷрои ин тадбирҳо метавонад ба коҳиш додани сатҳи ҷинояткории занон ва ташаққули ҷомеаи устувор ва ҳуқуқбунёд мусоидат намояд.

Адабиёт:

Абызов Р. М. Типологические проблемы личностных деформаций несовершеннолетних преступников и их предупреждение: автореф. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. – М., 1998. – 42 с.

Авдеев Р. В. Причины преступности в России // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2014. – № 11 (139). – С. 229-234.

Аветикова, М. А. Голубов, М. А. Магомедов Особенности детерминации рецидивной преступности – М. А. Матинян, Т. – International Law Journal. – 2025. – Т. 8, № 1. – С. 36-43

Аджиева Л.З. Криминологическая характеристика женской преступности и проблемы ее профилактики (По материалам Республики Дагестан): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Махачкала, 2004. – 188 с.

Бахриддинзода, С. Э. Предупреждение преступности в Республике Таджикистан: вопросы теории и практики / С. Э. Бахриддинзода // Законодательство. – 2019. – № 2 (34). – С. 66-69.

Бахриддинов С.Э. Криминология: учебник. Общая часть. – Душанбе, 2013. – 187 с.

Блувштейн Ю. Д., Зырин М. И., Романов В. В. Профилактика преступлений: учеб. пособие. – Минск: Университетское, 1986. – 287 с.

Бобочонзода, И.Х. Қонунгузори муроғиавӣ ҷиноятӣ: таҳлил ва тақмил. – Душанбе, 2021.

Бондаренко, С. Социальные и психологические факторы женской преступности. – Санкт-Петербург, 2020.

Гулзода Н.А. Масъалаҳои муҳими ҳуқуқи иҷроӣ ҷазои ҷиноятӣ (китоби дарсӣ). – Душанбе: “Моҳи – Мунир”, 2025. – 208 сах.

Гулзода Н.А. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – №10. – С. 268 ISSN 2413-5151

Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность: о природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения. - М.: Политиздат, 1989. - 304 с.

Кетле А Человек и развитие его способностей. – СПб, 1865. – С. 7-8, 1975. - № 22. – С.25.

Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон (Таҳрирҳои охирин). – Душанбе, 2023.

Корсантия А.А., Максименко И.В. Основные причины детерминации преступности в Российской Федерации // Право и безопасность. 2009. № 2 (31). - С. 100-105. Номоконов В.А. Причины преступности в современной России: проблема обостряется // Всероссийский криминологический журнал. – 2017. – № 2. – С. 247-257

Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (о структуре индивидуального преступного поведения). – М., 1968. – 176 с.

Криминология : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. [4-е изд., перераб. и доп.]. - М. : НОРМА, 2010. - 800 с.

Кудрявцев В.Н. Криминология: учеб. / под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М.: Норма: НИЦ ИНФРА-М, 2018.

Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. – М., 1984.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи системаи иҷроӣ ҷазои ҷиноятӣ” аз 15 июли соли 2004 № 51.

Қонуни ҚТ «Дар бораи низомии огоҳонӣ ва пешгирии ҳуқуқвайронкунии ноболиғон» аз 2 январи соли 2020, № 1658 [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: Манбаи дастрасӣ: <https://mmk.tj> (санаи муроҷиат: 09.02.2025).

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Кафолатҳои давлатии баробарии мардону занон ва имкониятҳои баробарии таъбиқи онҳо» аз 1 марти соли

2005 № 89 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: Манбаи дастрасӣ: <https://mmk.tj> (санаи мурочиат: 09.02.2025).

Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи муфотиқи ҷиноятӣ, ҷазо ва пешгирии. – Душанбе, 2022.

Особенности детерминации рецидивной преступности / М. А. Матинян, Т. Д. Аветикова, М. А. Голубов, М. А. Магомедов // *International Law Journal*. – 2025. – Т. 8, № 1. – С. 36-43.

Пархоменко С.В. Развитие знаний о женской преступности и ее современное состояние в России / С.В. Пархоменко, Д.В. Синьков. — DOI 10.17150/2411-6262.2016.7(5).14. — EDN XDETLJ // *Baikal Research Journal*. — 2016. — Т. 7, № 5. — С. 14.

Серебрякова В.А. Преступность среди женщин, как объект криминологического изучения // *Вопросы борьбы с преступностью*. – М., 1975. – № 22. – С. 25.

Сизый А.Ф. Международно – правовые с заключенным и проблемы их реализации. – Рязань, 1996.

Соловьёв, А. Механизмы предотвращения преступности среди женщин. – М., 2018.

Турсунзода, Ш. Системаи пешгирии ҷинояткорӣ ва нақши занон. – Душанбе, 2021.

Филиппова Е.О. Криминология: учеб. пособие. - Оренбург: ОГУ, 2013. - 217 с.

Ҳуқуқи иҷроӣ ҷазои ҷиноятӣ. Гурӯҳи муаллифон. Мухаррири масъул: н.и.х., дотсент Сафарзода А.И. – Душанбе, 2018. – 472 с.

Шарофзода, Р.Ш. Маърифати ҳуқуқӣ ва пешгирии ҷинояткорӣ

Швец А. В. Предупреждение мошенничеств, совершаемых женщинами: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. - М., 2015. - 252 с. с. 50

Гулзода Наджиба Абдулмалжид – Дангаринский государственный университет, доцент кафедры уголовного права и противодействия коррупции

Совершенствование уголовно-процессуального регулирования женской преступности

В статье автор рассматривает проблему совершенствования уголовно-процессуального законодательства в сфере преступности среди женщин. Анализируются социальные, психологические и экономические факторы женской преступности, а также выявляются недостатки действующего законодательства. На основе национального и международного опыта

обосновывается необходимость совершенствования уголовно-процессуальных норм, усиления профилактических механизмов и повышения правовой грамотности женщин. Преступность среди женщин влияет на безопасность общества, стабильность семьи и воспитание детей. Исправительные колонии должны обеспечивать не только содержание осуждённых, но и их исправление, обучение, трудовую занятость и социальную адаптацию. Программы должны учитывать психофизиологические и социальные особенности женщин. В заключение подчёркивается, что совершенствование законодательства и развитие социальной политики способствует снижению уровня преступности и укреплению правовой защиты женщин.

Ключевые слова: женщина, исправительная колония, предупреждение преступности, исправление, социализация, труд, обучение, законодательство, уголовно-процессуальное законодательство, преступность, профилактика, совершенствование законодательства, правовая грамотность, правовая защита.

Gulzoda Najiba Abdulmajid - Dangara State University, Associate professor of the Department of criminal law and anti-corruption

Enhancing criminal procedure legislation in the context of female criminality

The article examines the improvement of criminal procedure legislation in relation to female crime. The author analyzes the social, psychological and economic factors that influence female criminality and identifies shortcomings in the current legal framework. Legislation, including the Criminal Code and the Code on Execution of Criminal Punishments, emphasizes the rehabilitation of inmates and the prevention of new crimes. Key challenges include low labor engagement, insufficient material and educational resources, and negative effects of social isolation. Drawing on national and international legal practice, the article highlights the need to enhance procedural norms, strengthen preventive mechanisms, and improve women's legal awareness. It concludes that developing legal reforms and social policy measures can contribute to reducing crime rates and strengthening the legal protection of women.

Keywords: women, correctional colony, crime prevention, rehabilitation, socialization, labor, education, legislation criminal procedure legislation, crime; prevention, legal reform, legal awareness; legal protection.

СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.1.3 – ЧАСТНО – ПРАВОВЫЕ (ЦИВИЛИСТИЧЕСКИЕ) НАУКИ =
ИЛМҲОИ ХУСУСӢ – ҲУҚУҚӢ (МАДАНӢ) = PRIVATE LEGAL (CIVILISTIC) SCIENCES

ТАНЗИМИ КОРИ ФОСИЛАВӢ (ДИСТАНСИОНӢ) ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ: МУШКИЛОТ ВА ИСЛОҲОТИ ЗАРУРӢ ДАР КОДЕКСИ МЕХНАТИИ ТОҶИКИСТОН

Раҳимзода Маҳмад Забир - доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, Сарҳодими илмӣ; **Сангинзода Дониёр Шомаҳмад** - доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, муовини директор оид ба илм ва таълим

Мақола ба таҳлили танзими ҳуқуқи кори фосилавӣ (дистансионӣ) дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаҳои 255–257) дар шароити иқтисоди рақамӣ бахшида шудааст. Муаллифон таъкид мекунанд, ки таърифҳои кунунӣ ва қоидаҳои умумӣ барои ҳимояи ҳуқуқҳои кормандон (баҳисобгирӣ вақти корӣ, истироҳат, ҳимояи маълумоти шахсӣ, ҳифзи саломатӣ ва ҳуқуқ ба истироҳат) кофӣ нестанд, хусусан дар муносибатҳои трансмиллӣ, қорҳои платформаӣ ва иқтисоди гиғи (озодкорӣ). Камбудҳои асосӣ дар набудани механизмҳои назорати воқеӣ, ҳимояи заифи саломатии равонӣ, ҷуброни хароҷот ва ҳуқуқ ба «пайваст нашудан» ифода меёбанд. Таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ (Иттиҳоди Аврупо, Русия, Қазоқистон, Ўзбекистон, ИМА) ва ислоҳоти онҳо ҳамчун намуна барои тақмили қонунгузори Тоҷикистон баррасӣ шудаанд. Дар мақола ислоҳоти мушаххас пешниҳод гардида, зарурати ҳамохангсозии қонунгузори миллий бо стандартҳои байналмилалӣ ва воқеияти иқтисоди рақамӣ таъкид шудааст.

Калидвожаҳо: кори фосилавӣ, кори дистансионӣ, иқтисоди рақамӣ, озодкорӣ, ҳимояи ҳуқуқҳои корманд, ҳуқуқ ба пайваст нашудан, Кодекси меҳнати Тоҷикистон, ислоҳоти ҳуқуқӣ, таҷрибаи байналмилалӣ, муносибатҳои трансмиллӣ, платформаҳои онлайнӣ

Дар шароити муносири иқтисоди рақамӣ, ки бо пешрафти босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ тавсиф мешавад, шаклҳои нави ташкили фаъолияти меҳнатӣ пайдо шудаанд. Яке аз ин шаклҳо кори фосилавӣ (дистансионӣ) мебошад, ки корманд берун аз маҳалли ҷойгиршавии корфармо, одатан дар хона ё ҷойи дигари мувофиқ, бо истифода аз воситаҳои рақамӣ (компютер, интернет, нармафзорҳои ҳамкорӣ) уҳдадорҳои

меҳнати худро иҷро мекунанд. Ин падида на танҳо самарабахшии меҳнатро афзоиш медиҳад, балки мувозинати байни ҳаёти корӣ ва шахсро беҳтар месозад, ҳамчунин имкониятҳои шугли аҳолиро дар минтақаҳои дурдаст васеъ мегардонад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки иқтисоди он ба муҳочирати меҳнатӣ, рушди соҳаҳои хизматрасонӣ ва таълими рақамӣ вобаста аст, кори фосилавӣ ҳамчун воситаи муҳими кам кардани бекорӣ ва афзоиши даромадҳои аҳоли аҳамияти хос пайдо кардааст.

Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016, №1329 ин шакли меҳнатро дар моддаҳои 255–257, боби 23 аввалин маротиба дар таърихи қонунгузори меҳнати кишвар танзим намуд. Мутобиқи моддаи 255 кори фосилавӣ ҳамчун «шакли махсуси амалӣ намудани раванди меҳнат берун аз маҳалли ҷойгиршавии корфармо бо истифодаи технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар раванди кор» муайян шудааст [8]. Ин таъриф ба стандартҳои байналмилалӣ, аз ҷумла тавсияҳои Созмони Байналмилалӣи Меҳнат дар бораи кори гибридӣ ва фосилавӣ мувофиқат намуда, аммо ҳанӯз ҳамаи ҷанбаҳои иқтисоди рақамиро пурра инъикос намекунад. Масалан, дар шароити афзоиши платформаҳои онлайн (Upwork, Freelancer ва ғайра) бисёре аз кормандони тоҷик дар хориҷа қорҳои фосилавӣ анҷом медиҳанд, ки ин муносибатҳои меҳнатиро бо унсури хориҷӣ ҳамроҳ месозад.

Олимон дар асарҳои худ ин шакли кориро аз ҷанбаҳои муҳталифи ҳуқуқӣ таҳлил намудаанд. Дар китоби дарсии ҳуқуқи меҳнатӣ ва таъминоти иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон олимони ватанӣ Бобокалонов Ғ.М., Сангинов Д.Ш. ва Шонасридинов Н. заминаҳои назариявӣ ва амалии кори фосилавиرو таҳлил намуда, ишора менамоянд, ки танзими он соли 2016 нахустин бор ба Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шуд [17, с.261].

Олимони хориҷӣ ин падидаҳо ҳамчун ҳамкориҳои байни ҳуқуқи меҳнатӣ ва маданӣ арзёбӣ мекунад. Алексеева А.А. ва Грехова К.Я. қайд менамоянд, ки дар шароити пандемияи COVID-19 ва пас аз он, танзими кори фосилавӣ ба мушкилоти нав рӯбарӯ шуд. Масалан аз ҷимояи ҳуқуқҳои кормандон то кафолати истироҳат ва ҳифзи саломатии онҳо [1, с.349]. Дар Тоҷикистон ин масъалаҳо мубрамад, зеро шумораи муайяне аз кормандон дар шароити хонагӣ кор мекунанд, ки метавонад ба ҳадди ақали кафолатҳои иҷтимоӣ таъсир расонад. Бахорина С.Э. ба фарқияти байни танзими маданӣ ва меҳнатӣ дар ин соҳа таваҷҷуҳ менамояд ва қайд мекунад, ки кори фосилавӣ аксар вақт ба шартномаҳои маданӣ монанд мешавад, ки ин ҳуқуқи кормандонро заиф месозад [2, с.243]. Василева Ю.В. ва Шуралева С.В. дар таҳлили худ таъкид менамоянд, ки кори фосилавӣ ҳамчун шакли хибридӣ, мушкилоти танзими вақти корӣ, изофакорӣ ва баҳисобгирии вақти истироҳатро ба миён меоварад [3, с.386]. Дар шароити кишвари мо, ки қисми зиёди аҳоли дар соҳаҳои хизматрасонӣ ва маориф фаъолият мекунад, ин мушкилотҳо бо рушди таҳсилоти фосилавӣ ва хизматрасониҳои онлайн ҳамроҳ мешаванд. Грушин Р.А. ба мушкилоти ҳуқуқӣ дар танзими ин шакли кор ишора намуда, пешниҳод мекунад, ки ҳуқуқи миллӣ бояд бо стандартҳои байналмилалӣ ҳамоханг шавад, то ҷимояи кормандон дар муҳити маҷозӣ таъмин гардад [4, с.189].

Ерёмина С.Н. дар тадқиқоти худ ба таъсири пандемия ба ҳуқуқи меҳнат таваҷҷуҳ менамояд ва қайд мекунад, ки гузариши ногаҳонӣ ба кори фосилавӣ дар соли 2020–2022 камбудии қонунгузориро ошкор кард, аз ҷумла набудани кафолатҳои ҳифзи саломатӣ ва ҳуқуқ ба истироҳати кормандон [5, с.442]. Дар Тоҷикистон низ ин раванд мушоҳида гардид, ки бисёре аз муассисаҳои таълимӣ ва ширкатҳои хизматрасонӣ ба шакли фосилавӣ гузаштанд, аммо Кодекси меҳнатӣ ҳанӯз механизмҳои мукаммали баҳисобгирии вақти корро барои ин ҳолатҳо пешбинӣ накардааст. Зорина О.О. қайд менамояд, ки кори фосилавӣ ба самаранокӣи функсияҳои ҳуқуқи меҳнат таъсир мерасонад, зеро он ҷимояи иҷтимоӣ ва кафолатҳои давлатиро агар танзим нокифоя бошад, заиф месозад [6, с.108].

Калинин И. ба фарқияти байни ҳуқуқи маданӣ ва меҳнатӣ дар танзими кори фосилавӣ таваҷҷуҳ менамояд ва пешниҳод мекунад, ки шартномаҳои меҳнатӣ бояд унсурҳои махсусро дар бар гиранд [7, с.20]. Коноплева Ю.А. дар таҳлили худ ба паҳлӯҳои ҳуқуқии кори фосилавӣ дар муассисаҳои таълимӣ

таваҷҷуҳ менамояд [9, с.136], ки дар Тоҷикистон бо рушди таҳсилоти онлайнӣ аҳамияти хос дорад. Пашкова Г.Г. ба мушкилоти амалисозии ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар речаи фосилавӣ ишора менамояд ва қайд мекунад, ки набудани назорати муассир метавонад ба нақзи ҳуқуқҳо оварда расонад [10, с.30].

Пузын Э.С. ва Глеба А.В. таҷрибаи Русия ва хориҷро муқоиса намуда, ба зарурати ислоҳоти ҳуқуқӣ барои ҷимояи кормандони фосилавӣ таъкид менамоянд [11, с.132]. Ромашова Т.В. ба хусусиятҳои ҳуқуқии фаъолияти кормандони фосилавӣ таваҷҷуҳ менамояд ва қайд мекунад, ки онҳо бояд кафолатҳои баробар бо кормандони анъанавӣ дошта бошанд [12, с.328]. Рязанова С.О. ба ҷимояи ҳуқуқҳо ҳангоми гузариш ба кори фосилавӣ ишора менамояд [13, с.264]. Смирнова М.С. ва Листратов И.В. ба нақзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар формати фосилавӣ таҳлил менамоянд ва мисолҳои воқеиро меоранд [14, с.5]. Старикова М.К. ба унсuri хориҷӣ дар ҳуқуқи меҳнат ишора менамояд [15, с.604], ки барои Тоҷикистон дар шароити муҳочирати меҳнатӣ мубрам аст. Унтевский Е.Ю. ба мушкилоти гуногуни ҳуқуқӣ дар танзими кори фосилавӣ таваҷҷуҳ намудааст [16, с.86]. Шуралева С.В. ба ҷаҳонишавӣ ва танзими кори фосилавӣ бо унсuri хориҷӣ таваҷҷуҳ менамояд [18, с.157].

Таҳлили асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ нишон медиҳанд, ки кори фосилавӣ на танҳо имкониятҳои нав фароҳам меоварад, балки талабот ба тақмили қонунгузориро низ ба миён меорад. Дар Тоҷикистон бо назардошти шароити иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ин масъалаҳо бояд бо ҳамохангӣ бо стандартҳои байналмилалӣ ва таҷрибаи кишварҳои ҳамсоя ҳал гарданд.

Танзими ҳуқуқии кори фосилавӣ (дистансионӣ) дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Боби 23 «Хусусияти танзими меҳнати кормандоне, ки бо кори фосилавӣ (дистансионӣ) машғуланд» ҷой гирифта, аз се моддаи асосӣ иборат аст: моддаҳои 255, 256 ва 257. Ин боб ҳамчун қисми фасли III «Хусусияти танзими меҳнати гурӯҳи алоҳидаи кормандон» дарҷ гардидааст [8].

Моддаи 255 КМ ҶТ кори фосилавӣ (дистансионӣ)-ро ҳамчун «шакли махсуси амалӣ намудани раванди меҳнат берун аз маҳалли ҷойгиршавии корфармо бо истифодаи технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар раванди кор» муайян менамояд. Ин таъриф нисбатан васеъ аст ва ба стандартҳои байналмилалӣ, аз ҷумла тавсияҳои Созмони Байналмилалӣи Меҳнат оид ба кори гибридӣ ва фосилавӣ мувофиқат мекунад. Аммо дар шароити иқтисоди рақамӣ, ки платформаҳои онлайн

(мисли Upwork, Freelancer, Fiverr ва ғайра) ва корҳои озодакдорӣ (фрилансӣ) афзоиш ёфтаанд, ин таъриф камбудиро дорад. Аз ҷумла он ба таври возеҳ муносибатҳои меҳнатӣ бо унсури хориҷӣ (корфармои хориҷӣ ва корманд дар Тоҷикистон) ё корҳои платформагӣ (иктисоди озодакдорӣ)-ро танзим намекунад.

Дар қонунгузориҳои як қатор давлатҳои хориҷӣ ва минтақаҳо ин масъалаҳо аллакай бо тарзи муфассалтар ва мутобиқ ба воқеияти иқтисоди рақамӣ танзим шудаанд. Масалан аз солҳои 2023 ба Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Қазоқистон қоидаҳои махсус оид ба кори фосилавӣ (дистансионӣ) ва шуғли платформагӣ илова карда шуданд. Барои корҳои фосилавӣ бо унсури хориҷӣ, агар корманд дар ҳудуди Қазоқистон бошад, қонунҳои Қазоқистон (аз ҷумла қоидаҳои андозбандӣ ва суғуртаи иҷтимоӣ) татбиқ карда мешаванд. Платформаҳо уҳдадоранд, ки маълумотҳои дахлдорро ба мақомоти андоз ва суғуртаи иҷтимоӣ пешниҳод намоянд, барои корҳои кӯтоҳмуддат речаи махсуси худбошгоҳӣ (худкорӣ) мавҷуд аст, аммо агар платформа назорати қавӣ ва мустақим дошта бошад, муносибатҳо метавонанд ҳамчун муносибатҳои меҳнатӣ эътироф шаванд.

Дар ин масъала Алексеева А.А. ва Грехова К.Я. қайд менамоянд, ки таърифҳои муосири қонунгузорӣ бояд ба мушкilotи рақамӣ, аз ҷумла ҳимояи ҳуқуқҳои корманд дар муҳити маҷозӣ мутобиқ шаванд [1, с.350].

Моддаи 256 КМ ҚТ «Шароити меҳнати кормандоне, ки бо кори фосилавӣ (дистансионӣ) машғуланд» ба ҳимояи ҳуқуқҳои кормандон равона гардидааст. Ин модда пешбинӣ менамояд, ки шароити меҳнат (музд, вақти корӣ, истироҳат, ҳифзи меҳнат) тибқи шартномаи меҳнатӣ ва қоидаҳои умумии Кодекс муқаррар мешаванд. Ҳамчунин, корфармо уҳдадор аст, ки кормандро бо воситаҳои зарурии техникаи кор (компютер, интернет ва ғайра) таъмин намояд ё ҷуброни хароҷотро пардохт кунад. Ин қоидаҳо ба ҳимояи иҷтимоӣ мусоидат мекунанд, аммо дар амали қардан мушкilotҳо вучуд доранд. Аз ҷумла, набудани механизмҳои назорати риояи вақти корӣ ва истироҳат дар муҳити хонагӣ, ҳамчунин ҳимояи маълумотҳои шахсӣ (ки дар моддаи 57–58 КМ ҚТ танзим шудаанд, аммо барои кори фосилавӣ мутобиқ қарда нашудаанд). Дар қонунгузориҳои як қатор давлатҳои хориҷӣ ин масъалаҳо аллакай бо тарзи муфассал ва мутобиқ ба воқеияти рақамӣ танзим шудаанд. Масалан дар Русия (Кодекси меҳнати Федератсияи Русия, моддаҳои 312.1–312.9 ва тағйиротҳои солҳои 2021–2025) муқаррар шудааст, ки корфармо уҳдадор аст:

воситаҳои техникаро пурра таъмин намояд ё хароҷоти воқеиро (барқ, интернет, нармафзор ва ғайра) ҷуброн кунад (моддаи 312.6); ҳисобгирии дақиқи вақти кориро таъмин намояд (бо истифода аз нармафзорҳои ҳисобгирии вақт (time-tracking), аммо танҳо бо ризоияти корманд ва бо риояи ҳифзи махфияти маълумотҳо); ҳимояи маълумотҳои шахсиро таъмин намояд ва сиёсати махсуси коркарди маълумотҳо дар муҳити хонагӣ таҳия кунад; ҳуқуқ ба истироҳатро қарорат диҳад ва тамос пас аз соати корӣ манъ шавад (дар баъзе ҳолатҳо принсипи «ҳуқуқ ба пайваст нашудан» (right to disconnect) қисман татбиқ мегардад). Агар корфармо хориҷӣ бошад ва корманд дар ҳудуди Русия кор кунад қонунҳои Русия (аз ҷумла қоидаҳои андозбандӣ, суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳимояи меҳнат) пурра татбиқ қарда мешаванд.

Ба андешаи Бахорина С.Э. дар ҳолати мавҷуд набудани чунин муқаррароти мушаххас дар қонунгузориҳои меҳнатӣ фарқи байни танзими маданӣ ва меҳнатӣ аз байн меравад, ки дар ҳолатҳои фосилавӣ аксар вақт ҳуқуқҳои кормандон заиф мегарданд [2, с.244].

Моддаи 257 ба “Баҳисобгирии вақти корӣ ва вақти истироҳат, шартҳои таъмини бехатарӣ ва ҳифзи меҳнати кормандоне, ки бо кори фосилавӣ (дистансионӣ) машғуланд” бахшида шудааст. Ин модда пешбинӣ менамояд, ки баҳисобгирии вақти корӣ тибқи қоидаҳои умумии Кодекс (Боби 6) сурат мегирад ва корфармо уҳдадор аст, ки шароити бехатарии меҳнатро таъмин намояд (аз ҷумла муоинаи тиббӣ ва таъмини воситаҳои ҳифз). Аммо дар иқтисоди рақамӣ, ки корҳо аксар вақт шабонарӯзӣ ва бе ҳудуди ҷуғрофӣ сурат мегиранд, ин қоидаҳо кофӣ нестанд. Масалан дар Фаронса (Қонуни соли 2018 ва тағйиротҳои солҳои 2022–2024) принсипи «ҳуқуқ ба пайваст нашудан»-ро қонунан мустақкам намудааст. Яъне корфармо уҳдадор аст, ки сиёсати махсуси ширкатро таҳия намояд, ки мувофиқи он тамос бо корманд пас аз соати корӣ манъ мешавад (паёмҳои корӣ, зангҳо, почтаи электронӣ). Агар корманд дар вақти истироҳат ҷавоб диҳад, ин вақт ҳамчун вақти корӣ ҳисоб қарда шуда, бояд ҷуброн гардад. Назорати вақти корӣ танҳо бо ризоияти хаттии корманд ва бо риояи қоидаҳои ҳифзи маълумотҳои шахсӣ иҷозат дода мешавад. Ё ин ки дар Португалия (Қонуни № 83/2021 ва тағйиротҳои соли 2023) корфармо ҳақ надорад пас аз соати корӣ бо корманд тамос гирад ва корманд ҳақ дорад бе ягон оқибатҳои манфӣ ҷавоб надихад. Барои кори фосилавӣ хатман дар шартномаи меҳнатӣ речаи дақиқи вақти кор ва истироҳат нишон

дода шавад ва ҳар гуна тамос берун аз ин реча ҳамчун изофакорӣ ҳисоб карда мешавад.

Оид ба ин масъала Васильева Ю.В. ва Шуралева С.В. дар таҳлили худ қайд менамоянд, ки мушкилоти асосӣ дар танзими вақти корӣ ва изофакорӣ дар речаи фосилавӣ вучуд дорад, зеро баҳисобгирии дақиқи вақти корӣ дар ин шакли кор душвор аст [3, с.387].

Умуман, танзими ҳуқуқи кори фосилавӣ дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври умумӣ муайян шудааст ва ба қоидаҳои умумии муносибатҳои меҳнатӣ таъяс мекунад, аммо дар шароити иқтисоди рақамӣ нуқсонҳои ҷиддӣ дорад.

Ба шумораи ин нуқсонҳо набудани таърифҳои дақиқ барои корҳои платформаӣ ва муносибатҳои трансмиллӣ (корфармои хоричӣ), заифии механизмҳои ҷимояи маълумотҳои шахсӣ ва саломатии равонӣ дар муҳити маҷозӣ; набудани қоидаҳои махсус оид ба баҳисобгирии изофакорӣ ва корҳои шабона дар речаи фосилавӣ, камбудии кафолатҳои иҷтимоӣ барои кормандони фрилансер, ки аксар вақт ҳамчун паймонкорони мустақил кор мекунад. Ин таҳлил нишон медиҳад, ки Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон асоси ҳуқуқӣ барои кори фосилавӣ гузоштааст, аммо барои шароити иқтисоди рақамӣ ва ҷаҳонишавии меҳнат ислоҳоти ҷиддӣ талаб мекунад.

Иқтисоди рақамӣ, ки бо афзоиши платформаҳои онлайн, корҳои фрилансӣ, иқтисоди озодкорӣ ва технологияҳои абрӣ тавсиф мешавад, кори фосилавӣ (дистансионӣ)-ро аз як имконияти иловагӣ ба шакли асосии ташкили меҳнат табдил додааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин раванд бо суръати баланд идома дорад. Бисёре аз ҷавонон ва мутахассисон дар платформаҳои байналмилалӣ (Upwork, Freelancer, Fiverr, Tortal ва ғайра) кор мекунад, ки ин боиси афзоиши даромадҳои ғайрирасмӣ ва кам шудани вобастагии иқтисодӣ аз муҳочирати анъанавӣ мегардад. Аммо ин рушд ҳамзамон мушкилоти ҳуқуқи ҷиддиро ба миён овардааст, ки Кодекси меҳнати амалкунандаи кишвар (бо тағйиротҳои соли 2024) ҳанӯз пурра ҳал накардааст.

Яке аз мушкилоти асосӣ – ҷимояи ҳуқуқ ба истироҳат ва мувозинати ҳаёти корӣ ва шахсӣ мебошад. Дар речаи фосилавӣ сарҳади байни вақти корӣ ва истироҳатӣ хеле норавшан мешавад. Кормандон аксар вақт паёмҳои корӣ дар шабакаҳои иҷтимоӣ ё почтаи электронӣ-ро ҳатто дар вақти истироҳат ҷавоб медиҳанд. Ин ба ҳолатҳои изофакории ғайрирасмӣ ва фишори равонӣ оварда мерасонад. Моддаи 257 КМ ҚТ баҳисобгирии вақти корӣ ва истироҳатро тибқи қоидаҳои умумӣ

пешбинӣ менамояд, аммо механизмҳои воқеии назорат ва баҳисобгирӣ дар муҳити хонагӣ вучуд надоранд.

Мушкилоти дуюм – ҷимояи маълумотҳои шахсӣ ва амнияти иттилоотӣ. Кормандони фосилавӣ аксар вақт бо маълумотҳои тижоратӣ, молиявӣ ё шахсии муштариён кор мекунад. Дар ҳоле ки моддаҳои 57–58 КМ ҚТ уҳдадорҳои умумии корфарморо оид ба ҳифзи маълумотҳои шахсӣ муқаррар менамоянд, барои муҳити рақамӣ (аз ҷумла истифодаи абзорҳои абрӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ ва дастгоҳҳои шахсӣ) қоидаҳои махсус пешбинӣ нашудаанд. Ин метавонад ба ошкоршавии маълумотҳо ва вайроншавии ҳуқуқҳои корманд ва корфармо оварда расонад. Оид ба ин мушкилот Бахорина С.Э. таъкид менамояд, ки дар ҳолатҳои фосилавӣ аксар вақт ҷимояи маълумотҳои корманд заиф мегардад [2, с.244].

Сеюм, мушкилоти баҳисобгирии изофакорӣ ва корҳои шабона. Дар иқтисоди рақамӣ корҳо аксар вақт бе ҳудуди вақт ва макон сурат мегиранд, ки ин боиси пардохти ғайриқонунии изофакорӣ мегардад. Моддаи 79 КМ ҚТ изофакориро танзим менамояд, аммо дар речаи фосилавӣ исбот кардани он душвор аст, зеро сабти дақиқи вақти кор вучуд надорад. Васильева Ю.В. ва Шуралева С.В. қайд менамоянд, ки ин яке аз мушкилоти асосии танзими кори фосилавӣ дар ҳуқуқи меҳнатӣ боқӣ мемонад [3, с.388].

Чорум, мушкилоти ҷимояи саломатӣ ва ҳифзи меҳнат дар муҳити хонагӣ. Корфармо уҳдадор аст, ки шароити бехатарии меҳнатро таъмин намояд (моддаи 257 КМ ҚТ), аммо дар амал санҷиши ҷойи кор дар хонаи корманд ғайриимкон аст. Ин ба ҳолатҳои осебҳои эргономикӣ (дарди сутунмӯҳра, мушкилоти чашм ва ғайра) ва таъсири манфии равонӣ оварда мерасонад. Оид ба ин масъала дар асари худ Грушин Р.А. ба зарурати таҳияи стандартҳои махсус барои ҳифзи меҳнат дар речаи фосилавӣ ишора менамояд [4, с.190]. Ерёмина С.Н. қайд мекунад, ки пандемияи COVID-19 ин камбудӣро ошкор кард ва бисёре аз кормандон дар шароити номувофиқ кор қарданд [5, с.443].

Панҷум, мушкилоти ҳуқуқи муносибатҳои трансмиллӣ ва унсури хоричӣ. Бисёре аз кормандони тоҷик барои корфармоёни хоричӣ кор мекунад, ки ин боиси саволҳо дар бораи қонуният, андозбандӣ ва ҷимояи ҳуқуқӣ мегардад. Старикова М.К. ба зарурати ҷорӣ кардани мафҳуми «унсури хоричӣ» дар ҳуқуқи меҳнат ишора менамояд [15, с.605]. Шуралева С.В. низ ба ин масъала дар шароити ҷаҳонишавӣ такид намудааст [18, с.159].

Ҳамин тавр, дар шароити иқтисоди рақамӣ мушкилоти зерин бештар намоён мешаванд:

- норавшани сарҳади байни вақти корӣ ва истироҳатӣ;
- заифии ҳимояи маълумотҳои шахсӣ ва амнияти иттилоотӣ;
- душвории исбот ва пардохти изофакорӣ;
- набудани механизмҳои воқеии ҳифзи саломатӣ дар муҳити хонагӣ;
- мушкилоти танзими муносибатҳои меҳнатӣ бо унсӯри хориҷӣ ва платформаҳои онлайн.

Ин мушкилот нишон медиҳанд, ки танзими қонунии КМ ҚТ барои воқеияти иқтисодӣ рақамӣ кофӣ нест ва ислоҳоти ҳадафмандона талаб мекунад.

Танзими ҳуқуқии қори фосилавӣ (дистансионӣ) дар сатҳи байналмилалӣ ва минтақавӣ дар даҳсолаҳои охир ба таври назаррас инкишоф ёфтааст. Ин раванд махсусан пас аз пандемияи COVID-19 суръат гирифт, вақте ки бисёре аз кишварҳо маҷбур шуданд, ки қонунгузори меҳнатии худро ба воқеияти нави рақамӣ мутобик созанд. Таҷрибаи байналмилалӣ метавонад барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун манбаи муфиди ислоҳот хидмат кунад, зеро КМ ҚТ амалқунанда ҳанӯз дар ин самт камбудиҳои ҷиддӣ дорад.

Дар Иттиҳоди Аврупо танзими қори фосилавӣ дар сатҳи умумииттиҳодӣ ва миллий мукамал гардидааст. Директиваи 2019/1158/ИА оид ба мувозинати ҳаёти қорӣ ва оилавӣ ва Директиваи 2019/1152/ИА оид ба шароити шаффофи қорӣ унсӯрҳои муҳими қори фосилавӣ, аз ҷумла ҳуқуқ ба «пайваст нашудан»-ро пешбинӣ менамоянд. Дар Фаронса аз соли 2017 «Қонуни Элхомрӣ» ва баъдан қонуни соли 2018 ҳуқуқи қормандонро ба истироҳати рақамӣ қафолат медиҳанд. Қорфармо набояд пас аз соати қорӣ паёмҳои қорӣ фиристад ва қорманд ҳақ дорад ҷавоб надихад. Ин таҷриба ба ҳимояи саломатии равонӣ ва пешгирии фишори равонӣ равона шудааст. Алексеева А.А. ва Грехова К.Я. қайд менамоянд, ки чунин механизмҳо дар шароити иқтисодӣ рақамӣ самаранокии баланд нишон додаанд ва метавонанд барои кишварҳои пасошӯравӣ намуна бошанд [1, с.352].

Дар Русия танзими қори фосилавӣ дар соли 2020 бо ворид кардани боби нав ба Кодекси меҳнатии Федератсияи Русия (моддаҳои 312.1–312.9) мукамал гардид. Ин ислоҳот қори фосилавӣ ва дурдастро аз ҳамдигар фарқ карда, қоидаҳои махсус оид ба шартномаи меҳнатӣ, баҳисобгирии вақти қор, таъмини воситаҳои қорӣ ва ҳимояи маълумотҳои шахсиро муқаррар кард. Васильева Ю.В. ва Шуралева С.В. таъкид менамоянд, ки Русия яке аз аввалин кишварҳои пасошӯравӣ буд, ки қори фосилавиرو дар сатҳи қонунӣ танзим кард ва ин

таҷриба барои ҳамсояҳо метавонад муфид бошад [3, с.389]. Дар Қазоқистон низ аз соли 2021 қоидаҳои махсус оид ба қори фосилавӣ қорӣ шудаанд, ки ба ҳимояи ҳуқуқҳои қормандон дар муҳити рақамӣ равона гардидаанд. Дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико танзим дар сатҳи иёлотӣ сурат мегирад. Масалан, дар Калифорния қонуни АВ 2751 (соли 2021) ҳуқуқ ба «пайваст нашудан»-ро барои қормандони фосилавӣ қафолат медиҳад ва қорфармоёнро аз тамос пас аз соати қорӣ манъ менамояд. Пузын Э.С. ва Глеба А.В. дар таҳлили худ қайд менамоянд, ки таҷрибаи амрикоӣ ба ҳимояи ҳуқуқҳои қормандон дар платформаҳои онлайн равона шуда, метавонад барои кишварҳои рушдқунанда намуна бошад [11, с.135]. Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ва ҳамсояҳо низ пешрафтҳо мушоҳида мешаванд. Дар Қирғизистон аз соли 2022 қоидаҳои махсус оид ба қори фосилавӣ ба Кодекси меҳнатиашон ворид карда шудаанд, ки баҳисобгирии вақти қор ва таъмини воситаҳои техникаро танзим менамоянд. Дар Ўзбекистон низ ислоҳотҳои соли 2023 ба ин самт равона гардидаанд.

Муқоиса бо танзими Тоҷикистон нишон медиҳад, ки Кодекси меҳнатии мо (моддаҳои 255–257) ҳанӯз дар сатҳи умумӣ боқӣ мондааст ва аз таҷрибаи пешрафтаи байналмилалӣ ва минтақавӣ қафо мондааст.

Фарқиятҳои асосӣ дар чунин муқаррарот аён аст:

- дар аксари кишварҳои пешрафта ва ҳатто дар Русия ва Қазоқистон қоидаҳои махсус оид ба «ҳуқуқ ба пайваст нашудан» ва ҳимояи саломатии равонӣ вуҷуд доранд, аммо дар Тоҷикистон чунин механизмҳо пешбинӣ нашудаанд;

- дар Русия ва Иттиҳоди Аврупо баҳисобгирии вақти қор дар речаи фосилавӣ бо истифода аз нармафзорҳои махсус танзим шудааст, дар ҳоле ки дар Тоҷикистон ин масъала ба қоидаҳои умумӣ таъя мекунад;

- ҳимояи маълумотҳои шахсӣ ва амнияти иттилоотӣ дар муҳити рақамӣ дар аксари қонунгузориҳои муосир бо стандартҳои Аврупо ё қонунҳои миллий мукамал аст, аммо дар Кодекси меҳнатии Тоҷикистон ин паҳлӯ заиф боқӣ мемонад;

- танзими муносибатҳои трансмиллӣ (қорфармои хориҷӣ) дар кишварҳои пешрафта бо қоидаҳои махсус ҳал шудааст, дар ҳоле ки дар Тоҷикистон ин масъала ҳанӯз қушода боқӣ мондааст.

Ин муқоисаҳо нишон медиҳанд, ки Тоҷикистон метавонад аз таҷрибаи Русия, Иттиҳоди Аврупо ва кишварҳои Осиёи Марказӣ истифода бурда, қонунгузори худро тақмил диҳад.

Танзими ҳуқуқии кори фосилавӣ (дистансионӣ) дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2016 ҳамчун қадами аввал дар самти мутобиқсозӣ ба воқеияти иқтисоди рақамӣ арзёбӣ шуда метавонад. Аммо таҳлил нишон дод, ки моддаҳои 255–257 (Боби 23) ҳанӯз дар сатҳи умумӣ боқӣ мондаанд ва ба талаботи муосири иқтисоди рақамӣ, аз ҷумла платформаҳои онлайн, муносибатҳои трансмиллӣ ва ҳимояи ҳуқуқҳои раванӣ-ҷисмонӣ, пурра ҷавобгӯ нестанд. Аз ин рӯ, ислоҳоти ҳадафмандона ва мукамал зарур аст, то қонунгузориҳои миллӣ ба стандартҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ ҳамоҳанг гардад ва ҳимояи воқеии кормандонро дар муҳити рақамӣ таъмин намояд.

Ислоҳоти зарурӣ дар сатҳи қонунгузорӣ метавонанд чунин самтҳоро дар бар гиранд:

1. Такмили мафҳум ва фарқияти шаклҳои кор. Зарур аст, ки дар моддаи 255 таърифи дақиқтари кори фосилавӣ ворид карда шавад, ки шаклҳои гуногуни онро (кори доимӣ-фосилавӣ, кори гибридӣ, кори платформагӣ ё озодкорӣ) аз ҳамдигар фарқ кунад. Инчунин, бояд мафҳуми «кор бо унсури хориҷӣ» (корфармои хориҷӣ ва корманд дар Тоҷикистон) муайян гардад, то масъалаҳои андозбандӣ, ҳимояи ҳуқуқӣ ва татбиқи қонунгузориҳои миллӣ равшан шаванд.

2. Ҷорӣ кардани ҳуқуқ ба «пайваст нашудан». Пешниҳод мешавад, ки моддаи нав ё қисми алоҳидаи моддаи 257 илова гардад, ки корфармо набояд пас аз анҷоми вақти корӣ (мувофиқи шартнома) бо корманд тамос гирад ва корманд ҳақ дорад бе оқибатҳои манфӣ ҷавоб надихад. Ин таҷриба дар Фаронса, Белгия, Португалия ва қисман дар Русия самаранок исбот шудааст ва ба пешгирии сӯxtани раванӣ мусоидат мекунад.

3. Мукамал кардани ҳимояи маълумоти шахсӣ ва амнияти иттилоотӣ. Дар моддаҳои 57–58 ва 256 КМ ҚТ бояд қоидаҳои махсус оид ба ҳифзи маълумотҳо дар муҳити рақамӣ (истифодаи дастгоҳҳои шахсӣ, шабакаҳои абрӣ, нармафзорҳои ҳамкорӣ) ворид карда шаванд. Инчунин, зарур аст, ки уҳдадориҳои корфармо оид ба таъмини нармафзори амниятӣ ва омӯзиши кормандон дар бораи амнияти иттилоотӣ муқаррар гардад.

4. Такмили баҳисобгирии вақти корӣ ва изофакорӣ. Пешниҳод мешавад, ки дар моддаи 257 қоидаҳои истифодаи нармафзорҳои баҳисобгирии вақт (time-tracking tools) бо ризоияти корманд ва ҳифзи махфияти маълумотҳо муқаррар гардад. Инчунин, бояд механизмҳои возеҳи исбот ва пардохти изофакорӣ дар речаи фосилавӣ таҳия

шавад, то кормандон аз корҳои ғайримуздноқ ҳимоя шаванд.

5. Ҳимояи саломатӣ ва ҳифзи меҳнат дар муҳити хонагӣ. Зарур аст, ки қоидаҳои махсус оид ба ташҳиси ҷойи кор дар хона (бо ризоияти корманд), таъмини воситаҳои эргономикӣ ва муоинаҳои тиббии мунтазам илова гардад. Инчунин, бояд қарорҳои иҷтимоӣ барои кормандони фосилавӣ (суғуртаи тиббӣ, руҳсатӣ, кӯмакпулӣ ҳангоми беморӣ) ба таври баробар бо кормандони анъанавӣ муқаррар шаванд.

6. Танзими муносибатҳои платформагӣ ва фриланс. Барои кормандоне, ки тавассути платформаҳои онлайн кор мекунанд, бояд қоидаҳои махсус (аз ҷумла ҳимояи ҳуқуқӣ ҳангоми қатъи шартнома, пардохти саривақт ва ҳалли баҳсҳо) таҳия шавад. Ин самт дар аксари кишварҳои пешрафта ва ҳатто дар Русия аллакай қисман танзим шудааст.

Кори фосилавӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ на танҳо имкониятҳои нав барои афзоиши шуғл ва даромадҳои аҳоли фароҳам меорад, балки мушкilotи ҳуқуқии ҷиддиро низ ба миён меоварад, ки КМ ҚТ ҳанӯз пурра ҳал накардааст. Таҳлили моддаҳои 255–257 кодекс нишон дод, ки танзими кунунӣ дар сатҳи умумӣ боқӣ монда, механизмҳои воқеии ҳимояи ҳуқуқҳо (ҳуқуқ ба истироҳат, ҳимояи маълумотҳо, баҳисобгирии изофакорӣ, ҳифзи саломатӣ) заифанд ва ба воқеияти муосир мувофиқ нестанд.

Таҷрибаи байналмилалӣ (Иттиҳоди Аврупо, Русия, ИМА) ва минтақавӣ (Қазоқистон, Ўзбекистон) нишон медиҳад, ки ислоҳоти муваффақона имконпазир аст ва бояд ба самтҳои зерин равона гардад: ҷорӣ кардани ҳуқуқ ба «пайваст нашудан», мукамал кардани ҳимояи маълумотҳо, такмили баҳисобгирии вақт, ҳимояи саломатӣ ва танзими муносибатҳои трансмиллӣ.

Агар ин ислоҳотҳо дар КМ ҚТ ворид карда шаванд, на танҳо ҳимояи ҳуқуқҳои кормандон дар муҳити рақамӣ таъмин мегардад, балки шароити мусоид барои рушди иқтисоди рақамӣ дар Тоҷикистон фароҳам меояд. Ин раванд барои кам кардани бекорӣ, афзоиши даромадҳои ғайрирасмӣ ва ҳамгирии ҷавонон ба бозори меҳнати ҷаҳонӣ аҳамияти стратегӣ дорад. Ислоҳоти пешниҳодшуда бояд бо омӯзиши таҷрибаи байналмилалӣ, машварат бо иттифокҳои касаба, корфармоён ва коршиносони соҳа амалӣ гардад, то ҳамоҳангии манфиатҳои ҳамаи тарафҳои муносибатҳои меҳнатӣ таъмин шавад. Танҳо бо чунин муносибати ҳамаҷониба метавон кори фосилавиро аз омил

хавфнок ба омили рушди устувори иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар таъдил дод.

Адабиёт:

Алексеева А.А., Грехова К.Я. Особенности регулирования дистанционной работы в современном трудовом праве: проблемы и перспективы // Право и управление. – 2025. – № 5. – С. 347-353.

Бахорина С.Э. Дистанционная работа: между гражданским и трудовым правом // Сборник работ 74-й научной конференции студентов и аспирантов Белорусского государственного университета / Белорусский государственный университет; отв. за вып. С.Г. Берлинская. – Минск, 2017. – С. 243-244.

Васильева Ю.В., Шуралева С.В. Дистанционная занятость и дистанционная работа с позиций российского трудового права // Ежегодник трудового права. – 2014. – № 9. – С. 385-390.

Грушин Р.А. Проблемы и перспективы правового регулирования дистанционного формата работы в трудовом праве // Молодой ученый. – 2021. – № 14 (356). – С. 188-191.

Ерёмина С.Н. Вызовы трудовому праву: удаленная и дистанционная работа в условиях COVID-19 // Развитие юридической науки в новых условиях: единство теории и практики – 2020: сборник докладов по материалам Международной научно-практической конференции (Ростов-на-Дону – Таганрог, 2020). – Ростов-на-Дону; Таганрог, 2020. – С. 441-444.

Зорина О.О. Дистанционная работа: влияние на эффективность реализации функций трудового права // Актуальные вопросы юриспруденции: сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. – 2016. – С. 107-109.

Калинин И. Трудовое и гражданское право в регулировании дистанционной работы // Кадровик. – 2012. – № 5. – С. 18-25.

Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016, № 1329// Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2016, №7, мод.604; соли 2022, №7, мод.439; соли 2024. №5-6, мод.255.

Коноплева Ю.А. Правовые аспекты дистанционной работы в образовательном учреждении профессионального образования // Наука и образование: актуальные вопросы, достижения и инновации: сборник статей VI Международной научно-практической конференции (Пенза, 2022). – Пенза, 2022. – С. 135-137.

Пашкова Г.Г. Некоторые проблемы реализации трудовых прав в условиях дистанционного режима

работы // Правовые проблемы укрепления российской государственности: сборник статей Всероссийской научно-практической конференции / ред.: Е.С. Болтанова [и др.]. – Томск, 2022. – С. 29-31.

Пузын Э.С., Глеба А.В. Правовые проблемы и перспективы регулирования дистанционной формы работы в трудовом праве: российский и зарубежный опыт // Особенности использования медиатехнологий в современном мире: монография / М.А. Асеева [и др.]. – Москва, 2024. – С. 131-137.

Ромашова Т.В. Некоторые особенности правового регулирования дистанционных работников // Управление устойчивым развитием топливно-энергетического комплекса – 2021: материалы II Всероссийской научно-практической конференции (Ухта, 2021). – Ухта, 2022. – С. 327-330.

Рязанова С.О. Защита трудовых прав граждан при их переводе на дистанционную (удаленную) работу // Теория и практика современной юридической науки: материалы VII Всероссийской научно-практической конференции / отв. ред. Е.Б. Гоголевская; науч. ред. И.С. Кокорин. – 2020. – С. 263-267.

Смирнова М.С., Листратов И.В. Анализ нарушений трудовых прав граждан при дистанционном формате работы // Право и политика. – 2023. – № 3. – С. 1-12.

Старикова М.К. Введение понятия "иностраный элемент" в трудовое право в связи с развитием дистанционной работы // Проспект Свободный – 2024: Материалы юбилейной XX Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых: в 4 ч. – Красноярск, 2024. – С. 603-605.

Унтевский Е.Ю. Проблемы трудового права по вопросам дистанционного формата работы и трудоустройства // Право молодых: сборник материалов Международной молодежной научной конференции (Ставрополь, 2024). – Ставрополь, 2024. – С. 85-88.

Хукуки меҳнат ва таъминоти иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон / китоби дарсӣ // Сангинов Д.Ш., Бобокалонов Г.М., Кабутов Э.Д., Мавлонназарзода О.А. ва диг. - Душанбе: “ЭР-граф”, 2021. – 452 с.

Шуралева С.В. Регулирование дистанционной работы с иностранным элементом в эпоху глобализации: взгляд с позиций трудового права России // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2014. – № 3 (25). – С. 156-163.

Рахимзода Махмад Забир – доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент, Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, главный научный сотрудник;

Сангинзода Дониёр Шомахмад – доктор юридических наук, профессор, Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, заместитель директора по науке и образованию

**Регулирование дистанционной (удалённой) работы
в условиях цифровой экономики: проблемы и
необходимые реформы в Трудовом кодексе
Таджикистана**

Статья посвящена анализу правового регулирования дистанционной (удалённой) работы в Трудовом кодексе Республики Таджикистан (статьи 255–257) в условиях цифровой экономики. Авторы подчёркивают, что существующие определения и общие нормы недостаточны для защиты прав работников (учёт рабочего времени, отдых, защита персональных данных, охрана здоровья и право на отдых), особенно в трансграничных отношениях, платформенной занятости и экономике гигов (фрилансе). Основные недостатки заключаются в отсутствии реальных механизмов контроля, слабой защите психического здоровья, компенсации расходов и права на «отключение». Рассматривается опыт зарубежных стран (Европейский союз, Россия, Казахстан, Узбекистан, США) и их реформы как пример для совершенствования законодательства Таджикистана. В статье предложены конкретные реформы и подчеркнута необходимость гармонизации национального законодательства с международными стандартами и реалиями цифровой экономики.

Ключевые слова: дистанционная работа, удалённая работа, цифровая экономика, экономика гигов, фриланс, защита прав работников, право на отключение, Трудовой кодекс Таджикистана, правовые реформы, международный опыт, трансграничные отношения, онлайн-платформы.

Rahimzoda Mahmad Zabir – Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Chief Research Associate; **Sanginzoda Doniyor Shomahmad** – Doctor of Legal Sciences, Professor, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Deputy Director for Science and Education

**Regulation of remote (distance) work in the conditions of
the digital economy: problems and necessary reforms in the
Labor code of Tajikistan**

The article is devoted to the analysis of the legal regulation of remote (distance) work in the Labor Code of the Republic of Tajikistan (articles 255–257) in the context of the digital economy. The authors emphasize that the current definitions and general norms are insufficient to protect workers' rights (recording of working time, rest, protection of personal data, occupational health and safety, and the right to rest), especially in cross-border relations, platform employment, and the gig economy (freelancing). The main shortcomings include the absence of real control mechanisms, weak protection of mental health, reimbursement of expenses, and the right to disconnect. The experience of foreign countries (European Union, Russia, Kazakhstan, Uzbekistan, the USA) and their reforms are examined as examples for improving Tajikistan's legislation. The article proposes specific reforms and stresses the need to harmonize national legislation with international standards and the realities of the digital economy.

Keywords: remote work, distance work, digital economy, gig economy, freelancing, protection of workers' rights, right to disconnect, Labor Code of Tajikistan, legal reforms, international experience, cross-border relations, online platforms.

САРЧАШМАИ ҲУҚУҚ ҲАМЧУН КАТЕГОРИЯИ БУНЁДИИ НАЗАРИЯВӢ-ҲУҚУҚӢ ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ТАҲҚИҚИ САРЧАШМАҲОИ ҲУҚУҚИ МЕҲНАТ

Махмадуллозода Нурулло Раҳматулло - доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, Сарҳодими илмӣ. E-mail: nurullo_m@mail.ru; **Назарзода Давлатхон Қурбонмурод** - номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, ҳодими калони илмӣ. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru

Мақола ба таҳқиқи мафҳум, моҳият ва аҳамияти назариявӣю методологии сарчашмаи ҳуқуқ ҳамчун яке аз категорияҳои бунёдии илми ҳуқуқшиносӣ бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили равишҳои илмӣ муосир ва мавқеи олимони ватанӣ ва хориҷӣ ҷанбаҳои асосии фаҳмиши сарчашмаи ҳуқуқ баррасӣ гардида, бисёрмаъноӣ ва табиати бисёрсатҳаи ин категорияи ҳуқуқӣ асоснок карда мешавад. Муаллиф равишҳои гуногуни илмиро нисбат ба моҳияти сарчашмаи ҳуқуқ таҳлил намуда, мавқеи ҳуқуқшиносонро оид ба таносуби мафҳумҳои «сарчашмаи ҳуқуқ» ва «шакли ҳуқуқ» мавриди омӯзиш қарор медиҳад.

Дар натиҷаи таҳқиқот хулоса карда мешавад, ки сарчашмаи ҳуқуқ ва шакли ҳуқуқ категорияҳои ба ҳам алоқаманд, вале аз лиҳози мазмун ва вазифа дорои мустақилияти нисбӣ мебошанд. Асоснок карда мешавад, ки барои дарки воқеии қонуниятҳои ташаккул ва рушди ҳуқуқ истифодаи равиши маҷмӯӣ зарур буда, сарчашмаи ҳуқуқ бояд дар ягонагии ҷанбаҳои моддӣ, ғоявӣ ва расмӣ баррасӣ гардад. Аҳамияти назариявӣ ва методологии чунин равиш барои таҳқиқи сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат, муайян намудани ҷойгоҳи онҳо дар низомии ҳуқуқ ва тақмили танзими ҳуқуқи муносибатҳои меҳнатӣ асоснок карда мешавад.

Калидвожаҳо: сарчашмаи ҳуқуқ, шакли ҳуқуқ, назарияи ҳуқуқ, ҳуқуқфаҳмӣ, категорияи назариявӣ-ҳуқуқӣ, сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат, ҳуқуқҷод-қунӣ, танзими ҳуқуқӣ, низомии ҳуқуқ, ҳуқуқи меҳнат

Мафҳуми «сарчашмаи ҳуқуқ» дар илми ҳуқуқшиносӣ ҳамчун яке аз категорияҳои бунёдии назариявӣ-ҳуқуқӣ ва ҳамзамон воситаи муҳими таҳлили методологӣ эътироф шудааст. Дар доираи назарияи умумии ҳуқуқ ва илмҳои соҳавӣ, аз ҷумла ҳуқуқи меҳнат, он на танҳо шаклҳои зоҳирии ифодаи меъёрҳои ҳуқуқиро инъикос

менамояд, балки заминаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ташаккул ва рушди онҳоро низ фаро мегирад. Аз ин рӯ, омӯзиши сарчашмаҳои ҳуқуқ барои дарки қонуниятҳои ташаккули низомии ҳуқуқӣ, муайян намудани таъсири омилҳои иҷтимоӣ ба қонунгузорӣ ва арзёбии самтҳои рушди танзими ҳуқуқӣ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Бо вучуди истифодаи густурдаи истилоҳи «сарчашмаи ҳуқуқ» дар адабиёти илмӣ ва амалияи ҳуқуқшиносӣ, то имрӯз нисбат ба мазмун, доираи маъноӣ ва моҳияти ҳуқуқи он нуктаи назари ягона вучуд надорад. Таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки ин мафҳум вобаста ба навъи ҳуқуқ-фаҳмӣ, заминаҳои методологӣ ва ҳадафҳои таҳқиқот дар маъноҳои гуногун истифода гардида, ҷанбаҳои мухталифи пайдоиш, ташаккул ва амалишавии ҳуқуқро ифода менамояд. Аз ин рӯ, сарчашмаи ҳуқуқ яке аз категорияҳои бисёрмаъноӣ назарияи ҳуқуқ буда, мазмуни он дар доираи консепсияҳои гуногуни илмӣ ба таври мухталиф тафсир мегардад.

Ба андешаи мо, бисёрмаъноии мафҳуми «сарчашмаи ҳуқуқ» танҳо хусусияти истилоҳӣ набошад, табиати мураккаб ва бисёрҷанбаи худӣ ҳуқуқро ҳамчун падидаи иҷтимоӣ инъикос менамояд. Ҳуқуқ таҳти таъсири маҷмӯи омилҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ ташаккул ёфта, рушд мекунад. Бинобар ин, сарчашмаҳои он низ хусусияти ҷандсатҳа дошта, ба шаклҳои расмӣ ифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ маҳдуд намегарданд. Дар акси ҳол, омилҳо ва заминаҳои иҷтимоии ташаккули ҳуқуқ аз доираи таҳлили илмӣ берун мемонанд.

Дар масъалаи муайян намудани моҳият ва доираи мафҳуми сарчашмаи ҳуқуқ дар илми ҳуқуқшиносӣ мавқеи ягона вучуд надорад. Яке аз равишҳои маъмул сарчашмаи ҳуқуқро ҳамчун шакли расмӣ ифода ва мустаҳкамсозии меъёрҳои ҳуқуқӣ арзёбӣ менамояд. Намоёндогони ин равиш сарчашмаи ҳуқуқро бо шаклҳои

объективигардонии иродаи давлати алоқаманд намуда, ғаёлияти ҳуқуқҷодкуниро омили асосии ташаккули меъёрҳои ҳуқуқӣ мешуморанд.

Аз ҷумла, А.Б. Венгеров сарчашмаи (шакли) ҳуқуқро ҳамчун шакли объективигардонӣ, таҳким ва ифодаи мухтавои ҳуқуқ дар санадҳои мақомоти давлатӣ, қарорҳои судӣ, шартномаҳо, урфу одатҳо ва дигар шаклҳои ҳуқуқӣ арзёбӣ менамояд [9, с.389]. Ба ҳамин монанд, С.С. Алексеев онро тарзҳои аз ҷониби давлат эътирофшудаи ифода ва таҳкими меъёрҳои ҳуқуқии дорои аҳамияти умумихатмӣ мешуморад [1, с.415]. А.С. Пиголкин ва Ю.А. Дмитриев низ бар он назаранд, ки сарчашмаҳои ҳуқуқ ҳуҷҷатҳои расмӣ амалкунанда мебошанд, ки меъёрҳои ҳуқуқро муқаррар ё мустаҳкам намуда, шаклҳои зоҳирии ғаёлияти ҳуқуқҷодкунии давлатро ифода мекунанд [4, с. 258].

Бартариии асосии ин равиш дар он ифода меёбад, ки он имкон медиҳад шаклҳои зоҳирии ифодаи ҳуқуқ, ҳудуди амали онҳо ва механизми ҳуқуқҷодкунӣ ба таври дақиқ муайян карда шаванд. Вале маҳдуд намудани сарчашмаи ҳуқуқ танҳо ба шаклҳои расмӣ ифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ на ҳамеша имконият медиҳад, ки тамоми омилҳои таъсиррасон ба ташаккул ва рушди ҳуқуқ ба инобат гирифта шаванд. Маҳз ҳамин ҳолат боиси ташаккули равишҳои васеътар нисбат ба фаҳмиши сарчашмаи ҳуқуқ гардидааст.

Дар адабиёти илмӣ ватанӣ нисбат ба мафҳуми сарчашмаи ҳуқуқ тадриҷан фаҳмиши нисбатан васеъ ва бисёрҷанба ташаккул ёфтааст. Дар доираи ин равиш сарчашмаи ҳуқуқ на танҳо ҳамчун шакли расмӣ ифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки ҳамчун падидаи мураккаби иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ баррасӣ мешавад, ки зери таъсири омилҳои иҷтимоӣ, таърихӣ, фарҳангӣ ва байналмилалӣ ташаккул меёбад.

Аз ҷумла, И.И. Камолзода таъкид менамояд, ки дар шароити муосир сарчашмаи ҳуқуқ бояд ҳамчун категорияи бисёрҷанба баррасӣ шавад, зеро маҳдуд намудани он танҳо ба шаклҳои расмӣ давлатӣ дарки воқеии раванди ҳуқуқҷодкунӣ ва рушди низомии ҳуқуқро маҳдуд месозад [3, с. 6-8]. Ба ҳамин мазмун, Э.Б. Буризода сарчашмаи ҳуқуқро на танҳо шакли расмӣ ифодаи меъёрҳо, балки маншаъ ва асоси иҷтимоии ташаккули онҳо мешуморад [2, с.24-26]. Ӯ инчунин асоснок менамояд, ки сарчашмаи ҳуқуқ бояд ҳамчун натиҷаи таъсири омилҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ баррасӣ гардад [2, с.41-43].

Дар ҳамин замина, Р.Ш. Шарофзода қайд менамояд, ки «сарчашмаи ҳуқуқро танҳо бо давлат алоқаманд намудан мумкин нест, чунки ба ғайр аз натиҷаҳои ҳуқуқҷодкунии давлатӣ боз сарчашмаҳои вучуд доранд, ки аз давлат вобаста нестанд, бидуни ғаёлияти ҳуқуқҷодкунии давлатӣ пайдо шудаанд (сарчашмаҳои динӣ, одатҳо, одатҳои ҳуқуқӣ, одатҳои муомилоти қорӣ ва ғ.и.)» [8, с. 329].

Таҳлили мавқеи олимони ватанӣ нишон медиҳад, ки дар ҳуқуқшиносии миллии тамоюли гузариш аз фаҳмиши маҳдуди ифодаи меъёри сарчашмаи ҳуқуқ ба фаҳмиши васеи иҷтимоӣ-ҳуқуқии он мушоҳида мегардад. Бо вучуди фарқияти баъзе ҷузъиёт, аксари муҳаққиқон сарчашмаи ҳуқуқро ҳамчун категорияи бисёрҷанба арзёбӣ намуда, нақши омилҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва байналмилалӣ дар ташаккули он эътироф менамоянд.

Ба андешаи мо, равиши васеъ нисбат ба фаҳмиши сарчашмаи ҳуқуқ ифодаи меъёри сарчашмаи ҳуқуқ имконияти бештар барои дарки воқеии қонуниятҳои ташаккул ва рушди ҳуқуқ фароҳам меорад. Ин махсусан дар соҳаи ҳуқуқи меҳнат аҳамияти назариявӣ дорад, зеро танзими муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои ба онҳо алоқаманд на танҳо натиҷаи ғаёлияти ҳуқуқҷодкунии давлат, балки инъикоси равандҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва байналмилалӣ низ мебошад.

Дар ҳамин замина, масъалаи таносуби мафҳумҳои «сарчашмаи ҳуқуқ» ва «шакли ҳуқуқ» аҳамияти махсуси назариявӣ касб менамояд. Зеро маҳз аз муайян намудани таносуби онҳо вобаста аст, ки сарчашмаи ҳуқуқ танҳо ҳамчун шакли расмӣ ифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад ё ба он дигар омилҳо ва воқеаҳои ташаккули ҳуқуқ низ дохил карда мешаванд. Аз ҳамин сабаб, масъалаи мазкур дар назарияи ҳуқуқ аз ҷумлаи масъалаҳои бахшнок ба ҳисоб рафта, то имрӯз мавқеи ягона нисбат ба он ташаккул наёфтааст.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ мафҳумҳои «сарчашмаи ҳуқуқ» ва «шакли ҳуқуқ» аксар вақт ҳамчун категорияҳои ба ҳам наздик истифода мешаванд. Бо вучуди ин, нисбат ба таносуби онҳо ҷанд равишҳои назариявӣ вучуд доранд. Бархе муҳаққиқон ин мафҳумҳоро ҳаммаъно дониста, сарчашмаи ҳуқуқро ҳамчун шакли зоҳирии ифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ арзёбӣ менамоянд. Гурӯҳи дигар бошад, бар он назаранд, ки мафҳуми сарчашмаи ҳуқуқ нисбат ба шакли ҳуқуқ

доираи васеътар дошта, дар баробари шаклҳои расмӣ ифодаи ҳуқуқ инчунин омилҳо, заминаҳо ва воситаҳои ташаққули онро низ фаро мегирад.

Ба ақидаи, С.И. Сон, мафҳуми «шакли ҳуқуқ» нисбат ба мафҳуми «сарчашмаи ҳуқуқ» доираи васеътар дорад. Ба андешаи ӯ, шакли ҳуқуқ аз як тараф сохтор ва ташкили дохилии низомии ҳуқуқии давлати муайянро инъикос намуда, аз тарафи дигар ҳамчун шакли зоҳирии ифодаи иродаи давлатӣ дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ зухур менамояд [7, с.90]. Дар доираи чунин равиш шакли ҳуқуқ на танҳо ҳамчун воситаи ифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки ҳамчун тарзи ташаққул ва сохторбандии ҳуқуқ низ баррасӣ мегардад. Ба андешаи мо, арзиши назариявии ин мавқеъ дар он ифода меёбад, ки он имкон медиҳад шакли ҳуқуқ ҳамчун падидаи мураккаби ҳуқуқӣ, ки ҳам ҷанбаҳои дохилӣ ва ҳам шаклҳои берунии ифодаи ҳуқуқро фаро мегирад, таҳлил карда шавад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ равиши дигаре низ мавҷуд аст, ки мафҳумҳои «сарчашмаи ҳуқуқ» ва «шакли ҳуқуқ»ро амалан ҳаммаъно арзёбӣ менамояд. Аз ҷумла, А.А. Соколова сарчашмаи ҳуқуқро ҳамчун «зарфи маҳсус» ё «маҳзана» тавсиф менамояд, ки муҳтавои меъёрҳои ҳуқуқӣ аз он бармеояд. Ба андешаи ӯ, шакли ҳуқуқ тарзи расмӣ ифодаи зоҳирӣ, устувор ва объективии меъёрҳои ҳуқуқ буда, аз ин рӯ, «шакл (сарчашма)-и ҳуқуқ шакли расмӣ меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад» [6, с.15]. Мавқеи мазкур дар таҳқиқоти соҳавӣ низ ҷонибдорони худро дорад. Аз ҷумла, К.Л. Томашевский сарчашмаи ҳуқуқи меҳнатро ҳамчун шакли зоҳирии ифода ва объективигардонии иродаи давлат ва дар ҳолатҳои пешбиниамудай қонун иродаи шарикони иҷтимоӣ арзёбӣ намуда, меъёрҳои ҳуқуқи меҳнатро дар доираи ҳамин шаклҳои ҳуқуқӣ баррасӣ менамояд [10, с. 49].

Таҳлили мавқеи мазкур гувоҳӣ медиҳад, ки ҳамсон донишмандони мафҳумҳои «сарчашмаи ҳуқуқ» ва «шакли ҳуқуқ» дорои асосҳои муайяни назариявӣ мебошад. Воқеан, дар аксари мавридҳо сарчашмаи ҳуқуқ маҳз тавассути шаклҳои муайяни ҳуқуқӣ зухур ва амал мекунад. Бо вучуди ин, ба таври пурра айнӣ додани ин мафҳумҳо аз нигоҳи назариявӣ қобили баҳс мебошад. Зеро мафҳуми сарчашмаи ҳуқуқ дар як қатор ҳолатҳо на танҳо шаклҳои расмӣ ифодаи ҳуқуқ, балки заминаҳо, омилҳо ва воситаҳои ташаққули онро низ фаро мегирад. Аз ин рӯ, муносибати байни ин мафҳумҳо бештар ҳамчун таносуби категорияҳои

ба ҳам наздик, вале аз ҷиҳати мазмун пурра ҳамсон набуданашон арзёбӣ мегардад.

Дар баробари равишҳои, ки мафҳумҳои «сарчашмаи ҳуқуқ» ва «шакли ҳуқуқ»ро ба ҳам айнӣ медиҳанд, дар назарияи ҳуқуқ мавқеи дигаре низ ташаққул ёфтааст, ки мувофиқи он ин мафҳумҳо дорои мазмун ва вазифаҳои гуногуни назариявӣ мебошанд. Намояндагони ин равиш бар он назаранд, ки мафҳуми сарчашмаи ҳуқуқ нисбат ба мафҳуми шакли ҳуқуқ доираи васеътар дошта, дар баробари шаклҳои расмӣ ифодаи ҳуқуқ омилҳо, заминаҳо ва шароити ташаққули онро низ фаро мегирад.

Дар натиҷаи рушди ин баҳсҳо дар назарияи умумии ҳуқуқ оид ба таносуби мафҳумҳои «сарчашмаи ҳуқуқ» ва «шакли ҳуқуқ» се равиши асосӣ ташаққул ёфтааст. Намояндагони равиши аввал ин мафҳумҳоро ба ҳам айнӣ дода, ҳамчун категорияҳои ҳаммаъно истифода менамоянд. Ҷонибдорони равиши дувум онҳоро категорияҳои мустақили илмӣ шуморида, ҳар якero дорои мазмун, вазифа ва доираи таъбиқи хоси худ медонанд. Намояндагони равиши сеюм бошад, мавқеи мутавозинро ишғол намуда, бар он ақидаанд, ки муносибати «ё сарчашмаи ҳуқуқ ё шакли ҳуқуқ» ба воқеияти рушди назарияи ҳуқуқ пурра мутобиқат намекунад, зеро ин мафҳумҳо ҳамзамон дорои ҷанбаҳои умумӣ ва хусусиятҳои фарқкунанда мебошанд [5, с. 62].

Ба андешаи мо, равиши сеюм аз ҷиҳати назариявӣ ва методологӣ асосноктар ба назар мерасад. Воқеан, байни мафҳумҳои «сарчашмаи ҳуқуқ» ва «шакли ҳуқуқ» алокаи ногузастанӣ вуҷуд дорад, зеро ҳуқуқ танҳо тавассути шаклҳои муайяни ҳуқуқӣ ифода ва амал мекунад. Дар айнӣ замон, айнӣ додани ин мафҳумҳо низ пурра дуруст нест, зеро сарчашмаи ҳуқуқ дар як қатор ҳолатҳо на танҳо шаклҳои расмӣ ифодаи ҳуқуқ, балки заминаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва дигар омилҳои ташаққули онро низ дар бар мегирад.

Дар ҳамин замина, фарқгузори мазкур танҳо аҳамияти назариявӣ надошта, дорои аҳамияти муҳими амалӣ низ мебошад. Омехта намудани ин мафҳумҳо метавонад ба муайян намудани нодурусти доираи воситаҳои танзими ҳуқуқӣ ва манбаъҳои таъбиқшавандаи ҳуқуқ оварда расонад. Аз ин рӯ, ҳангоми таҳқиқи сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат мақсаднок аст, ки сарчашмаи ҳуқуқ дар маънои васеъ ҳамчун маҷмуи омилҳо ва заминаҳои ташаққули ҳуқуқ ва дар маънои маҳсус

ҳамчун шакли расмии ифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ мавриди баррасӣ қарор дода шавад.

Бо дарназардошти ин, мутлақгардонии ҳар яке аз равишҳои зикршуда аз нигоҳи методологӣ асоснок нест. Муносибати илмӣ бояд ба шинохти сарчашмаи ҳуқуқ ва шакли ҳуқуқ ҳамчун категорияҳои ба ҳам алоқаманд, вале аз ҷиҳати мазмун ва вазифа дорои мустақилияти нисбӣ асос ёбад. Чунин равиш имкон медиҳад, ки ҳам заминаҳои ташаккули ҳуқуқ ва ҳам шаклҳои расмии ифодаи он дар ягонагӣ ва робитаи мутақобила таҳлил қарда шаванд, ки барои омӯзиши низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат аҳамияти махсуси назариявӣ ва амалӣ дорад.

Таҳлили назариявии мафҳуми «сарчашмаи ҳуқуқ» ва таносуби он бо мафҳуми «шакли ҳуқуқ» нишон медиҳад, ки дар илми ҳуқуқшиносӣ нисбат ба мазмун ва ҳудуди ин категорияҳо мавқеи ягона вучуд надорад. Бо вучуди ин, таҳқиқоти анҷомёфта асос медиҳад, ки сарчашмаи ҳуқуқ ва шакли ҳуқуқ ҳамчун категорияҳои ба ҳам алоқаманд, вале аз ҷиҳати мазмун ва вазифа дорои мустақилияти нисбӣ арзёбӣ гарданд. Агар сарчашмаи ҳуқуқ пеш аз ҳама маншаъ, замина ва омилҳои ташаккули ҳуқуқро инъикос намояд, шакли ҳуқуқ тарзи расмии ифода ва мустаҳкамсозии меъёрҳои ҳуқуқиро таҷассум мекунад.

Аз ин рӯ, барои дарки воқеии қонуниятҳои ташаккул ва рушди ҳуқуқ истифодаи равиши маҷмӯӣ зарур мебошад, ки дар доираи он омилҳои иҷтимоӣ, арзишӣ ва ҳуқуқӣ дар ягонагӣ бо шаклҳои расмии ифода ва механизмҳои амалишавии ҳуқуқ мавриди таҳлил қарор гиранд. Чунин равиш имконият медиҳад, ки сарчашмаи ҳуқуқ на ҳамчун падидаи ҷудогона, балки ҳамчун унсурҳои низоми ягонаи танзими ҳуқуқӣ баррасӣ шавад.

Барои ҳуқуқи меҳнат ин масъала аҳамияти махсус дорад, зеро ташаккул ва рушди сарчашмаҳои он таҳти таъсири ҳамзамони омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсати давлатӣ, шарикӣ иҷтимоӣ ва стандартҳои байналмилалӣ меҳнат сураг мегирад. Аз ин рӯ, таҳқиқи сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат танҳо дар доираи шаклҳои расмии ҳуқуқ маҳдуд нашуда, бояд заминаҳо ва қонуниятҳои ташаккули онҳоро низ фаро гирад.

Бо таъя ба натиҷаҳои таҳлили назариявӣ ва муқоисаи равишҳои илмӣ нисбат ба мафҳумҳои «сарчашмаи ҳуқуқ» ва «шакли ҳуқуқ», ҳулосаҳои зерин пешниҳод мегарданд:

1. Асоснок мегардад, ки мафҳуми «сарчашмаи ҳуқуқ» ҳамчун категорияи бунёдии назариявӣ-ҳуқуқӣ дорои табиати бисёрҷатба ва тағйирёбанда мебошад. Мазмуни он танҳо ба шаклҳои расмии ифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ маҳдуд нашуда, маҷмӯи омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва институционалиро, ки ба ташаккул ва рушди ҳуқуқ таъсир мерасонанд, фаро мегирад. Аз ин рӯ, бисёрмаҷмӯии мафҳуми мазкур бояд на ҳамчун нуқсонҳои истилоҳӣ, балки ҳамчун инъикоси мураккабии ҳуқуқ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ арзёбӣ гардад.

2. Муайян қарда мешавад, ки дар шароити муосир сарчашмаи ҳуқуқ бояд дар ягонагии се ҷанбаи ба ҳам алоқаманд – моддӣ, ғоявӣ ва расмӣ – мавриди таҳлил қарор дода шавад. Чунин равиш имкон медиҳад, ки сарчашмаи ҳуқуқ на ҳамчун шакли ифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки ҳамчун низоми ягонаи ташаккул, инкишоф ва амалишавии ҳуқуқ баррасӣ гарданд.

3. Исбот мегардад, ки мафҳумҳои «сарчашмаи ҳуқуқ» ва «шакли ҳуқуқ» бо вучуди иртиботи зичи методологӣ дорои мазмун ва вазифаҳои мустақили илмӣ мебошанд. Агар сарчашмаи ҳуқуқ маншаъ, замина ва омилҳои ташаккули ҳуқуқро ифода намояд, шакли ҳуқуқ тарзи расмии ифода ва мустаҳкамсозии меъёрҳои ҳуқуқиро таҷассум мекунад. Дар ин асос, истифодаи онҳо ҳамчун категорияҳои ҳуқуқӣ ба ҳам алоқаманд, вале нисбатан мустақил аз ҷиҳати назариявӣ асоснок дониста мешавад.

4. Асоснок қарда мешавад, ки рушди низомҳои ҳуқуқӣ муосир ба тавсеаи доираи анъанавии сарчашмаҳои ҳуқуқ мусоидат намудааст. Дар натиҷа, дар баробари шаклҳои маҷмӯии сарчашмаҳои ҳуқуқ, нақши сарчашмаҳои байналмилалӣ, механизмҳои шартномавии танзим, фаъолияти институтҳои иҷтимоӣ ва воситаҳои ҳуқуқатбиқкунӣ афзоиш ёфта, онҳо ба унсурҳои муҳими низоми танзими ҳуқуқӣ табдил меёбанд.

Адабиёт:

Алексеев, С.С. Собрание сочинений: в 10 т. / С.С. Алексеев. – Москва: Статут, 2010. – Т. 3: Проблемы теории права: курс лекций. – 781 с.

Буриев, И.Б. Источники права исламского периода таджикской государственности: теория и практика / И.Б. Буриев. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 223 с.

Камолов И.И. Источники права Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2009. – 194 с.

Пиголкин, А.С. Теория государства и права: учебник для вузов / А.С. Пиголкин, А.Н. Головистикова, Ю.А. Дмитриев; под редакцией А.С. Пиголкина, Ю.А. Дмитриева. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2024. – 516 с.

Проблемы общей теории права и государства: учебник / под общ. ред. В.С. Нерсисянца. – 2-е изд. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2023. – 816 с.

Соколова, А. А. Совершенствование форм (источников) права в современной Республике Беларусь: монография / А. А. Соколова. – Минск: Тесей, 2007. – 208 с.

Сон, С.И. Некоторые проблемы теории источников трудового права / С.И. Сон // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. – 2008. – № 28 (128). – С. 89-93.

Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ, Китоби дарсӣ. Дар 2 ҷилд. Ҷилди 2 / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Империял-Групп, 2010. – 654 с.

Теория государства и права: [учеб. для юрид. вузов]. / А.В. Венгеров - 3-е изд., испр. и доп.; табл. – М.: Омега-Л, 2006. – 608 с.

Томашевский, К.Л. Системы источников трудового права государств – членов ЕАЭС: теория и практика: монография / К.Л. Томашевский. – Минск: Международный университет «МИТСО», 2017. – 560 с.

Махмадуллозода Нурулло Рахматулло - доктор юридических наук, Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, Главный научный сотрудник. E-mail: nurullo_m@mail.ru; **Назарзода Давлатхон Курбонмурод** – кандидат юридических наук, доцент, Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, старший научный сотрудник. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru

Статья посвящена исследованию понятия, сущности и теоретико-методологического значения источника права как одной из фундаментальных категорий юридической науки. На основе анализа современных научных подходов и позиций отечественных и зарубежных ученых рассматриваются основные аспекты понимания источника права, обосновываются многозначность и многоуровневый характер

данной правовой категории. Автор анализирует различные научные подходы к сущности источника права, а также исследует позиции правоведов относительно соотношения понятий «источник права» и «форма права».

В результате исследования делается вывод о том, что источник права и форма права являются взаимосвязанными категориями, однако обладают относительной самостоятельностью по своему содержанию и функциональному назначению. Обосновывается необходимость применения комплексного подхода к познанию закономерностей формирования и развития права, в рамках которого источник права должен рассматриваться в единстве его материального, идейного и формального аспектов. Обосновывается теоретическое и методологическое значение данного подхода для исследования источников трудового права, определения их места в системе права и совершенствования правового регулирования трудовых отношений.

Ключевые слова: источник права, форма права, теория права, правопонимание, теоретико-правовая категория, источники трудового права, правотворчество, правовое регулирование, система права, трудовое право.

Makhmadullozoda Nurullo Rahmatullo - Doctor of Legal Sciences, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Senior Research Fellow. E-mail: nurullo_m@mail.ru; **Nazarzoda Davlatkhon Qurbonmurod** – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Senior Research Fellow. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru

The article is devoted to the study of the concept, essence, and theoretical-methodological significance of the source of law as one of the fundamental categories of legal science. Based on an analysis of contemporary scholarly approaches and the views of domestic and foreign scholars, the main aspects of understanding the source of law are examined, and the multidimensional and multi-level nature of this legal category is substantiated. The author analyzes various scientific approaches to the essence of the source of law and explores the positions of legal scholars regarding the correlation between the concepts of “source of law” and “form of law”.

The study concludes that the source of law and the form of law are interrelated categories; however, they possess relative independence in terms of their content

and functional purpose. The necessity of applying a comprehensive approach to understanding the patterns of the formation and development of law is substantiated, according to which the source of law should be considered in the unity of its material, ideological, and formal aspects. The theoretical and methodological significance of this approach for the study of the sources of labour law, the determination of

their place within the legal system, and the improvement of the legal regulation of labour relations is also substantiated.

Keywords: source of law, form of law, theory of law, legal understanding, theoretical and legal category, sources of labour law, law-making, legal regulation, legal system, labour law

ПРИМЕНЕНИЕ ФИДУЦИАРНЫХ ПОЛОЖЕНИЙ В КОРПОРАТИВНОМ ПРАВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Шонасридинов Назридин - кандидат юридических наук, доцент, Национальной академии наук Таджикистана, Института государства и права, ведущий научный сотрудник

В настоящей научной статье рассмотрены некоторые фидуциарные положения англосаксонской системы права, в частности фидуциарные положения, затрагивающие управленческого персонала акционерного общества, а как известно, английское законодательство обременяет руководителя компании определенными фидуциарными обязанностями.

Определенные фидуциарные обязанности возложены на руководителя компании и американским законодательством.

Эти фидуциарные обязанности подвергнуты анализу в рамках настоящей статьи.

В статье анализированы также нормы и положения законодательных актов Республики Таджикистан и Российской Федерации об акционерных обществах и об обществах с ограниченной ответственностью на предмет выявления в них фидуциарных обязанностей единоличных их органов управления и других лиц, осуществляющих управленческие функции, и сделан вывод о необходимости закрепления в них фидуциарных обязанностей указанных субъектов.

Ключевые слова: корпоративное право, акционерное общество, общество с ограниченной ответственностью, единоличный орган управления корпорацией, добросовестность, разумность, лояльность.

Корпоративное право в широком смысле понимается, как совокупность правовых норм, регулирующих правовой статус, порядок деятельности и создания хозяйственных обществ и товариществ, а в узком смысле, как система правил, установленных собственником или руководством коммерческой организации по регулированию внутренних правоотношений [1].

По вопросу отраслевой принадлежности корпоративного права среди правоведов нет единого мнения. Одни относят корпоративное право к подотрасли гражданского права [2,112]. По мнению С.С. Алексеева, корпоративное право есть разрастающийся институт гражданского права [3,13].

Т.В. Кашанина корпоративное право считает подотраслью предпринимательского права [4]. В.П.

Мазолин говорил о корпоративном праве как о самостоятельной отрасли права [5].

Мы к корпоративному праву относимся как к формирующейся комплексной отрасли права.

Предметом этой отрасли являются корпоративные отношения, которые понимаются как отношения, связанные с созданием и деятельностью корпораций и их правовым статусом, Корпорацией в отечественной правовой доктрине считается преимущественно коммерческая организация, уставный капитал которой поделен на доли и характеризующейся организационным единством.

Регулирование корпоративных отношений осуществляется как гражданско-правовыми методами, так и характерными для предпринимательского права методами. В отличие от гражданско-правовых отношений, которые основываются на равенстве их сторон, в корпоративных отношениях имеются элементы неравенства в форме власти-подчинения.

Помимо имущественных отношений, регулируемых гражданским законодательством, корпоративные отношения характеризуются управленческими и организационными элементами, выражаемыми в императивных предписаниях. Таким образом, правоотношения в корпоративном праве являются как диспозитивными, так и императивными.

В целях нашего исследования следует предварительно рассмотреть фидуциарные положения англосаксонской системы права, от которой с учетом континентальной системы имплементированы некоторые правовые положения в законодательстве Российской Федерации и Республики Таджикистан.

В праве США и Великобритании предусмотрены единые требования ко всему управленческому персоналу корпорации. Например, члены совета директоров могут действовать от имени компании или нанять одного или нескольких исполнительных директоров [6,324].

Согласно британскому праву, все директора обременены равными фидуциарными обязанностями, аналогичными обязанностям

доверительного управляющего. Действия директора представляют собой действия самого юридического лица. Директор обладает полной властью над имуществом организации. Целью его деятельности состоит не в обеспечении сохранности имущества, а в обеспечении предпринимательской деятельности, которая всегда сопряжена с повышенным коммерческим риском [7,313].

Доктрины обеих стран по-разному подходят к содержанию фидуциарных обязательств руководителя организации и к объему его ответственности за совершенное правонарушение.

Законодательству США характерно то, что субъекты, осуществляющие совместную деятельность, сопряженную с определенным коммерческим риском, несут на протяжении всей совместной деятельности обязанности предельно лояльно относиться по отношению друг к другу (*finest loyalty*). То есть один фидуциар обязан в силу занимаемой должности, проявлять по отношению к другому лицу абсолютную добросовестность и должную осмотрительность (*extreme fidelity*) [8], что затрудняет основному руководителю избежать ответственности за любые сомнительные действия, даже неумышленные. Исходя из этого, в Соединенных Штатах Америки получило широкое распространение практика страхования ответственности директора [9,216-227].

Согласно английскому законодательству, руководитель имеет по отношению своей компании и ее акционеров определенные фидуциарные обязанности. Он должен перед своей компанией и ее акционеров характеризоваться безукоризненной честностью. При этом к нему не предъявляются требования в плане образовательного ценза или опыта руководства корпорацией [10,312]. Британское законодательство возлагает на директора такие обязанности как:

- действовать в рамках своих полномочий;
- обеспечивать успешность компании; проявлять независимость в суждениях;
- проявлять рациональную осмотрительность, профессионализм;
- осуществлять полномочия по предотвращению конфликтных ситуаций по интересам;
- не допускать извлечения выгоды из своего положения, а также иные обязанности.

При осуществлении полномочий по предотвращению конфликтных ситуаций, директор вправе предпринимать оперативные действия в соответствии с внутренними актами организации и осуществлять лишь те полномочия, которые были на него возложены этими актами [11,380-383].

Директор компании должен действовать

добросовестно и по своему усмотрению так, как считает это необходимым во имя обеспечения выгоды всех участников корпорации. При этом, он должен предвидеть долгосрочных последствий принимаемых в интересах сотрудников корпорации решений исходя из; состояния взаимоотношений с поставщиками, покупателями, иными контрагентами; степени влияния на окружающую среду; необходимости принятия соответствующих мер по недопущению риска умаления положительной репутации компании.

При принятии решения, руководитель не связан ни с чьим-либо мнением за исключением случаев, когда компания отменяет разграничение полномочий либо когда ограничение в принятии решений предусматривается внутренними положениями компании, то есть необходимым условием является наличие собственного усмотрения и возможность самостоятельного принятия решений. Отсутствие указанных признаков не дает оснований для рассмотрения лица в качестве фидуциария.

Директор обязан в своей деятельности проявлять разумную осмотрительность и профессионализм, использовать практически наработанные навыки и умения по управлению компанией. Например, если директор при проведении процедур банкротства сталкивается с ситуацией невозможности выправить финансовое состояние компании, он обязан приложить все усилия для уменьшения, причиненного кредиторам имущественного ущерба [12,346].

Однако руководитель несет ответственность лишь за существенные ошибки в управлении корпорацией, в том числе за халатность, поскольку формально не установлены какие-либо стандарты профессиональной компетенции директора. На этом основании многие авторы критикуют институт фидуциарных отношений, поскольку, по их мнению, этим снижается ответственность управляющего за принятые им решения. Поэтому, требования к руководителю корпорации неуклонно возрастают, директор обязан избегать любые, связанные с его личной заинтересованностью, которая может выйти в противоречии с интересами компании, в том числе связанными с использованием активов корпорацией.

Однако, это положение не распространяется на сделки директора с самой корпорацией; в случае, когда не было очевидно, могла ли привести эта ситуация к конфликту интересов или при одобрении сделки советом директоров.

Наиболее распространенной является ситуация, связанная с назначением директору размера вознаграждения. Судебная практика, в основном,

относит этот вопрос к компетенции общего собрания [13,333-337].

Директор не вправе извлекать выгоду из своей должности путем получения дохода от третьих лиц, кроме случаев, когда это прямо одобрено компанией.

Представляется, что перечисленные в английской и американской системе фидуциарные положения в корпоративном праве можно свести к трем обязанностям директора:

- действовать по своему усмотрению;
- проявлять надлежащую лояльность и добросовестность к компании, ее акционерам, кредиторам и работникам;
- проявлять надлежащую степень осмотрительности при реализации своих функций.

Следует подчеркнуть, что, в законодательстве о труде, ни в корпоративном законодательстве Республик Таджикистан, в частности в законах об АО и ООО не закреплены о правах и обязанностях директора хозяйственного общества товарищества. Представляется необходимым, чтобы в указанных нормативных актах были внесены соответствующие дополнения, касающийся его прав и обязанностей фидуциарного характера. Так, следовало бы закрепить право директора на страхование ответственности, что, несомненно, усилила бы его внутреннее побуждение как доверительного управляющего.

В рамках данной статьи не преследуется детальная проработка и формулировка нормативной регламентации прав и обязанностей директора корпорации. Здесь мы обращаем лишь внимание на необходимость внесения в отечественное законодательство дополнений и изменений в той или иной мере схожих вышеприведенным фидуциарными положениями в английской и американской системе права в корпоративном праве.

Попытаемся также рассмотреть возможность применения концепции фидуциарных правоотношений в отечественном корпоративном праве.

Фидуциарные отношения понятие объемное, чем понятие правоотношения, складывающиеся между поручителем и поверенным по договору гражданско-правового представительства, и в настоящее время применяются практически к любым правоотношениям, в которых одно лицо получает право контроля над другим лицом, либо возможность распоряжаться имуществом другого лица.

Независимо от законодательства того или иного государства, полномочия директора, которые

обусловлены его функциональными обязанностями в целом примерно одинаковы. Их объем же зависит системы управления, принятой в компании.

В настоящее время отечественное законодательство закрепило за директором обязанность при осуществлении текущего руководства деятельностью общества проявлять добросовестность, разумность.

Принципы добросовестности и разумности упоминаются также в нормах, устанавливающих ответственность директора. (п.1 ст. 71 Закона РТ «Об акционерных обществах», 1 п.1 ст. 50 Закона РТ «Об обществах с ограниченной ответственностью»)[14].

Согласно п.1 ст.71 Закона РТ Об акционерных обществах и п.1. ст. 50 Закона РТ «Об обществах с органичной ответственностью», единоличные исполнительные орган (директор, генеральный директор, управляющий) при осуществлении своих прав и исполнении своих обязанностей должен проявлять добросовестность и разумность.

Единоличный исполнительный орган (директор, генеральный директор, управляющий компанией) несёт ответственность перед обществом за убытки, причиненные ему и его акционерам, частности недобросовестными, и неразумными действиями (бездействием).

В юридической литературе под недобросовестью директора предлагают понимать, совершение им в отношении акционерного общества действий (бездействия), направленных на разрешение конфликта интересов в его пользу, выражающуюся в установлении ему экономически неоправданных размеров вознаграждения, совершении сделки без цели извлечения прибыли обществом или с существенным снижением ее размера без реальных экономических причин, распоряжении имуществом или денежными средствами акционерного общества как своими собственными [15].

Тем временем в Российской Федерации был разработан законопроект №394587-5 от 23. 06. 2010 г «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части привлечения к ответственности членов органов управления хозяйственных обществ», анализ которого позволяет считать поведение директора недобросовестным, неразумным, необоснованным, если он:

- действовал при наличии конфликта между его личными интересами и интересами общества, в том числе при наличии заинтересованности в совершении обществом сделки (сделок), о котором не был уведомлен совет директоров (наблюдательный совет) общества;

- знал или должен был знать о том, что совершенное им действие (бездействие) и (или) принятое решение, за которое он голосовал, не отвечает интересам общества;

- без уважительных причин не исполнял или уклонялся от исполнения возложенных на него обязанностей;

- его действия (бездействия) или принятое решение, за которое он голосовал, не соответствуют требованиям нормативных актов Российской Федерации.

Недобросовестным, необоснованным можно считать также такое поведение директора, когда, во-первых, он принимает решение или голосует за принятие решения по вопросам относящимся к его компетенции под влиянием и воздействием другого участника, а равно не принимает решение лица не голосует за принятие решения по вопросам, относящимся к его компетенции.

Полагаем, что, если даже решение по вопросу, относящимся к компетенции директора будет принято под воздействием третьих лиц, это не снимает с директора ответственности.

Предвляется, что многие проблемы могли бы быть решены законодательным закреплением фидуциарных правоотношений, которые должны рассматриваться как урегулированные нормами права, основанные на доверии общественные отношения при которых одно лицо (фидуциарий) в силу договора или иного юридического факта по своему усмотрению действует от имени другого лица либо осуществляет контроль и управление другим лицом, или имуществом другого лица.

Обязанности, возникающие из такого правоотношения, затруднительно будет нарушить, если лицо, на которое таковые были возложены, осуществляло свои действия с надлежащей профессиональной осмотрительностью и без злого умысла.

Введение понятия фидуциарности в гражданское и корпоративное законодательство должно стать четкой законодательной формулировкой, позволяющей руководящим органам в меньшей степени оглядываться на чрезмерные коммерческие риски, избежать которые в любом случае затруднительно. Исполнительный директор корпорации будет нести ответственность за любое действие или бездействие, которое повлекло за собой ущерб компании, учредителям, кредиторам, но только в части, когда его действия или решения были совершены по его воле или в результате неосторожности и неосмотрительности директора.

В то же время директор будет освобожден от ответственности в случае, если докажет, что

действовал разумно и добросовестно в силу имеющейся у него коммерческой или иной информации.

Еще одним из последствий введения такого положения станет необходимость более тщательного подхода в доказывании вины лиц несущих фидуциарные обязанности в судебном порядке, придавая таковым дополнительную защищенность. Тем самым достигается в большей степени справедливое распределение ответственности между управляющим лицом и иными субъектами, которые могут оказать влияние на формирование воли корпорации (совет директоров, кредиторы, инвесторы).

Литература:

1.Хужокова И.М. Корпоративное право Российской Федерации: Курс лекций. - М.: Изд-во «Экзамен», 2004.

2.Ломакин Д.В. Корпоративные правоотношения: общая теория и практика ее применения в хозяйственных обществах. - М.: Статут, 2008; Химатов Х.Н. Корпоративные отношения как предмет гражданско- правового регулирования// Правовая жизнь. – 2013. – №2(02). – С.105-112.

3. Алексеев С.С. Собственность в акционерном обществе. // Цивилистическая практика. 2003. - № 1 (6). – С.3.

4. Кашанина Т.В. Корпоративное право (Право хозяйственных товариществ и обществ). – М.: НОРМА, ИНГФРА-М., 1999.

5. Мазолин В.П. Развитие гражданского законодательства на современном этапе (дискуссионные проблемы) // Современная доктрина и гражданское законодательство. – М.: Юстицинформ, 2008.

6. The Companies (Model Articles) Regulations 2008 No. 3229/<http://www.legislation.gov.uk/uksi/2008/3229/made>;

см.также Andrew Hiks, S.H. Goo. Cases and Materials on Company Law. P. 324

7. L.S. Seally, 'The director as trustee'// Andrew Hiks, S.H. Goo. Cases and Materials on Company Law. 6th edition. Oxford University Press Ins., New York, 2008. - P. 313.

8. Kenneth M. Rosen, Fiduciaries, 58 Alabama Law Review 1041(2007). The University of Alabama School of Law//

<http://www.law.ua.edu/lawreview/articles/Volume%2058/Issue%205/RosenUpdate>.

9. Шашков Ю.В. Фидуциарные обязанности директора (Director's Fiduciary Duties): от англо-американской правовой доктрины к российской

корпоративной практике. // Закон. - М., 2009, - № 12. - С. 216-227.

10. Andrew Hiks, S.H. Goo. Cases and Materials on Company Law. - P. 312.

11. Andrew Hiks, S.H. Goo. Cases and Materials on Company Law. - P. 380-383.

12. Andrew Hiks, S.H. Goo. Cases and Materials on Company Law. - P. 346.

13. Guinness plc v Saunders [1990] 1 ALLER 625, [1990] 2 AC 663 House of Lords// Andrew Hiks, S.H. Goo. Cases and Materials on Company Law. 6th edition. Oxford University Press Ins., New York, 2008. P. 333-337.

14. Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2007 год, №3, ст. 170; 2008 год, №10, ст.812.2009 год, №5, ст.9, №121, 4-1, ст.816.

15. Беляев Д.А. Интересы акционерного общества и понятие недобросовестности директора. // Законы России: опыт, анализ, практика. 2009. №5, – С.91.

Шонасридинов Назридин – номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, ходими калони илмии шӯъбаи илмҳои ҳусусӣ

Татбиқи муносибатҳои фидуסיарӣ дар ҳуқуқи корпоративии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар мақолаи мазкур илмӣ бархе аз муқаррароти фидуסיарӣ дар низоми англо-саксонӣ ҳуқуқ, аз ҷумла муқаррароти фидуסיарӣ ба ҳайати идоракунандаи ҷамъияти саҳомӣ рабт дошта мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Мусаллам аст, ки ҳуқуқи англо-саксонӣ ба зимаи роҳбарони ширкатҳо уҳдадорӣҳои муайяне фидусиарию воғузор мекунад.

Ин уҳдадорӣҳои фидуסיарӣ дар қорҷубаи мақолаи мазкур зери таҳлил қарор гирифтаанд. Дар мақола, инчунин меёру муқаррароти қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия дар бораи ҷамъиятҳои саҳомӣ ва ҷамъиятҳои дорои

ҷавобгарии маҳдуд роҷеъ ба муайян намудани уҳдадорӣҳои фидусиарии мақомоти идоракунии яккасардорӣ онҳо ва дигар шахсони амаликунандаи вазифаҳои идоракунии таҳқиқ шуда, дар ҳусуси зарурати дар ин санадҳо муқаррар намудани уҳдадорӣҳои фидусиарии субектҳои мазкур ҳулосаҳои муайян таҳия шудаанд.

Калидвожаҳо: ҳуқуқи корпоративӣ, ҷамъияти саҳомӣ, ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд, мақомоти идоракунии яккасардорӣ, корпоратсияҳо, бовиҷдонӣ, дурандешагӣ, боодобӣ.

Shonasridinov Nazridin — Candidate of Legal Sciences, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Associate Professor, Leading Researcher

Application of fiduciary provisions in the corporate law of the Republic of Tajikistan

This scientific article examines certain fiduciary provisions of the Anglo-Saxon legal system, in particular, fiduciary provisions affecting the management personnel of a joint-stock company; as is known, English law imposes certain fiduciary duties on the company's manager. Certain fiduciary duties are imposed on the company's executive by American law. These fiduciary duties are analysed within the framework of this article. The article also analyses the norms and provisions of the legislative acts of the Republic of Tajikistan and the Russian Federation on joint-stock companies and on limited liability companies in order to identify the fiduciary duties of their sole governing bodies and other persons performing management functions, and concludes that it is necessary to enshrine the fiduciary duties of these entities in these acts. Keywords: corporate law, joint-stock company, limited liability company, sole governing body of a corporation, good faith, reasonableness, loyalty.

МАҶҲУМ ВА НАМУДҲОИ ВАҚТИ ҚОРӢ: РАВИШҲОИ ИЛМӢ ВА АҲАМИЯТИ ОНҲО БАРОИ
ҚОНУНГУЗОРИИ МЕҲНАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Махмадуллозода Нурулло Раҳматулло - доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, Сарҳодими илмӣ. E-mail: nurullo_m@mail.ru

Мақола ба таҳлили маҷҳуми вақти қорӣ дар ҳуқуқи меҳнат бо назардошти равишҳои илмӣ олимони Русия ва байналмилалӣ ва арзёбии аҳамияти он барои танзими ҳуқуқии меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар қори мазкур таъриф ва функсияҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳуқуқии вақти қорӣ баррасӣ карда мешаванд, инчунин хусусиятҳои танзими меъёри – байналмилалӣ, аз ҷумла Конвенсияҳои Созмони Байналмилалӣи Меҳнат(СБМ) ва қонунгузориҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил мегарданд. Муқоисаи равишҳои нишон дод, ки мавқеъҳои умумӣ ва фарқиятҳо вучуд доранд ва самтҳои мутобиксозии қонунгузориҳои миллии бо стандартҳои байналмилалӣ муайян карда шудаанд. Истифодаи таҷрибаи байналмилалӣ дар тақмили қонунгузориҳои меҳнат ва таъмин намудани мувозинати манфиатҳои қормандон ва қорфармоён дар танзими вақти қорӣ таъкид мешавад.

Қалидвожаҳо: вақти қорӣ, намудҳои вақти қорӣ, соати қорӣ, ҳафтаи қорӣ, моҳи қорӣ, соли қорӣ, вақти муътадили қорӣ, қорманд, қорфармо, ҳуқуқи меҳнат, қонунгузориҳои меҳнат, танзими ҳуқуқии меҳнат

Масъалаи муайян намудани вақти қорӣ дар назарияи ҳуқуқи меҳнат қойгоҳи марказиро ишғол мекунад, зеро маҳз аз муҳтавои он ҳудуди ўҳдадорӣи меҳнатии қорманд, ҳаҷми қафолатҳо ва ҷубронпулиҳо, дар маҷмӯъ самаранокии танзими ҳуқуқии меҳнат вобаста аст. Дар шароити муосири иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ки бо шаклҳои ҷандирии шӯғл ва рақамсозии равандҳои меҳнатӣ тавсиф мешавад, дарки илмӣи маҷҳуми вақти қорӣ аҳамияти махсус пайдо менамояд.

Дар илми ҳуқуқ вақти қорӣ маъмулан ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ баррасӣ мегардад, ки меъёри меҳнати ифода мекунад, ки бояд аз ҷониби қорманд иҷро карда шавад. Ба ақидаи Л.Я. Гинтсбург, вақти қорӣ «қисми муайяннамудаи қонун ё шартнома аз вақти тақвимӣ мебошад, ки дар давоми он қорманд ўҳаддор аст вазифаи меҳнатии худро ба манфиати қорфармо иҷро намояд» [8, с.112]. Ин таъриф хусусияти меъёрии вақти қорӣ ва робитаи онро бо ўҳаддорӣи меҳнатӣ таъкид менамояд.

Мавқеи монандро К. Н. Гусов низ ҷонибдорӣ менамояд, ки вақти қориро ҳамчун «вақте, ки дар давоми он қорманд мутобикӣ қоидаҳои тартиботи дохилии меҳнат ва шартҳои шартномаи меҳнатӣ вазифаҳои меҳнатии худро иҷро мекунад» муайян менамояд [9, с. 214]. Мавсуф тавачҷуҳи асосиро ба унсурҳои ташкиливу ҳуқуқии вақти қорӣ ва вобастагии он аз санадҳои меъёрии локалӣ равона месозад.

Дар асарҳои М.В. Лушникова ва А.М. Лушников вақти қорӣ бо маънои васеътар - ҳамчун институти ҳуқуқӣ баррасӣ мегардад, ки меъёрҳоро оид ба давомнокии вақти қорӣ, речаи меҳнат ва истироҳат, инчунин баҳисобгирии вақти қориро дар бар мегирад [10, с. 89]. Ин равиш имкон медиҳад, ки вақти қорӣ на танҳо ҳамчун фосилаи муайяни вақт, балки ҳамчун низоми мутақобилан вобастаи меъёрҳои ҳуқуқӣ маънидод карда шавад.

Дар равиши байналмилалӣи ҳуқуқӣ ба маҷҳуми вақти қорӣ, ки дар санадҳои СБМ мустақкам гардидааст, ба вазифаи иҷтимоӣи ин категория тавачҷуҳи асосӣ дода мешавад. Аз ҷумла, Конвенсияи СБМ №1 «Дар бораи вақти қорӣ (саноат)» вақти қориро пеш аз ҳама ҳамчун воситаи ҳифзи қорманд аз истисмори зиёдатӣ баррасӣ намуда, ҳадди ниҳии давомнокии рӯзи қорӣ ва ҳафтаи қориро муқаррар мекунад [4]. Дар тавсияҳои СБМ зарурати танзими ҷандири вақти қорӣ бо назардошти шароити иқтисодӣ ва иҷтимоӣи ҳар як давлат таъкид мегардад.

Тавре ки маълум гардид, ки институти вақти қорӣ дар ҳуқуқи меҳнат аҳамияти махсус дошта, вақти қорӣ ҳамчун ченаки умумӣи андозаи меҳнати сарфшуда барои ҳама намудҳои фаъолияти ғоиданоки ҷамъиятӣ мебошад. Вақти қорӣ, аз як тараф, андозаи меҳнатро муқаррар мекунад, аз тарафи дигар ба қорманд барои истироҳат ва барқароркунии қувваи сарфшуда вақт фароҳам меорад. Аксари муҳаққиқон ба он назаранд, ки барои фаъолияти муътадили бадан ҳашт соати қорӣ, ҳашт соат барои истироҳат ва ҳашт соат барои хоб зарур аст.

Давомнокии вақти корӣ яке аз шартҳои муҳими шароити меҳнат мебошад. Вақти кории муътадили бо қонун муқарраршуда ҳифзи саломатӣ ва дарозумрии меҳнатии корманд, натиҷаи ҳаҷми меҳнати ҷамъиятии зарурӣ аз ҳар як корманд ва баланд бардоштани сатҳи фарҳангӣ-техникии корманде, ки бечудодарӣ аз қор таҳсил менамояд таъмин намуда, ба ташаққули шахсияти корманд ва дар навбати худ ба афзоиши ҳосилнокии меҳнат мусоидат мекунад.

Таърихан маҳдудсозии вақти корӣ бо қонунҳо яке аз аввалин талаботе буд, ки дар ибтидои асри 19 дар натиҷаи ҳаракатҳои қоргарӣ ба миён омад. Дар зери фишори бофандагони мануфактураи Морозов (Иваново), соли 1897 аввалин Қонун дар бораи маҳдуд кардани рӯзи корӣ [6] то 11,5 соат ва барои занон ва кӯдакон то 10 соат қабул карда шуд. Аммо, Қонуни мазкур изофакориро ба ҳеҷ вачҳ маҳдуд намекард, ки ин омил дар амалия боиси аксар вақт истисно шудани маҳдудияти муқарраршудаи рӯзи корӣ мегардид.

Қонунгузории муносири меҳнат дар танзими вақти корӣ аз муқаррароти Конвенсияи СБМ, № 47 "Дар бораи то 40 соат дар як ҳафта кам кардани вақти корӣ" (1935) [2], № 171 "Дар бораи қори шабона" (1990) [3], Тавсияи СБМ № 116 "Дар бораи кам кардани давомнокии вақти корӣ" (1962) [4] сарчашма мегард.

Танзими қонунии вақти корӣ бо Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон кафолат дода шудааст. Тибқи моддаи 37 Конститутсия "шаҳрванд ҳуқуқи истироҳат дорад. Ин ҳуқуқ бо роҳи муқаррар кардани ҳафта ва рӯзи корӣ, рухсатии ҳарсолаи пулӣ, рӯзҳои ҳарҳафтаинаи истироҳат ва шароитҳои дигаре таъмин карда мешавад, ки қонун муайян кардааст" [1]. Дар заминаи ин меъёри конститутсионӣ боби 10 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд КМ ҶТ) ба танзими вақти корӣ бахшида шудааст. Мувофиқи моддаи 1 КМ ҶТ "вақти корӣ вақтест, ки дар давоми он корманд тибқи қоидаҳои тартиботи дохилӣ, речаи корӣ ва ё шартҳои шартномаи меҳнатӣ уҳдадорӣҳои меҳнатии худро бояд иҷро намояд" [5].

КМ ҶТ ба вақти корӣ инчунин, қорҳои тайёрӣ - хотимаӣ (ғирифтани супориши вазифавӣ (мансабӣ), мавод, асбобу анҷом, шиносӣ бо техника, ҳуҷҷатҳо, омодагӣ ва рӯбурдин кардани қойи қорӣ, супоридани маҳсулоти тайёр ва дигар ҳолатҳо), танаффусҳо, тибқи технологияи ташкили меҳнат пешбинигардида, қоидаҳои меъёрбандӣ ва ҳифзи меҳнат, вақти ҳозир будан ё интизори қор шудан, дар қойи қор вақти ҳолигии худро озодона истифода накардани қорманд, навбатдорӣ дар рӯзҳои иди ғайриқорӣ ва истироҳат ва дигар давраҳое, ки шартномаи меҳнатӣ, созишнома ва шартномаҳои коллективӣ, санад-

ҳои қорфармо ё санадҳои меъёрии ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намудаанд, дохил менамояд (қисми 2 моддаи 66).

Ҳамин тавр, гуфтан мумкин аст, ки вақти қорӣ аз ду давра иборат аст:

- давраи аввал - вақте, ки дар давоми он қорманд уҳдадорӣҳои меҳнатии худро иҷро мекунад.

- давраи дуом - вақте, ки дар давоми он қорманд дар амал уҳдадорӣҳои худро иҷро намекунад, аммо мутобиқи қонунгузорӣ он ҳамчун вақти қорӣ ба ҳисоб ғирифта мешавад. Ба чунин давраҳо, мисол дохил мешаванд:

- танаффусҳои маҳсус бинобар сабабҳои техникӣ, ташкили истехсолот ва меҳнат (танаффус барои ғармидиҳӣ ва истироҳати қормандоне, ки дар фаслҳои сард ва ё ғарми сол, дар ҳавои қушод ва ё бинҳои пӯшидаи ғармашаванда қор мекунанд, қормандоне, ки ба қорҳои борфарорӣ ва борқунӣ машғуланд) (моддаи 84 КМ ҶТ);

- танаффусҳо ба заноне, ки кӯдаки то якунимсола доранд (моддаи 218 КМ ҶТ);

- танаффусҳо барои истироҳат ва ҳӯрок ба қормандон дар қорҳое, ки истифодаи танаффус дар онҳо ба салоҳиди қормандон имқон надорад (қисми 3 моддаи 85 КМ ҶТ);

- танаффусҳо ба қормандон ҳангоми бекористие, ки ба он қормандон ғунаҳқор нестанд (моддаи 33 КМ ҶТ) ва ғайра.

Қонунҳои соҳавӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки чун қоида муносибатҳои меҳнатиро бо баъзе категорияҳои қормандон ба танзим медароранд, метавонанд давраҳои дигареро низ пешбинӣ намоянд, ки ба вақти қорӣ дохил карда мешаванд.

Чун қоида, ба вақти қорӣ давраи қори асосӣ ва давраи омодагӣ (омода кардани қои қор, қабули фармоиш, қабул ва омода кардани мавод, асбобҳо, шиносӣ бо ҳуҷҷатҳои техникӣ, омодаасозӣ ва тоза кардани қои қор, таҳвили маҳсулоти тайёр ва ғ.), ки технологияи ташкили меҳнат пешбинӣ намудааст, дохил мешаванд. Вақте, ки дар роҳ, даромадгоҳ то қои қор, иваз кардани либос ва шустушӯи пеш аз оғоз ва баъд аз ба охир расидани рӯзи қорӣ, танаффуси ҳуроки нисфирӯзӣ, бекористӣ бо айби қорманд, дар қор ҳузур надоштан бе сабаби узронок, дермонӣ ва ҳангоми барвақт аз қор рафтани сарф мешавад, ба вақти қорӣ дохил карда намешавад.

Намудҳои вақти қорӣ. Вақти қорӣ вобаста аз давомноқӣ одатан ба се намуд қудо карда мешавад: вақти қории муътадил, вақти қории қӯтоҳ ва вақти қории нопурра.

Ин се намуд вақти қории стандартӣ (меъёрӣ) буда, давомнокии онҳо аз меъёрҳои ҳадди ниҳонии

муқаррарнамудаи қонунгузорӣ зиёд нест. Зарур аст то то ҳар як намуди онро дида бароем.

Намуди асосии вақти корӣ вақти муътадили корӣ мебошад.

Давомнокии вақти кории муътадил тибқи моддаи 67 КМ ҚТ дар як ҳафта набояд аз 40 соат зиёд бошад, ки он ба стандартҳои байналмилалӣ тибқи муқаррароти Конвенсияи СБМ № 47 "Дар бораи то 40 соат дар як ҳафта кам кардани вақти корӣ" (1935) ва Тавсияи СБМ №116 "Дар бораи кам кардани давомнокии вақти корӣ" асос ёфта, мувофиқат мекунад. Ин меъёри давомнокии ниҳоии вақти корӣ барои кормандони ҳама ташкилотҳо, новобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқии онҳо, инчунин новобаста аз намуди шартномаи меҳнати басташуда (масалан, шартномаи меҳнати мӯҳлатнок, кори мавсимӣ) ва давомнокии ҳафтаи кории (панҷ ё шаш рӯз) аз ҷониби корфармо қабулшуда, мебошад.

Истисно барои он кормандоне пешбинӣ шудааст, ки барои ҳифзи меҳнати онҳо КМ ҚТ ё дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ давомнокии вақти кории камкардашударо муқаррар кардаанд (моддаи 68 КМ ҚТ). Ба чунин кормандон мансубанд:

- кормандоне, ки ба синни ҳаҷдаҳ нарасидаанд;
- занон ва дигар шахсоне, ки уҳдадорӣҳои оилавӣ доранд;
- кормандони маъҷуб;
- кормандоне, ки бо корҳои шароити меҳнати зарарнок машғуланд ё хусусияти махсуси кор доранд.

Давомнокии ҳафтӯза ва рӯза вақти корӣ дар қоидаҳои дохилии меҳнат, шартномаи коллективӣ, дигар санадҳои локалӣ бо нигоҳ доштани давомнокии вақти муқарраршудаи корӣ дар як ҳафта на зиёда 40 соат, дарҷ карда мешавад.

Ҳамин тариқ, зери мафҳуми вақти кории муътадил давомнокии вақти корие фаҳмида мешавад, ки дар ташкилот тибқи қоидаҳои дохилии меҳнат ва (ё) шартномаи меҳнатӣ бо корманд муқаррар шуда, давомнокии он аз 40 соат дар як ҳафта зиёд нест.

Навӣ дуҷуми вақти корӣ вақти кории кӯтоҳ мебошад.

Вақти кории кӯтоҳ маънои вақти корӣ барои категорияҳои муайяни кормандон тибқи КМ ҚТ ва (ё) қонунҳо ба андозаи камтар нисбат ба вақти кории муътадилро дорад. Мутобиқи моддаи 69 КМ ҚТ давомнокии вақти кӯтоҳи корӣ на зиёд аз 35 соат дар ҳафта муқаррар шудааст.

Давомнокии кӯтоҳи вақти корӣ вобаста аз хусусиятҳои физиологии кормандон (синну сол, саломатӣ), шароити меҳнат (шароити хатарнок, зараровар), хусусиятҳои фаъолияти меҳнатӣ (сарбории зиёди

зеҳнӣ ва шиддати баланди эҳсосӣ) муқаррар карда мешавад ва давомнокии ниҳоии имконпазири вақти кории ҳафта барои ин категорияҳои кормандон маҳсуб мешавад. Қонунгузорӣ номгӯи мушаххаси чунин корҳоро муайян намудааст. Бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2002, № 521 [7] номгӯи истеҳсолот, сеҳҳо, корҳо, касбу вазифаҳое, ки шароити меҳнати зарарнок ва вазнини кор дар онҳо барои рӯзи кӯтоҳи кор ва рухсатии иловагии ҳарсола ҳуқуқ медиҳад, тасдиқ гардидааст.

Барои кормандони алоҳида, ки ба вақти кӯтоҳи корӣ ҳуқуқ доранд, илова бар давомнокии умумии он, давомнокии ниҳоии рӯзи корӣ (баст) низ муқаррар карда мешавад.

Давомнокии вақти кӯтоҳи корӣ метавонад бо шартномаи коллективӣ ё санади меъёрии локалӣ бо назардошти шароити истеҳсолӣ ва иқтисодӣ муқаррар карда шавад.

Агар корманд бо якҷанд асос ба давомнокии кӯтоҳи вақти корӣ ҳуқуқ дошта бошад, пас корфармо вазифадор аст, ки шароити имтиёзнотарро фароҳам орад. Илова бар ин, моддаи 76 КМ ҚТ пешбинӣ мекунад, ки давомнокии рӯзи корӣ (баст) дар арафаи рӯзҳои иди ғайрикӯӣ барои ҳамаи кормандон як соат кам карда мешавад. Дар намунаҳои алоҳидаи кор ё дар ташкилотҳои фаъолияти доимӣ дошта, ки чунин кӯтоҳ кардани давомнокии вақти кор ғайриимкон аст, он бо додани истироҳати иловагӣ ба корманд ё бо розигии ӯ тибқи меъёрҳои муқарраршуда ҳамчун пардохти изофакӯӣ ҷуброн карда мешавад.

Агар пеш аз рӯзи иди ғайрикӯӣ рӯзи истироҳат рост ояд, пас давомнокии рӯзи корӣ кӯтоҳ карда намешавад. Барои кормандоне, ки ҳафтаи кории шашрӯза доранд, давомнокии кор дар арафаи рӯзи истироҳат аз панҷ соат зиёд буда наметавонад.

Ҳангоми кори шабона (аз соати 22 шаб то соати 6 сахар) давомнокии вақти корӣ (баст) бидуни кори иловагии минбаъда як соат кам карда мешавад. Аммо, ин қоида нисбат ба кормандоне, ки махсус барои кори шабона киро карда шудаанд, татбиқ намегардад, агар дар шартномаи коллективӣ тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад. Ҳамзамон, ҷалби баъзе категорияҳои кормандон ба кори шабона манъ шудааст ва ё тартиби махсуси ҷалби онҳо пешбинӣ шудааст (моддаи 77 КМ ҚТ).

Кӯтоҳ кардани вақти корӣ барои ҳамаи ҳолатҳои дар боло овардашуда меъёрест, ки кам кардани музди меҳнатро ба бор намеорад.

Намуди сеҷуми вақти корӣ ин вақти кории нопурра мебошад. Вақти кории нопурра ин давомнокии вақти кории ҳаҷмаш камтар нисбат ба

музди меҳнати мутаносибан ба вақти кории иҷрошуда мебошад, ки бо мувофиқаи тарафҳо муқаррар карда шуда, дар шартномаи меҳнатӣ бо корманд сабт шудааст.

Мафҳуми вақти кории нопурра ҳам рӯзи кории нопурра ва ҳам ҳафтаи кории нопурраро дар бар мегирад, яъне метавонад муқаррар карда шавад:

- рӯзи кории нопурра – кам кардани давомнокии кори ҳаррӯза (баст) ба миқдори муайяни соатҳои корӣ дар тамоми рӯзҳои ҳафтаи корӣ;

- ҳафтаи кории нопурра – кам кардани шумораи рӯзҳои корӣ дар ҳафта ҳангоми нигоҳ доштани давомнокии муқаррари кори ҳаррӯза (баст);

- мувофиқати рӯзи кории нопурра ва ҳафтаи кории нопурра – кам кардани давомнокии кори ҳаррӯза (баст) ба миқдори муайяни соатҳои корӣ ҳангоми дар як вақт кам кардани рӯзҳои кории ҳафта.

Кор дар шароити вақти нопурраи корӣ барои корманд боиси ягон маҳдудияти давомнокии рухсатии ҳарсола, ҳисоби собиқаи корӣ ва дигар ҳуқуқҳои меҳнатӣ намегардад (моддаи 71 КМ ҚТ).

Кор дар шароити нопурраи вақти корӣ ба мазмуни шартномаи меҳнатии корманд ҳамчун яке аз шартҳои зарурӣ дохил карда мешавад ва дар фармоиш оид ба қабул ба кор инъикос меёбад, аммо дар дафтари меҳнатӣ нишон дода намешавад.

Ҳангоми қорӣ намудани низоми вақти нопурраи корӣ давомнокии вақти корӣ наметавонад аз нисфи меёри моҳонаи вақти корӣ камтар ва музди меҳнат аз андозаи ҳадди ақали муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон камтар бошад.

Вақти корӣ дар қорҳои берун аз меёрҳои муқарраршудаи вақти корӣ. Вақти кории муътадил (ҳафтаи кории 40-соата) набояд аз ҳади муқарраршуда зиёд бошад. Аммо, КМ ҚТ ва дигар қонунҳо метавонанд барои ин қоида истисно муқаррар кунанд, агар корманд бо ташаббуси қорфармо тавонад қорқоро берун аз вақти муътадили қорӣ иҷро кунад. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ду чунин ҳолатро пешбинӣ мекунад: изофакорӣ (м. 79) ва қори ба меёр гирифтанишуда (м. 99).

Тибқи моддаи 1 КМ ҚТ зери мафҳуми изофакорӣ – қоре, фаҳмида мешавад, ки корманд бо амри қорфармо зиёда аз давомнокии вақти кории ҳаррӯзаи барои корманд муқарраргардида ва ё зиёда аз миқдори муқаррари соатҳои қорӣ давраи баҳисобгирӣ иҷро мекунад. Изофакорӣ бо розигии қорманд дар асос ва бо тартибе, ки қорфармо бо мувофиқаи намоёндагони қормандон муқаррар намудааст, истифода бурда мешавад. Қорфармо уҳдадор аст ҳангоми изофакорӣ бехатарии меҳнат ва шароити муътадили истеҳсолӣ ва иҷтимоию маиширо таъмин намояд. Қалби қормандон ба изофакорӣ бо

риояи маҳдудиятҳои, ки КМ ҚТ нисбати қормандони маъҷуб, қанон, шахсони қорои уҳдадорҳои оилавӣ ва қобилигон муқаррар намудааст, сурат мегирад. КМ ҚТ ҳангоми 12 соат будани давомнокии баст, инчунин дар қорқое, ки шароиташон махсусан қазнин ва махсусан қарарнок мебошанд, изофакориро қанъ қардааст.

Инчунин, давомнокии вақти изофакорӣ дар баъзе ҳолатҳо маҳдуд қарда мешавад. Мисол, набояд дар давоми ду рӯз қай дар қай беш аз ду соат дар қорқое, ки шароити меҳнати қазнин ва ё қарарнок қоранд ва беш аз қор соат дар қигар қорқо қормандон ба изофакорӣ қалб қарда шаванд.

Барои қар як қорманд изофакорӣ дар як сол набояд аз 120 соат зиёд бошад.

Иҷрои қорқое низ пешбинӣ мешавад, ки ҳамчун изофакорӣ ҳисобида намешаванд, аз қумла (моддаи 80 КМ ҚТ):

- иҷрои қорқое, ки барои қудуфияи қишвар, пешқирӣ ва рақъи оқибатҳои оқатҳои табиӣ ва қатарии умум қарур мебошанд;

- иҷрои қорқо барои рақъи ҳолатҳои қасодуфӣ ва қайриқашмдошт, ки қайолияти муътадили истеҳсолотро қалалдор месозанд;

- қарурати ба оқир қасонидани қорқои шуруъгардида, ки ба иҷро қасонидани онҳо қинобар сабабҳои қехникӣ, қайриқашмдошт, қасодуфан ба таъхир афтодани истеҳсолот дар давоми вақти муқаррари қорӣ қайриимқон аст (агар қатъи қори шуруъгардида боиси қаробии қаводу таққизот гардад);

- иҷрои қорқои муваққатӣ оид ба таъмир ва барқарорсозии таққизоту иншооте, ки қайрон будани онҳо боиси қатъ шудани қори ақсарияти қормандон мегардад;

- давом додани қор дар истеҳсолоти қутғасил амалқунанда дар сурати ба қор қозир нашудани қорманди ивазқунанда, дар ин ҳолат қорфармо уҳдадор аст, ки барои бо қорманди қигар иваз намудани қорманди навбатдор қорҳои қаврӣ андешида;

- иҷрои қорқои борқунӣ ва борқарорӣ ва қорқои ба он вобаста дар нақлиёт дар сурати қарурати қолӣ қардани анборҳои таққилоти нақлиёт, инчунин барои бор қардан ва қаровардани борҳои востайи нақлиёт ба мақсади пешқирии қамышавии бор дар нуқтаҳои интиқолу қабули бор ва бекористии востайҳои нақлиёт.

Қоре, ки аз вақти муқарраршудаи қор зиёд аст, наметавонад изофакорӣ бошад, агар онро қорманд дар шароити вақти қорӣ ба меёр гирифтанишуда иҷро кунад. Қори изофакор бояд қуруст ҳуққатқузорӣ қарда шавад (бо қармон ё дастури қорфармо ва розигии қатъии қорманд дар ҳолатҳои

пешбиниnamудаи қонун) ва аз ҷониби корфармо ба ҳисоб гирифта шавад.

Андоза ва шаклҳои ҷуброн барои коркард тибқи моддаи 154 КМ ҚТ муқаррар карда шудааст. Тибқи он ҳар соати кории зиёда аз вақти муқаррарӣ чунин пардохт карда мешавад:

- ба кормандони музди меҳнаташон корбайъ - на камтар аз нархномаи дукаратаи корбайъ;

- ба кормандони музди меҳнаташон вақтбайъ, инчунин ба онҳое, ки маоши вазифавӣ (мансабӣ) мегиранд - на камтар аз меъёри (маоши) дукаратаи соатбайъ.

Бо созиши тарафҳо корфармо ба корманде, ки зиёда аз вақти муқаррарӣ кор кардааст, рӯзи дигари истироҳат додан мумкин аст.

Дар ин маврид ба кормандоне, ки дар доираи меъёри якмоҳаи вақти корӣ кор карда, моҳона мегиранд, музди меҳнат илова ба моҳона на камтар аз андозаи яккаратаи ставкаи соатбайъ ё рӯзбайъ ва агар кор зиёда аз меъёри якмоҳа иҷро шуда бошад, музди меҳнат ба андозаи на кам аз ставкаи дукаратаи соатбайъ ё рӯзбайъ илова ба моҳона пардохт карда мешавад. Барои кори зиёда аз вақти муқаррарӣ, дар рӯзҳои иди ғайрикорӣ ва истироҳат мукофот аз рӯи музди яккаратаи нархномаи вақти корбайъ ё аз рӯи меъёри тарифии яккарата ҳисоб карда мешавад.

Вақти кории ба меъёр гирифтанишуда-речаи маҳсуси корӣ мебошад, ки мувофиқи он кормандони алоҳида метавонанд бо фармоиши корфармо дар ҳолати зарурӣ баъзан дар иҷрои вазифаҳои меҳнатии худ берун аз вақти муқарраршудаи корӣ ҷалб карда шаванд. Вақти кории ба меъёр гирифтанишуда одатан барои кормандоне муқаррар карда мешавад, ки кори онҳо имкони баҳисобгирии дақиқро надорад. Ба чунин кормандон кормандони идораи хоҷагӣ, техникӣ ва ғайра дохил мешаванд, ки меҳнати онҳо дар давоми рӯзи корӣ дақиқ ба ҳисоб гирифта намешавад, онҳо вақти кориро бо салоҳдиди худашон тақсим мекунанд; вақти кории онҳо бо назардошти хусусияти қорашон ба қисмҳои давомнокии номуайян ҷудо мешавад. Изофакорӣ ва кори ба меъёр гирифтанишуда аз якдигар фарқияти назаррасдоранд.

Реча ва баҳисобгирии вақти корӣ. Дар илми ҳуқуқи меҳнат зери мафҳуми речаи вақти корӣ тартиби тақсмоти вақти корӣ дар давраи муайян (қисми равшании шабонарӯз, соатҳои шабона ва рӯзона, ҳафтаи тақвимӣ, моҳ, семоҳа ва ғ.) фаҳмида мешавад.

Речаи вақти корӣ бо шартнома ва созишномаи коллективӣ ё қоидаҳои дохилии ташкилот мувофиқи КМ ҚТ ва қонунҳо муқаррар карда мешавад. Барои корманди мушаххас бо мувофиқаи тарафҳо

мумкин аст ҷадвали кории инфиродӣ муқаррар кардан шавад.

Речаи вақти корӣ бояд унсурҳои зеринро дар бар гирад:

- давомнокии ҳафтаи корӣ;

- давомнокии кори ҳафтӯза (баст), аз ҷумла кори нопурраи рӯзи корӣ (баст);

- шумораи бастҳо дар як рӯз шабонарӯз;

- вақти оғоз ва анҷоми кор;

- вақти танаффусҳо дар давоми кор, аз ҷумла танаффусҳо барои истироҳат ва ҳӯрокхӯрӣ, ки дар ҷорҷубаи вақти мушаххас муайян шудаанд;

- иваз кардани рӯзҳои корӣ ва ғайрикорӣ;

- кори дар шароити рӯзи кории ба меъёр гирифтанишуда барои гурӯҳи алоҳидаи кормандон.

Речаи вақти корӣ аз вақти кории ташкилот фарқ мекунад, зеро онҳо метавонанд мувофиқат наkunанд.

Одатан, речаи вақти корӣ ба намудҳои зерин ҷудо карда мешавад:

1) Речаи умумӣ. Барои ҳама ё аксарияти кормандони корфармо муқаррар шудааст. Чунин речаҳо, чун қоида, ҳафтаи кории панҷӯза бо ду рӯзи истироҳат ё ҳафтаи кори шашӯза бо як рӯзи истироҳат мебошанд.

2) Речаи махсус. Барои категорияҳои муайяни кормандон муқаррар карда мешавад масалан, вақти кории чандир, вақти кории бамеъёргирифтанишуда ва ғ.

Барои кормандоне, ки вақти қориашон аз қоидаҳои умумии муқарраркардаи корфармо фарқ мекунад, хусусиятҳои он бояд дар шартномаи меҳнатӣ инъикос карда шаванд.

Инҳо намудҳои речаи махсусро дида мебароем. Вақти кории ба меъёргирифтанишуда ҳамчун речаи маҳсуси кор, чун қоида ҳангоми бастанӣ шартномаи меҳнатӣ мувофиқа мешавад ва ба корманд иҷрои вазифаҳои меҳнатии худро дар ҳолати зарурӣ, берун аз вақти муқарраршудаи корӣ, пешбинӣ менамояд.

Речаи чандирии вақти корӣ шакли ташкили вақти қорие мебошад, ки дар он барои кормандони алоҳида ё коллективҳои воҳидҳои сохторӣ (худудҳои муайян) худтанзимкунии оғоз, анҷом ва давомнокии умумии рӯзи корӣ иҷозат дода шудааст. Ҳангоми кор дар ин реча оғоз, анҷом ё давомнокии умумии рӯзи корӣ бо мувофиқаи тарафҳо муайян карда мешавад. Вақт метавонад тавре муқаррар карда шавад, ки дар давоми он корманд бояд дар ҷои кор бошад ва вазифаҳои худро иҷро кунад. Дар вақтҳои дигар, ӯ метавонад қорро бо салоҳдиди худ оғоз ва анҷом диҳад. Корфармо вазифадор аст, ки дар давраи ҳисоботи дахлдор (рӯзи корӣ, ҳафта, моҳ ва

дигар давраҳо) шумораи умумии соатҳои кори қорӣ қорандро қор қарда барояд.

Яке аз шаклҳои соатҳои кори қандир ин қадвали ғалаёни қорӣ аст. Ин як усули қорест, ки дар он муҳлати қор дар қои қор муқаррар қарда мешавад, ки дар доираи он ба қорандон иҷозат дода мешавад, ки қорро бо салоҳиди худ оғоз ва анҷом диҳанд.

Қори баставӣ (моддаи 103 ҚМ ҚТ) бо мақсади самараноктар истифода бурдани таҷҳизот, зиёд қардани ҳаҷми маҳсулот ё хизматрасониҳои пешниҳодшуда, инчунин дар ҳолатҳои қорӣ қарда мешавад, ки давомнокии раванди истеҳсолот аз давомнокии вақти иҷозатдодашудаи қори қаррӯза зиёд бошад. Дар ин ҳолат, вақти қорӣ барои як ё якчанд баст пешбинӣ мешавад. Дар сурати қори баставӣ, қар як гурӯҳи қорандон бояд қорро дар тӯли вақти муқарраршудаи вақти қорӣ мутобиқи қадвали баст анҷом диҳанд. Қадвали баст қорӣ аз қониби қорфармо бо назардошти фикри мақомоти намоёндагии қорандон таҳия қарда мешавад ва на дертар аз як моҳ то мавриди амал қарор гирифтани он ба қорандон ҳабар дода мешавад. Дар давоми ду баст қор қардан манъ аст. Тақсимои рӯзи қорӣ ба қисмҳои тибқи ҚМ ҚТ дар он қойҳои иҷозат дода мешавад, ки бо сабаби хусусияти ҳоси меҳнат зарур аст, инчунин қангоми истеҳсолоте, ки шиддатнокии он дар давоми рӯзи қорӣ (баст) қасон нест. Дар ин ҳолат, рӯзи қориқо ба қисмҳои қудо қардан мумкин аст, то ки вақти умумии қор аз давомнокии муқарраршудаи қори қаррӯза зиёд набошад. Тақсимои рӯзи қорӣ ба қисмҳои аз қониби қорфармо дар асоси санади меёрии локалӣ, ки бо назардошти фикри мақоми интихоби ташкилоти ибтидоии иттифоқи қасаба қабул шудааст, амалӣ қарда мешавад. Дар ҳолатҳои муайян тақсимои рӯзи қорӣ ба қисмҳои бо муқаррароти дахлдори амалқунанда нисбат ба қорандони соҳаҳои алоҳидаи иқтисод муқаррар қарда мешавад.

Қангоми усули қори баставӣ баҳисобирии қамъбасти вақти қорӣ муқаррар қарда мешавад ва речай қор ва истироҳат дар давраи ҳисоботӣ бо қадвали қорӣ дар баст танзим қарда мешавад. Моддаи 178 ҚМ ҚТ қафолатҳои ва қубронқоро барои шаҳсоне, ки дар речай баставӣ қор меқунанд, муқаррар менамояд.

Баҳисобирии вақти қорӣ. Қорфармо уҳдадор аст вақти қориқо, ки қар як қоранд иҷро намудааст, аз қумла соатҳои изофақориқо сари вақт ва дақиқ ҳисоб қунад (қисми 1 моддаи 81 ҚМ ҚТ). Вобаста ба давомнокии вақти қорӣ дар давраи тақвимӣ (барои як рӯз, ҳафта, моҳ ва зиёда аз он), речай бо

баҳисобирии қаррӯза, ҳафтаина ва маҷмуии вақти қорӣ фарқ меқунанд.

Қангоми ҳафтаи қори панҷрӯза ё шаптрӯза, баҳисобирии вақти қори ҳафтаина ё қаррӯза бурда мешавад. Қангоми баҳисобирии ҳафтаина, давомнокии қори қаррӯза тибқи қадвал пешбини мешавад ва метавонад дар рӯзҳои гуногун фарқ қунад ва қангоми баҳисобирии қаррӯза, давомнокии қаррӯзай қор тибқи қоидаҳои дохилии меҳнат ё қадвали баст пешбини шуда, асосан қар рӯз қасон аст. Аз ин рӯ, асосан речай қорӣ бо баҳисобирии вақти қори қаррӯза ва ҳафтаина аз ҳамдигар фарқ меқунанд.

Қангоми иҷрои намудҳои алоҳидаи қор ё дар баъзе ташкилотҳои, ки тибқи шароити истеҳсолот (қор) соатҳои қори қаррӯза ё ҳафтаина барои ин қатегории қорандон риоя қарда намешаванд, қорӣ намудани баҳисобирии қамъбасти вақти қорӣ иҷозат дода мешавад. Дар баъзе ҳолатҳои, қорӣ намудани баҳисобирии қамъбасти вақти қорӣ дар қонун пешбини шудааст.

Баҳисобирии қамъбасти барои он қорӣ қарда мешавад, ки давомнокии вақти қорӣ дар давраи ҳисоботӣ (моҳ, семоҳа ва давраҳои дигар, вале на бештар аз як сол) аз шумораи муқаррари вақти қорӣ зиёд набошад (миқдори умумии соатҳои қори қоранд ба ҳисоби миёна дар давраи ҳисоботӣ). Зимнан, давомнокии вақти қори қаррӯза ё ҳафтаина тибқи қадвал метавонанд ба ҳадди муайян аз давомнокии муқаррари рӯзи қорӣ ва ҳафтаи қорӣ фарқ қунанд.

Норасой ва ё барзиёдии соатҳои қорӣ мутаносибан дар доираи давраи ҳисоботӣ (моҳ, семоҳа ва ғ.) тавре зам ё тарҳ қарда мешаванд, ки дар маҷмуи соатҳои қорӣ ба меёри соатҳои давраи ҳисоботи дахлдор баробар бошанд. Қори барзиёд аз миқдори муқаррари соатҳои қорӣ дар давраи ҳисоботӣ изофақорӣ мебошад, ки бо музди зиёд ё мувофиқи дарҳости қоранд бо додани вақти истироҳати иловагӣ қуброн қарда мешавад.

Вақти қорӣ дар варақаҳои (табели) баҳисобирии вақти қори намунааш тадиқшуда қайд қарда мешавад. Варақаи баҳисобирии вақти қорӣ дар як нусха аз қониби шаҳси вақлатдор тартиб дода шуда, бо имзои роҳбари воҳиди соҳторӣ ва қоранди ҳадамоти қадрҳои барои ҳисоб қардани музди меҳнат ба муҳосиботи ташкилот пешниҳод қарда мешавад.

Хулоса. Маълум гардид, ки вақти қорӣ қатегории бисёрқанбаи ҳуқуқи меҳнат мебошад, ки қанбаҳои ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодиро дар бар мегирад. Равишҳои илмии олимон хусусияти меёрий ва қаҳорқубаи ташкилии вақти қориқо таъкид меқу-

нанд, дар ҳоле ки равишҳои байналмилалӣ ба ҳифзи саломатии кормандон, шаклҳои чандири шуғл ва мувозинати меҳнат ва истироҳат равона шудаанд.

Муқоисаи равишҳои илмӣ ва байналмилалӣ имкон медиҳад ҳам хусусиятҳои умумӣ ва ҳам фарқиатҳоро муайян намуд. Умумият дар он зоҳир мегардад, ки вақти корӣ ҳамчун давраи иҷрои вазифаи меҳнатӣ ва ҳамчун меъёри меҳнат фаҳмида мешавад. Дар айни замон, равишҳои байналмилалӣ бештар ба мувозинати манфиатҳои корманд ва корфармо, ҳифзи саломатӣ ва таъмини шароити муносиби меҳнат равона шудаанд, дар ҳоле ки дар доктринаи илми меҳнат ба ҷанбаҳои меъёрию ташкилии танзими вақти корӣ бартарӣ дода мешавад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ин равишҳо аҳамияти махсус доранд. Кодекси меҳнати ҚТ, вақти кориро ҳамчун вақте муайян мекунад, ки дар давоми он корманд уҳдадор аст вазифаҳои меҳнатии худро иҷро намояд ва дар маҷмӯъ ин равиш ба мавқеъҳои классикӣ доктриналӣ пайравӣ мекунад. Бо вучуди ин, дар шароити ислохоти қонунгузории меҳнат ва густариши шаклҳои ғайристандартӣ шуғл, татбиқи меъёрҳои байналмилалӣ ТБМ, хусусан дар қисми низомҳои чандири вақти корӣ, ҳисоби корҳои изофакорӣ ва таъмини тавозун байни меҳнат ва истироҳат, аҳамияти хоса пайдо мекунад.

Ҳамин тариқ, мавқеъҳои илмӣ олимони соҳаи ҳуқуқи меҳнат ва байналмилалӣ заминаи методологиро барои тақмили минбаъдаи танзими ҳуқуқи вақти корӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фароҳам меоранд. Мутобиқсозии онҳо бо назардошти шароити иҷтимоӣ-иқтисодӣ миллий ба баланд бардоштани самаранокии қонунгузории меҳнат ва таҳкими кафолатҳои ҳуқуқи меҳнатии кормандон мусоидат менамояд.

Қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар маҷмӯъ бо мавқеъҳои классикӣ доктриналӣ мувофиқ аст, аммо мутобиқсозии стандартҳои байналмилалӣ СБМ, махсусан дар қисми низомҳои чандири вақти корӣ, ҳисоби корҳои иловагӣ ва механизми муҳофизати иҷтимоӣ, имкон медиҳад, ки самаранокии танзими ҳуқуқи меҳнат баланд бардошта шавад ва кафолатҳои ҳуқуқи кормандон тақвият дода шаванд.

Муқоисаи равишҳо нишон дод, ки зарурати мутобиқсозии қонунгузории миллий бо меъёрҳои байналмилалӣ вучуд дорад, ки ин ба таъмини мувозинати манфиатҳои кормандон ва корфармоён, баланд бардоштани ҳифзи иҷтимоӣ ва мутобиқсозии ҳуқуқи меҳнат ба шароити муносиби иқтисодӣ ва технологӣ мусоидат мекунад.

Адабиёт:

Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994, бо тағйири иловаҳо ба 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ). – Душанбе, 2019. – 126 с.

Конвенсияи СБМ, № 47 "Дар бораи то 40 соат дар як ҳафта кам кардани вақти корӣ" (1935) // https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@normes/documents/normativeinstrument/wcms_c047_ru.htm

Конвенсияи СБМ № 171 "Дар бораи кори шабона" (1990) // https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@normes/documents/normativeinstrument/wcms_c171_ru.htm.

Тавсияи СБМ №116 "Дар бораи кам кардани давомнокии вақти корӣ" (1962) // https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@normes/documents/normativeinstrument/wcms_r116_ru.htm.

Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016, № 1329 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2016. - № 7. - Мод. 604.

Закон 2 июня 1897 г. о нормировке рабочего времени... Спб., 1898//https://minfin.gov.ru/ru/document/?id_4=130429-rossiya_ministerstvo_finansov_zakon_2_iyunya_1897_g_o_normirovke_rabochego_vremeni_spb_1898.

Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2002, № 521 "Дар бораи номгӯи истехсолот, сехҳо, корҳо, касбу вазифаҳо, ки шароити меҳнати зарарнок ва вазнини кор дар онҳо барои рӯзи кӯтоҳи кор ва рухсатии иловагии ҳарсола ҳуқуқ медиҳад" // Қарорҳои Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. -2002. декабр.

Гинцбург Л. Я. Рабочее время и время отдыха в трудовом праве. - М.: Юридическая литература, 1975. — 240 с.

Гусов К. Н., Толкунова В. Н. Трудовое право России: учебник. - М.: Проспект, 2019. - 560 с.

Лушникова М. В., Лушников А. М. Курс трудового права: учебник: в 2 т. Т. 2. - М.: Статут, 2018. - 640 с.

Махмадуллозода Нурулло Раҳматулло - доктор юридических наук, Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, Главный научный сотрудник. Электронная почта: nurullo_m@mail.ru.

Понятие и виды рабочего времени: научные подходы и их значение для трудового законодательства Республики Таджикистан

Статья посвящена анализу понятия рабочего времени в трудовом праве с учётом российских и международных научных подходов, а также оценке его значения для правового регулирования труда в Республике Таджикистан. В работе рассматриваются определение и социально-экономические и правовые функции рабочего времени, а также анализируются особенности нормативного регулирования - международного, включая конвенции Международной организации труда, и национального законодательства Республики Таджикистан. Сравнение подходов показывает наличие общих позиций и различий, а также определяет направления гармонизации национального законодательства с международными стандартами. Подчеркивается значение использования международного опыта при совершенствовании трудового законодательства и обеспечении баланса интересов работников и работодателей в регулировании рабочего времени.

Ключевые слова: рабочее время, виды рабочего времени, рабочий день, рабочая неделя, рабочий месяц, рабочий год, нормальная продолжительность рабочего времени, работник, работодатель, трудовое право, трудовое законодательство, правовое регулирование труда.

Makhmadullozoda Nurullo Rakhmatullo - doctor of law, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute

of State and Law, Senior Researcher. E-mail: nurullo_m@mail.ru

The concept and types of working time: scientific approaches and their significance for the labor legislation of the Republic of Tajikistan

The article is devoted to the analysis of the concept of working time in labor law, taking into account Russian and international scientific approaches, as well as to the assessment of its significance for the legal regulation of labor in the Republic of Tajikistan. The paper examines the definition and the socio-economic and legal functions of working time, and also analyzes the specific features of its normative regulation — both international, including the conventions of the International Labour Organization, and national legislation of the Republic of Tajikistan. The comparison of approaches reveals both common positions and differences, and identifies directions for harmonizing national legislation with international standards. The importance of using international experience in improving labor legislation and ensuring a balance of interests between employees and employers in the regulation of working time is emphasized.

Keywords: working time, types of working time, working day, working week, working month, working year, normal working time, employee, employer, labor law, labor legislation, legal regulation of labor.

САНАДҲОИ МЕЪЁРИИ ҲУҚУҚӢ ҲАМЧУН САРЧАШМАИ АСОСИИ ҲУҚУҚИ МЕҲНАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Назарзода Давлатхон Қурбонмурод - номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, ходими калони илмӣ. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru

Мақола ба таҳқиқи ҷойгоҳ ва нақши санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи асосии ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили қонунгузории амалкунанда ва мавқеи олимони ватанӣ ва хориҷӣ мафҳум, моҳият ва хусусиятҳои ҳуқуқи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ҳамчун шакли бунёдии ифодаи меъёрҳои ҳуқуқи меҳнат мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Низоми зинавии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил гардида, ҷойгоҳи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун сарчашмаҳои меҳварии танзими ҳуқуқи муносибатҳои меҳнатӣ муайян карда шудааст. Ҳамзамон, масъалаҳои тақмили қонунгузории меҳнат дар шароити рақамикунонӣ ва истифодаи технологияҳои рақамӣ ва зехни сунӣ мавриди таҳлил қарор гирифта, пешниҳодҳои мушаххаси илмӣ ва амалии муаллиф ҷиҳати тақмили Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ироа мегарданд.

Калидвожаҳо: санади меъёрии ҳуқуқӣ, сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат, ҳуқуқи меҳнат, Конститутсия, Кодекси меҳнат, Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунгузории меҳнат, меҳнати рақамӣ, зехни сунӣ, низоми сарчашмаҳои ҳуқуқ

Дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мавқеи марказӣ ва муайянкунанда дошта, ҳамчун шакли бунёдии ифода, таҳким ва амалисозии меъёрҳои ҳуқуқи меҳнат баромад менамоянд. Маҳз тавассути санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ иродаи давлатӣ дар шакли меъёрҳои умумихатмӣ таҷассум ёфта, ҳудуди ҳуқуқу уҳдадорихои субъектҳои муносибатҳои меҳнатӣ, тартиби татбиқ ва механизмҳои ҳифзи онҳо муайян карда мешаванд. Дар чунин шароит, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ на танҳо заминаи танзими ҳуқуқи муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои бо онҳо алоқаманд, балки асоси бунёдӣ ва унсури марказии низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнатро ташкил медиҳанд.

Дар назарияи ҳуқуқ санади меъёрии ҳуқуқӣ одатан ҳамчун ҳуҷҷати расмӣ ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад, ки тавассути он меъёрҳои ҳуқуқ муқаррар, тағйир ё

бекор карда мешаванд. Дар низоми ҳуқуқи муосир санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ вобаста ба қувваи ҳуқуқӣ ва мақоми субъектҳои ҳуқуқсодкунанда ба қонунҳо ва санадҳои зерқонунӣ ҷудо мегарданд. Қонунҳо ба қонунҳои конституционӣ, оддӣ ва кодификатсионӣ тақсим шуда, санадҳои зерқонунӣ фармонҳои Президент, қарорҳои Ҳукумат, санадҳои вазоратҳо, мақомоти маҳаллӣ, мақомоти худидоракунии ва санадҳои локалиро дар бар мегиранд [7, с. 349-350].

Мутобиқи моддаи 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», санади меъёрии ҳуқуқӣ «ҳуҷҷати расмӣ намунаи муқарраршудае мебошад, ки тавассути раъйпурсии умумихалқӣ ё аз ҷониби мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шахрак ва деҳот ё шахси мансбодори ваколатдори давлатӣ қабул гардида, хусусияти умумихатмӣ дошта, меъёрҳои ҳуқуқиро муқаррар менамояд, тағйир медиҳад ё бекор мекунад» [3].

Ба андешаи Р.Ш. Сотиволдиев, санади меъёрии ҳуқуқӣ сарчашмаи асосии ҳуқуқ ба ҳисоб рафта, дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқ, махсусан дар ҳуқуқи романиву олмонӣ мавқеи пешсафро ишғол намуда, нисбат ба дигар сарчашмаҳо бештар қабул мешаванд, нуфузи баландтар дошта, васеъ истифода мешаванд ва ҷузъи анъанавии ҳуқуқи ин низоми ҳуқуқӣ мебошанд [7, с. 349]. Воқеан, маҳз барои низоми ҳуқуқи ҚТ, ки ба оилаи ҳуқуқи романо-германӣ мансуб мебошад, санади меъёрии ҳуқуқӣ шакли асосии ифодаи ҳуқуқ махсус гардида, танзими мутамарказ ва умумихатмӣ муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои ба онҳо алоқамандро таъмин менамояд.

Мутобиқи қисми 2 моддаи 9 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқи ҚТ дорои сохтори зинавӣ (иерархӣ) мебошад, ки дар асоси таносуби қувваи ҳуқуқи санадҳо ва мақоми субъектҳои ҳуқуқсодкунанда ташаккул ёфтааст. Дар зинаи олии ин низом Конститутсияи ҚТ қарор дошта, санадҳои минбаъда бояд ба мазмун ва принципҳои конституционӣ мутобиқ бошанд. Зинаҳои баъди қонунҳое ташкил медиҳанд, ки тавассути раъйпурсии умумихалқӣ

қабул гардидаанд, инчунин санадҳои ҳуқукии байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон, қонунҳои конституционӣ, кодексҳо ва қонунҳои соҳавӣ ҷойгир мешаванд.

Дар сохтори мазкур санадҳои зерқонунӣ низ мавқеи муҳимро ишғол менамоянд. Ба ин гурӯҳ фармонҳои Президенти ҚТ, қарорҳои Ҳукумати ҚТ, санадҳои вазоратҳо ва дигар мақомоти давлатӣ, аз ҷумла мақомоти назди Президент ва Ҳукумат, қарорҳои кумитаҳои давлатӣ, Бонки миллии Тоҷикистон ва дигар мақомоти ваколатдор дохил мешаванд. Дар сатҳи маҳаллӣ бошад, санадҳои мақомоти намоёндагӣ ва иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, инчунин мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот амал менамоянд.

Дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат Конститутсияи ҚТ мавқеи муайянкунанда ва қувваи олии ҳуқуқиро ишғол намуда, ҳамчун пояи конституционии ташаққул ва рушди тамоми низоми танзими ҳуқукии меҳнат баромад менамояд. Аҳамияти Конститутсия дар он ифода меёбад, ки маҳз тавассути меъёрҳо ва принципҳои конституционӣ самтҳои асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи меҳнат, ҳудуди танзими ҳуқуқи муносибатҳои меҳнатӣ ва кафолатҳои бунёдии ҳуқуқҳои меҳнатии инсон ва шаҳрванд муайян карда мешаванд.

Ҷойгоҳ ва нақши Конститутсия ҳамчун сарчашмаи бунёдии ҳуқуқи меҳнат пеш аз ҳама тавассути хусусияти меъёрӣ-принсипии он ошкор мегардад. Тавре дар таҳқиқотҳои илмӣ таъкид мешавад, Конститутсия ҳамчун қонуни қувваи олии ҳуқуқидошта, меъёрҳои мушаххасро пешбинӣ менамояд, ки баҳри амалигардонии ғайриқонунии меҳнатӣ дар ҚТ ниғаронида шудаанд [4, с. 22]. Аз ин рӯ, меъёрҳо ва принципҳои конституционӣ на танҳо хусусияти эълониявӣ, балки аҳамияти мустақими танзимкунанда дошта, ҳамчун заминаи ташаққули тамоми низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат хизмат менамоянд [1, с. 278].

Дар низоми мазкур моддаи 35 Конститутсияи ҚТ аҳамияти меҳварӣ дорад, зеро маҳз тавассути он ҳуқуқ ба меҳнат, интиҳоби озоди касбу кор, ҳифзи меҳнат ва ҳимоя аз бекорӣ кафолат дода мешаванд [5, с. 102]. Ҳамзамон, дар ин модда принципҳои бунёдии ҳуқуқи меҳнат, аз ҷумла баробарии меҳнат, манъи меҳнати маҷбурӣ ва маҳдудияти истифодаи меҳнати занон ва ноболиғон дар шароити зарарнок муқаррар гардидаанд. Тавре дар адабиёти илмӣ таъкид мегардад, «... Конститутсияи кишвар ҳуқуқи шахс ба меҳнатро мустақкам намуда, барои татбиқи ин ҳуқуқ сарҳадҳои аниқро муқаррар кардааст» [4, с. 14].

Дар баробари ин, моддаи 28 Конститутсия ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ ва иштирок дар иттифокҳои касабаро муқаррар намуда, заминаи конституционии ташаққули муносибатҳои коллективии меҳнатӣ ва шарикии иҷтимоиро таъмин мекунад. Моддаҳои 37 ва 39 бошад, ҳуқуқ ба истироҳат ва таъминоти иҷтимоиро кафолат дода, ягонагии табиати иҷтимоӣ ва меҳнатии давлатро ифода менамоянд. Аз ин лиҳоз, меъёрҳои конституционии меҳнат танҳо ба танзими муносибатҳои меҳнатӣ маҳдуд нагашта, низоми иҷтимоии давлат ва самти рушди сиёсати иҷтимоиву меҳнатиро муайян месозанд.

Ба андешаи мо, аҳамияти Конститутсия дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат на танҳо дар қувваи олии ҳуқуқи он, балки дар хусусияти асосгузор ва самтдиҳандаи он ифода меёбад. Маҳз тавассути меъёрҳои конституционӣ принципҳои бунёдии ҳуқуқи меҳнат, ҳудуди ғайриқонунии ҳуқуқҷодкунӣ, самти рушди қонунгузории соҳавӣ ва кафолатҳои ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатии шаҳрвандон муайян карда мешаванд. Аз ҳамин сабаб, Конститутсияи ҚТ дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат на танҳо сарчашмаи марказӣ, балки асоси конституционии ташаққули тамоми механизми танзими ҳуқуқи меҳнат ба ҳисоб меравад.

Дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон (КМ ҚТ) мавқеи марказии соҳавӣ дошта, аз 6 ҷаҳд, 41 боб, 366 модда ва 1 моддаи иловагӣ иборат мебошад ва ҳамчун сарчашмаи асосии кодификацияшудаи танзими муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои ба онҳо алоқаманд баромад менамояд [2; 6, с. 145]. Маҳз тавассути Кодекси меҳнат принципҳо, институтҳо ва механизмҳои асосии танзими ҳуқуқи меҳнат муттаҳид гардида, заминаи ягонаи ҳуқуқи ғайриқонунии меҳнатӣ дар ҚТ ташаққул меёбад. Дар ин маъно, Кодекси меҳнат на танҳо маҷмӯи меъёрҳои соҳавӣ, балки маркази низомсозии қонунгузории меҳнат ба ҳисоб меравад.

Тавре, ки М.З. Раҳимзода, Ғ.М. Бобокалонов ва Н. Шонасридинов таъкид менамоянд «Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун манбаи кодификацияшудаи ҳуқуқи меҳнат дониста мешавад» [6, с. 145; 2, с. 18-25]. Воқеан, хусусияти кодификационии он дар муттаҳид сохтани институтҳои асосии ҳуқуқи меҳнат, таъмини ягонагии танзими соҳавӣ ва ташаққули низоми нисбатан ҳамохангшудаи танзими меҳнат ифода меёбад. Таҷрибаи татбиқи Кодекси амалкунанда нишон медиҳад, ки он дар муқоиса бо Кодекси пешин бештар ба шароити иқтисоди бозорӣ,

густариши муносибатҳои шартномавӣ ва тағйирёбии шаклҳои муносири меҳнат мутобик гардонида шудааст.

Қобили тавачҷух аст, ки Кодекси меҳнати амалкунанда доираи танзими шартномавӣ ва инфиродии муносибатҳои меҳнатиро низ тавсеа дода, нақши механизмҳои инфиродӣ-ҳуқуқӣ ва ҷариҳои иҷтимоиро дар танзими меҳнат таҳким бахшидааст. Дар натиҷа, дар низоми ҳуқуқӣ меҳнат таносуби байни танзими мутамаккизи давлатӣ ва шаклҳои шартномавии танзим тадриҷан тағйир ёфта, унсурҳои ҷандирии ҳуқуқӣ густариш меёбанд.

Бо вучуди ин, таҳлили КМ ҚТ нишон медиҳад, ки он аз баъзе мушкilotи сохторӣ ва методологӣ ҳолӣ нест. Дар адабиёти илмӣ як қатор пешниҳодҳо ҷиҳати тақмили КМ ҚТ ироа гардидаанд, аз ҷумла, таҷдиди назари мафҳумҳои асосӣ, тақмил додани сохтори танзими шартномаи меҳнатӣ бо ҷудо намудани марҳилаҳои он (ба имзо расонидан, тағйир додан ва қатъ кардан), ворид намудани институтҳои нав, аз қабилҳои вақти қорӣи ҷандирӣ, инчунин пешбинӣ намудани ҷавобгарии интизомии корфармо [5, с. 115-116]. Ҳамзамон, масъалаи бознигарии низоми назорат дар соҳаи меҳнат ва мушаххассозии мақоми ҳуқуқии мақомоти ваколатдори давлатӣ дар ин соҳа низ аҳамияти муҳим дорад. [4, с. 15-16]

Аз нигоҳи муаллиф, тақмили минбаъдаи КМ ҚТ бояд ба ташаккули низоми ҳамгиро ва бисёрсатҳаи танзими ҳуқуқии меҳнат равона карда шавад, ки дар он танзими давлатӣ, механизмҳои шартномавӣ, санадҳои дохилӣ (локалӣ) ва стандартҳои байналмилалӣи меҳнат ҳамчун унсурҳои ба ҳам алоқаманди низоми ягона амал намоянд.

Дар баробари ин, рушди муносири муносибатҳои меҳнатӣ, махсусан рақамикунонӣ ва густариши истифодаи технологияҳои зехни сунӣ, зарурати таҷдиди назар намудани мазмун, сохтор ва механизми амалисозии низоми сарчашмаҳои ҳуқуқӣ меҳнатро ба миён овардааст. Дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ, муносибатҳои меҳнатӣ тадриҷан аз шаклҳои анъанавӣи ташаккули меҳнат ба шаклҳои нави рақамӣ, фосилавӣ ва алгоритмӣ гузариш намуда, ин раванд ба низоми танзими ҳуқуқии меҳнат низ таъсири мустақим мерасонад.

Таҳлили қонунгузори меҳнати ҚТ шаҳодат медиҳад, ки боби 23 КМ ҚТ, ки ба танзими меҳнати қорандони фосилавӣ (дистансионӣ) бахшида шудааст, қадами аввалин дар самти мутобиксозии қонунгузори меҳнат ба шароити рақамикунонӣ ба ҳисоб меравад. Моддаҳои 255-257 Кодекси мазкур масъалаҳои марбут ба ташаккули меҳнати фосилавӣ,

баҳисобгирии вақти қорӣ, ҷуброни хароҷот ва ҳифзи меҳнати қорандонро танзим менамоянд. Бо вучуди ин, чунин танзим ҳоло хусусияти маҳдуд дошта, асосан ба як шакли мушаххаси меҳнати рақамӣ равона гардидааст ва масъалаҳои васеътари истифодаи технологияҳои рақамӣ ва зехни сунӣ дар идоракунии меҳнатро фаро намегирад.

Аз нигоҳи муаллиф, дар шароити муосир технологияҳои рақамӣ ва низомҳои зехни сунӣ на танҳо ҳамчун воситаҳои техникаи ташаккули меҳнат, балки ҳамчун омилҳои таъсиррасон ба механизми танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ баррасӣ карда шаванд. Гарчанде зехни сунӣ субъекти мустақили ҳуқуқӣ меҳнат эътироф намегардад, истифодаи алгоритмҳо дар қабули қарорҳои вобаста ба шуғл, назорати фаъолияти қорандон, баҳодихии самаранокии меҳнат ва идоракунии захираҳои инсонӣ ба мазмун ва усулҳои таҷбиқи ҳуқуқӣ меҳнат таъсири воқеӣ мерасонад.

Дар чунин шароит, масъалаи тақмили низоми сарчашмаҳои ҳуқуқӣ меҳнат аҳамияти махсус касб менамояд. Ба андешаи мо, мутобиксозии қонунгузори меҳнат ба шароити рақамикунонӣ бояд на танҳо тавассути ворид намудани меъёрҳои ҷудогона, балки дар доираи ташаккули низоми нави бисёрсатҳаи танзими меҳнат амалӣ карда шавад, ки дар он санадҳои меъерӣи давлатӣ, механизмҳои шартномавӣ, санадҳои локалӣ ва стандартҳои рақамӣи ташаккули меҳнат ҳамчун унсурҳои ба ҳам алоқаманди низоми ягона амал намоянд.

Бо дарназардошти сохтори амалкунандаи КМ ҚТ, чунин ислоҳот бояд марҳилавӣ амалӣ гардида, дар марҳилаи аввал тақмили санадҳои меъерӣи соҳавӣ ва баъдан ташаккули механизмҳои мукаммали танзими меҳнати рақамӣ дар сатҳҳои гуногуни танзим – давлатӣ, шартномавӣ ва локалӣ – таъмин карда шавад.

Аз таҳлили санадҳои меъерӣи ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаҳои асосии ҳуқуқӣ меҳнат бармеояд, ки танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои бо онҳо алоқаманд дар ҚТ дар асоси низоми зинавӣ ва ҳамоҳангшудаи санадҳои меъерӣи ҳуқуқӣ амалӣ мегардад. Дар ин низом Конститутсияи ҚТ ва КМ ҚТ маҳкеи меҳварӣ дошта, самт, мазмун ва ҳудуди танзими ҳуқуқии меҳнатро муайян менамоянд. Ҳамзамон, самаранокии низоми мазкур ба дараҷаи мутобикат, ҳамоҳангӣ ва рушди минбаъдаи санадҳои меъерӣи ҳуқуқии соҳавӣ вобаста буда, тақмили онҳо ҳамчун яке аз шартҳои муҳими рушди қонунгузори меҳнат арзёбӣ мегардад.

Дар натиҷаи таҳқиқот, чунин хулосаҳо ва пешниҳодҳои дорои аҳамияти илмӣ-назариявӣ ва амалӣ таҳия шудаанд:

1. Муайян карда шуд, ки санади меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи меҳнат шакли бунёдӣ ва афзалиятноки ифодаи меъёрҳои ҳуқуқ буда, ҳамчун унсури марказии низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат баромад менамояд. Дар ин замина, таърифи муаллифии санади меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи меҳнат пешниҳод мегардад, ки тибқи он «Санади меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи меҳнат ҳуҷҷати расмӣ ҳуқуқие мебошад, ки аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатӣ ё дигар субъектҳои дорои салоҳияти ҳуқуқҷодкунӣ дар доираи қонун қабул гардида, дорои меъёрҳои умумихатмӣ рафтор буда, бахри танзими муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои бевосита бо онҳо алоқаманд раवона шудааст».

2. Асоснок карда шуд, ки низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат дар ҚТ дорои хусусияти бисёрсатҳа ва сохторӣ (иерархӣ) буда, бо баргаришти санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ташаққул ёфтааст. Дар ин низом мавқеи муайянкунанда ба Конститутсия ва Кодекси меҳнат тааллуқ дошта, онҳо самт, мазмун ва ҳудуди танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои бо онҳо алоқамандро муайян менамоянд. Ҳамзамон, муайян гардид, ки низоми мазкур на танҳо мазмун санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, балки низоми ҳамгироии танзими меъёрӣ, шартномавӣ ва локалӣ мебошад.

3. Муайян карда шуд, ки тақмили минбаъдаи қонунгузории меҳнат бояд ба таҳкими муттасилияти сохтори санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, коҳиш додани тақрори меъёрҳои дорои хусусияти зъломиявӣ, афзоиши ҳиссаи меъёрҳои мустақиман татбиқшаванда ва мушаххассозии ҳудуди ваколатҳои санадҳои зерқонунӣ ва идораи равона карда шавад. Татбиқи чунин тадбирҳо ба ташаққули низоми ҳамохангшудаи танзими ҳуқуқии меҳнат ва баланд бардоштани самаранокии воситаи ҳуқуқтатбиқкунӣ мусоидат менамояд.

4. Бо дарназардошти таҳаввулоти муосири муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои ба онҳо алоқаманд, зарурати таҷдиди назариявии танзими меҳнати фосилавӣ ва муносибатҳои меҳнати рақамӣ асоснок гардид. Муайян карда шуд, ки технологияҳои рақамӣ ва воситаҳои зехни сунъӣ мақоми субъекти мустақили ҳуқуқи меҳнатро соҳиб набуда, ҳамчун воситаҳои техникаи алгоритмӣ идоракунии меҳнат ва унсурҳои ғирасони татбиқи меъёрҳои ҳуқуқ баромад менамоянд. Дар ин замина, пешниҳод мегардад, ки номи боби 23 ҚМ ҚТ аз «Хусусияти танзими меҳнати кормандони бо кори

фосилавӣ (дистансионӣ) машғулбуда» ба «Хусусияти танзими меҳнати кормандон дар шароити кори фосилавӣ ва истифодаи технологияҳои рақамӣ ва зехни сунъӣ» иваз гардида, истифодаи технологияҳои рақамӣ ва воситаҳои зехни сунъӣ дар идоракунии меҳнат ба танзими махсуси ҳуқуқӣ фаро гирифта шавад. Ҳамзамон, асоснок карда мешавад, ки чунин танзим бояд марҳилавӣ амалӣ гардида, дар марҳилаи аввал тавассути тақмили боби 23 ва минбаъд бо роҳи ташаққули боби мустақил дар доираи Фасли II Кодекси меҳнат татбиқ карда шавад.

Адабиёт:

1. Исмаилова Э.З. Конституция Кыргызской Республики 2010 года как основной источник отечественного трудового права // *Modern Science*. – 2021. – № 4-1. – С. 278-281.
2. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон // *Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон*. – 2016. – № 7. – Мод. 604. – С. 214-300.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30.05.2017, № 1414. // Махзани мутамаккази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. / [Маводи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 8.04.2026 с.).
4. Мирзозода Ш.М. Танзими ҳуқуқӣ-конститусионӣ ва амалишавии ҳуқуқи шахс ба меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ – Душанбе, 2025. – 191 с.
5. Нуров Н.П., Анушервони И. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории соҳаи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қонунгузории меҳнати давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил // *Қонунгузорӣ*. 2017. – № 2 (26). – С. 101-116.
6. Раҳимзода, М.З., Бобокалон, Ғ.М. Танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнати варзишгарон ва мураббӣён дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон // *Қонунгузорӣ*. 2026. – № 1 (61). – С. 144-151.
7. Сотиволдиев, Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ, Китоби дарсӣ. Дар 2 ҷилд. Ҷилди 2 / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Имперал-Групп, 2010. – 654 с.
8. Шонасридинов, Н. Бобокалонов, Ғ.М. Тафсири кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Н. Шонасридинов, Ғ.М. Бобокалонов. – Душанбе, 2020. – 823 с.

Назарзода Давлатхон Қурбонмурод – кандидат юридических наук, доцент, Национальная академия

наук Таджикистана, Институт государства и права, старший научный сотрудник. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru

Нормативно-правовые акты как основной источник трудового права Республики Таджикистан

Статья посвящена исследованию места и роли нормативных правовых актов как основного источника трудового права Республики Таджикистан. На основе анализа действующего законодательства, а также позиций отечественных и зарубежных учёных рассматриваются понятие, сущность и правовые особенности нормативных правовых актов как базовой формы выражения норм трудового права. Проанализирована иерархическая система нормативных правовых актов Республики Таджикистан, определено место Конституции Республики Таджикистан и Трудового кодекса Республики Таджикистан как ключевых источников правового регулирования трудовых отношений. Одновременно исследуются вопросы совершенствования трудового законодательства в условиях цифровизации и применения цифровых технологий и искусственного интеллекта, а также формулируются конкретные научные и практические предложения автора по совершенствованию Трудового кодекса Республики Таджикистан.

Ключевые слова: нормативный правовой акт, источники трудового права, трудовое право, Конституция, Трудовой кодекс, Республика Таджикистан, трудовое законодательство, цифровой

труд, искусственный интеллект, система источников права.

Nazarzoda Davlatkhon Qurbonmurod – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Senior Research Fellow. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru

Regulatory and legal acts as the main source of labor law in the Republic of Tajikistan

The article is devoted to the study of the place and role of normative legal acts as the principal source of labour law in the Republic of Tajikistan. Based on an analysis of current legislation, as well as the views of domestic and foreign scholars, the author examines the concept, essence, and legal characteristics of normative legal acts as the fundamental form of expression of labour law norms. The hierarchical system of normative legal acts in the Republic of Tajikistan is analysed, and the place of the Constitution of the Republic of Tajikistan and the Labour Code of the Republic of Tajikistan as key sources of legal regulation of labour relations is determined. The article also explores issues related to the improvement of labour legislation in the context of digitalization and the use of digital technologies and artificial intelligence, and formulates specific scientific and practical proposals for improving the Labour Code of the Republic of Tajikistan.

Keywords: normative legal act, sources of labour law, labour law, Constitution, Labour Code, Republic of Tajikistan, labour legislation, digital labour, artificial intelligence, system of sources of law

МАҶҲУМ, МАЗМУН ВА УСУЛҲОИ ҲИФЗИ ҲУҚУҚҲОИ МЕҲНАТӢ

Каримзода Насим Самичон – Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, муовини якуми Вазир, унвонҷӯ

Дар мақола заминаҳои назариявӣю ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта, маҷҳум ва мазмуни ҳуқуқ ба ҳифз дар низоми ҳуқуқи меҳнат шарҳ дода мешавад. Ҳамчунин усулҳо ва шаклҳои асосии ҳифз, аз ҷумла шаклҳои судӣ, маъмурӣ, ҷамъиятӣ ва худмуҳофизатии ҳуқуқҳои меҳнатӣ таҳлил мегарданд. Таваҷҷуҳи махсус ба назорати давлатӣ ҳамчун усули мустақили ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ, аз ҷумла бо таҳлили қонунгузории миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, равона шудааст. Стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи нозироти меҳнат ва масъалаҳои татбиқи функцияҳои назорат дар шароити рақамизунонии бозори меҳнат баррасӣ мешаванд.

Калидвожаҳо: ҳуқуқи меҳнат, ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ, усулҳои ҳифз, назорати давлатӣ, нозироти меҳнат, ҳифзи судӣ, қорманд.

Ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ яке аз вазифаҳои калидии ҳуқуқи меҳнат ҳамчун соҳаи низоми миллии ҳуқуқ мебошад. Дар шароити рушди иқтисоди бозоргонӣ ва тағйирёбии шаклҳои шуғл аҳамияти механизмҳои самараноки барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшудаи қормандон меафзояд.

Тавре ки В.В. Петров зикр менамояд, ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ «функцияи иҷтимоии давлат буда, ба таъмини тавозуни манфиатҳо дар соҳаи меҳнат равона шудааст» [14]. Дар навбати худ С.А. Лебедев таъкид мекунад, ки институтҳои ҳифз «механизми кафолатноки татбиқи принципҳои ҳуқуқи меҳнат» [11] мебошад.

Самаранокии ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ нишондиҳандаи самтҳои иҷтимоии давлат ва сатҳи фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа ба ҳисоб меравад. Дар илми ҳуқуқ равишҳои гуногун нисбат ба муайян намудани маҷҳуми ҳифзи ҳуқуқ шакл гирифтаанд. Мувофиқи равиши меёрӣ С.Л. Александрова [8], ҳифзро ҳамчун фаъолияти мақомоти ваколатдор оид ба барқарор намудани ҳуқуқи поймолшуда, меонад. Дар равиши муроғиавӣ бошад ҳифз ҳамчун маҷмуи тартиботи ҳуқуқӣ оид ба ҳалли баҳсҳои меҳнатӣ арзёбӣ мегардад. В.В. Петров [14] дар равиши иҷтимоӣю ҳуқуқӣ, вазифаи ҳифзкунандаи давлатро таъкид мекунад. Дар ҳуқуқи меҳнат, Т.Ю. Баришни-

кова шакли умумии ҳуқуқӣ - ҳимояи судӣ ва шакли махсус - назорати давлатӣ барои риояи қонунгузории меҳнатро ҷудо мекунад. Барои ҳуқуқи меҳнат, Т.Ю. Баришникова инчунин шакли юрисдиксионии хоси дигар - ҳимояи иҷтимоӣ-шарикӣ (шарикии иҷтимоӣ)-ро илова мекунад (комиссияҳои ошпӣ, миёнаравӣ, арбитражи меҳнатӣ) [15].

Е.А. Кузнецова таъкид менамояд, ки бе дастрасии воқеӣ ба механизмҳои ҳифз, ҳуди ҳуқуқ хусусияти руякӣ ва расмиятӣ пайдо мекунад [10].

Дар назарияи ҳуқуқи меҳнат усулҳои ҳифз ба моддӣ-ҳуқуқӣ ва муроғиавӣ ҷудо мешаванд. Ба усулҳои асосии ҳифз эътирофи ҳуқуқ, барқарор намудан ба ҷойи қор, ситонидани музди меҳнат, убрани зарари маънавӣ, беътибор донистани санади локалӣ, ҷуброни зарар, худҳифзкунии қорманд дохил мешаванд.

Дар робита ба масъалаи мазкур Л.М. Жукова қайд менамояд, ки усули судии ҳифзи ҳуқуқ механизми муассиртарини барқарор намудани ҳуқуқи поймолшуда боқӣ мемонад [9].

Аз таҳлили адабиёти илмӣ ва меёрҳои қонунгузории меҳнат бармеояд, ки ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ - маҷмуи воситаҳо ва тартиботи ҳуқуқие мебошад, ки ба барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда, қатъ намудани амалҳои ғайриқонунӣ ва пешгирии вайронкуниҳо дар соҳаи меҳнат равона шудааст. Мазмуни ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатиро бошад инҳо дар бар мегирад:

Ҳуқуқ ба мурочиат барои ҳифз (ба суд, нозироти меҳнат, иттифоқи касаба ва дигар мақомоти ваколатдор).

Ҳуқуқ ба баррасии объективӣ ва саривактии баҳс.

Ҳуқуқ ба барқарор намудани ҳуқуқи поймолшуда.

Ҳуқуқ ба шикоят аз рӯи қарорҳои қабулшуда.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ маъмулан чунин шаклҳои ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ тавсиф мешаванд: ҳифзи судӣ, ки аз ҷониби судҳои салоҳияти умумӣ амалӣ гардида, бо иҷрои хатмӣ қарорҳо фарқ мекунад; ҳифзи маъмурӣ, ки тавассути мақомоти назорати давлатӣ амалӣ мешавад; ҳифзи ҷамъиятӣ, ки аз ҷониби иттифоқҳои касаба ва дигар намоёндагони қормандон татбиқ мегардад; ва ниҳоят худмуҳофизатӣ, ки дар ҳолатҳои мустақиман

пешбиниnamудаи қонун ба корманд иҷозат дода мешавад (масалан, рад кардани иҷрои кори барои ҳаёт ва саломатӣ хатарнок). Дар робита ба масъалаи мазкур 3.3. Нозакзода қайд менамояд ки: “Мақсади иттифоқи касаба – намояндагӣ ва пеш аз ҳама ҳифзи ҳуқуқҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ ва дигар ҳуқуқу манфиатҳои кормандон мебошад” [13]. Н.Р. Маҳмадуллозода қайд менамояд ки: “ҳангоми баррасӣ ва ҳалли баҳсҳои меҳнатӣ муносибатҳои ҳуқуқие ба вучуд меоянд, ки бевосита бо меҳнат алоқаманданд. Ин муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳангоми баррасии баҳсҳои меҳнатии инфиродӣ дар комиссияҳои созиш ва судҳо муносибатҳои мурофиавӣ ва ҳангоми ҳалли баҳсҳои меҳнатии коллективӣ дар мақомоти барои ҳалли ин баҳсҳо таъсисёфта бошад, муносибатҳои расмӣ-мурофиавӣ мебошанд” [12].

Пояи ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррароти Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [1] ва Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд КМ ҚТ) [3] ташкил медиҳанд.

Дар КМ ҚТ дар бобҳои 14 ва 33 ва моддаҳои алоҳидаи он доир ба ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ меёроҳ дарҷ шудаанд. Аз меёроҳи КМ ҚТ бармеояд, ки айни замон шаклҳои асосии зайли Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои меҳнатӣ амалӣ мешаванд: - Ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ва манфиатҳои қонунии кормандон тавассути иттифоқҳои касаба; назорати давлатӣ оид ба риояи қонунгузори меҳнат ва дигар санадҳои меёрии ҳуқуқӣ, ки меёроҳи ҳуқуқи меҳнатиро дар бар мегиранд; Ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар комиссияҳои меҳнатӣ; худмуҳофизатии кормандон аз ҳуқуқҳои меҳнатии худ; Ҳимояи судии ҳуқуқу озиодиҳои меҳнатӣ ва манфиатҳои ҳуқуқии субъектҳои муносибатҳои меҳнатӣ.

1. Ҳимояи судии ҳуқуқҳои меҳнатӣ. Ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатии кормандон аз ҷониби судҳои салоҳияти умумӣ, бо иҷрои хатмии қарорҳо амалӣ мегардад. Ин усули ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ бо баррасии баҳсҳои меҳнатии фардӣ дар суд тибқи қонунгузори мурофиавии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаҳои 198-206) сурат мегирад. Мисол, агар корманд ё корфармо ба қарори комиссияи созиш розӣ набошанд, метавонанд барои баррасии баҳси меҳнатӣ ба суд муроҷиат намоянд. Ҳамчунин, иттифоқи касаба, ки манфиатҳои кормандро Ҳимоя мекунад, инчунин прокурор метавонад барои Ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатии шахрвандон ба суд муроҷиат намоянд. Дар дигар ҳолатҳои пешбиниnamудаи қонун, корманд ҳуқуқ

дорад бевосита ба суд муроҷиат намоянд. Қонунгузори барои муроҷиат намудан ба суд ҷиҳати баррасии баҳсҳои меҳнатии фардӣ муҳлатҳои зеринро муқаррар намудааст:

- барои баҳсҳо оид ба барқарор кардан ба кор - як моҳ аз рӯзи супоридани нусхаи санади корфармо дар бораи қатъ намудани шартномаи меҳнатӣ;

- барои дигар баҳсҳои меҳнатӣ - се сол аз рӯзи донишдани корманд ё корфармо дар бораи вайроншавии ҳуқуқҳои худ.

Судҳо ҳангоми баррасии баҳсҳои меҳнатии инфиродӣ, меёроҳи қонунгузори меҳнат ва қонунгузори мурофиавии маданияро ба роҳбарӣ мегиранд. Инчунин қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баррасии баҳсҳои меҳнатӣ ба сифати дастури методӣ ба инобат гирифта мешаванд. Яке аз чунин санадҳо ин Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 ноябри соли 2021, №1 “Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани меёроҳи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба меҳнат ҳангоми баррасии баҳсҳои меҳнатии фардӣ” [7] мебошад.

Қарорҳои судӣ оид ба баҳси меҳнатии инфиродӣ тибқи қоидаи умумӣ пас аз эътибори қонунӣ пайдо карданашон иҷро карда мешаванд. Қисме аз қарорҳои оид ба баҳсҳои меҳнатӣ, аз ҷумла дар бораи барқароркунии корманди ғайриқонунӣ аз кор озодшуда ё ғайриқонунӣ ба кори дигар гузаронидашуда, бояд Ҳавран иҷро карда шаванд (қисми 3 моддаи 206 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон), аммо ин ҳолат имконияти шикаст ё эътироз овардан аз болои қарорҳои қабулшударо истисно намекунад.

Вобаста ба масъалаи мазкур моддаи 215 Кодекси мурофиавии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 05.01.2008 [4], қарорҳои суд оид ба барқароркунии дар ҷои кор ва пардохти музди меҳнати корманд, бояд Ҳавран иҷро карда шаванд.

2. Ҳифзи маъмурии ҳуқуқҳои меҳнатӣ, ки тавассути мақомоти назорати давлатӣ амалӣ мешавад. Яке аз шаклҳои асосии Ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ин назорати давлатии риояи қонунгузори меҳнат маҳсуб мешавад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон он аз ҷониби Ҳадамоти назорати давлатӣ дар соҳаи меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳоли ва мақомоти худудии он, амалӣ карда мешавад. Ҳадамоти мазкур ҳануз соли 2001 ҳамчун Инспексияи давлатии меҳнат дар назди Вазорати меҳнат ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии ҚТ ташкил шудааст. Баъдан бо назардошти тақмили сохтори идораи давлатӣ бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2014, № 299 «Дар бораи

Хадамоти назорати давлатӣ дар соҳаи меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳоли» [6] ба хадамоти назорати давлатӣ таъсис дода шуд. Ин Хадамот мақомоти давлатии назорату санҷиш оид ба риояи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи меҳнат, қоидаҳои ҳифзи меҳнат, стандартҳо ва қоидаҳои бехатарии меҳнат, гузаронидани таҳқиқи шароити меҳнат дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон махсус мешавад.

Хадамот дар доираи салоҳияти ба ӯ додашуда қарор қабул мекунад, ки иҷрои он аз тарафи тамоми ташкилотҳо сарфи назар аз шакли ташкилӣ- ҳуқуқӣ ҳатмист. Хадамоти зикршуда мақомоти марказии иҷроияи ҳокимияти давлатӣ буда, вазифаҳои назорату санҷишҳои давлатии риояи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи меҳнат, қоидаҳои ҳифзи меҳнат, стандартҳо ва меъёрҳои бехатарии меҳнат, гузаронидани экспертизаи шароити меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолиро дар ҷаҳияти муассисаҳо ва ташкилотҳо, новобаста аз шакли молияӣ, соҳибкорони инфиродӣ ва шахсонӣ воқеӣ, ки меҳнати кироҷро истифода мебаранд, анҷом медиҳад.

Назорати давлатӣ усули мустақили ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ буда, асосан вазифаи пешгирикунандаро иҷро менамояд.

Дар сатҳи байналмилалӣ асосҳои нозироти меҳнат дар санадҳои Ташкилоти байналмилалӣ меҳнат муқаррар гардидаанд. Меъёрҳои ТБМ мавҷудияти ҳатмии низомии самараноки нозироти меҳнатро дар давлатҳои муқаррар менамоянд. Ба ин масъала Конвенсияи № 81 “Оид ба нозироти меҳнат” [2] бахшида шудааст, ки талаботро нисбат ба мустақилият ва салоҳияти ин мақомоти назоратӣ муайян мекунад.

Назорати давлатии меҳнатро ба чунин самтҳои асосӣ ҷудо кардан мумкин аст:

- назорати риояи шартномаҳои меҳнатӣ;
- назорати пардохти саривақтии музди меҳнат;
- назорат аз болои риояи меъёрҳои вақти корӣ ва истироҳат;
- назорати ҳифзи меҳнат ва техникаи бехатарӣ;
- баррасии муроҷиатҳои кормандон.

Нозирони хадамоти назорати давлатии меҳнат ҳуқуқи гузаронидани санҷишҳо; додани амрҳои ҳатмӣ; ба ҷавобгарии маъмурӣ кашидани корфармоён; боздоштани ҷаҳият дар ҳолати таҳдид ба ҳаёт ва саломатии кормандонро доранд.

3. Ҳифзи ҷаҳиятии ҳуқуқҳои меҳнатӣ, ки аз ҷониби иттифокҳои касаба ва дигар намоёндогони кормандон таъмин мегардад. Назорати ҷаҳиятии аз болои риояи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

оид ба меҳнат ва қоидаҳои ҳифзи меҳнат аз ҷониби иттифокҳои касаба, нозирон ва комиссияҳои мақомоти дахлдори интихобии иттифоқи касабаи ташкилот ё дигар намоёндогони кормандон амалӣ карда мешавад. Ҷаҳиятии иттифокҳои касаба ва ҳуқуқи онҳо бобати назорати ҷаҳиятии риояи қонунгузориҳои меҳнат аз ҷониби корфармо, соҳибмӯлк ё намоёндои ваколатдори мақомоти идоракунанди он бо моддаи 22 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 августи соли 2011, № 757 «Дар бораи иттифокҳои касаба» [5] пешбинӣ гардидааст. Тибқи ин моддаи қонун иттифокҳои касаба ва иттиҳодияҳои онҳо ҳуқуқ доранд, ки риояи қонунгузориҳои меҳнатро назорат кунанд, инчунин аз корфармоён баргарафтози қонуншиканиҳои ошкоршударо талаб намоёнд.

Бо мақсади амалӣ намудани назорати ҷаҳиятии мазкур иттифокҳои касаба ҳуқуқ доранд нозироти техникаӣ ва ҳуқуқии меҳнат, инчунин хадамоти ёрии ҳуқуқӣ таъсис диҳанд, ки салоҳияти онҳо бо оинномаҳои (низомномаҳои) иттифокҳои касаба ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешаванд.

Бо мақсади санҷиши ҳолати иҷрои қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи меҳнат намоёндогони иттифокҳои касаба ҳуқуқ доранд, ба корхонаҳо, ташкилоту муассисаҳо сарфи назар аз шакли молияӣ ва шакли ташкилӣ ҳуқуқиашон, ки дар онҳо аъзои иттифоқи касаба ҷаҳият менамоянд, ба мамониат ворид шаванд.

Иттифокҳои касаба ҳуқуқ доранд, бо ташаббуси худашон ва ё бо дархости кормандон барои ҷимояи ҳуқуқҳои меҳнатии онҳо, дар суд баромад намоёнд.

4. Ҷимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар комиссияҳои меҳнатӣ. Дар комиссияҳои созиш баррасӣ ва ҳалли ғасл намудани баҳсҳои меҳнатӣ яке аз марҳилаҳо ва усулҳои муносиби ҷимояи ҳуқуқҳои меҳнатии кормандон махсус мешавад. Ин марҳила асосан хусусияти созиширо дошта, тарафҳо метавонанд ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатиро ҳарчи тезтар амалӣ намуда, ҳарчу ташвишҳои минбаъдаро дар ҳалли баҳси меҳнатӣ пешгирӣ намоёнд. Кормандон метавонанд ба истиснои он баҳсҳо, ки бояд мустақиман дар суд баррасӣ шаванд ва ё тибқи қонун тартиби дигари баррасии онҳо муқаррар шудааст, барои ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ба комиссияи созиш муроҷиат намоёнд.

Комиссияи созиши меҳнатӣ мақомоти мустақил ва комилҳуқуқ буда, барои баррасии баҳсҳои меҳнатии фардӣ салоҳият дорад ва тасдиқи қарорҳои он аз ҷониби ягон мақомоти дигар талаб карда намешавад.

Тартиби таъсис ва фаъолияти ин комиссияҳоро КМ ҚТ муқаррар намудааст. Қарори комиссия аз ҷониби раис ё муовини ӯ имзо ва бо мӯҳр тасдиқ карда шуда, дар давоми се рӯзи қабули қарор ба корманд ва корфармо супорида мешаванд (м. 204 КМ ҚТ).

Баҳси меҳнати фардӣ ба суд дода мешавад, агар комиссия баҳсро дар давоми 7 рӯзи муқарраршуда аз рӯзи қабули ариза, баррасӣ накунад. Дар ин ҳолат, корманди манфиатдор барои баррасии он мустақиман ба суд муроҷиат мекунад. Дар мавриди иҷро накардани қарори комиссия дар муҳлати муқарраршуда, корманд ё корфармо ҳуқуқ доранд баҳси меҳнати бо тартиби судӣ ҳал намоянд (м.205 КМ ҚТ).

5. Худмухофизатии ҳуқуқҳои меҳнатӣ аз ҷониби кормандон. Яке аз усулҳои ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнати кормандон ин худмухофизатии корманд махсуб мешавад. Дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми (истилоҳи) "худмухофизатӣ" дарҷ нашудааст, вале дар меъёрҳои алоҳидаи он усули мазкури ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнати кормандон пешбинӣ мешавад. Худмухофизатӣ одатан чунин усули ҳимояи ҳуқуқҳо фаҳмида мешавад, ки дар асоси он корманд бидуни муроҷиат ба суд ё мақомоти ҳокимияти давлатӣ ё ҷамъиятӣ амалан аз худ дифоъ мекунад. Ба амали худмухофизатӣ корманд вақте даст мезанад, ки вайронкунӣ ё эҳтимолияти вайронкунии ҳуқуқҳои меҳнати ӯ ҷой доранд. Зимнан, худмухофизатӣ бояд мутобик ба андозаи ҳуқуқвайронкунӣ бошад ва аз ҳалли зарурӣ барои пешгирии он, берун набарояд.

Бо мақсади ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ тибқи м.345 КМ ҚТ, корманд пас аз огоҳ кардани корфармо ё роҳбари бевоситааш ё дигар намоёндаи корфармо, метавонад аз иҷрои корҳое, ки бевосита ба ҳаёт ва саломатии ӯ таҳдид мекунад, даст кашад. Дар давраи даст кашидан аз иҷрои кори муайян тамоми ҳуқуқҳои пешбинишудаи қонунгузори меҳнат ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқҳои дорои меъёрҳои ҳуқуқҳои меҳнат ба корманд нигоҳ дошта мешаванд. Ҳарчанд дар КМ ҚТ ба усули "худмухофизатӣ"-и ҳуқуқҳои меҳнати корманд ишора шудааст, вале он то охир мушаххас нашудааст. Зеро таъбиқи усули худмухофизатии ҳуқуқҳо аз ҷониби корманд, инчунин дар дигар моддаҳои КМ ҚТ (моддаҳои 335, 345) ҳамчун усули иҷро накардани қор пешбинӣ шудааст, яъне даст кашидан аз он, агар корфармо ҳуқуқҳои меҳнати кормандро ба шароити меҳнат, аз ҷумла беҳатарӣ ва ҳифзи меҳнат вайрон кунад.

Корфармо ҳуқуқ надорад ба худмухофизатии ҳуқуқҳо аз ҷониби кормандон монеа шавад. Масъалаи худмухофизатии ҳуқуқҳо аз ҷониби корманд ба

таври инфиродӣ ҳал карда мешавад ва ба корпартоӣ, ки амали дастҷамъонаро талаб мекунад, иртибот надорад.

Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон имкони худмухофизатии кормандро дар шакли даст кашидан аз иҷрои қор (боздоштани қор) то рафъи вайронкунии ҳуқуқ, пешбинӣ мекунад.

Хулоса, ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ яке аз падидаҳои мураккаби ҳуқуқҳои меҳнат мебошад, ки механизмҳои судӣ, маъмурӣ, ҷамъиятӣ ва худмухофизатиро дар бар мегирад. Бо назардошти ин, ба назари мо чунин таърифи мафҳуми мазкур барои истифода дар таҳқиқотҳои илмӣ минбаъда ва қонунгузорӣ муносиб аст: **Ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ** - маҷмуи воситаҳо ва тартиботи ҳуқуқие мебошад, ки ба барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда, қатъ намудани амалҳои ғайриқонунӣ ва пешгирии вайронкуниҳо дар соҳаи меҳнат равона шудааст. Муайян гардид, ки мазмуни ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ инҳоро дар бар мегирад: 1) ҳуқуқ ба муроҷиат барои ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ (ба суд, нозироти меҳнат, иттифоқи касаба ва дигар мақомоти ваколатдор); 2) ҳуқуқ ба баррасии объективӣ ва саривақтии баҳси меҳнатӣ; 3) ҳуқуқ ба барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда; 4) ҳуқуқ ба шикоят аз рӯи қарорҳои қабулшуда.

Самаранокии ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ аз муаммалҳои воситаҳои ҳуқуқӣ, сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ ва мутобикати қонунгузори миллий ба стандартҳои байналмилалӣ вобаста мебошад. Дар низоми воситаҳои ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ назорати давлатӣ унсури муҳими пешгирикунандаи низоми ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ба ҳисоб меравад, махсусан дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар он механизмҳои маъмурӣ аксаран имконияти барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшударо бидуни муроҷиати судӣ фароҳам меоранд. Бо назардошти дурнамои рушди муносибатҳои меҳнатӣ ва афзоиши ҷолишҳои муосир дар соҳаи меҳнат, аз ҷумла рақамикунории муносибатҳои меҳнатӣ, тавсеаи шугли фосилавӣ, афзоиши баҳши ғайрирасмӣи шугл, усулҳо ва шаклҳои асосии ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ тақмилу тақвиятро талаб менамояд. Зарур аст, ки фаъолияти хадамоти назорати давлатии меҳнат ба рақамикунонӣ мутобик гардонида шуда, равиши санҷишҳо ба ҳафзу хатарҳои эҳтимолии поймолшавии ҳуқуқҳои меҳнатӣ нигаронида шуда, шаклҳои электронии муроҷиати кормандон роҳандозӣ ва ҳамкориҳои байниидоравӣ таҳким дода шавад.

Адабиёт:

Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994, бо тағйири иловаҳо ба 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ). – Душанбе, 2019. – 126 с.

Конвенция МОТ об инспекции труда в промышленности и торговле №81 (1950) // www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@normes/documents/normativeinstrument/wcms_c081_ru.htm.

Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016, № 1329 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2016. - № 7. - Мод. 604.

Кодекси муҳофизати маданияти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 05.01.2008 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2008, №1, қ.1, мод.б, мод.7.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттифокҳои касаба» аз 2 августи соли 2011, № 757 // Ахбори маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2011, №6, мод. 611.

Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз «3» майи соли 2014, № 299 “Дар бораи Хадамоти назорати давлатӣ дар соҳаи меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳоли”// Қарорҳои Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2014, июн.

Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 ноябри соли 2021, №1 “Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқи намунаи меъёрҳои қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба меҳнат ҳангоми баррасии бахшҳои меҳнатии фардӣ”// Маҷмӯи қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 2004). – Душанбе, 2005. - С.23.

Александрова С. Л. Трудовое право: теория и практика – М.: Юрайт, 2018.

Жукова Л. М. Судебная практика по трудовым спорам – М.: Норма, 2018.

Кузнецова Е. А. Доступ к правосудию в трудовом праве – М.: Статут, 2021.

Лебедев С. А. Защита трудовых прав: теоретические аспекты – М.: Юрлитинформ, 2021.

Махмадуллозода Н.Р., Наботов С.Х. Ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон: Китоби дарсӣ. – Душанбе: ЧДММ “Сомон Принт”, 2021. – Саҳ.268

Нозакзода З.З. Институт профессиональных союзов в Таджикистане (Историко-правовое и сравнительное-правовое исследование). Дисс... докт.юр. наук. 2023. – С.25.

Петров В. В. Социальная функция трудового права – Казань: Изд-во Казанского университета, 2020.

Барышникова, Т. Ю. Формы и способы защиты трудовых прав и охраняемых законом интересов в российском трудовом праве: дис. ... канд. юрид. наук / Т. Ю. Барышникова. - Ярославль, 2005. – 29 с.

Каримзода Насим Самичон – Министерство труда, миграции и занятости населения Республики Таджикистан, первый заместитель, соискатель

Понятие, содержание и способы защиты трудовых прав

В статье исследуются теоретико-правовые основы защиты трудовых прав, раскрываются понятие и содержание права на защиту в системе трудового права. Анализируются основные способы и формы защиты, включая судебную, административную, общественную формы и самозащиту. Особое внимание уделяется государственному надзору как самостоятельному способу защиты трудовых прав, в том числе с анализом национального законодательства Республики Таджикистан. Рассматриваются международные стандарты в сфере инспекции труда и проблемы реализации надзорных функций в условиях цифровизации рынка труда.

Ключевые слова: трудовое право, защита трудовых прав, способы защиты, государственный надзор, инспекция труда, судебная защита, работник.

Karinzoda Nasim Samijon –Ministry of labour, migration and employment of the population of the Republic of Tajikistan, first deputy minister, applicant

Concept, content and methods of protection of labour rights

The article examines the theoretical and legal foundations of the protection of labour rights and reveals the concept and content of the right to protection within the system of labour law. The main methods and forms of protection are analyzed, including judicial, administrative, public, and self-protection mechanisms. Special attention is paid to state supervision as an independent method of protecting labour rights, including an analysis of the national legislation of the Republic of Tajikistan. International standards in the field of labour inspection and the issues of implementing supervisory functions in the context of the digitalization of the labour market are also considered.

Keywords: labour law, protection of labour rights, methods of protection, state supervision, labour inspection, judicial protection, employee.

МУНОСИБАТҲОИ АСЪОРӢ: МОҲИЯТ ВА УНСУРҲОИ АСОСИИ НИЗОМ, НАЗОРАТ ВА АМАЛИЁТИ АСЪОРӢ

Абдулрахмон Човидон Баҳром - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, докторанти PhD кафедраи ҳуқуқи маъмури ва молиявӣ. E-mail: akhmedov.jovidon@mail.ru

Дар мақолаи худ муаллиф моҳият ва унсурҳои калидии низоми асър, инчунин масъалаҳои назорат ва гузаронидани амалиётҳо дар муносибатҳои асър таҳлил мекунад. Таваҷҷуҳи махсус ба он дода мешавад, ки муносибатҳои асър намуди хоси муносибатҳои пулро ташкил медиҳанд, ки дар раванди истифодаи пул дар ҳисоббаробори байналмилалӣ ба вучуд меоянд. Асър - воҳиди пулие номида мешавад, ки барои хизматрасонӣ ба робитаҳои иқтисодии байналмилалӣ истифода мешавад. Низоми асър – ин шакли ташкили муносибатҳои асър мебошад, ки тибқи қонунгузори милли (дар мавриди низоми милли) ё созишномаҳои байналмилалӣ (барои низоми минтақавӣ ва ҷаҳонӣ) танзим карда мешавад. Вазифаи асосии назорати асър – таъмини риояи қонунгузори асър, гумрукӣ ва андозӣ аз ҷониби резидентҳо ва ғайрирезидентҳо ҳангоми гузаронидани амалиётҳои асър мебошад. Танзими асър ҳамчун воситаи калидии таъбиқи сиёсати давлатии асър амал мекунад. Амалиётҳои асър – ин маҷмуи амалҳои резидентҳо ва ғайрирезидентҳо бо асър ва коғазҳои қимматнок мебошанд, ки одатан дар шакли муомилоти гуногун расман ба расмият дароварда мешаванд. Хусусияти муҳими онҳо интиқоли асър ва коғазҳои қимматнок мебошад, ки дар гузашти ҳуқуқи моликият ва ё интиқоли ҷисмонии онҳо ифода меёбад. Амалиётҳои асър дар марзи Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобикӣ талаботи дастурҳои Бонки миллии Тоҷикистон амалӣ карда мешаванд. Дар соҳаи мубодилаи асър, ҳамчун қисми фаъолияти иқтисодии берунӣ, дастурҳои зиёде таҳия шудаанд, ки гузаронидани амалиётҳои асрро танзим мекунад. Ҳамин тариқ, амалиётҳои асър категорияи мураккаби ҳуқуқи ҷамъиятиро ташкил медиҳанд, дар низоми танзими асър ва назорат ҷойгоҳи марказӣ ишғол мекунад ва барои тартибдиҳии муносибатҳои асър мутобикӣ вазифаҳои сиёсати давлатии асър ва низоми асър пешбинӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: муносибатҳои асър, танзими ҳуқуқи асър, назорати асър, меъёрҳои ҳуқуқӣ,

Тоҷикистон, сиёсати асър, танзими давлатӣ, низоми асър, амалиёти асър, ҳаракати сармоя.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асър ва назорати асър» [13] мафҳумҳои калидиро дар соҳаи муносибатҳои асър, аз қабيلي асри Ҷумҳурии Тоҷикистон, асри хоричӣ ва амалиёти асър мушаххас кард. Аммо, сарфи назар аз истифодаи истилоҳҳои «сиёсати ягонаи давлатии асър», «сиёсати дохилӣ ва берунии асър», инчунин «тадбирҳои иқтисодии танзими асър», қонун мухтавои онҳо ошкор намекунад. Ин дар фаҳмидани стратегияи умумии давлат дар соҳаи танзими асър ва ҳадафҳо, ки сиёсати асър ба онҳо равона шудааст, душворӣ эҷод мекунад.

Дар адабиёти илмӣ сиёсати асър ҳамчун як қисми сиёсати иқтисодии давлат муайян карда мешавад. Он маҷмуи тадбирҳои иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилиро дар бар мегирад, ки дар муносибатҳои байналмилалӣ асър истифода мешаванд [21, с. 76]. Он ҳамчунин ҳамчун маҷмуи чорабиниҳо, ки аз ҷониби давлат ва бонки марказӣ дар соҳаи муносибатҳои асър ва муомилоти пулӣ гузаронида мешаванд, ки ба таъсир расонидан ба иқтисоди мамлакат ва қобилияти хариди асри милли нигаронида шудаанд, баррасӣ мешавад [17, с. 10]. Ҳадафҳои асосии сиёсати асър мустақиман бо ҳадафҳои сиёсати умумии иқтисодии давлат алоқаманданд ва метавонанд дар бар гиранд: таъмини рушди устувори иқтисодӣ, коҳиши бекорӣ ва таваррум, инчунин нигоҳдории тавозуни пардохт. Вазифаҳои мушаххаси сиёсати асър дар ҳар марҳилаи рушди мамлакат, вобаста ба вазъияти ҷорӣ ва мушкилоти актуалӣ муайян карда мешаванд.

Муносибатҳои асър ин навъи хоси муносибатҳои пулиест, ки дар рафти фаъолияти пул дар муомилоти байналмилалӣ ба вучуд меоянд. Пулҳо, ки барои хизматрасонӣ ба алоқаҳои иқтисодии байналмилалӣ истифода мешаванд, асър номида мешаванд.

Танзими асър воситаи калидии амалӣ намудани сиёсати асър ба шумор меравад. Дар шароити иқтисоди бозорӣ, дар баробари танзими давлатӣ,

танзими табиини бозорӣ низ вучуд дорад. Ин танзим бояд «мубодилаи нисбатан муътадили асър, мутобиқати ҷараёнҳои молиявии байналмилалӣ ба ниёзҳои иқтисодӣ ҷаҳонӣ, ки бо ҳаракати мол, хизматрасонӣ ва сармояҳо алоқаманданд»-ро [9, с. 180] таъмин намояд. Аммо, «худтанзимкунӣ»-и бозори соҳаи асърӣ дар моҳияти худ ноустувор аст. Нерӯи ҳаракатдиҳандаи он талоши иштирокчиёни парокандаи бозор барои ҳадди аксар расонидани ғоидаи худӣ мебошад, ки аксар вақт ба зарари манфиатҳои миллӣ ва амнияти иқтисодии давлат аст. Ба амалҳои субъектҳои муносибатҳои асърӣ омилҳои зиёде, аз ҷумла интизориҳои равоӣ ва «таъсири издиҳом» таъсир мерасонанд, ки дар шароити номусоид метавонанд ба вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат зарари ҷуброннопазир расонанд. Танзими давлатии асър бояд ин оқибатҳои манфии механизми бозорро бартараф кунад ё ҳадди ақал маҳдуд созад.

Аз ин рӯ, бекор кардани танзими давлатии асърӣ ғайриимкон аст. Дар ҳаёти воқеии иқтисодӣ на танзими танҳо бозорӣ ва на иқтисодӣ комилан бозорӣ вучуд надорад. Дар шароити иқтисодӣ бозорӣ давлат ҳуқуқи худро барои танзими соҳаҳои алоҳида, аз ҷумла муносибатҳои асърӣ ҳифз мекунад. Танзими бозорӣ ва давлатии муносибатҳои асърӣ якдигарро пурра мекунад.

Танзими асърӣ ду вазифаро иҷро мекунад: аз як тараф, он ҳамчун «филтр» амал карда, равандҳои номатлуби иқтисодӣ ҷаҳониро бозмедорад ва аз тарафи дигар, ҳамчун ҳамохангсоз, ки қоидаҳои ҳамкорӣ байни мамлакатҳоро дар соҳаи асърӣ муқаррар мекунад. Чӣ қадаре ки ин қоидаҳо шаффофтар бошанд, ҳамон қадар нақши ҳавасмандкунандаи муносибатҳои асърӣ бештар зоҳир мешавад.

Низомии асърӣ шакли ташкили муносибатҳои асърӣ мебошад, ки бо қонунгузории миллӣ (дар мавриди низомии миллӣ) ё созишномаҳои байналмилалӣ (барои низомҳои минтақавӣ ва ҷаҳонӣ) танзим карда мешавад. Мисли ҳар низом, низомии асърӣ аз як қатор унсурҳои калидӣ иборат аст, ки ба онҳо: асър; таркиби захираҳои расмӣ тилло ва асърӣ; речаи курси асър; шартҳои қурби асърҳо; танзими маҳдудиятҳои асърӣ; речаи бозори асър; мақомоте, ки танзим ва назорати асърро амалӣ мекунад; воситаҳои молиявии дар танзими муносибатҳои асърӣ истифодашаванда ва ғайра дохил мешаванд.

Дар илми ҳуқуқшиносии асър се сатҳи низомҳои асърӣ: миллӣ, ҷаҳонӣ ва минтақавӣ қабул шудааст.

Пештар низомии асърӣ миллӣ ба вучуд омада, аз маҷмуи муносибатҳои асърӣ-иқтисодӣ иборат мебошад, ки бо кӯмаки онҳо муомилоти байналмилалӣ пардохт амалӣ карда шуда, захираҳои асърӣ мамлакат ташаккул ва истифода мешаванд.

Низомии миллӣ асърӣ дар доираи низомии пулӣ миллӣ, ки тартиби ҳисобҳои пулӣ мамлакатро бо давлатҳои дигар танзим мекард, ташаккул ёфтааст. Бо мурури замон низомии миллӣ асърӣ аз низомии пулӣ ҷудо шуда, мақоми мустақил пайдо кард.

Ба ҳайати низомии миллӣ асърӣ унсурҳои: асърӣ миллӣ; танзими миллӣ нақдинагии байналмилалӣ асърӣ; речаи қурби асърӣ миллӣ; танзими миллӣ маҳдудиятҳои асърӣ ва шартҳои қурби асър; речаи бозорҳои миллӣ асър ва тилло; мақомоти миллӣ, ки танзими асърӣ ва назорати асърро амалӣ мекунад, дохил мешаванд.

Бо рушд ва таҳкими алоқаҳои иқтисодӣ ҷаҳонӣ дар асоси низомҳои миллӣ асърӣ механизмҳои танзими байнидавлатии муносибатҳои асърӣ – низомҳои ҷаҳонӣ ва минтақавӣ асърӣ ташаккул ёфтанд. Ҳуқуқӣ будани ин раванд расман тавассути қабули як қатор созишномаҳои байналмилалӣ сурат гирифт.

Аз рӯи таркиби унсурҳои функционалӣ низомии ҷаҳонии асърӣ бо низомии миллӣ, бо дарназардошти хусусиятҳои муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ-иқтисодӣ, шабоҳат дорад:

Унсурҳои низомии миллӣ асърӣ	Унсурҳои низомии ҷаҳонии асърӣ
Асърӣ миллӣ	Асърӣ дастаҷамъии байналмилалӣ
Шартҳои қурби асърӣ миллӣ	Шартҳои қурби мутақобилӣ асърҳо
Речаи қурби асърӣ миллӣ	Речаи муттаҳиди қурбҳои асър
Маҳдудиятҳои миллӣ асърӣ	Маҳдудиятҳои байнидавлатии асърӣ
Танзими ҳисобҳои байналмилалӣ	Муттаҳидсозии шактҳои асосии ҳисобҳои байналмилалӣ
Речаи бозори миллӣ асър ва бозори тилло	Речаи бозори ҷаҳонии асър ва бозори тилло

Низомии минтақавӣ асърӣ – ин шакли ташкили муносибатҳои асърӣ дар доираи минтақаи муайяни иқтисодӣ мебошад. Намунаи чунин низом Низомии асърӣи Аврупо мебошад, ки дар бораи он минбаъд суҳан хоҳад рафт.

Низомии ҷаҳонии асър шакли ташкили муносибатҳои асърӣ байналмилалӣ асър мебошад, ки бо шартномаҳои байналмилалӣ

муқаррар карда шуда, дар заминаи рушди низоми ҷаҳонии хоҷагӣ инкишоф ёфтааст.

Низоми ҷаҳонии асёр инҳоро дар бар мегирад: асёри захиравӣ, воҳидҳои байналмилалӣ ҳисобҳо, шартҳои баргаштпазирии мутақобилаи асёр; низоми ягонаи баробарӣҳои асёрӣ; танзими речаҳои қурбӣ асёр; танзими байнидавлатии пардохтпазирии байналмилалӣ асёр; танзими байнидавлатии маҳдудиятҳои асёрӣ; ҳамгунсозии қоидаҳои истифодаи маблағҳои қарзии байналхалқӣ муомилот; ҳамгунсозии шаклҳои асосии ҳисоббаробаркуниҳои байналмилалӣ; низоми бозорҳои асёри ҷаҳонӣ ва бозорҳои тилло; ташкилотҳои байналмилалӣ, ки танзими байнидавлатии асёриро амалӣ менамоянд.

Асёри захиравӣ (асосӣ) категорияи махсуси асёри миллии тақдирпазири мамлакати пешрафтаи капиталистӣ мебошад, ки вазифаи воситаи байналхалқӣ пардохтӣ ва захиравиро иҷро карда, барои муайян кардани баробарӣ асёр ва қурбӣ асёр барои дигар давлатҳо ҳамчун замина хизмат мекунад.

Воҳиди байналмилалӣ ҳисобии пулӣ воҳиди асёрист, ки ҳамчун миқёси муқаррарӣ барои ченкунии талабот ва уҳдадорӣҳои байналмилалӣ, муқаррар кардани баробарӣ ва қурбӣ асёр истифода мешавад.

Дар рушди худ низоми пулии ҷаҳонӣ якҷанд марҳиларо аз сар гузаронидааст, ки ҳар кадоми онҳо бо принципҳои асосии фаъолияти худ хос мебошанд, аммо дар айни замон як навъ иртиботро бо марҳилаҳои қаблӣ нигоҳ медоранд.

Аксари таҳқиқотчиён марҳилаҳои асосии зеринро ҷудо мекунанд [5, с. 11-15]:

Низоми пулии Париж (аз соли 1867 то солҳои 1920-уми асри XX);

Низоми пулии Генуя (аз соли 1922 то солҳои 1930-ум);

Низоми пулии Бреттон-Вудс (аз соли 1944 то соли 1976);

Низоми пулии Ямайка (аз соли 1976–1978 то имрӯз);

Низоми пулии Аврупо (аз соли 1979 дар доираи низоми пулии Ямайка).

Низоми асёро аз ҷанд нуқтаи назар баррасӣ кардан мумкин аст:

1) *аз нуқтаи назари иқтисодӣ*. Низоми асёр маҷмуи муносибатҳои асёрӣ-иқтисодист, ки таърихан дар асоси байналмилалӣкунонии муносибатҳои иқтисодӣ инкишоф ёфтаанд;

2) *аз ҷанбаи ташкилӣ-ҳуқуқӣ*. Ин шакли давлатӣ-ҳуқуқии ташкили муносибатҳои асёрии мамлакат

мебошад, ки таърихан дар асоси байнулмилалӣ шудани муносибатҳои иқтисодӣ инкишоф ёфта, дар қонунгузори миллии бо назардошти меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ифода ёфтааст.

Асосҳои ҳуқуқии танзими муносибатҳои асёрӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи қонунгузорӣ дар соҳаи танзими асёр ва назорати асёрӣ ба амал бароварда мешавад. Қонунгузорӣ танзими фаъолиятро бо асёр, аз ҷумла бо асёри хориҷӣ муносибатҳои ҷамъиятиро дар соҳаи муомилоти асёр ва назорати асёрӣ, мақсад ва вазифаҳо, принципҳо, амалиёти асёриро бо назардошти ташаққул ва рушди бозори байналмилалӣ низоми асёрӣ муқаррар намудааст. Ҳамчунин қонунгузори ин соҳа фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, амалиёти асёриро байни резидентҳо ва ғайрирезидентҳо муайян карда, ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои онҳоро оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ сарватҳои асёрӣ аниқ намудааст. Ба ин гурӯҳ Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти савдои хориҷӣ» [16], «Дар бораи танзими асёр ва назорати асёр» [13], «Дар бораи сармоягузорӣ» [12] ва ғайра дохил мешаванд.

Пайваста ба ин, дар тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асёр ва назорати асёр» меъёрҳои соҳаи мазкур хеле васеъ ва аниқ қайд карда шудааст [13]. Дар бобати муқаррароти соҳаи мазкур қайд намудан лозим аст, ки танзими асёр бо худ маҷмуи чораҳои ҳуқуқҷодкунӣ ва ташкилии мақомоти давлатро, ки асосҳои меъёриро ҳуқуқиро оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ сарватҳои асёр муқаррар менамоянд, ифода мекунад. Маҷмуи чораҳои меъёрӣ, маъмури ва ташкилӣ, ки аз ҷониби мақомоти давлат ва ё мақомоти дигари бо қонун ваколатдоршуда бо мақсади таъмини риояи тартиби иҷрои амалиёти асёрӣ ва санҷиши онҳо анҷом дода мешаванд, назорати асёр ба ҳисоб меравад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд карда шудааст, ки ҳадафи назорати асёр таъмини риояи гардидани қонунгузориҳои асёр, гумрук ва андоз дар мавриди муомилоти асёрӣ аз тарафи резидентҳо ва ғайрирезидентҳо мебошад [7, с. 341].

Тибқи моддаи 14-уми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон №722 аз 28 июни соли 2011 «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» [11], Бонки миллии Тоҷикистон масъули таҳия ва татбиқи сиёсати пулии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Меъёрҳои Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» барои иҷрои вазифаҳои Бонки миллии Тоҷикистон дар соҳаи сиёсати пулиро қарзӣ як қатор воситаҳои усулҳои муайянро муқаррар

Анҷом додани амалиёти марбут бо асъор дар соҳаи фаъолияти иқтисодии хоричӣ аз тарафи муассисаҳои қарзӣ дар дигар қонунгузориҳои ҷорӣ низ пешбинӣ гардидааст. Масалан, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон №816 аз 16 апрели соли 2012 «Дар бораи ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд» [14] пешбинӣ гардидааст, ки амалиёти ҳисоббаробаркунӣ ва мубодилавиҳо бо асъор ташкилоти амонатии қарзии хурд метавонад анҷом диҳад (моддаи 21-и Қонун).

Ғайр аз ин, дар соҳаи танзими ҳуқуқии муносибатҳо бо асъор дар фаъолияти соҳибқоронии иқтисодии хоричӣ нақши санадҳои қонунгузориҳои бонкӣ муҳим мебошад. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки марказии ҳар қадом давлат доираи амалиётҳоеро танзим менамоянд, ки он муносибатҳои ҷамъиятиро оид ба муомилоти пул, молия, воситаҳои дигар дарбар мегирад ва инчунин бо муомилоти байналмилалӣ тичоратӣ алоқамандӣ дорад [10, с. 45].

Яке аз санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон, ки амалиёти асъориро танзим мекунад, дастурамали Бонки миллии Тоҷикистон №220 аз 14 декабри соли 2016 «Дар бораи амалиёти кӯтоҳмӯҳлати бозтамвил» [3] мебошад. Мақсади асосии он таъмини истифодаи самараноки воситаҳои сиёсати пулию қарзӣ ва танзими пардохтпазирии низомии бонкӣ мебошад. Тибқи он, Бонки миллии Тоҷикистон амалиёти кӯтоҳмӯҳлати бозтамвилро бо роҳи пешниҳоди воситаҳои қарзии зерин амалӣ менамояд: а) бо воситаи қарзи рӯзона (интрадей); б) қарзи шабонарӯзӣ (овернайт), в) қарз тариқи музоядаи қарзӣ.

Дар табиати ҳуқуқии ин намуди амалиёти асъорӣ ворид шудани шабакаҳои Интернет баръало маълум гардидааст. Зеро тавре бармеояд, амалиёти кӯтоҳмӯҳлати бозтамвил ба воситаи низомии автоматии савдо (НАС) дар вақти воқеӣ (тариқи он-лайн) гузаронида мешавад (банди 3-и Дастурамал).

Ҳамин гуна санади меъёрии ҳуқуқие, ки амалиёти асъорӣ дар асоси он ба амал бароварда мешавад, дастурамали Бонки миллии Тоҷикистон №211 аз 29 сентябри соли 2015 «Дар бораи тартиби анҷомдиҳии амалиёти мубодилавӣ бо асъори хоричӣ» [2] мебошад.

Дастурамали №211 мутобики Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон №524 аз 19 майи соли 2009 «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» [15] таҳия шуда, тартиб ва қоидаҳои ташкил қардан, анҷом додан, ба расмият даровардан, ба ҳисоб гирифтани, ҳисобдорӣ ва ҳисоботдиҳии амалиёти

мубодилавӣ бо асъори хоричиро дар ташкилотҳои қарзӣ муқаррар мекунад.

Дар асоси талаботи Дастурамали мазкур ба амалиёти мубодилавӣ бо асъори хоричӣ нақдӣ ва ғайринақдӣ амалиёти зерин мансубанд: а) харид ва фурӯши асъори хоричӣ бо пули миллии (мубодила); б) ивази як асъори хоричӣ ба асъори хоричӣ дигар.

Тавре таҷрибаи имрӯза нишон медиҳад, хусусияти ҳуқуқии амалиёти асъори хоричӣ дар шакли нақд ба муаммо табдил ёфтааст. Аз ин рӯ, сиёсати давлатӣ дар ин самт бояд ба фароҳам овардани шароити мусоиди фаъолияти иқтисодии хоричӣ, сармоягузорӣ ва баргараф намудани маҳдудиятҳои қонунгузорӣ барои афзоиши сармоягузориҳо дар истехсолот, тақвияти тамоюли иҷтимоии онҳо, муқовимат ба таҳдидҳои маъмуригардонии бюрократии фаъолияти хоҷагидорӣ дар кишвар нигаронида шуда бошад [19, с. 229]. Бинобар ин, ҳарчанд дар дастурамали №211 талаботи муайян ба бонкҳои ваколатдор пешбинӣ шуда бошанд ҳам, дар шароити бӯҳронҳои иқтисодӣ, молиявӣ дар амал таъбиқнамоии ин талабот беҳбудиро металабад.

Дар ин росто, амалиётҳои асъорӣ – ин амалҳои иштирокчиёни бозори асъорӣ мебошанд, ки бо бастанӣ шартномаҳо алоқаманданд. Онҳо қисми ҷудонашавандаи муносибатҳои асъорӣ буда, ҳамеша ҳаракати арзишҳои асъорӣ ва дигар объектҳои муносибатҳои асъориро дар бар мегиранд [1, с. 16].

Намудҳои асосии амалиётҳои асъорӣ: ҳисоббаробаркунӣ ва интиқолҳо (масалан, пардохтҳои байналмилалӣ); харид ва фурӯши арзишҳои асъорӣ (масалан, харид ё фурӯши асъори хоричӣ) ба ҳисоб мераванд.

Сарфи назар аз таҳқиқоти зиёд, дар илм то ҳол дар бораи таърифи дақиқи истилоҳи «амалиёти асъорӣ» иттифоқи назар вучуд надорад [6, с. 231].

Ҳамин тавр, истилоҳи «амалиёти асъорӣ» Н. Н. Косаренко [8], Н. В. Сапожников [20] ва Р. А. Раҷков [18] назари худро баён мекунанд. Ҳамин тариқ, ба андешаи Р. А. Раҷков, амалиёти асъорӣ ин амалҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ расмӣ гардонидашудаи резидентҳо ва ғайррезидентҳо бо арзишҳои асъорӣ мебошад, ки боиси ҳаракати онҳо тавассути гузашти ҳуқуқи моликият ё ҳуқуқи дигар, ё қўчонидани онҳо аз тариқи марзи гумрукии мамлакат мегардад. Н. Н. Косаренко ва Н. В. Сапожников бошанд, амалиёти асъориро ҳамчун маҷмуи амалҳои ҳуқуқӣ ва воқеии иштирокчиёни муносибатҳои асъорӣ, ки ба пайдоиш, тағйир ё қатъи ҳуқуқҳо ба арзишҳои асъорӣ равона шудаанд, баррасӣ мекунанд.

Д.А. Узойкин амалиёти асъориро ҳамчун муомилоти ҳуқуқи шахравандӣ бо арзишҳои асъорӣ

ва ҳамчуни дигар амалҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ муҳиме, ки дар тартиби ҷамъиятӣ амалӣ мешаванд, муайян мекунад. Ба андешаи муаллиф, маҳз ҳамин тартиби ҷамъиятӣ асоси низоми ҳуқуқи шаҳрвандии арзишҳои аъсориро ташкил медиҳад [23, с. 73].

Ин фаҳмиши васеъгари амалиёти аъсорӣ аз тафсири, ки аз Қонуни танзими аъсор бармеояд, фарқ мекунад. Аз ҷумла, муносибати Д. А. Узойкин амалҳои, ба монанди эълонияи андозии даромад аз муомилот бо аъсори хориҷӣ ё ситонидани қарз дар аъсори хориҷӣ аз ҷониби суд, ба мафҳуми амалиёти аъсорӣ дохил мекунад. Аммо, тавре ки Е. В. Шаманова ва А. А. Ялбулганов қайд мекунанд [24, с. 33-34], чунин амалҳо на ҳамеша ба ҳадафҳои Қонуни танзими аъсор мувофиқат мекунанд.

Таърифи дақиқтари амалиёти аъсориро чунин баён кардан мумкин аст: амалиёти аъсорӣ – ин маҷмуи амалҳои резидентҳо ва ғайрирезидентҳо мебошад, ки бо аъсор ва қоғазҳои қимматнок, одатан дар шакли муомилоти гуногун анҷом дода мешаванд. Хусусияти муҳими онҳо ҳаракати аъсор ва қоғазҳои қимматнок мебошад, ки дар гузашти ҳуқуқи молиявӣ ба онҳо ва ё қўчонидани ҷисмонии онҳо ифода меёбад.

Ҳангоми таҳлили моҳияти амалиёти аъсорӣ, муҳим аст, ки таъкид шавад, ки он як категорияи мустақили ҳуқуқи ҷамъиятӣ мебошад. Он манфиатҳои ҷамъиятиро дар соҳаи танзими ҳуқуқии муносибатҳои аъсорӣ инъикос мекунад.

Ҳамаи амалиёти аъсорӣ ба танзими махсуси давлатӣ (танзими аъсор) ва назорат (назорати аъсор) гирифта мебошанд. Ин вазифахоро субъектҳои махсус – мақомот ва агентҳои назорати аъсор иҷро мекунанд.

Мавриди зикр аст, ки хусусияти ҳуқуқии амалиёти аъсорӣ дар ҳаёти субъектҳо мавҷудияти ғайрирезидентҳо, ё ин ки дар ҳаёти объективӣ вучуд доштани сарватҳои аъсорӣ зоҳир мегардад. Амалиёти маъмурро шартан чунин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст: амалиёт байни ду резидент, ду ғайрирезидент, резидент ва ғайрирезидент дар бобати ба даст овардан ва ихтиёрдорӣ намудани объекти муносибатҳои ҳуқуқии аъсорӣ ва ё истифодаи онҳо ба сифати воситаи пардохт.

Амалиёти аъсорӣ ин ҳаракатҳои муайяне мебошанд, ки аз ҷониби резидентҳо ва ё ғайрирезидентҳо ҷиҳати ба даст овардан (харидан), истифода ва бегона кардани сарватҳои аъсорӣ, аъсор, аз ҷумла қоғазҳои қимматнок, интиқоли онҳо аз сарҳадоти ғумруқӣ, ки тибқи қонунгузорӣ аз ҷониби мақомоти дахлдори давлатӣ ба танзим дароварда шудааст, ба амал бароварда мешаванд.

Дар асоси омӯзиш ва таҳлили қонунгузории ҷорӣ дар соҳаи танзими фаъолияти соҳибкории иқтисодии хориҷӣ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки амалиёти аъсориро ба тарикқи зерин метавон тасниф кард:

1) аз рӯи ҳаёти субъективӣ: байни резидентҳо; байни ғайрирезидентҳо; байни резидентҳо ва ғайрирезидентҳо;

2) аз рӯи ҳаёти объективӣ: амалиёт бо аъсори Ҷумҳурии Тоҷикистон; амалиёт бо аъсори хориҷӣ; амалиёт бо қоғазҳои қимматноки дохилӣ (миллӣ); амалиёт бо қоғазҳои қимматноки хориҷӣ.

3) аз рӯи марзи амалигардонӣ: дохилӣ, яъне амалиёти дар марзи Тоҷикистон гузаронида шуда; беруна, яъне амалиёти бо интиқол аз сарҳадоти ғумруқии Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронидашуда;

4) аз рӯи низоми танзими ҳуқуқӣ: иҷозатшуда; манъшуда.

Амалиёти аъсорӣ дар марзи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси талаботи дастурамалҳои Бонки миллии Тоҷикистон амалӣ гардонида мешаванд. Дар соҳаи мубодилаи аъсории соҳаи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, умуман амалиёти аъсорӣ дастурамалҳои гуногун таҳия карда шудаанд. Масалан, дастурамали №223 аз 2 июни соли 2017 «Оид ба тартиби огоҳ намудан дар бораи анҷоми амалиёти аъсории марбут ба ҳаракати сармоя» [4], ки тартиб ва расмиёти аз ҷониби шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ - резидентҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла бонкҳои ваколатдор огоҳ намудани Бонки миллии Тоҷикистон дар бораи анҷоми амалиёти аъсории марбут ба ҳаракати сармояро муқаррар менамояд.

Хусусияти ҳуқуқии танзим дар асоси Дастурамали №223 дар он зоҳир мегардад, ки резидентҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон уҳдадоранд оид ба амалиёти аъсории марбут ба ҳаракати сармоя тамоми ҳуҷжатҳои асосноккунанда, ҳисобот, маълумот ва иттилооти зарурӣ то огози пардохт ва ҳисоббаробаркунонии ба амалиёти маъмур вобастаро ба бонки ваколатдори хизматрасон пешниҳод намоянд.

Ҳамин тарик, амалиёти аъсорӣ як категорияи мураккаби ҳуқуқи ҷамъиятӣ ба ҳисоб рафта, он дар низоми танзим ва назорати аъсор ҷойгоҳи марказиро ишғол намуда, барои ба низом даровардани муносибатҳои аъсорӣ мутобиқи вазифаҳои сиёсати давлатии аъсор ва низоми аъсорӣ пешбинӣ шудааст.

Адабиёт:

Балабанов И. Т. Валютные операции. М., 1994.

Дастурамали Бонки миллии Тоҷикистон №211 аз 29 сентябри соли 2015с. «Дар бораи тартиби анҷомдиҳии амалиёти мубодилави бо асъори хориҷӣ» // www.nbt.tj (санаи мурочиат 10.12.2025).

Дастурамали Бонки миллии Тоҷикистон №220 аз 14 декабри 2016с. «Дар бораи амалиёти кӯтоҳмудлатибозтамвил» // www.nbt.tj (санаи мурочиат 10.12.2025).

Дастурамали Бонки миллии Тоҷикистон №223 аз 2 июни 2017с. «Оид ба тартиби огоҳ намудандарбораианҷомииамалиёти асъории марбут ба ҳаракати сармоя» // www.nbt.tj (санаи мурочиат 10.12.2025)

Джабиев Э. С. Исторический и международный опыт правового регулирования валютных отношений // Финансовое право. 2009. № 6. С. 11 – 15.

Дорофеев Б. Ю. Термин «валютная операция»: поиски дефиниции // Налоги и финансовое право. 2009. № 6.

Исмоилов Ш. М., Нодиров Ф. М. Ҳуқуқи иқтисодӣ. - Душанбе: Шӯҷоиён, 2010. - 462 с.

Косаренко Н. Н. Валютное право: курс лекций. М.: Волперс Клувер, 2010.

Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. - М.: Финансы и статистика, 2000.

Курбатов А. Я. Правосубъектность кредитных организаций: Теоретические основы формирования, содержание и проблемы реализации: монография. – М.: Юриспруденция, 2010. – 280 с.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2011, №6, мод. 435; Қонунҳои ҚТ аз 26.07.2014 с., № 1112, № 1113.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, сои 2016., №3, мод. 152.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» (аз 13 июни соли 2013, № 964 дар таҳрири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 июни соли 2024 №2075).

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ташкилотҳои маблағгузори хурд» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2012, №4, мод. 266.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ғайриҷараёни бонкӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, №5, мод.331; с. 2010, №7, мод. 555; с.2011, №12, мод. 846; с.2013, №11, мод. 786; Қонуни ҚТ аз 27.11.2014с., № 1154.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ғайриҷараёни савдои хориҷӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2012с., №7, мод. 696.

Наговицин А.Г. Валютная политика. - М.: «Экзамен», 2000.

Ражков Р. А. Гражданско-правовое регулирование оборота валютных ценностей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Иркутск, 2007.

Самадов Б. О. Ҷабҳаҳои ҳуқуқи танзими ғайриҷараёни сармоягузорӣ ва аҳамияти он дар рушди соҳибқарӣ // «Государственные инвестиции, налогообложение и их влияние на экономический рост». Материалы международной научно-практической конференции (6-7 мая 2014г., Душанбе). – Душанбе, 2014. - С. 227-234.

Сапожников Н. В. Правовые проблемы предпринимательской деятельности банков с валютными ценностями: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - М., 1997.

Симионов Ю.Ф., Носко Б.П. Валютные отношения. Учебное пособие для вузов. - Ростов н/Д: Феникс, 2001.

Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор». / Зери наз. д.и.х., проф. Раҳимзода М. З. – Душанбе, 2015. - 228 с. С. 18-20.

Узойкин Д. А. Сделки с валютными ценностями и проблемы их недействительности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - М., 2002. - С. 73.

Шаманова Е. В., Ялбулганов А. А. Валютные операции: вопросы терминологии // Капитал и право. - 2005. - № 8. - С. 33 – 34.

Шумилов Ю.В. К истории становления международного финансового права // Российский внешнеэкономический вестник. 2010. № 5. - С. 60 – 61.

Абдурахман Джовидон Бахром – Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, докторант PhD кафедры административного и финансового права. Адрес: 734003, Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саид Носир, 33 E-mail: akhmedov.jovidon@mail.ru

Валютные отношения: сущность и основные элементы валютной системы, контроля и операции

В данной статье автор анализирует сущность и ключевые элементы валютной системы, а также вопросы контроля и проведения операций в сфере валютных отношений. Особое внимание уделяется тому, что валютные отношения представляют собой особый вид денежных отношений, возникающих в

процессе использования денег в международных расчетах. Валютой называется денежная единица, используемая для обслуживания международных экономических связей. Валютная система – это форма организации валютных отношений, регулируемая национальным законодательством (в случае национальных систем) или международными соглашениями (для региональных и мировых систем). Основная задача валютного контроля – обеспечение соблюдения валютного, таможенного и налогового законодательства резидентами и нерезидентами при проведении валютных операций. Валютное регулирование выступает в качестве ключевого инструмента реализации государственной валютной политики. Валютные операции – это совокупность действий резидентов и нерезидентов с валютой и ценными бумагами, которые обычно официально оформляются в виде различных сделок. Их важной особенностью является перемещение валюты и ценных бумаг, что выражается в переходе права собственности и/или физическом перемещении. Валютные операции на территории Республики Таджикистан осуществляются в соответствии с требованиями инструкций Национального банка Таджикистана. В сфере валютного обмена, как части внешнеэкономической деятельности, разработано множество инструкций, регулирующих проведение валютных операций. Таким образом, валютные операции представляют собой сложную категорию общественного права, занимают центральное место в системе валютного регулирования и контроля и предназначены для упорядочения валютных отношений в соответствии с задачами государственной валютной политики и валютной системы.

Ключевые слова: валютные отношения, правовое регулирование валюты, валютный контроль, правовые нормы, Таджикистан, валютная политика, государственное регулирование, валютная система, валютные операции, движение капитала.

Abdurrahman Jovidon Bahrom – doctor of philosophy (PhD) at the Department of Administrative and Financial Law of the Academy of Public Administration under the

President of the Republic of Tajikistan. E-mail: akhmedov.jovidon@mail.ru

Currency relations: essence and key elements of the currency system, control, and operations

In his article, the author analyzes the essence and key elements of the currency system, as well as issues of control and conducting operations in the sphere of currency relations. Special attention is paid to the fact that currency relations represent a special type of monetary relations that arise in the process of using money in international settlements. Currency is defined as a monetary unit used to service international economic ties. A currency system is a form of organization of currency relations, regulated by national legislation (in the case of national systems) or international agreements (for regional and global systems). The main task of currency control is to ensure compliance with currency, customs, and tax legislation by residents and non-residents when conducting currency operations. Currency regulation acts as a key instrument for implementing state currency policy. Currency operations are a set of actions by residents and non-residents involving currency and securities, which are usually officially formalized in the form of various transactions. An important feature of these operations is the movement of currency and securities, which is expressed in the transfer of ownership rights and/or physical movement. Currency operations on the territory of the Republic of Tajikistan are carried out in accordance with the requirements of the instructions of the National Bank of Tajikistan. In the sphere of currency exchange, as part of foreign economic activity, numerous instructions have been developed regulating the conduct of currency operations. Thus, currency operations represent a complex category of public law, occupy a central place in the system of currency regulation and control, and are designed to order currency relations in accordance with the objectives of state currency policy and the currency system.

Keywords: currency relations, legal regulation of currency, currency control, legal norms, Tajikistan, currency policy, state regulation, currency system, currency operations, capital movement.

МАҶҲУМ ВА ТАСНИФОТИ ШАКЛҲОИ ШУҒЛИ ҒАЙРИАНЪАНАВӢ

Максатуллозода Парвиз Максатулло - Муассисаи давлатии “Пажӯҳишгоҳи меҳнат, муҳочират ва шуғли аҳоли”, Муовини якуми директор. Почтаи электронӣ: parviz.kukanov.72@mail.ru

Дар мақола оид ба маҷҳум, хусусият ва таснифоти шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор гирифтааст. Қайд гардидааст, ки бо сабаби рушди босуръати илм, пешрафти босуръати технологияҳои рақамӣ ва иттилоотӣ дар ҷаҳони муосир пайдоиши шаклҳои нави шуғли ғайрианъанавӣ дар бозори меҳнати кишварҳои дунё ба назар мерасад. Дар мақола доир ба шаклҳои нави шуғли ғайрианъанавӣ, хусусият, оқибатҳо ва таҳдидҳои асосии ин намуди шуғл аз таҷрибаи омӯхтаи олимони дигар кишварҳо қайд гардидааст. Ҳамзамон, дар мақола маҷҳумҳои шуғл, шуғли анъанавӣ, шуғли ғайрианъанавӣ, шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ, шуғли муваққатӣ, меҳнати қарзӣ, чандирӣ, меҳнат, кори мувофиқ, кори фосилавӣ, танзими шуғл, танзими ҳуқуқӣ, шарҳ додааст. Инчунин, дар мақола доир ба намудҳои шуғли ғайрианъанавӣ, ки дар бозори меҳнати дохилӣ ва хориҷӣ ба вучуд омадаанд ва танзими ҳуқуқии худро пайдо накардаанд, шарҳ дода, зикр гардидааст, ки аини замон дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷҳумҳои шуғли ғайрианъанавӣ дарҷ нагардидаанд. Аҳамият ва зарурати омӯзиши шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ дар бозори меҳнати ҳам дохилӣ ва минтақавӣ асоснок карда мешавад.

Қалидвожаҳо: шуғл, шуғли анъанавӣ, шуғли ғайрианъанавӣ, шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ, шуғли муваққатӣ, меҳнати қарзӣ, чандирӣ, меҳнат, кори мувофиқ, кори фосилавӣ, қорҳои ҷамъиятӣ, танзими ҳуқуқӣ.

Ҳар гуна тағйирот дар бозори меҳнати ҷи дохилӣ ва ҷи хориҷӣ бо пайдоиши намудҳои нави шуғл замина мегузоранд ва ин намудҳои шуғл ба намудҳои шуғли анъанавӣ ҳамроҳ мешавад.

Дар замони ҳозира бозори меҳнат гуногун ва омехта гашта, дар баробари шуғлҳои анъанавӣ, шаклҳои нави шуғли ғайрианъанавӣ пайдо шуда дар соҳаи идоракунии захираҳои инсонӣ дар хориҷа ва дар дохили кишвар низ ҳеле васеъ паҳн шуда истодаанд.

Дар робита ба ин, норасоии таҳияҳои илмӣ-методӣ, маълумот дар бораи паҳншавии шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ, самаранокӣ истифодаи онҳо

барои қабули қарорҳо дар соҳаи иҷтимоӣ ва меҳнати инчунин, нокифоя будани асосҳои меъёрӣ-ҳуқуқии истифодаи онҳо ба назар расида, масъалаҳои мазкур дар Ҷумҳурии Тоҷикистон умуман ё кам омӯхта шудаанд.

Бинобар ин, зарурияти омӯхтани масъалаҳои болозикр ҷиҳати ҳимояи ҳуқуқи иштирокчиёни ин қисмати бозори меҳнат ва танзими ҳуқуқии онҳо тибқи қонунгузорӣ зарур ва саривақтӣ мебошад.

Аҳамияти таҳлили намудҳои шуғли ғайрианъанавӣ дар он аст, ки раванди ташаккули ҷомеаи ҷаҳонӣ пас аз солҳои ду ҳазорум ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ рушд карда истодааст. Рушди соҳаҳои илм, саноат, нақлиёт, сайёҳӣ, хизматрасонӣ, сохтмон, кишоварзӣ, ҳунарҳои мардумӣ ва ғайра ба муносибатҳои мавҷудай иҷтимоӣ ва меҳнати таъсир мерасонад. Дар даврони истиқлоли ҷумҳурӣ афзалиятҳои сиёсати хориҷӣ ва дохилӣ ба таври назаррас тағйир ёфтанд. Солҳои охир бо мақсади рушди соҳаҳо аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаҳои рақамикунонӣ ва истифодаи зехни сунъи аҳамияти хос дода мешавад.

Марҳилаи кунунии рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо табилии бозори меҳнат, ки аз рақамикунонӣ, рушди сохибқорӣ, тағйирот дар сохтори шуғл ва афзоиши чандирӣ (фасеҳӣ, омехта) дар ташкили қор ба вучуд омадааст, тавсиф мешавад. Дар ҷунин шароит, шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ васеътар мешаванд, ки дар натиҷаи мутобиқшавии муносибатҳои меҳнати ба воқеиятҳои нави иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба вучуд меоянд.

Рушди шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ аз танзими ҳуқуқии онҳо пеш гузашта истода, қонунгузориҳои кунунии меҳнат дар ҷумҳурӣ асосан ба модели классикии шуғл, ки ба шартномаи меҳнати бемуҳлат, ҷои қори устувор ва соатҳои қории муқарраршуда асос ёфтааст, нигаронида шудааст. Ин маънои онро дорад, ки баъзе аз шаклҳои мавҷудай шуғл ё тавсифи дурусти ҳуқуқӣ надоранд ё қисман танзим карда мешаванд, ки қафолати ҳуқуқӣ ва ҳифзи иҷтимоии қормандонро қоҳиш медиҳад. Ин мушкилот махсусан дар амалияи истифодаи шартномаҳои меҳнати мӯҳлатнок ва шартномаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ки аксар вақт барои иваз қардани

муносибатҳои меҳнат ва маҳдуд кардани кафолатҳои меҳнати кормандон истифода мешаванд, баръало эҳсос мегардад.

Шаклибазкунии босурати шуғл дар замони муосир ворид намудани тағйиру иловаҳои дахлдор ба қонунгузори соҳавиро талаб мекунад. Зеро дар чунин ҳолатҳо танзими ҳуқуқи шуғлҳои ғайрианъанавӣ тибқи қонунгузорӣ зарур мебошад.

Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки як қисмати аҳолии фаёли иқтисодӣ, ба намудҳои шуғли ғайрианъанавӣ машғуланд ва истифодаи чунин шаклҳои кор барои онҳо афзалиятнок мебошад.

Омӯзиши масъалаи шуғли анъанавӣ (яъне речаи пурраи корӣ дар давоми ҳафта дар асоси шартномаи меҳнатӣ тибқи қонунгузорӣ) аз шуғли ғайрианъанавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва хориҷи кишвар нишон медиҳад, ки айни замон, мушкилоти асосӣ дар муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ дар самти шуғли аҳоли боқӣ мемонад. Таҳлилҳо дар бозори меҳнати дохилӣ ва хориҷӣ нишон медиҳад, ки солҳои охир дар баробари шуғли анъанавӣ шуғли ғайрианъанавӣ низ рушд ва зиёд шуда истодааст, ки ҳам тарафҳои мусбӣ ва ҳам тарафҳои манфӣ дорад.

Қобили қайд аст, ки мафҳуми “шуғли ғайрианъанавӣ” айни замон дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ нагардида, танзими ҳуқуқи худро наёфтааст.

Дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳумҳои шуғли анъанавӣ ва шуғли ғайрианъанавӣ шарҳ дода нашудааст ва танҳо дар умум, яъне мафҳуми “шуғл” шарҳ дода шудааст.

Тибқи моддаи 1-и Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016, №1329 [1] ва моддаи 1-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мусоидат ба шуғли аҳоли” аз 1 августи соли 2003, №44 [2] мафҳумҳои “шуғл” “кори мувофиқ”, “кори фосилавӣ”, шуғли (кори) муваққатӣ, корҳои ҷамъиятӣ, ҷойи кор, ҷойи кори доимӣ ё муваққатӣ, пешбинӣ гардидаанд.

Мафҳуми “шуғл” тибқи қонунгузорӣ, ҳама гуна фаъолияти шахрвандони қобили меҳнат, ки ба санадҳои меъёрии ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳолиф набуда, ба қонун гардонидани талаботи шахсӣ ва ҷамъиятиашон алоқаманд мебошад ва ба онҳо даромад (музд) меорад, мебошад.

Инчунин, тибқи Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми “меҳнат” низ фаъолияти инсон, ки барои бавучуд овардани арзишҳои моддӣ, маънавӣ ва дигар неъматҳо равона гардида, барои ҳаёт ва қонун намудани талаботи инсон ва ҷомеа зарур аст, мебошад.

Мафҳуми шуғл ва меҳнат тибқи қонунгузори меҳнат ин фаъолияти шахрванд ё инсон мебошад, ки ба иҷрои кор нигаронида шудааст. Яъне дар қонунгузорӣ мафҳуми шуғл ин намуди кор буда, ба як чанд намудҳо ҷудо гардидаанд. Масъалаи танзими шуғл дар моддаи 12-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мусоидат ба шуғли аҳоли” пешбинӣ гардидааст.

Танзими шуғл бо мақсади мусоидат ба шуғли пурра, самаранок ва озодона интиҳоб намудани аҳоли равона гардида, аз ҷониби давлат як қатор тадбирҳоро амалӣ мегардад. Аз ҷумла, таҳия ва амалӣ намудани тадбирҳои молиявӣ қарзӣ, сиёсати инвестиционӣ ва андоз, танзими ҳуқуқӣ, ки ба нигоҳдорӣ ва мусоидат кардан ба шуғли аҳоли дар асоси риояи ҳуқуқҳо, манфиатҳои қонунии шахрвандон ва кафолатҳои дахлдори давлатӣ, тақмили қонунгузори шуғли аҳоли ва оид ба меҳнат, таҳия ва амалӣ намудани барномаи давлатии мусоидат ба шуғли аҳоли, ҳамоҳангсозии он бо барномаҳои минтақавӣ ва соҳавии мусоидат ба шуғли аҳоли, рушд ва тақмили фаъолияти мақомоти ваколатдори давлатӣ дар соҳаи меҳнат ва шуғли аҳоли.

Маврид ба зикр аст, ки доир ба шуғлҳои ғайрианъанавӣ аз ҷониби муҳаққиқони Федератсияи Русия бисёр таҳлилҳо ва корҳои илмӣ гузаронида шудааст. Омӯзиши масъалаи мазкур дар бозори меҳнати Федератсияи Русия нишон медиҳад, ки ҳиссаи коргароне, ки дар доираи намудҳои шуғли ғайрианъанавӣ истифода мешаванд, тамоюли доимӣ афзоиш доранд. Аммо, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи мазкур аз ҷониби муҳаққиқон ва дигар институтҳои дахлдор мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор нагирифтааст.

Аз ҷумла, Е.Б. Яковлева, О.А. Дроздов, О.В. Вередюк, В.А. Базжина, И.А. Маврина дар мақолаи худ доир ба намуд, хусусият, шакл ва оқибатҳои шуғли ғайрианъанавӣ дарҷ намуда, мафҳумҳои шуғли анъанавӣ ва шуғли ғайрианъанавиро шарҳ доданд[3].

Шуғли анъанавӣ - ин шуғли дар намуди вақти пурраи корӣ аст, ки дар асоси шартномаи доимии меҳнатӣ дар корхона ё ташкилот, тахти назорати мустақими корфармо сураат мегирад.

Шуғли ғайрианъанавӣ бошад - ҳама шаклҳои шуғлро дар бар мегирад, ки дар дараҷаҳои гуногун ба хусусиятҳои шуғли анъанавӣ мувофиқат намекунанд. Шуғли ғайрианъанавӣ ба афзоиши чандирӣ(омехта) меҳнат мусоидат мекунад.

Хусусиятҳои асосии шуғли ғайрианъанавӣ асосан шаклҳои ғайрианъанавии муносибатҳои меҳнатиро дар бар мегиранд. Дар ин ҷо, вазъи иқтисодии

корманд ва корфармо тағйир меёбад: корманд метавонад сармояи худро ба ширкат диҳад (масалан, барномасозе, ки аз фосилаи дур кор мекунад, метавонад аз компютери худ истифода барад). Ин қисман ё пурра ҷудошавии кормандро аз воситаҳои истеҳсолот бартараф мекунад (аксар вақт корманд метавонад таъминкунандаи сармоя барои ширкат бошад - масалан, ронандаи такси, ки дар ширкати такси бо истифода аз мошини худ кор мекунад) ва ё хатарҳои соҳибкории то андозае ба корманд аз нав тақсим мекунад. Ба ибораи дигар, корманд асосан шарикӣ корфармои худ мешавад. Дар ҳолатҳои дигар - бо аутсорсинги кормандон - ҷудонашавии корманд аз воситаҳои истеҳсолот шиддат мегирад.

Шаклҳои шуғли ғайрианъанавии муносибатҳои меҳнатӣ чунин ифода карда мешаванд:

- шаклҳои шуғли ғайрианъанавии ташкили кор: кор аз хона, ҷадвали чандири корӣ, фрилансинг ва ғайра;

- шаклҳои шуғли ғайрианъанавии ҳифзи иҷтимоӣ (таъминоти иҷтимоӣ): ҳифзи иҷтимоӣ (таъминот) метавонад тамоман вучуд надошта бошад (ё ба ҳадди ақалл кам карда шавад), махсусан дар шароити ғайрирасмӣ шуғл ё баръакс, метавонад дар сатҳи баландтар аз стандарт бошад;

- шаклҳои шуғли ғайрианъанавии танзими ҳуқуқӣ (масалан, шуғл бидуни шартномаи расмӣ меҳнатӣ, шуғли дуҷумдараҷа ва ғайра).

Шуғли ғайрианъанавӣ падидаест, ки таърихи тӯлонӣ дорад. Байни шаклҳои анъанавӣ ва шаклҳои нави шуғли ғайрианъанавӣ фарқгузошта мешавад.

Шаклҳои нави шуғли ғайрианъанавӣ инҳоянд:

- меҳнати (кори) қарзӣ; - кори фосилавӣ; - корӣ чандирӣ;

- фриланс.

Меҳнати қарзӣ - шуғл дар доираи муносибатҳои меҳнатӣ мебошад, ки се тарафро дар бар мегирад: корманд, миёнараи бозори меҳнат ва шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ, ки кормандро истифода мебаранд.

Шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ аз меҳнати корманд истифода мебарад, аммо корманд бо миёнарав шартномаи меҳнатӣ мебандад. Ба ибораи дигар, кори қарзӣ қорест, ки аз ҷониби корманд бо супориши корфармо ба манфиати шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ, тахти роҳбарӣ ва назорати он, ки корфармои корманд нест, анҷом дода мешавад. Кормандони кироия метавонанд расман аз ҷониби миёнарав ба кор қабул карда шаванд ва шартномаи мӯҳлатнок имзо кунанд ва ғ.

Дар натиҷа, ҳамаи ўҳадориҳои марбут ба муносибатҳои меҳнатӣ бо коргари кироия (бастанӣ шартномаи меҳнатӣ, назорати иҷрои он, нигоҳдории сабтҳои кадрӣ, пардохти музди меҳнат ва саҳмҳо

ба фондҳои ҳатмии ғайрибуҷетӣ ва ғайра) ба зиммаи миёнараве, ки ба ширкати муштарӣ хидмат мерасонад, воғузор карда мешаванд. Шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ танҳо аз қувваи кори қарзӣ истифода мебарад ва барои он ба миёнарав маош медиҳад.

Сабабҳои асосии истифодаи васеи қувваи меҳнати қарзӣ дар он аст, ки он ба шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки:

- хароҷоти умумии марбут ба музди меҳнатро кам кунад (пардохти рухсатии беморӣ, рухсатии солона ва ғайра);

- кам кардани хароҷот оид ба ба ҷустуҷӯ, ҷалб, интиҳоб, киро кардан, омӯзонидан ва аз кор озод кардани кормандон;

- хатарҳои таъминоти нобаробари қувваи корӣ ва афзоиши талафоти вақти корӣ (ғоиб будани кормандон аз сабаби беморӣ, рухсатии ҳомиладорӣ, омӯзиш, хидматрасонии давлатӣ ва ғайра);

- аз байни кормандони қарзӣ онҳоро интиҳоб мекунад, ки барои кори доимӣ мувофиқанд ва бо ин васила вақт ва хароҷоти мутобикшавии онҳоро кам мекунад;

- ҳавасмандӣ ва ҳосилнокии кормандонро тавасути фарқ кардани шароити корӣ афзоиш диҳад;

- бекоронро ба кор ҷалб мекунад ва барои онҳо ҷойҳои нави корӣ эҷод мекунад.

Кори фосилавӣ – шакли махсуси амалӣ намудани раванди меҳнат берун аз маҳалли ҷойгиршавии корфармо бо истифодаи технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар раванди кор, яъне ҳама гуна фаъолияти кори бо дастии иттилоот, коммуникатсия ва технология мебошад, ки дар он корманд вазифаҳои кори худро аз хона ё дигар макони муносиби ҷуғрофӣ иҷро мекунад. Таҷриба нишон медиҳад, ки кори фосилавӣ одатан аз ҷониби мутахассисони баландихтисоси технологияи иттилоотӣ анҷом дода мешавад: барномасозон ва таҳиягарони маҳсулоти барномавӣ, тарроҳон, рӯзноманигорон, тарҷумонҳо, муҳаррирон, операторони телефон ва ғайра.

Фриланс – корманди озод, мутахассиси хусусӣ аст. Фриланс аксар вақт бе шартномаи меҳнатӣ кор мекунад ва метавонанд ҳамзамон барои якчанд муштарӣ кор кунанд. Фрилансҳо тарроҳон, барномасозон, тарҷумонҳо ва ғайраро дар бар мегиранд.

Ба кор қабул кардани фриланс ба субъектҳои тичорат имкон медиҳад, ки:

- хароҷоти умумиро тавассути сарфаи имтиёзҳои иҷтимоӣ, таъсис ва нигоҳдории ҷойҳои корӣ ва ғайра кам кунанд;

- ҷалби мутахассисони воқеан баландихтисос барои иҷрои кор;

- содда кардани раванди аз кор рондани корманд (муштарӣ метавонад хидматҳои фриланс бо салоҳидди худ қатъ қунад ва ғайра).

Дар айни замон, фриланс дар кори худ бартариҳои зеринро ба даст меорад:

мустакил дар интихоби супоришҳо, корфармоён ва шарикон;

ҷадвали кори ҷандирӣ;

озодии интихоби роҳҳои ҳалли мушкилоти истеҳсолӣ;

шароити хуби корӣ ва ғайра.

Оқибатҳои шуғли ғайрианъанавӣ барои шахсоне, ки дар ин намуди кор фаъолият мекунад, норавшан боқӣ мемонанд. Барои кормандон, шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ имкониятҳоро барои:

- пешравии касбӣ;

якҷоя кардани ҷойҳои корӣ;

- афзоиши даромади умумии бадастомада;

- афзоиши қаноатмандии корӣ ва афзоиши вақти холӣ;

- кор барои аъзои ҷомеа, ки наметавонанд бо речаи муқаррарӣ кор кунанд.

Аммо, шуғли ғайрианъанавӣ барои кормандон хатарҳо ва таҳдидҳоро ба вуҷуд меорад, аз ҷумла набудани амнияти кор, ҳифзи иҷтимоӣ ва даромади устувор, поймол кардани ҳуқуқ ва беҳатарии меҳнат, афзоиши хатари бекорӣ ва аз даст додани салоҳияти касбӣ ва иҷтимоӣ.

Корфармоёне, ки аз шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ истифода мебаранд, метавонанд:

- хароҷоти умумии кормандонро беҳтар созанд;

- шумораи кормандонро ба таври бефосила тағйир диҳанд;

- анғезаи кормандонро тавассути фарқ кардани ҷубронпулӣ, имтиёзҳо, шароити кор ва ғайра афзоиш диҳанд. Аммо, истифодаи ин шаклҳои шуғл аксар вақт ба паст шудани сармояи инсонӣ оварда мерасонад ва муганосибан бозгашти онро коҳиш медиҳад.

Инчунин, доир ба намуди шуғли фриланс дар мақолаи муҳаққиқон Љыганкова И.В., Базжина В.А., Никишина О.Ю.[4] дарҷ гардидааст, ки фриланс шахсе аст, ки бидуни шартномаи дарозмуддат бо корфармо кор мекунад ва танҳо барои иҷрои вазифаҳои мушаххас киро қарда мешавад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ таърифи дақиқи фриланс ҷой надорад. Фриланс ҳам соҳибкорони инфиродӣ, ки хидматҳои худро пешниҳод мекунад ва ҳам кормандони муваққатиро дар бар мегиранд. Фриланс

метавонанд ҳамзамон барои якҷанд ширкатҳо кор кунанд.

Фриланс одатан коргарони баландихтисос ва эҷодӣ (тарроҳон, барномасозон, тарҷумонҳо) мебошанд. Хусусиятҳои хоси фриланс истифодаи системаҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ дар кори онҳо (ҳама ё як қисми кор аз фосилаи дур анҷом дода мешавад), истиқлолияти муайян аз корфармо ва ҷадвали ҷандири корӣ мебошанд.

В.Ф. Потуданская, дар мақолаи илмӣ худ дарҷ намудааст, ки шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ ҷӣ дар Россия ва ҷӣ дар хориҷа дар ҷараёни амиқшавии муносибатҳои бозорӣ пайдо мешаванд[5].

Тавсеаи намудҳои шуғли ғайрианъанавӣ ба он вобаста аст, ки онҳо як қатор афзолиятҳои муайян доранд. Ҳамин тариқ, дар доираи шуғли ғайрианъанавӣ муносибатҳои байни корфармоён ва кормандон тағйир меёбанд, ки онҳо имкониятҳои ҳадди аксарро барои амалӣ кардани манфиатҳо ва ниёзҳои худ истифода мебаранд. Сатҳи баланди маълумотнокии аҳоли низ боиси зиёд шудани талабот ба речаҳои ҷандири корӣ мегардад, ки дар доираи шуғли ғайримукаррарӣ амалӣ қарда мешаванд. Дар баробари ин, шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ низ муҳолифатҳои муайяне доранд, ки дар таъсири дучонибаи онҳо ба муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ зоҳир мешаванд. Аз як тараф, густариши шуғли ғайрианъанавӣ ба афзоиши шумораи коргароне, ки ҳифзи иҷтимоии кафолатнок надоранд, мусоидат мекунад. Аз тарафи дигар, шуғли ғайрианъанавӣ доираи истифодаи шарикии иҷтимоиро коҳиш медиҳад ва бинобар ин механизми коллективии меҳнатии ҳифзи коргаронро заиф месозад.

Дар робита ба ин, аҳамияти нақши танзими давлатӣ ҳамчун шароити таъмини рушди мувозинаии муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ меафзояд. Бинобар ин, бояд тамоюлҳои муосири афзоиши шуғли ғайрианъанавӣ дар бозори меҳнати Тоҷикистон таҳқиқ қарда шаванд, то тадбирҳои дахлдорро оид ба мутобиқсозии кормандон ба шароити нави шуғл таҳия гардида, тавозуни манфиатҳои корфармоён, давлат ва коргаронро дар низоми муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ таъмин кунанд.

Хулоса, ҳадаф аз зарурати таҳлил ва омӯзиши мафҳум, хусусиятҳо ва таснифоти шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ дар он аст, ки имрӯз бояд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлили ҳамаҷонибаи назариявӣ ва ҳуқуқии шаклҳои шуғли ғайрианъанавӣ бо мақсади ошкорсозии мазмунӣ ҳуқуқии мафҳуми шуғли ғайрианъанавӣ мебошад. Маълум гардид, ки аломатҳои асосии шуғли ғайристандартӣ аз инҳо иборатанд: даст кашидан аз шартномаи классикии

мехнатӣ(масалан, шартномаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ҳудиштиғоӣ); чандирии вақти кор ё ҷойи кор (кори фосилавӣ, ҷадвали чандир); хусусияти маҳдуд ё мавсимии шуғл (кори муваққатӣ, мавсимӣ, лоиҳавӣ); мақоми омехтаи корманд (набудани тобеияти пурра ба корфармо, мисли худшуғлҳо); сатҳи баланди ҳавф барои корманд (даромади ноустувор, ҳифзи иҷтимоии нокифоя). Навъҳои шуғли ғайристандартӣ асосан иборатанд аз: шуғли муваққатӣ; шуғли қисман пурра; кори фосилавӣ; шуғли платформавӣ (тавасути хизматрасониҳои рақамӣ); ҳудиштиғоӣ; аутсорсинг ва мехнати иҷоравӣ. Бо назардошти аломатҳо ва хусусиятҳои зикршуда ба назари мочунин таърифи ҳуқуқии мафҳуми “шуғли ғайристандартӣ” барои истифода муносиб аст: **Шуғли ғайристандартӣ** - ин шакли фаъолияти мехнатӣ ё иқтисодии ба он баробаркардашуда мебошад, ки бо истисно намудани модели стандартӣ муносибатҳои мехнатӣ (шартномаи бемӯҳлат, рӯзи кори пурра ва тобеият ба корфармо) тавсиф ёфта, дар чандирии шароити мехнат, ноустувории шуғл ё мақоми махсуси ҳуқуқии корманд ифода меёбад ва боиси хусусиятҳои махсуси танзими ҳуқуқӣ ва сатҳи ҳифзи иҷтимоӣ мегардад.

Адабиёт:

Кодекси мехнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016, № 1329 //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2016. - № 7. - Мод. 604.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мусоидат ба шуғли аҳоли” аз 01.08.2003, № 44. // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ “Адлия”. Шакли 7.0. / [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 20.06.2018 с.).

Яковлева Е.Б., Дроздов О.А., Вередюк О.В., Базжина В.А., Маврина И.А., “Стандартная и нестандартная занятость: понятие, признаки и формы, преимущества и риски нестандартной занятости” Учебные материалы для студентов-<https://studme.org/>.

Цыганкова И.В., Базжина В.А., Никишина О.Ю. “Развитие нестандартных форм занятости в современной России”, Кибер Ленинка-научная электронная библиотека-<https://cyberleninka.ru>.

Потуданская В.Ф., Классификация, нестандартных форм занятости бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского Института Бизнеса. – 2012. – № 1 (18).

Мақсатуллозода Парвиз Мақсатулло – Государственное учреждение «Научно-исследовательский Институт труда, миграции и занятости населения»,

первый заместитель директора. Электронная почта: parviz.kukanov.72@mail.ru.

Понятие и классификация нетрадиционных форм занятости

В статье анализируются и изучаются понятие и классификация нетрадиционных форм занятости. Отмечается, что в связи с быстрым развитием науки, стремительным прогрессом цифровых и информационных технологий в современном мире на рынках труда стран мира наблюдается появление новых форм нетрадиционной занятости. В статье отмечаются основные характеристики, последствия и угрозы этого вида занятости на основе опыта ученых из других стран. Одновременно в статье разъясняются понятия занятости, традиционной занятости, нетрадиционной занятости, форм нетрадиционной занятости, временной занятости, заемного труда, гибкости, труда, подходящей работы, удаленной работы, трудового регулирования, правового регулирования. В статье рассматриваются виды нетрадиционной занятости, возникшие на внутреннем и внешнем рынках труда и не нашедшие своего правового регулирования, а также отмечается, что в настоящее время понятие нетрадиционной занятости не включены в законодательство Республики Таджикистан. Обосновывается важность и необходимость изучения нетрадиционных форм занятости как на внутреннем, так и на региональном рынках труда.

Ключевые слова: занятость, традиционная занятость, нетрадиционная занятость, формы нетрадиционной занятости, временная занятость, работа по кредиту, гибкость, труд, подходящая работа, удаленная работа, общественные работы, правовое регулирование.

Maqsatullozoda Parviz Maqsatullo - State Institution “Research Institute of Labor, Migration and Employment of the Population”, First Deputy Director. E-mail: parviz.kukanov.72@mail.ru

Concept and classification of non-traditional forms of employment

This article analyzes and examines the concept, characteristics, and classification of non-traditional forms of employment. It is noted that, due to the rapid development of science and the rapid advancement of digital and information technologies in the modern world, new forms of non-traditional employment are emerging in the labor markets of countries around the world. The article outlines the main characteristics, consequences, and threats of this type of employment, drawing on the

experience of scholars from other countries. The article also explains the concepts of employment, traditional employment, non-traditional employment, forms of non-traditional employment, temporary employment, agency work, flexibility, labor, suitable work, remote work, labor regulation, and legal regulation. The article examines the types of non-traditional employment that have emerged in the domestic and foreign labor markets and are not legally regulated, and also notes that the concept of non-traditional employment is currently not included in the

legislation of the Republic of Tajikistan. The article substantiates the importance and necessity of studying non-traditional forms of employment in both the domestic and regional labor markets.

Key words: employment, traditional employment, non-traditional employment, forms of non-traditional employment, temporary employment, work on credit, flexibility, labor, suitable work, remote work, community service, legal regulation.

МАХСУСИЯТҲОИ ТОБЕИЯТИ СУДИИ БАҲСҲОИ МЕҲНАТӢ ВА МУШКИЛОТИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ОН

Ҳакимзода Дилшод Абдусамад - Суди ноҳияи Шохмансури шаҳри Душанбе, Муовини яқум, унвонҷӯ, E-mail: d.hakimzoda@mail.ru.

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои тобеияти судии баҳсҳои меҳнатӣ ва мушкилоти мавҷудаи танзими ҳуқуқи онҳо мавриди баррасӣ қарор дода мешаванд. Дар он меъёрҳои қонунгузори меҳнатӣ ва муҳофизатӣ, ки тартиби баррасии баҳсҳои меҳнатиро дар мақомоти судӣ танзим менамоянд, таҳлил гардидаанд. Диққати махсус ба масъалаҳои муайян намудани ҳудуди ваколати судҳо хангоми баррасии баҳсҳои инфиродии меҳнатӣ, инчунин ба мушкилоти татбиқи амалии меъёрҳои ҳуқуқи амалкунанда равона шудааст. Дар мақола равишҳои илмӣ мавҷуда оид ба муайян намудани тобеияти баҳсҳои меҳнатӣ таҳқиқ гардида, ҳолигӣҳо ва зиддиятҳои қонунгузорӣ ошкор карда мешаванд. Дар асоси таҳлили анҷомдодашуда муаллиф пешниҳодҳоеро ироа менамояд, ки ба тақмил додани танзими ҳуқуқи баррасии судии баҳсҳои меҳнатӣ ва баланд бардоштани самаранокии ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатии шахрвандон равона гардидаанд.

Калидвожаҳо: баҳсҳои меҳнатӣ, тобеияти судӣ, ҳуқуқи меҳнатӣ, ҳифзи судии ҳуқуқҳои меҳнатӣ, баҳсҳои инфиродии меҳнатӣ, ваколати суд, танзими ҳуқуқӣ, қонунгузори меҳнатӣ, ҳифзи ҳуқуқҳои қонундорон, амалии судӣ

Ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ва фароҳам овардани шароити мусоиди меҳнат дорои аҳамияти махсус дар сиёсати давлатии кишвари мо мебошад. Қонунгузор ба танзими ҳуқуқи ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ бо таваҷҷуҳи зиёд муносибат карда, роҳҳои алтернативии ҳимояро пешбинӣ намудааст. Ҳимояи судии ҳуқуқҳои меҳнатӣ шакли дастрас ва самараноки ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ мебошад, ки дар шароити муносири қонунгузори меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти махсус пайдо намуда истодааст. Ҳар як қонун, инчунин қонунҳои махсус, ҳуқуқдор, ки баҳсҳои меҳнатиро ба тартиби судӣ ҳал намояд. Аз ҷониби давлат чораҳои андешида шудаанд, то ҳимояи судӣ барои ҳамаи иштирокдорони муносибатҳои меҳнатӣ дастрас бошад. Яке аз ин тадбирҳои муҳим ин ба салоҳияти судҳои юрисдиксияи умумӣ марбут будани баҳсҳои меҳнатӣ аст, ки онҳо ҳудуди васеи

ҷуғрофии дастрас ба даъвогарон барои шахсан иштирок намудани онҳо дар баррасии баҳсҳо буда, инчунин ба озод кардани даъвогар аз пардохти бочи давлатӣ вобаста аст, зеро даъвогарон тибқи даъвоҳо дар бораи рӯёнидани музди меҳнат ва дигар талаботе, ки аз муносибатҳои меҳнатӣ бармеоянд, аз пардохти бочи давлатӣ озод карда шудаанд.

Баррасӣ ва ҳалли баҳсҳои меҳнатӣ ба салоҳияти судҳои юрисдиксияи умумӣ мансуб аст. Баҳсҳои меҳнатӣ тибқи нишондоди Кодекси муҳофизати маданияи ҚТ [1] ба салоҳияти судҳои ҳакамӣ низ дахлдоранд ва онҳо метавонанд дар судҳои ҳакамӣ баррасӣ карда шаванд. Тибқи моддаи 25 КММ ҚТ “Тибқи созиши тарафҳо баҳси тахти тобеияти идоравии судӣ қарордоштаро, ки аз муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ба миён меоянд, то қабули ҳалномаи суди марҳилаи яқум, ки бо он моҳиятан баррасии парвандаи маданӣ хотима меёбад, тарафҳо метавонанд барои баррасӣ ба суди ҳакамӣ пешниҳод намојанд, агар қонун тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошад” [1]. Аз ҷониби дигар Кодекси меҳнати ҚТ [2] баъзе категорияҳои баҳсҳои меҳнатии инфиродиро муайян мекунад, ки танҳо тавассути суд ҳал карда мешаванд. Онҳо дар моддаҳои алоҳидаи КМ ҚТ муқаррар шудаанд, мисол оид ба раққунии қонфармо барои қабул қардан ба қор (моддаи 23 қисми 2 КМ ҚТ); оид ба ғайриқонунӣ аз қор озод намудан ва ба қори дигар гузаронидани қонманд (моддаи 54 КМ ҚТ); оид ба пардохт қардани вақти маҷбуран ба қор ҳозир нашудан, хароҷоти иловагӣ вобаста ба шикаст дар бораи ғайриқонунӣ ба қори дигар гузаронидан ё озод қардан аз қор, қуброни зарари маънавӣ (моддаи 55 КМ ҚТ) ва дигар моддаҳои ин Кодекс. Аз муқаррароти марбут ба КМ ҚТ бармеояд, ки ин категорияи баҳсҳо бевосита дар судҳо баррасӣ ва ҳал карда мешаванд. Вале, КММ ҚТ супоридани қонин баҳсҳои меҳнатиро ба суди ҳакамӣ, ки дар навбати худ КМ ҚТ баррасии онҳоро танҳо салоҳияти суди муқаррар қардааст, истисно намекунад. Қонин ба назар мерасад, ки ҳамаи баҳсҳои меҳнатӣ метавонанд ба суди ҳакамӣ супорида шаванд. Ба назари мо байни меъёрҳои КМ ҚТ

ва КММ ҚТ дар ин масъала муҳолифат ҷой дорад ва он бояд ислоҳ карда шавад. Зеро, истисно намудани баррасии бахсҳои меҳнатӣ аз салоҳияти мақомоти ғайридавлатии судӣ таваҷҷуҳи махсуси давлатро ба ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ таҳким мебахшад. Воқеан ҳам маҳз сатҳи суд, хусусияти талаботи даъворо муайян мекунад.

Масъалаи муҳими дигари тобеияти судии ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ва манфиатҳои қонунӣ ин баррасии мавзӯи қонунӣ ё ғайриқонунӣ будани корпартоӣ аз ҷониби судҳо мебошад. КМ ҚТ пешбинӣ намудааст, ки қонунӣ ё ғайриқонунӣ будани корпар-тоиро суд муқаррар мекунад (қисми 6 моддаи 323). КММ ҚТ тобеияти судии чунин парвандаҳоро ҷудо накардааст ва онҳо низ ҳамчун масъалаҳои муносибатҳои меҳнатӣ ба салоҳияти судҳои юрисдиксияи умумӣ дахл дорад. Ба андешаи мо, бо назардошти махсусияти чунин парвандаҳо, ки аз ҳимояи маҷмуи ҳуқуқу ҳуқуқдорихи меҳнатии як гурӯҳи кормандон ва коллективҳои меҳнатӣ бармеоянд ва мутаносибан дорои дараҷаи баланди мураккабианд, инчунин таҷрибаи байналмилалӣ танзими ҳуқуқии масъалаи мазкур, баррасии чунин парвандаҳо аз салоҳияти судҳои марҳилаи якум истисно карда шуда, ба тобеияти судҳои болоӣ дода шаванд. Чунин парвандаҳо вобаста ба маҳали ҷойгиршавии ташкилот аз ҷониби суди ВМКБ, судҳои вилоятӣ, шаҳри Душанбе ва дар мавриди шаҳри ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ бошад, аз ҷониби Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд баррасӣ шаванд.

Тавре ки зикр карда шуд, ҳамаи бахсҳое, ки дар робита бо муносибатҳои меҳнатӣ ба вучуд меоянд, мувофиқи қоидаҳои тобеияти судӣ дар сатҳи судҳои ноҳиявӣ баррасӣ карда мешаванд. Аз ҷумла, яке аз муҳимтарин санади ин судҳо фармони суд оид ба талабот дар бораи рӯёндани музди меҳнат, маблағҳои рухсатӣ ё дигар пардохтҳое, ки бо иҷрои вазифаҳои меҳнатӣ вобастаанд, масалан, маблағҳое, ки хангоми аз кор озод кардан бояд пардохта шаванд. Қабули чунин санади судӣ дар ҳоле имкон дорад, ки ингуна маблағҳо ҳисоб карда шуда бошанд, аммо пардохта нашуда бошанд. Маҳз ҳамин ҳолат бояд бидуни баҳс тасдиқ карда шавад.

Агар чунин талабот бо далелҳои бевоситаи қаноатбахш ва қофӣ тасдиқ карда шаванд, судии ноҳиявӣ метавонад дар тартиби истехсолоти фармонӣ ин талаботро қабул карда, баррасӣ намояд. Истехсолоти фармонӣ танҳо барои парвандаҳои бебаҳс пешбинӣ шудааст, он парвандаҳое, ки дар онҳо шубҳа вучуд надорад ва зарурати иловагӣ барои таҳқиқ ё муайян намудани чизе нест, ба ғайр аз далелҳои

хаттии равшани пешниҳодшуда аз ҷониби даъвогар. Дар ҳолати дигар, агар талаботи корманд бебаҳс набошад, чунин парванда дар суди ноҳиявӣ дар тартиби даъвогӣ баррасӣ карда мешавад. Ба ҳар ҳол, ба назари мо инчӯ муайян намудани ҳадди маблағҳои қобили баррасӣ дар истехсолоти фармонӣ муҳим аст, вале он набояд монеи фароҳам овардани имконияти ҳарчи зудтар гирифтани ҳимояи судӣ ва барқарорсозии ҳуқуқҳо бошад.

Воқеан ҳам парвандаҳои вобаста ба меҳнат мураккабанд, зеро баҳс байни корманд ва корфармо мебошад. Баъзан дар натиҷаи шарҳи нодурусти қонунгузори меҳнат, муносибатҳои меҳнатӣ бар асоси маҷмуи мураккаби ҳолатҳои ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд; ҳуҷжатҳо ва расмиёти қабул ё озод кардани корманд, инчунин ҷалби ӯ ба ҷавобгарии интизомӣ талаб менамоянд, ки тартиби зарурӣ ва шакли муқарраршуда риоя карда шавад. Хангоми баррасии баҳси меҳнатӣ суд бояд ҳамаи ин ҳолатҳоро омӯзад.

Дар амалия бисёр ҷузъиёти расмиёти заруриро суд аз рӯи санадҳо ва шарҳу тавзеҳи Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳоли, ки тартиботро муфассал танзим мекунад ва шаклҳои зарурии ҳуҷжатҳоро, ки корфармо бояд тартиб диҳад, тасдиқ менамояд, муайян мекунад. Дар ҳар марҳила ба корманд имконият дода мешавад, ки бо фармонҳо ва санадҳо шинос шавад ва муносибати худро баён кунад, то шояд ихтилофҳо то суд ҳал карда шаванд.

Дар масъалаи салоҳияти ҳудудӣ бошад, меъёрҳои ҳуқуқӣ салоҳияти иловагиро муқаррар мекунад, ки ба даъвогар ҳуқуқ медиҳанд то мувофиқи интиҳоб, ба суде, ки аз рӯи навъи салоҳият мувофиқ аст, муроҷиат намояд ва ин корро дар ҷойи истиқомати худ анҷом диҳад. Бо назардошти хусусияти бахсҳои меҳнатӣ чунин имконияти муқараркардаи қонунгузор оқилона ва асоснок мебошад.

Қоидаи муроҷиат ба суд дар ҷойи воқеии ҷавобгар, дар мавриди корфармо татбиқ мешавад. Ҳамчунин қоидаи муроҷиат ба суд дар ҷойи воқеии филиали ташкилот низ амал мекунад. Ин ҳолатҳо дастрасии ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатиро дар тартиби судӣ таъмин мекунад ва ин афзалият дорад.

Дар ҳолати кор бо усули вахтгавӣ, ки иҷрои вазифаҳо бар асоси шартномаи меҳнатӣ дар макони муайяншуда амалӣ мешавад, корманд метавонад ба суд ҳам дар ҷойи иҷрои шартнома муроҷиат намояд.

Ҷойи кор ба гурӯҳи шартҳои хатмии шартномаи меҳнатӣ мансуб аст ва бояд зикр карда шавад. Ин бояд суроғаи дақиқи ҳуқуқӣ ё воқеии ташкилот бошад, ки корманд ба он ҷо ба кор қабул мешавад.

Аксар вақт корфармо дар шартномаи меҳнатӣ ба мушаххас намудани суроғи ҷойи кор таваҷҷуҳ наметавонад ва танҳо номи ташкилот ва шаҳри муайянро зикр мекунад, агар ташкилот филиал дошта бошад. Аммо, баъзан корфармоён дар шартномаи меҳнатӣ баръакс, суроға ва дигар ҷузъиёти муайянкунандаро дақиқ зикр мекунанд, ҳатто ба мисли рақами уток дар ташкилоте, ки корманд вазифаҳои меҳнатиро дар он иҷро мекунад. Чунин муносибати ҷиддӣ, дақиқ ва муфасссал афзалтар буда ба манфиати корфармо аст, аз ҷумла барои тартиб додани санадҳо, масалан, дар бораи набудани корманд дар ҷои кор.

Дар ҳолати иҷрои вазифаҳои меҳнатӣ ба таври фосилавӣ, ин шарт бояд зикр карда шавад, зеро корманд вазифаи меҳнатиро берун аз ҷойи воқеии корфармо ва дар маҳалли истиқомати худ ё макони дигар иҷро мекунад. Дар ҳолати корҳои сайёр ва хусусияти ҳаракаткунандадошта, мисли боррасонӣ ё ронандагӣ, иҷозат дода мешавад, ки дар шартномаи меҳнатӣ минтақаи амали иҷрои вазифаҳои меҳнатӣ муайян карда шавад.

Қонун талаб наметавонад, ки ҷои кор то суроғи дақиқи он мушаххас карда шавад, чунин муқаррарот дар қонунгузори меҳнат вучуд надорад. Қонунгузор эҳтимолияти ҳаракати корманд дар дохили ҳамон корфармо ба макони дигар, ба шӯъбаи дигар, ки наздик ва дастрас ба маҳалли ҷойгиршавӣ аст, бе тағйир ёфтани шартҳои шартномаи меҳнатро пешбинӣ мекунад.

Аз ин рӯ, ворид намудани суроғи дақиқ (бо зикри рақами бино ё уток) ба шартномаи меҳнатӣ ҳамчун ҷои кор ҳатмӣ нест, махсусан барои баъзе касбҳо, ки иҷрои вазифаҳои меҳнат танҳо дар як уток амалӣ намешавад ва зарурати ҳаракат байни объектҳо ва шӯъбаҳои ташкилот вучуд дорад.

Аз ин лиҳоз, дақиқ кардани ҷои кор ҳуқуқи корфармо мебошад, на вазифааш. Агар корфармо хоҳиш дошта бошад, ки маълумоти ҷои корро бо зикри сохтори таркибӣ ва макони кор, аз ҷумла суроға ё рақами бино дар шартнома ворид наояд, пас шартҳо оид ба ҷои кор ва макони кор ба шартҳои ҳатмии шартномаи меҳнатӣ табиӣ мегарданд. Ворид шудани ин шартҳо ба шартномаи меҳнат ба муайян кардани салоҳияти ҳудудии суд таъсир мерасонад ва метавонад аз ҷониби суд ҳангоми қабули қарор оид ба оғоз намудани парванда ва риояи шартҳои тобеияти судии талабот санҷида шавад.

Зимнан шартҳои шартномаи меҳнатӣ, ки ҳуқуқи кормандро дар қиёс ба талаботи қонунгузори мада-

нӣ маҳдуд мекунанд, аз ҷумла дар бораи мурочиат ба суди макони истиқомати худ, тибқи Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқ намешаванд.

Дар баррасии баҳсҳои меҳнатӣ як назарияи устувор ташаккул ёфтааст, ки тибқи он корманд ба сифати тарафи заиф дар муносибатҳои меҳнатӣ бо корфармо ҳисобида мешавад. Агар дар ҷараёни мурофиаи судӣ муайян гардад, ки бо ин шартнома воқеан муносибатҳои меҳнатӣ ва на муносибатҳои маданий-ҳуқуқӣ танзим мешаванд, судҳо муносибатҳои мазкурро меҳнатӣ эътироф карда, қоидаҳои қонунгузори меҳнатро татбиқ мекунанд.

Ошкор намудани ин ҳолатҳо бо муайян кардани хусусиятҳои ба муносибатҳои меҳнатӣ хос имконпазир аст. Аз таърифи муносибатҳои меҳнатӣ, ки дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ин хусусиятҳои махсус аз муносибатҳои меҳнатӣ бармеоянд. Қонунгузори меҳнат дар маҷмӯъ танзими муносибатҳои меҳнатиро бо шартномаҳои маданий-ҳуқуқӣ иҷозат надодааст. Ин қоидаҳо маълум ва равшананд, вале баъзе корфармоён кӯшиш мекунанд, ки онҳоро нақз кунанд.

Хусусиятҳои асосии муносибатҳои меҳнатӣ инҳоянд:

- муносибатҳои ҳуқуқие мебошанд, ки бар мувофиқаи тарафҳо асос ёфтаанд;
- тарафҳои ин муносибатҳо корманд ва корфармо мебошанд;
- иҷрои вазифаҳои меҳнатӣ шахсан аз ҷониби корманд амалӣ мешавад;
- ин вазифаҳои меҳнатӣ ба корманди мушаххас таъин шудаанд, ки бе оғоҳӣ ва розигии корфармо ва бе риояи тартиби муқарраршуда наметавонад иваз ё ҷуброн карда шаванд;
- иҷрои кор бар асоси музди ва ба шакли маблағи муайян амалӣ мешавад;
- кор тибқи вазифа, касб, ихтисос ва ҷадвали штатӣ анҷом дода мешавад;
- тахассуси корманд ба ихтисос, касб ё вазифаи муайяншуда мувофиқ аст;
- корманд ба иҷрои вазифаҳои меҳнатӣ оғоз кардааст;
- корманд бояд маҳз аз ҷониби корфармо ба иҷрои вазифаҳо иҷозат дода шавад;
- корфармо кормандро ба иҷрои супоришҳои мушаххас иҷозат додааст;
- корҳои анҷомёфта ба манфиати корфармо сурат мегиранд;
- натиҷаҳои корро корфармо бо ихтиёр ва дар асоси ҳисобҳои иқтисодии худ истифода мебарад, на иҷрокунанда;

- корҳо дар таҳти назорат ва роҳбарии корфармо иҷро мешаванд;

- барои иҷрои вазифаҳои меҳнатӣ низоми муайян вучуд дорад, корманд ба талаботи қоидаҳои дохилии меҳнатӣ итоат мекунад;

- корфармо шароити мувофиқи меҳнатро таъмин мекунад, дастрасии кормандро ба захираҳои корӣ фароҳам меорад.

Муносибатҳои меҳнатӣ байни корманд ва корфармо аз рӯзи иҷозати воқеии шахс ба иҷрои вазифаҳо, ки дар шартномаи маданий-ҳуқуқӣ пешбинӣ шудаанд, пайдо шуда ҳисобида мешаванд. Корфармое, ки аз расмиёти шартномаи меҳнатӣ саркашӣ мекунад, метавонад ҷарима шавад.

Ақсар вақт муносибатҳои меҳнатӣ бо шартномаҳои пудрати сохтмон рӯйпуш карда мешаванд, ки барои иҷрои корҳои мушаххас баста мешаванд ва баъдан бо ҳамон шахсони муайян тақрор карда мешаванд. Аммо, моҳияти муносибатҳои супоришӣ ин ба фармоишгар супоридани натиҷаи ниҳой мебошад, дар ҳоле ки дар муносибатҳои меҳнатӣ барои корфармо ҳудди раванди иҷрои вазифаҳо муҳиманд, ки шахс бо тахассуси мувофиқ иҷро мекунад.

Дар иҷрои корҳо бо шартномаи пудрати сохтмон, иҷрокунанда ҳамчун субъекти мустақили иқтисодӣ боқӣ мемонад, тамоми хатарҳои ғайриқонунии иқтисодиро бар дӯш мегирад, бо истифода аз захираҳои худ ё дигар шароитҳои зарурӣ барои ба даст овардани натиҷа, ки дар муносибатҳои меҳнатӣ вучуд надорад, кушиш мекунад. Дар муносибатҳои меҳнатӣ заминаи моддӣ аз ҷониби корфармо таъмин ва пешниҳод мешавад, ҳамчунин назорат аз ҷониби ӯ амалӣ мешавад ва хатарҳои вобаста ба иҷрои кор ба зиммаи корфармо гузошта шудаанд. Мутаассифона, дар Қарори Пленуми Судии Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 ноябри соли 2021, № 1 “Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани меъёрҳои қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба меҳнат ҳангоми баррасии баҳсҳои меҳнатии фардӣ” [3] ин фарқи шартномаи меҳнатӣ аз дигар шартномаҳои ҳуқуқӣ-маданий шарҳ наёфтааст, ва дар амалия судҳо ҳангоми баррасии чунин правандаҳо ба ҳатоғӣ роҳ медиҳанд ва корфармоён низ ба чунин рӯйпушкунӣ муносибатҳои меҳнатӣ идома медиҳанд.

Шакли судии Ҷумҳурии ҳуқуқҳои меҳнатӣ механизми самаранокро мебошад, ки мақсадҳои он барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда ва инчунин пешгирӣ намудани риоя нашудани ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар оянда мебошад. Ин воқеият бо

маълумоти омори судӣ собит мешавад, аз ҷумла шумораи баҳсҳои меҳнатӣ сол аз сол зиёд шуда истодааст, ки он аз тақвияти дониши ҳуқуқии кормандон ва эътимод ба ҳокимияти судиро нишон медиҳад.

Судҳо кормандонро дар баҳсҳои вобаста ба аз кор озодкунӣ низ Ҷумҳурии мекунад. Дар сурати қабули қарор дар бораи барқарор кардани корманд ба кори пешгара, корфармо давраи маҷбурӣ дар кор ҳозир набудани корманд ва бочи давлатиро барои баррасии судии праванда пардохт мекунад.

Вазифаи муроҷиат ба суд барои Ҷумҳурии ҳуқуқҳои меҳнатӣ дар он аст, ки барои баъзе даъвоҳо муҳлати муқарраршудаи ариза ба суд вучуд дорад. Ақсар вақт, даъвогарон кормандон мебошанд, на корфармоён. Муҳлатҳои пешниҳод кардани ариза ба суд ба намуди вайронкунии ҳуқуқ вобаста аст, аз ҷумла:

- агар даъво дар бораи барқарор кардан ба кор бошад дар муддати як моҳ аз рӯзи супоридани нусхаи санади корфармо дар бораи қатъ намудани шартномаи меҳнатӣ пешниҳод карда мешавад;

Даъвогарон ҳақ доранд бо дархости барқарор кардани муҳлатҳои аз дастафтаи муроҷиат ба суд дархост кунанд. Суд муҳлатҳоро барқарор мекунад, агар сабабҳои узрнокӣ гузаштани муҳлат исбот карда шаванд. Маълумоти омори судӣ нишон медиҳанд, ки кормандон аз ҳуқуқи муроғиавӣ барои барқарор кардани муҳлатҳои аз дастафта истифода мебаранд.

Ба сифати сабабҳои узрнок барои барқарор кардани муҳлатҳо метавонанд чунин ҳолатҳо эътироф карда шаванд:

- ғумроҳии корманд нисбат ба қонунӣ будани аз кор озодкунӣ, мисол ба сифати далелҳо ақсар вақт қабул намудани огоҳномаҳои корфармо дар муқотибаҳои электронӣ дар бораи дар кор ҳозир набудани корманд бе сабабҳои узрнок;

- муқотибаҳо дар мессенҷерҳо, сабтҳои аудиоӣ аз паёмакҳо байни корфармо ва корманд, ки маълумот оид ба иҷрои вазифаҳои меҳнатӣ доранд, скриншотҳои огоҳкунӣ аз корманд ба корфармо, масалан, оид ба сабабҳои асоснокӣ ба кор дер ҳозир шудан.

Ҳамаи ин ҳолатҳо тамоюлҳои мавҷудаи Ҷумҳурии ҳуқуқҳои меҳнатиро собит мекунад.

Адабиёт:

Кодекси муроғиавии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 05.01.2008// Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2008, №1, қ.1, мод.6, мод.7.

Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 майи соли 1997 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 1997. №9. мод. 112.

Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 ноябри соли 2021, № 1 “Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқи намунаҳои меъёрҳои қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба меҳнат ҳангоми баррасии бахсҳои меҳнати ғардӣ”.

Ҳақимзода Дилшод Абдусамад, Суд району Шохмансур шаҳри Душанбе, аввалӣ заместитель, соискатель. E-mail: d.hakimzoda@mail.ru.

Особенности судебной подведомственности трудовых споров и проблемы их правового регулирования

В данной статье рассматриваются особенности судебной подведомственности трудовых споров и существующие проблемы их правового регулирования. Анализируются нормы трудового и процессуального законодательства, регулирующие порядок рассмотрения трудовых споров в судебных органах. Особое внимание уделяется вопросам разграничения компетенции судов при рассмотрении индивидуальных трудовых споров, а также проблемам применения действующих правовых норм на практике. В статье исследуются существующие научные подходы к определению подведомственности трудовых споров и выявляются пробелы и противоречия в законодательстве. На основе проведенного анализа автор формулирует предложения, направленные на совершенствование правового регулирования судебного рассмотрения трудовых споров и повышение эффективности защиты трудовых прав граждан.

Ключевые слова: трудовые споры, судебная подведомственность, трудовое право, судебная защита трудовых прав, индивидуальные трудовые споры, компетенция суда, правовое регулирование, трудовое законодательство, защита прав работников, судебная практика.

Hakimzoda Dilshod Abdusamad - Shokhmansur District Court of Dushanbe City, First Deputy, Applicant. E-mail: d.hakimzoda@mail.ru

Peculiarities of the judicial jurisdiction of labor disputes and problems of their legal regulation

This article examines the specific features of the judicial jurisdiction of labor disputes and the existing problems of their legal regulation. The norms of labor and procedural legislation regulating the procedure for the consideration of labor disputes in judicial bodies are analyzed. Particular attention is paid to the issues of delimitation of the competence of courts in the consideration of individual labor disputes, as well as to the problems of applying the current legal norms in practice. The article explores existing scientific approaches to determining the jurisdiction of labor disputes and identifies gaps and contradictions in the legislation. Based on the conducted analysis, the author formulates proposals aimed at improving the legal regulation of the judicial consideration of labor disputes and increasing the effectiveness of the protection of citizens' labor rights.

Keywords: labor disputes, judicial jurisdiction, labor law, judicial protection of labor rights, individual labor disputes, court competence, legal regulation, labor legislation, protection of workers' rights, judicial practice.

МАНБАЪҲОИ ҲУҚУҚИИ ТАНЗИМИ ҲИФЗИ ИҶТИМОИИ МАЪЮБОН ДАР
ҶУМҲУРИ ТОҶИКИСТОН

Бачаев Достон Идибекович – Институти давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, унвонҷӯ. E-mail: bachaev.d@mail.ru

Дар мақолаи мазкур манбаъҳои ҳуқуқи танзими ҳифзи иҷтимоии маъюбон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мегарданд. Санадҳои асосии меъёрии ҳуқуқие, ки муносибатҳоро дар соҳаи ҳифзи иҷтимоии шахсони маъюб танзим менамоянд, аз ҷумла Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои соҳавӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқи зерқонунӣ ва инчунин ҳуҷҷатҳои байналмилалӣ ҳуқуқӣ таҳлил карда мешаванд. Диққати махсус ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон» ва дигар санадҳое, ки ба таъмини ҳуқуқ ва кафолатҳои иҷтимоии маъюбон равона шудаанд, дода мешавад. Ҳамчунин низоми манбаъҳои ҳуқуқие, ки асосҳои ҳуқуқи дастгирии иҷтимоӣ, тавонбахшии тиббӣ, меҳнатӣ ва таълимии маъюбонро муайян мекунад, мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Дар натиҷа, ҳулоса карда мешавад, ки тақмили минбаъдаи қонунгузори миллий бо дарназардошти стандартҳои байналмилалӣ ва талаботи муосири таъмини ҳуқуқҳои шахсони дорои маъюбият зарур мебошад.

Калидвожаҳо: ҳифзи иҷтимоии маъюбон, манбаъҳои ҳуқуқ, танзими ҳуқуқӣ, қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳуқуқҳои маъюбон, кафолатҳои иҷтимоӣ, санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқӣ, тавонбахшии маъюбон, сиёсати иҷтимоии давлатӣ, низоми ҳуқуқ

Ташаққули қонунгузори соҳаи ҳифзи иҷтимоии маъюбон дар Тоҷикистон марҳилаҳои таърихӣ зиёдеро паси сар намудааст. Эҳтиром ба пиронсолону кӯдакон, занону маъюбон ва нигоҳубини онҳо ҳанӯз аз замонҳои қадим дар миёни авлодони тоҷикон ва фарҳанги қадимии мо ҷойгоҳи асосӣ дошт. Ҳанӯз соли 539 пеш аз мелод Куруши Кабир, Шоханшоҳи давлати Ҳахоманишиҳо Эълумияи ҳуқуқи башарро қабул намуд ва дар он омадааст, ки нахоҳам гузошт то касе ба дигаре ситам кунад ва агар касе нотавон буд ва бар ӯ ситаме рафт, ман аз вай дифоъ хоҳам кард ва ҳаққи ӯро гирифта ва

баъд пас хоҳам дод ва ситамкоронро ба кайфар хоҳам расонд.

Дар замони давлатдорӣ сулолаҳои тоҷикон (аз ибтидои асри IX то миёнаи асри XIV) Тоҳириён, Сафғориён, Сомониён, Ғуриён, Мулуки Курти Хирот, Сарбадорон ба масъалаҳои таъминоти иҷтимоӣ, бахусус, дастгирии пиронсолону маъюбон тавачҷуҳи бештар зоҳир мегардид.

Бо зуҳури дини Ислом ба сарзамини тоҷикон, масоили таъмини иҷтимоӣ моҳияти навро касб намуд, зеро ҳар амали хайр ва навозишу дастгирии пиронсолон, ятимону маъюбон ва муҳтоҷону ниёзмандон дар фарҳанги мусулмонӣ аз ҷумлаи амалҳои писандидатарин ба ҳисоб мерафт.

Ин раванд ба ҳукми анъана даромада, аз ҷониби намояндагони ниёғони мо-нобиғаҳои илму фарҳанги ҷаҳонӣ масоили таъминоти иҷтимоӣ ба шакли амалҳои хайрхоҳонаву инсонпарварона ба таври васеъ таълиғи ташвиқ мегардидаанд. Яъне, дар табиати тоҷикон нигоҳубини пиронсолону маъюбон ва дастгирии иҷтимоии табақаҳои ниёзманд сиришти қадимӣ доштааст.

Марҳилаи ташаққули сарчашмаҳои ҳуқуқи ҳифзи иҷтимоӣ ба таъсисёбии ИҶШС рабт дорад. Бо ғалабаи Инқилоби октябр, барқароршавии Ҳукумати Шуравӣ ва воридшавии Тоҷикистон ба ҳайати Иттифоқи ҷумҳуриҳои шуравӣ-социалистӣ доир ба масъалаҳои таъминоти иҷтимоӣ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул гардиданд, ки заминаи онҳо асосан санадҳои ҳанӯз дар замони Русияи подшоҳӣ қабулшударо ташкил менамуд.

Ҳамингуна бо қабули Конститутсияи ИҶШС соли 1924 [2] ба ҷумҳуриҳои Иттифоқи Шуравӣ ваколати таъминоти иҷтимоӣ дода шуда, нахустин мақомоти давлатӣ доир ба таъминоти иҷтимоӣ дар шакли Комисариатҳои халқии таъминоти иҷтимоӣ таъсис ёфтанд. Тадричан қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба

масъалаҳои меҳнат, шуғли аҳоли, таъминоти нафақа ва суғуртаи иҷтимоӣ қабул гардиданд.

Дар маҷмӯъ, ташаққули қонунгузорию соҳаи таъминоти иҷтимоӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ду марҳилаи таърихро дар бар мегирад. Марҳилаи то Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла замони Иттифоқи Шуравӣ ва марҳилаи муосири он замони Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон - шуруъ аз соли 1991.

Бо ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун вориси ҳуқуқии Иттифоқи Шуравӣ конвенсияҳо ва тавсияҳои Созмони Байналмилалӣ Меҳнатро эътироф намуд, ва як муддат аз қонунгузорию собиқ Иттифоқи Шуравӣ оид ба таъминоти иҷтимоӣ истифода кард.

Бо қабули Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 1994 Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ эълон гардид, ки тибқи он фароҳам овардани шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро барои ҳар як инсон ҳадафи худ қарор дод.

Вобаста ба ин дар моддаи 39 Конституция омадааст: «Ҳар шахс дар пиронсолӣ, ҳангоми беморӣ, маъҷубӣ, гум кардани қобилияти қор, маҳрум шудан аз сарпараст ва мавридҳои дигаре, ки қонун муайян кардааст, қафолати таъмини иҷтимоӣ дорад».

Бо назар ба ин ва бинобар сабаби гузариш ба иқтисоди бозорӣ, консепсияву барномаҳои муосири таъминоти иҷтимоӣ ва дар заминаи ин ҳуҷҷатҳои стратегӣ бошад қонунҳо доир ба танзими масъалаҳои таъминоти иҷтимоӣ таҳия ва қабул гардиданд. Фаъолияти қонунҷодкунии сохторҳои марбута дар самти таъминоти иҷтимоӣ вусъат гирифта, барои оғози ислохоти ин соҳа мусоидат намуд.

Аз ҷумла, дигаргуниҳои куллии дар тӯли чанд соли охир дар Тоҷикистон баамаломеда, аз қабил ба эътидол омадани вазъи сиёсӣ, бехтар гардидани нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, ҳамзамон, боқӣ мондани як қатор проб-лемаҳо дар соҳаи ҳифзи иҷтимоӣ аҳоли ва номувофиқии заминаи кӯҳнашудаи меъёри ҳуқуқӣ ва сохтори идораи сиёсати иҷтимоӣ, зарурати таҳияи Консепсияи ҳифзи иҷтимоӣ аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба миён овардаанд, ки он бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 декабри соли 2006 № 783 [15] тасдиқ гардид.

Дар заминаи ин Консепсия тадриҷан низомии ҳифзи иҷтимоӣ бозбинӣ гардид, як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқии нав қабул гардиданд.

Ба ҳолати имрӯз дар низомии қонунгузорию соҳаи ҳифзи иҷтимоӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор санадҳои асосӣ амал мекунанд, ки масъалаҳои ҳифзи иҷтимоӣ маъҷубонро ба танзим мебарорад.

Дар маҷмӯъ, манбаъҳои ҳуқуқии танзимкунандаи ҳифзи иҷтимоӣ маъҷубон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низомии мураккаб, иерархӣ ва бисёрсатҳаро ташкил медиҳанд, ки аз санадҳои олии конституционӣ сар карда, то қонунҳои махсус, санадҳои зерқонунӣ Ҳукумат, барномаҳои давлатӣ ва уҳдадорҳои байналмилалӣ фаро мегирад. Ин низом на танҳо ҳуқуқу озодиҳо ва қафолатҳои маъҷубонро муайян мекунад, балки механизмҳои амалии химояи ҳуқуқӣ, тавонбахшӣ, ҳамгироии иҷтимоӣ ва меҳнатӣ, инчунин дастгирии моддию тиббии онҳоро таъмин менамояд.

Асоси ҳуқуқии тамоми ин соҳа Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 мебошад, ки дар моддаи 1 – и он Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ эълон шуда, дар моддаҳои 17, 38 ва 39 қафолатҳои асосии ҳуқуқи инсонро барои шахсони дорои маъҷубӣ муқаррар менамояд.

Моддаи 17 Конституция баробарии ҳамаи шахрвандонро дар назди қонун ва манъи ҳар гуна таъйиз, аз ҷумла бо сабаби ҳолати саломатӣ ё маъҷубӣ, қафолат медиҳад. Аз меъёрҳои Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бармеояд, ки он нақши асосӣ ва роҳнамо дар таҳкими қонунгузорӣ дар бораи ҳифзи иҷтимоӣ маъҷубонро дошта, ҳамаи санадҳои зерқонунӣ бояд ба принсипҳои он комилан мувофиқ бошанд.

Моддаи 38 ҳуқуқ ба ҳифзи саломатиро муқаррар намуда, қайд мекунад: «Ҳар шахс ҳуқуқи ҳифзи саломатӣ дорад. Шахс дар доираи муқаррарнамудаи қонун аз ёрии тиббии роӣгон дар муассисаҳои ниғаждорӣ тандурустӣ давлатӣ истифода менамояд. Давлат барои солимгардонии муҳити зист, инкишофи оммавии варзиш, тарбияи ҷисмонӣ ва сайёҳӣ тадбирҳо меандешад» [1].

Моддаи 39-и Конституция бевосита ба ҳифзи иҷтимоӣ маъҷубон марбут аст ва чунин муқаррар мекунад: «Ҳар шахс дар пиронсолӣ, ҳангоми беморӣ, маъҷубӣ, гум кардани қобилияти қор, маҳрум шудан аз сарпараст ва мавридҳои дигаре, ки қонун муайян кардааст, қафолати

таъмини иҷтимоӣ дорад» [1]. Ин модда асоси конституционии ҳамаи чораҳои давлатӣ дар соҳаи ҳифзи иҷтимоии маъёбонро ташкил медиҳад ва уҳдадории давлатро барои таъмини моддӣ, тиббӣ ва иҷтимоӣ дар ҳолати маъёбӣ муқаррар мекунад.

Ин принсипҳои конституционӣ асоси мустақими қонунҳои махсус ва санадҳои зерқонунӣ мебошанд.

Дар идомаи баррасии манбаъҳои ҳуқуқии миллий, бояд қайд кард, ки пас аз Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қонунҳои махсус ва кодексҳои соҳавӣ манбаъҳои муҳими танзими ҳифзи иҷтимоии маъёбон мебошанд. Қонуни асосии соҳавӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 декабри соли 2010, № 675 «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъёбон» [3] аст, ки ҳамчун санади мустақил ва муфассал асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ ва иҷтимоии ҳифзи маъёбонро муайян мекунад. Ин қонун бевосита аз принсипҳои моддаҳои 38 ва 39-и Конститутсия бармеояд ва онҳоро мушаххас мекунад. Моддаи 1-и қонун мафҳумҳои асосиро - «маъёб», «маъёбӣ», «тавонбахшӣ», «ҳамгироии иҷтимоӣ» муайян мекунад ва маъёбиятро ҳамчун маҳдудияти пайдори ғайриқонунии ҳаёти дар натиҷаи нуксонҳои ҷисмонӣ, руҳӣ, зехнӣ ё ҳассосӣ тавсиф менамояд. Моддаи 3 принсипҳои асосиро - баробарӣ, дастрасӣ, манъи таъйид, тавонбахшӣ ва ҳамгироии иҷтимоиро муқаррар мекунад. Қонуни мазкур ҳамчун ҳалқаи марказии низоми ҳифзи иҷтимоии маъёбон дар Тоҷикистон хизмат мекунад ва асоси ҳуқуқӣ барои ҳамаи механизмҳои давлатӣ мебошад.

Моддаҳои 4-6 салоҳияти мақомоти давлатиро - Ҳукумат, вазоратҳои марбута ва мақомоти маҳаллиро - дар соҳаи ҳифзи иҷтимоии маъёбон муайян мекунад. Моддаҳои 7-12 намудҳои кӯмакҳои иҷтимоӣ - нафақа, кӯмакпулӣ, имтиёзҳо, таъмини воситаҳои техникаи тавонбахшӣ ва табобатро пешбинӣ менамоянд.

Қонуни мазкур инчунин ҷанбаҳои превентивӣ ва тавонбахширо дар бар мегирад: моддаҳои 13-15 масъалаҳои пешгирии маъёбӣ, тавонбахшии тиббӣ, равонӣ ва касбиро танзим мекунад. Моддаҳои 16-20 ба ҳамгироии иҷтимоӣ - таълим, шуғл, дастрасӣ ба инфрасохтор ва фарҳанг бахшида шудаанд. Қонун мафҳум ва маъноҳои ҳифзи иҷтимоиро ҳамчун асоси ҳуқуқӣ барои ҳамгироии маъёбон дар ҷомеа муайян кардааст.

Ин қонун ҳамчун манбаъи мустақил ва муфассал асоси ҳуқуқии тамоми чораҳои давлатиро дар ин соҳа ташкил медиҳад.

Ба андешаи мо, низоми ҳифзи иҷтимоии маъёбон дар Тоҷикистон ҳамчун низоми мураккаби ҳуқуқӣ буда, қонуни зикршуда асоси миллий барои амалисозии уҳдадориҳои байналмилалӣ ва принсипҳои моддаҳои 38 ва 39-и Конститутсия мебошад.

Манбаъи муҳими дигар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016, № 1329 [4] мебошад, ки муносибатҳои меҳнатии маъёбонро танзим мекунад. Кодекс таъйидро дар соҳаи меҳнат манъ карда (моддаи 7), квотаҳои ҷойҳои корӣ барои маъёбонро муқаррар намуда (на камтар аз 5%), шароити махсуси меҳнат, вақти кори кӯтоҳшуда, рӯхсатии иловагӣ ва ҳифзи аз бекоркунии беасосро пешбинӣ мекунад. Дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон боби алоҳида оид ба хусусиятҳои танзими меҳнати маъёбон бахшида шудааст.

Илова бар ин, масъалаҳои ҳифзи иҷтимоии маъёбон бо як қатор қонунҳои дигар, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 7 апрели соли 1995 № 59 «Дар бораи ветеранҳо» [5]; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13.12.1997, №517 «Дар бораи суғуртаи давлатии иҷтимоӣ» [6]; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2008 № 359 «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ» [7]; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 майи соли 2009, №528 «Дар бораи стандартҳои давлатии иҷтимоӣ» [8]; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12.01.2010, №595 «Дар бораи нафақаҳои суғуртагӣ ва давлатӣ» [9]; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон 24 феввали соли 2017 № 1396 «Дар бораи кӯмакҳои унвонии иҷтимоӣ» [10]; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мусоидат ба шуғли аҳоли» [11] танзим мегарданд. Ин қонунҳо намудҳои кӯмакҳо, механизмҳои тавонбахшӣ, ҳамгироии меҳнатӣ ва иҷтимоиро муайян карда, асоси амалии кафолатҳои конституциониро ташкил медиҳанд.

Инчунин, дар дигар қонунҳои соҳавӣ вобаста ба масъалаҳои таъминоти иҷтимоии маъёбон меёриҳо пешбинӣ гардидаанд. Барои татбиқ намудани муқаррароти ин қонунҳо як қатор низомномаву қоидаҳо амал мекунад, ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қисман аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатӣ тасдиқ гардидаанд. Дар бахшҳои ояндаи диссертатсия меёриҳои ин санадҳои меёрии

хуқуқӣ доир ба ҳифзи иҷтимоии маъёбон мавриди таҳлил қарор дода мешаванд.

Манбаъҳои миллӣ дар маҷмӯъ системаи мукаммали ҳуқуқиро ташкил медиҳанд, ки аз принципҳои конституционӣ то танзими муфассали соҳавӣ фаро мегирад.

Хулоса, манбаъҳои ҳуқуқии миллӣ – Конституцияи ҚТ (махсусан моддаҳои 38 ва 39), Қонуни «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъёбон» (2010 № 675), Кодекси меҳнат (2016 № 1329), Қонуни «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ» ва дигар қонунҳои марбута – асоси мустақкам ва ҳамҷониби танзими ҳифзи иҷтимоии маъёбонро ташкил медиҳанд. Ин манбаъҳо принципҳои баробарӣ, дастрасӣ, тавонбахшӣ ва ҳамгироиро қарор дода, ҷузъи муҳими сиёсати иҷтимоии давлат мебошанд ва бевосита аз қарорҳои конституционии моддаҳои 38 (ҳифзи саломатӣ) ва 39 (таъмини иҷтимоӣ дар маъёбӣ) бармеоянд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳарчанд ин манбаъҳо мустақкаманд ва ба принципҳои конституционӣ асос ёфтаанд, аммо зарурияти тақмили доимӣ ва мувофиқсозии пурра бо стандартҳои байналмилалӣ вучуд дорад. Ин система барои таъмини зиндагии шоиста, мустақилият ва ҳамгироии пурраи маъёбон равона шудааст.

Омӯзиши таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ дар татбиқи стандартҳои байналмилалӣ барои Тоҷикистон аҳамияти қалон дорад ва ҳамчун намунаҳои амалӣ хизмат мекунад. Аз ҷумла, Федератсияи Россия бо Қонуни федералии аз 24 ноябри соли 1995 № 181-ФЗ «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъёбон дар Федератсияи Россия» [12] яке аз моделҳои пешрафта дар фазои пасошуравӣ мебошад, ки ҷанбаҳои тавонбахшӣ, шуғл ва дастрасии маъёбонро васеъ танзим мекунад. Таҷрибаи мазкурро аз назари мо намунаи мусбат барои тақмили қонунгузории Тоҷикистон метавон ном бурд.

Хулоса, манбаъҳои байналмилалӣ – Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқи маъёбон (2006), Эълومияи умумии ҳуқуқи башар (1948), Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқи кӯдак (1989) ва Қонуни моделии ИДМ оид ба ҳифзи иҷтимоии маъёбон (2008) – нақши муҳим ва ҳидояткунанда дар танзими ҳифзи иҷтимоии маъёбон дар Тоҷикистон доранд ва қонунгузории миллиро ба модели муносири ҳуқуқӣ-ҳамгирӣ равона мекунад.

Таҳлилҳои таҷрибаи қонунгузории ҳифзи иҷтимоии маъёбон нишон медиҳад, ки Тоҷикистон пас аз соли 2018 дар ин самт қадамҳои назаррас гузошт, аммо зарурияти ҳамроҳсозии минбаъда ва тақмили механизмҳои амалӣ вучуд дорад. Ин манбаъҳо на танҳо ўҳдадорӣ ҳуқуқӣ, балки асоси ахлоқӣ, гуманитарӣ ва иҷтимоии сиёсати давлатӣ мебошанд.

Муқоисаи манбаъҳои ҳуқуқии танзимкунандаи ҳифзи иҷтимоии маъёбон дар Тоҷикистон бо таҷрибаи хориҷӣ имкон медиҳад, ки дараҷаи мувофиқати қонунгузории миллӣ бо стандартҳои байналмилалӣ ва дурнамои рушди минбаъда муайян карда шавад. Дар фазои пасошуравӣ ва Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) қонунгузории Тоҷикистон ба модели умумӣ наздик аст, ки дар Қонуни намунавӣ (модели) аз 25 ноябри соли 2008 «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъёбон» инъикос ёфтааст. Ин қонуни модели принципҳои баробарӣ, дастрасӣ ва тавонбахширо муқаррар карда, барои ҳамаи кишварҳои узв, аз ҷумла Тоҷикистон, ҳамчун асоси умумӣ хизмат мекунад.

Мисол, муқоисаи меъёрҳои Қонуни Ҷумҳурии Ўзбекистон аз 15 октябри соли 2020 № ЗРУ-641 «Дар бораи ҳуқуқҳои шахсони дорои маъёбӣ» [13] модели муносири ҳуқуқи инсонро пешниҳод мекунад. Қонуни Ҷумҳурии Туркменистон аз 19 октябри соли 2012 «Дар бораи қарорҳои ҳифзи иҷтимоии аҳоли» [14] ҷанбаҳои умумиро фаро мегирад. Тоҷикистон дар ҷанбаҳои тавонбахшӣ ва дастрасӣ ба стандартҳои Конвенсияи СММ наздик шудааст, аммо дар иҷрои амалӣ ва маблағгузорӣ аз баъзе кишварҳо (масалан, Россия ва Қазоқистон) қарор мегирад.

Дар маҷмӯъ, қонунгузории амалкунандаи Тоҷикистон ба стандартҳои Конвенсияи СММ наздик аст, аммо дар ҷанбаҳои дастрасии универсалӣ ва мониторинги мустақил зарурияти тақмил вучуд дорад.

Ин муқоисаи дурнамои мусбатро нишон дода, гувоҳи он аст, ки Тоҷикистон метавонад аз таҷрибаи ҳамсояҳо дар самти ҳамгироии иҷтимоӣ ва дастрасӣ истифода барад.

Дар маҷмӯъ, ин манбаъҳо низоми мукамал, иерархӣ ва бисёрсатҳаро ташкил медиҳанд, ки аз санадҳои олии конституционӣ сар карда, то қонунҳои махсус, санадҳои зерқонунӣ Ҳукумат ва ўҳдадорҳои байналмилалӣ фаро мегирад.

Ин система на танҳо ҳукуку кафолатҳои маъубонро муайян мекунад, балки механизмҳои амалии Ҳимояи ҳуқуқӣ, тавонбахшии, ҳамгироии меҳнатӣ ва иҷтимоӣ, дастгирии моддӣ ва тиббиро таъмин менамояд.

Асоси ҳуқуқии ҳифзи иҷтимоии маъубон Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аст, ки дар моддаҳои 38 (ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ ва ёрии тиббӣ) ва 39 (кафолати таъмини иҷтимоӣ дар ҳолати маъубӣ) кафолатҳои асосиро муқаррар мекунад. Ин принсипҳо ҳамаи манбаъҳои зерӣ – қонунҳо, қарорҳо ва барномаҳои роҳнамоӣ мекунад.

Манбаъҳои байналмилалӣ – Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқи маъубон (2006, тасдиқшуда соли 2018), Эълумияи умумии ҳуқуқи башар (1948) ва Қонуни моделии ИДМ (2008) – нақши роҳнамо дошта, қонунгузори миллиро ба модели ҳуқуқӣ-ҳамгироӣ равона мекунад.

Пешравиҳои назаррас дар солҳои охир – баимзорасонии Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқҳои маъубон аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон, қабули Нақшаи миллии татбиқи он ва шуруби ислоҳоти қонунгузорӣ – нишондиҳандаи рушди мусбати ин соҳа мебошанд. Аммо, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ин раванд мушкилотҳо аз қабili иҷроӣ ноқурра дар маҳалҳо, маблағгузориҳои нокифоя, дастрасии маҳдуд ба инфрасохтор ва хизматрасониҳо ҷой доранд.

Бинобар ин, ба назари мо дурнамои рушд ба ислоҳоти қонунгузорӣ, афзун кардани маблағгузорӣ ва омӯзиши таҷрибаи хориҷӣ вобаста аст.

Ояндаи танзими ҳуқуқии ҳифзи иҷтимоии маъубон дар Тоҷикистон ба ҳамроҳангсозии қурраи қонунгузорӣ бо Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқҳои маъубон, беҳтар кардани иҷроӣ амалӣ ва таъмини дастрасии универсалӣ равона шудааст. Зарур аст, ки қонунҳои миллии дар самти квотаҳои шугъл, тавонбахшии касбӣ ва мониторинги мустақил бо истифода аз таҷрибаи пешрафтаи хориҷӣ бояд тақмил ёбанд.

Таҳқиқотҳои илмӣ бояд ба масъалаҳои амалӣ – омӯзиши вазъи маъубон дар минтақаҳо, арзёбии самаранокии барномаҳо ва пешниҳоди тавсияҳои мушаххас – бештар тавачҷуҳ зоҳир кунанд. Ҳамкориҳои олимони бо мақомоти давлатӣ ва созмонҳои байналмилалӣ метавонад ба ҳалли мушкилот мусоидат намояд.

Ин соҳа ояндаи мусбат дошта, метавонад ба ташаккули ҷомеаи воқеан инклюзивӣ ва адолатнок мусоидат намояд. Ҳамин тариқ, манбаъҳои ҳуқуқӣ на танҳо уҳдадориҳои давлатӣ, балки асоси гуманитарӣ ва иҷтимоии сиёсати миллии мебошанд.

Хулоса:

1. Таҳлили манбаъҳои миллии ҳуқуқии ҳифзи иҷтимоии маъубон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки дар кишвар заминаи муайяни меъёрии ҳуқуқӣ барои таъмини ҳуқуқҳо ва кафолатҳои иҷтимоии шахсони дорои маъубият ташаккул ёфтааст. Асоси ин низомро Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои соҳавӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои зерқонунӣ ташкил медиҳанд, ки масъалаҳои дастгирии иҷтимоӣ, барқарорсозӣ, таъмини шугъл, хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва иштироки маъубонро дар ҳаёти ҷамъиятӣ танзим менамоянд. Муайян карда шуд, ки ин санадҳо ба таъмини ҳифзи иҷтимоии маъубон, фароҳам овардани шароити мусоид барои зиндагии шоиста ва ҳамгироии иҷтимоии онҳо равона гардидаанд.

2. Ошкор гардид, ки низоми қонунгузори миллии дар соҳаи ҳифзи иҷтимоии маъубон тадриҷан бо стандартҳои байналмилалӣ мутобиқ гардонида шуда, ба таҳкими кафолатҳои ҳуқуқии ин гурӯҳи аҳолии мусоидат менамояд. Ҳамзамон муайян карда шуд, ки сарфи назар аз мавҷудияти заминаи муайяни ҳуқуқӣ, дар танзими ҳуқуқии муносибатҳо дар соҳаи ҳифзи иҷтимоии маъубон як қатор масъалаҳои тақмилгараб боқӣ мемонанд. Аз ҷумла, масъалаҳои таъмини муҳити дастрас, баланд бардоштани сатҳи шугъли маъубон, тақмили механизмҳои татбиқи кафолатҳои иҷтимоӣ ва ҳамроҳангсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ дар ин самт ба тақмили минбаъдаи танзими ҳуқуқӣ ниёз доранд.

3. Бо назардошти натиҷаҳои таҳқиқот андешиадни тадбирҳои амалии зайл пешниҳод карда мешаванд:

-тақмили қонунгузори миллии дар самти ҳифзи иҷтимоии маъубон тавассути ҳамроҳангсозии минбаъдаи он бо стандартҳои байналмилалӣ ва таҷрибаи пешқадами давлатҳо;

-мустаҳкам намудани механизмҳои амалисозии ҳуқуқҳои маъубон, аз ҷумла тавассути рушди институтҳои назорат ва

мониторинги татбиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар ин соҳа;

-тақвият бахшидани кафолатҳои ҳуқуқии шугли маъубон, аз ҷумла тавассути ташкили барномаҳои давлатии мусоидат ба шугл ва дастгирии корфармоёне, ки барои маъубон ҷойҳои корӣ фароҳам меоранд;

-рушди муҳити дастрас ва фарогир, аз ҷумла мутобиқ намудани инфрасохтори иҷтимоӣ, нақлиёт ва муассисаҳои давлатӣ ба эҳтиёҷоти шахсони дорои маъубият;

- баланд бардоштани самаранокии сиёсати давлатӣ дар соҳаи ҳифзи иҷтимоии маъубон тавассути таҳияи барномаҳои маҷмуии иҷтимоӣ ва густариши ҳамкории мақомоти давлатӣ бо ташкилотҳои ҷамъиятии маъубон.

Ҳамин тариқ, манбаъҳои миллии ҳуқуқии ҳифзи иҷтимоии маъубон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асоси муҳими танзими муносибатҳои иҷтимоӣ дар ин соҳа ба ҳисоб рафта, тақмили минбаъдаи онҳо бояд ба таққими кафолатҳои иҷтимоӣ, баланд бардоштани сатҳи ҳифзи ҳуқуқҳои маъубон ва фароҳам овардани шароити мусоид барои иштироки ҷаъоли онҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷомеа равона карда шавад.

Адабиёт:

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо тағйиру иловаҳо аз 26.09.с.1999, 22. 06. с.2003 ва 22. 05. с.2016. - Душанбе: «Нашриёти Ганҷ». 2016. – 136 с.

Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик (утверждена II Съездом Советов Союза ССР от 31 января 1924 г.) // https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfr/1924/red_1924/5508661/.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 декабри соли 2010 № 675 "Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъубон" // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2010, №12, қ-1, мод. 834; соли 2020, №12, мод. 913.

Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016, № 1329 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2016, № 7.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 7 апрели соли 1995 "Дар бораи ветеранҳо" // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1995, №7-8, мод.67.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи суғуртаи давлатии иҷтимоӣ" аз 13 декабри соли

1997 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 1997, №23-24, мод. 350.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ" аз 5 январи соли 2008 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2008, №1, қисми 2, мод. 24.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23.12.2021, №1842 "Дар бораи стандартҳои давлатии иҷтимоӣ" // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2009, №5, мод.335.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи нафақаҳои суғуртавӣ ва давлатӣ" аз 12 январи соли 2010 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2010, №1, мод. 19.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи кумакҳои унвонии иҷтимоӣ» аз 24 феввали соли 2017 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2017, №1-2, мод. 19.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи мусоидат ба шугли аҳоли" аз 1 августи соли 2003, № 44 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2003. - № 8. - Мод. 467.

Қонуни Федералии Россия аз соли 1995 № 181-ФЗ "Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъубон дар Федератсияи Россия" // Собрание законодательства РФ", 1995, N 48, ст. 4563.

Қонуни Ҷумҳурии Узбекистон аз 15 октябри соли 2020 № ЗРУ-641 «Дар бораи ҳуқуқҳои шахсони дорои маъубӣ».

Қонуни Ҷумҳурии Туркменистон аз 19 октябри соли 2012 «Дар бораи кафолатҳои ҳифзи иҷтимоии аҳоли».

Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 декабри соли 2006 № 783 «Дар бораи Консепсияи ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон».

Бачаев Достон Идибекович – Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, соискатель. E-mail: bachaev.d@mail.ru

Правовые источники регулирования социальной защиты инвалидов в Республике Таджикистан

В данной статье рассматриваются правовые источники регулирования социальной защиты инвалидов в Республике Таджикистан. Анализируются основные нормативно-правовые акты, регулирующие отношения в сфере социальной защиты лиц с инвалидностью, включая Конституцию Республики Таджикис-

тан, отраслевые законы, подзаконные нормативные акты, а также международно-правовые документы. Особое внимание уделяется Закону Республики Таджикистан «О социальной защите инвалидов» и другим актам, направленным на обеспечение прав и социальных гарантий инвалидов. Исследуется система источников права, определяющих правовые основы социальной поддержки, медицинской, трудовой и образовательной реабилитации инвалидов. Делается вывод о необходимости дальнейшего совершенствования национального законодательства с учетом международных стандартов и современных требований обеспечения прав лиц с инвалидностью.

Ключевые слова: социальная защита инвалидов, источники права, правовое регулирование, законодательство Республики Таджикистан, права инвалидов, социальные гарантии, международные правовые акты, реабилитация инвалидов, государственная социальная политика, правовая система.

Bachaeв Doston Idibekovich – National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Applicant. E-mail: bachaeв.d@mail.ru

Legal sources of regulation of social protection of persons with disabilities in the Republic of Tajikistan

This article examines the legal sources regulating the social protection of persons with disabilities in the Republic of Tajikistan. The main normative legal acts governing relations in the field of social protection of persons with disabilities are analyzed, including the Constitution of the Republic of Tajikistan, sectoral laws, subordinate normative acts, as well as international legal documents. Particular attention is paid to the Law of the Republic of Tajikistan “On Social Protection of Persons with Disabilities” and other legal acts aimed at ensuring the rights and social guarantees of persons with disabilities. The article also studies the system of legal sources that determine the legal foundations of social support, medical, labor, and educational rehabilitation of persons with disabilities. It is concluded that further improvement of national legislation is necessary, taking into account international standards and modern requirements for ensuring the rights of persons with disabilities.

Keywords: social protection of persons with disabilities, sources of law, legal regulation, legislation of the Republic of Tajikistan, rights of persons with disabilities, social guarantees, international legal acts, rehabilitation of persons with disabilities, state social policy, legal system.

МЕЪЁРҲОИ АСОСИИ ҲИФЗИ МЕҲНАТ ВА СТАНДАРТҲОИ ДАВЛАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Исоев Абдукаюм Қаландарович - Пажӯҳишгоҳи меҳнат, муҳочират ва шуғли аҳоли, унвонҷӯ.
Почтаи электронӣ: Abdugaym3079@mail.ru.

Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии ҳифзи меҳнат, меъёрҳои асосии таъмини бехатарии фаъолияти меҳнатӣ ва нақши стандартҳои давлатӣ дар ташкили муҳити бехатар баррасӣ гардидаанд. Ҳифзи меҳнат ҳамчун унсури муҳими сиёсати иҷтимоӣ ва иқтисодии давлат таҳлил шуда, аҳамияти он дар пешгирии ҳодисаҳои истеҳсолӣ, бемориҳои касбӣ ва ҳифзи саломатии кормандон нишон дода мешавад. Муаллиф нақши санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, стандартҳои давлатӣ ва низомҳои идоракунии бехатарии меҳнатро дар баланд бардоштани сатҳи ҳифзи кормандон таҳлил менамояд.

Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки тақмили пайвастаи низоми ҳифзи меҳнат, қорӣ намудани стандартҳои муосир ва баланд бардоштани фарҳанги бехатарии кормандон яке аз омилҳои муҳими рушди устувори истеҳсолот мебошад.

Қалидвожаҳо: ҳифзи меҳнат, бехатарии меҳнат, стандартҳои давлатӣ, муҳити истеҳсолӣ, хавфҳои касбӣ, техникаи бехатарӣ, идоракунии бехатарӣ.

Ҳифзи меҳнат яке аз институтҳои бунёдии ҳуқуқи меҳнат ба ҳисоб рафта, татбиқи ҳуқуқи конститусионии шаҳрвандонро ба меҳнат дар шароите, ки ба талаботи бехатарӣ ва гигиена ҷавобгӯ мебошанд, таъмин менамояд. Рушди муосири қонунгузори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз он шаҳодат медиҳад, ки низоми ҳифзи кормандон тадриҷан аз модели асосан ҷабронкунанда ба низоми пешгирии хавфҳои касбӣ, ки ба ташаккули муҳити бехатарии истеҳсолӣ рағона шудааст, гузашта истодааст. Ҷунин муносибат ба муқаррароти Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, стандартҳои байналмилалӣ меҳнати Ташкилот Байналмилалӣ Меҳнат (ТБМ), инҷунин ба принципҳои умумии эътирофшудаи таъмини меҳнати шоиста мутобиқат менамояд.

Асоси меъёрии ҳуқуқи танзими ҳифзи меҳнатро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [1], Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон [4], Кодекси тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон [5], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бехатарии саноатии объектҳои истеҳсолии хатарноқ» [6], инҷунин санадҳои зиёди зерқонунӣ ва меъёрии ҳуқуқи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мақомоти ваколатдори давлатӣ ташкил медиҳанд. Дар ин низом стандартҳои давлатӣ, қоидаҳои санитарӣ, меъёрҳои сохтмонӣ, регламентҳои техникӣ, қоидаҳои бехатарӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои меъёрӣ, ки талаботи ҳатмиро нисбат ба шароити меҳнат муқаррар менамоянд, маҷмаи муҳимро ишғол мекунанд.

Бояд қайд намуд, ки мафҳуми муосири ҳифзи меҳнат нисбат ба фаҳмиши анъанавӣ таъмини техникаи бехатарӣ хеле васеътар мебошад. Он маҷмӯи чораҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ, иҷтимоӣ иқтисодӣ, санитарӣ ва гигиенӣ, таъминоти пешгирикунанда, техникӣ ва тавонбахширо дар бар мегирад, ки ба ҳифзи ҳаёт, саломатӣ ва қобилияти меҳнати кормандон дар рағанди фаъолияти меҳнатӣ рағона шудаанд. Маҳз хусусияти маҷмӯи ҳифзи меҳнат имқон медиҳад, ки он на танҳо ҳамҷун институти мушаккили ҳуқуқи меҳнат, балки ҳамҷун унсури муҳими сиёсати иҷтимоии давлат баррасӣ гардад.

Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ўҳдадорҳои асосии қорфарморо оид ба фароҳам овардани шароити бехатарии меҳнат муқаррар менамояд. Қорфармо вазиғадор аст, ки мутобиқати биноҳои истеҳсолӣ, таҷҳизот, рағандҳои технологӣ ва маводи истифодашавандаро ба талаботи муқарраргардидаи бехатарӣ таъмин намояд; омӯзиши қормандонро оид ба усулҳои бехатарии иҷрои қор ташкил қунад; дастурамалдиҳӣ ва санҷиши дониши талаботи ҳифзи меҳнатро гузаронад; қормандонро бо воситаҳои ҳифзи

инфироӣ ва дастаҷамъӣ таъмин намояд; азназаргузаронии ҳатмии тиббиро ташкил карда, инчунин таҳқиқ ва баҳисобирии ҳодисаҳои нохуш дар истеҳсолот ва бемориҳои касбиро таъмин намояд. Ҳамзамон кормандон вазифадоранд талаботи ҳифзи меҳнatro риоя намуда, воситаҳои ҳифзи инфиродиро дуруст истифода баранд ва ғайран корфарморо оид ба пайдо шудани ҳолатҳое, ки ба ҳаёт ва саломатии инсон таҳдид мекунад, огоҳ намоянд.

Яке аз самтҳои муҳимтарини танзими давлатии соҳаи ҳифзи меҳнат таҳия ва татбиқи стандартҳои давлатӣ дар ин самт ба ҳисоб меравад. Стандартҳои давлатӣ талаботи ягонаи техникӣ ва ташкилӣ нисбат ба бехатарии равандҳои истеҳсолӣ, истифодаи таҷҳизот, лоиҳакашии объектҳои истеҳсолӣ, истифодаи воситаҳои ҳифзи кормандон, арзёбии омилҳои истеҳсолӣ ва ташкили назорати истеҳсолиро муқаррар менамоянд. Мақсади асосии онҳо аз коҳиш додани ҳавфҳои касбӣ, пешгирии осеббурдориҳои истеҳсолӣ ва бемориҳои касбӣ, инчунин таъмини татбиқи ягонаи талаботи бехатарӣ дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёт иборат мебошад.

Бояд таъкид намуд, ки стандартҳои давлатӣ дар соҳаи ҳифзи меҳнат бо низоми танзими техникии Ҷумҳурии Тоҷикистон робитаи зич доранд. Қисми зиёди стандартҳои миллий бо дарназардошти талаботи стандартҳои байналмилалӣ Созмони байналмилалӣ оид ба стандартикунонӣ, (ISO), Комиссияи байналмилалӣ электротехникӣ (IEC) ва дигар ташкилотҳои байналмилалӣ стандартизатсия таҳия гардида, ба ҳамохангсозии қонунгузориҳои миллий бо талаботи байналмилалӣ мусоидат менамоянд. Дар ин замина татбиқи муносибати ба ҳавфҳо асосёфта аҳамияти махсус пайдо мекунад, ки он муайян намудани ҳатарҳои эҳтимоли дар ҷойҳои корӣ, арзёбии ҳавфҳои касбӣ ва андешидани ҷораҳои пешгирикунандаро барои баргараф ё кам намудани таъсири онҳо пешбинӣ менамояд.

Дар низоми таъмини шароити бехатарии меҳнат назорати давлатӣ (назорату санҷиш) аз болои риояи қонунгузорӣ оид ба ҳифзи меҳнат нақши муҳим мебозад. Назорати мазкур аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатӣ тавассути гузаронидани санҷиши ғайриҷаҳиди корфармоён, таҳқиқи ҳодисаҳои нохуш дар истеҳсолот, додани дастурҳои ҳатмии иҷро ва татбиқи ҷораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ нисбат ба

шахсони вайронкунандаи талаботи қонунгузорӣ амалӣ карда мешавад. Ҳамзамон, дар баробари назорати давлатӣ назорати ҷамъиятӣ низ аҳамияти муҳим дорад, ки аз ҷониби иттифокҳои касаба ва дигар мақомоти намоёндагии кормандон амалӣ гардида, ба принципҳои шарикӣ иҷтимоӣ, ки дар қонунгузориҳои миллий ва конвенсияҳои Ташкилоти Байналмилалӣ Меҳнат (ТБМ) муқаррар шудаанд, мутобикат менамояд.

Қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои категорияҳои алоҳидаи кормандон, ки ба ҳимояи махсуси иҷтимоӣ ниёз доранд, диққати махсус медиҳад. Барои ноболиғон, занон, кормандони дорои ўҳдадорӣҳои oilавӣ, шахсони дорои маъбӯбӣ ва кормандоне, ки дар шароити зарарнок ва (ё) ҳатарнокии меҳнат ғайриҷаҳид менамоянд, қарорҳои иловагӣ, маҳдудиятҳо оид ба ҷалб намудан ба баъзе намудҳои корҳо, давомнокии кӯтоҳшудаи вақти корӣ, рухсатии иловагӣ, азназаргузаронии ҳатмии тиббӣ ва дигар ҷораҳои ҳифзи иҷтимоӣ пешбинӣ шудаанд, ки ба ҳифзи саломатӣ ва нигоҳдории қобилияти меҳнатии онҳо равона гардидаанд.

Бо вучуди ин, таҳлили амалияи татбиқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳифзи меҳнат мавҷудияти як қатор мушкилотро нишон медиҳад. Ба ҷумлаи масъалаҳои муҳим метавон сатҳи нокифояи ҷорӣ намудани низомҳои муосири идоракунии ҳифзи меҳнат, истифодаи маҳдуди механизмҳои арзёбии ҳавфҳои касбӣ, сатҳи нокифояи рақамикунони равандҳои назорати истеҳсолӣ, мутобикат накардани қисми муайяни таҷҳизоти истеҳсолӣ ба талаботи муосири бехатарӣ, инчунин омодагии нокифояи баъзе корфармоёнро барои татбиқи стандартҳои байналмилалӣ идоракунии бехатарии меҳнат дохил намуд. Мушкилоти муайян инчунин дар самти пешгирии осеббурдориҳои истеҳсолӣ, махсусан дар соҳаҳои сохтмон, саноати кӯҳӣ, энергетика ва кишоварзӣ боқӣ мемонанд.

Дар шароити муосир тақмили минбаъдаи низоми миллии ҳифзи меҳнат бояд ба ҳамохангсозии қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо стандартҳои байналмилалӣ меҳнат, пеш аз ҳама бо муқаррароти Конвенсияи ТБМ №155 «Дар бораи бехатарӣ ва гигиенаи меҳнат ва муҳити истеҳсолӣ», Конвенсияи ТБМ №187 «Дар бораи асосҳои мусоидаткунандаи бехатарӣ ва гигиенаи

меҳнат», инчунин тавсияҳои ТБМ оид ба ташаққули фарҳанги миллии пешгирии хавфҳои касбӣ равона карда шавад. Яке аз самтҳои муҳими рушди минбаъда ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ барои мониторинги шароити меҳнат, низомҳои автоматикунонидашудаи назорати истеҳсоли, усулҳои муосири арзёбии хавфҳои касбӣ ва тақмили минбаъдаи низоми стандартҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳифзи меҳнат ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ, меъёрҳои асосии ҳифзи меҳнат ва стандартҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми ба ҳам алоқаманди талаботи ҳуқуқӣ ва техниро ташкил медиҳанд, ки ба таъмини шароити бехатарии меҳнат, пешгирии осеббардории истеҳсоли ва бемориҳои касбӣ, инчунин татбиқи ҳуқуқи конституционии ҳар як корманд ба меҳнат дар шароите, ки ба талаботи бехатарӣ ва гигиена ҷавобгӯ мебошад, равона гардидаанд. Рушди минбаъдаи онҳо бояд бо дарназардошти стандартҳои муосири байналмилалӣ, раванди рақамикунонии иқтисодиёт ва зарурати ташаққули низоми самараноки миллии идоракунии хавфҳои касбӣ амалӣ карда шавад.

Дар илми муосири ҳуқуқи меҳнат ба таҳқиқи нақши стандартҳои давлатӣ дар механизми таъмини ҳифзи меҳнат тавачҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад.

Ҳамин тавр, С.Ю. Головина қайд менамояд, ки стандартҳои давлатӣ унсури муҳими механизми ҳуқуқии таъмини бехатарии меҳнат мебошанд, зеро маҳз тавассути низоми танзими техникӣ талаботи умумии қонунгузорӣ нисбат ба равандҳои истеҳсоли, таҷҳизот ва ташкили ҷойҳои корӣ мушаххас карда мешаванд [10].

Муҳаққиқи рус И.Я. Киселев ба он диққат медиҳад, ки стандартҳои байналмилалӣ меҳнатии Ташкилоти Байналмилалӣ Меҳнат тадриҷан ба ташаққул ва тағйирёбии моделҳои миллии ҳифзи меҳнат таъсири назаррас мерасонанд. Дар шароити муосир муносибати ба хавфҳо асосёфта мавқеи афзалиятнок пайдо намуда, муайян намудани мунтазами хавфҳои истеҳсоли, арзёбии онҳо ва татбиқи чораҳои пешгирикунандаро барои кам намудани оқибатҳои манфӣ онҳо пешбинӣ менамояд [11].

Дар адабиёти илмӣ хориҷӣ ба масъалаҳои ҳифзи меҳнат низ тавачҷуҳи васеъ дода мешавад. Ба андешаи Nicholas A. Ashford, низоми муосири ҳифзи меҳнат бояд ҳамчун

ҷузъи таркибии рушди устувори давлат баррасӣ гардад. Ба назари муҳаққиқ, сармоягузорӣ ба бехатарии меҳнат на танҳо ба коҳиш додани сатҳи осеббардории истеҳсоли мусоидат менамояд, балки метавонад ба баланд гардидани маҳсулнокии меҳнат, рақобатпазирии корхонаҳо ва рушди устувори иқтисодӣ низ таъсири мусбат расонад [12].

Мувофиқи таҳқиқоти David Walters, модели самараноки идоракунии ҳифзи меҳнат бояд ба ишпироки фаъоли кормандон, иттифокҳои касаба ва корфармоён дар ташаққули муҳити бехатарии истеҳсоли асос ёбад [13]. Чунин муносибат ба муқаррароти Конвенсияҳои ТБМ №155 «Дар бораи бехатарӣ ва гигиенаи меҳнат ва муҳити истеҳсоли» ва №187 «Дар бораи асосҳои мусоидаткунандаи бехатарӣ ва гигиенаи меҳнат» мутобиқат менамояд.

Ба назари мо, равишҳои илмӣ зикршуда марҳилаи таҳаввули институти ҳифзи меҳнатро аз модели анъанавии таъмини техникаи бехатарӣ то низоми муосири идоракунии хавфҳои касбӣ инъикос менамоянд. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон тақмили минбаъдаи қонунгузорӣ дар соҳаи ҳифзи меҳнат бояд на танҳо ба муқаррар намудани талаботи ҳатмии бехатарӣ, балки ба ташаққули низоми самараноки миллии идоракунии ҳифзи меҳнат асос ёбад. Чунин низом бояд ба стандартҳои байналмилалӣ СБМ, муносибати ба хавфҳо асосёфта, рақамикунонии назорати истеҳсоли ва татбиқи стандартҳои муосири давлатии бехатарии меҳнат таъяс намояд.

Ин равиш имкон медиҳад, ки сиёсати давлатӣ дар соҳаи ҳифзи меҳнат аз модели асосан назоратӣ ва воқунишӣ ба модели пешгирикунанда гузарад, ки дар он муайянсозии хавфҳои эҳтимоли, идоракунии онҳо ва пешгирии оқибатҳои манфӣ ҳамчун самтҳои афзалиятноки таъмини ҳуқуқи кормандон ба меҳнати бехатар баромад мекунанд.

Дар низоми минбаъҳои танзими ҳуқуқии ҳифзи меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон стандартҳои давлатӣ, стандартҳои милли (СТ ҚТ), стандартҳои байнидавлатӣ (ГОСТ), инчунин регламентҳои техникӣ, ки талаботи ҳатмиро нисбат ба бехатарии фаъолияти истеҳсоли муайян менамоянд, мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Агар санадҳои қонунгузорӣ асосан принципҳои умумии таъмини шароити бехатарии меҳнатро муқаррар намоянд, пас

стандартҳо ва регламентҳои техники талаботи мушаххаси техники, санитарияи гигиенӣ, эргономикӣ ва ташкилиро нисбат ба объектҳои истеҳсолӣ, таҷҳизот, равандҳои технологӣ, ҷойҳои корӣ ва воситаҳои ҳифзи инфиродии кормандон муайян месозанд.

Асоси ҳуқуқии фаъолияти низоми миллии стандартизатсияро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бамеъёргии техники» [7], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳодихии мутобикат» [8], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таъмини ченаки ягона» [9], инчунин регламентҳои техники ва стандартҳои давлатӣ, ки дар асоси онҳо қабул карда мешаванд, ташкил медиҳанд. Ташақкул ва пешбурди Фонди миллии стандартҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи стандартизатсия амалӣ гардида, он таҳия, қабул, аз нав дида баромадан ва мутобиксозии стандартҳои миллиро бо ҳуҷҷатҳои байналмилалӣ ва байнидавлатӣ таъмин менамояд.

Хусусияти танзими ҳуқуқии ҳифзи меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз истифодаи стандартҳои миллии ҚТ, инчунин стандартҳои байнидавлатии низоми ГОСТ иборат мебошад, ки то андозае, ки ба қонунгузориҳои миллии амалкунанда муҳолифат надоранд, мавриди татбиқ қарор мегиранд. Қисми зиёди ҳуҷҷатҳои меъёрии амалкунанда ба Низоми стандартҳои бехатарии меҳнат тааллуқ дошта, маҷмӯи стандартҳои ба ҳам алоқаманди давлатиро ташкил медиҳанд, ки талаботи ягонаи таъмини бехатарии фаъолияти истеҳсолиро муқаррар менамоянд.

Бояд таъкид намуд, ки Низоми стандартҳои бехатарии меҳнат (НСБМ) аз лиҳози таърихӣ ҳамчун маҷмӯи ягонаи ҳуҷҷатҳои меъёрии давлатҳои пасошӯравӣ ташақкул ёфта, то имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун заминаи муҳими техники барои татбиқи талаботи қонунгузорӣ дар соҳаи ҳифзи меҳнат истифода мегардад. Дар айни замон дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор стандартҳои байнидавлатии силсилаи ГОСТ 12 «Низоми стандартҳои бехатарии меҳнат» татбиқ мешаванд, ки талаботи бехатариро нисбат ба равандҳои истеҳсолӣ, таҷҳизоти истеҳсолӣ, воситаҳои ҳифзи дастачамбӣ ва инфиродии кормандон, ташкили ҷойҳои корӣ, сатҳи таъсири омилҳои зарарноки истеҳсолӣ,

санитарияи истеҳсолӣ ва бехатарии зиддисўхторӣ танзим менамоянд.

Стандартҳои мазкур дар механизми ҳуқуқии ҳифзи меҳнат нақши муҳими амалиро иҷро мекунанд, зеро онҳо меъёрҳои умумии дар қонунгузорӣ муқарраршударо ба талаботи мушаххаси техникий татбиқшаванда табдил медиҳанд. Масалан, талаботи марбут ба бехатарии таҷҳизот, ташкили дурусти ҷойҳои корӣ, истифодаи воситаҳои муҳофизатӣ ва назорати омилҳои хатарноки истеҳсолӣ маҳз тавассути чунин стандартҳо мушаххас мегарданд.

Дар шароити рушди иқтисодии муосир ва тағйирёбии хусусияти равандҳои истеҳсолӣ аҳамияти ҳамохангсозии стандартҳои милли бо талаботи байналмилалӣ пайваста меафзояд. Дар ин самт мутобик намудани стандартҳои милли ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ Созмони байналмилалӣ оид ба стандартикунонӣ (ISO), Комиссияи байналмилалӣ электротехникӣ (IEC) ва дигар ташкилотҳои байналмилалӣ стандартизатсияро яке аз самтҳои муҳими тақмили низоми техникий Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Чунин ҳамохангсозӣ барои баланд бардоштани сатҳи бехатарии истеҳсолот, бехтар намудани сифати назорати шароити меҳнат ва ворид намудани усулҳои муосири идоракунии хавфҳои касбӣ мусоидат менамояд.

Аз нуктаи назари илмӣ ҳуқуқи меҳнат, стандартҳои давлатӣ ва регламентҳои техникий набояд танҳо ҳамчун ҳуҷҷатҳои техникий баррасӣ шаванд. Онҳо ҳамчун унсурҳои муҳими механизми ҳуқуқии ҳифзи меҳнат баромад намуда, робитаи байни талаботи умумии қонунгузорӣ ва татбиқи амалии онҳо дар сатҳи корхонаҳо ва ташкилотҳоро таъмин менамоянд. Маҳз тавассути стандартҳои имконияти ташаққули низоми ягонаи пешгирии хавфҳои касбӣ, кам намудани сатҳи осеббардории истеҳсолӣ ва таъмини ҳуқуқи кормандон ба меҳнати бехатар фароҳам оварда мешавад.

Дар маҷмӯъ, таҳлили нақши ГОСТ, СТ ҚТ ва регламентҳои техникий нишон медиҳад, ки онҳо ҷузъи ҷудонашавандаи низоми муосири танзими ҳифзи меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд. Тақмили минбаъдаи ин низом бояд ба таҷдиди фонди стандартҳои милли, аз байн бурдани ҳуҷҷатҳои қўхнашуда, густариши татбиқи стандартҳои байналмилалӣ

ва чорӣ намудани модели идоракунии ҳифзи меҳнат, ки ба арзёбӣ ва идоракунии хавфҳои касбӣ асос ёфтааст, равона карда шавад.

Аз ҷумлаи муҳимтарин ҳуҷҷатҳои меъёрии ин низом ГОСТ 12.0.230-2007 «Низоми стандартҳои бехатарии меҳнат. Низомҳои идоракунии ҳифзи меҳнат. Талаботи умумӣ» ба ҳисоб меравад, ки принципҳои ташаққул ва фаъолияти низоми идоракунии ҳифзи меҳнатро дар корхона муайян менамояд; ГОСТ 12.0.004-2015 «Ташкили омӯзиши бехатарии меҳнат», ки талаботи ягона нисбат ба омӯзиши кормандон оид ба усулҳои бехатарии иҷрои корхоро муқаррар мекунад; ГОСТ 12.4.011-89 «Воситаҳои ҳифзи кормандон. Талаботи умумӣ ва таснифот», ки истифодаи воситаҳои ҳифзи инфиродӣ ва дастаҷамъии кормандонро танзим менамояд, инчунин дигар стандартҳои силсилаи ГОСТ 12, ки масъалаҳои бехатарии таҷҳизоти истеҳсолӣ, равандҳои технологӣ, нишондиҳандаҳои санитарии гигиении муҳити корӣ ва усулҳои назорати омилҳои истеҳсолиро муайян мекунад.

Дар баробари ин, стандартҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон (СТ ҚТ) низ аҳамияти муҳим доранд, ки бо назардошти хусусиятҳои иқтисодии миллии ва талаботи муносири байналмилалӣ таҳия карда мешаванд. Дар солҳои охир ҳангоми таҳияи стандартҳои нав тамоюли устувори мутобикатсозии онҳо бо стандартҳои байналмилалӣ Созмони байналмилалӣ оид ба стандартикунонӣ (ISO), Комиссияи байналмилалӣ электротехникӣ (IEC) ба назар мерасад, ки ба сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи танзими техникӣ ва ҳамгироии байналмилалӣ мутобикат менамояд. Аз ҷумла, ҳангоми ташаққули низоми миллии идоракунии ҳифзи меҳнат истифодаи принципҳои стандарти байналмилалӣ Созмони байналмилалӣ оид ба стандартикунонӣ, (ISO), Комиссияи байналмилалӣ электротехникӣ (IEC) 45001:2018 «Низомҳои идоракунии бехатарӣ ва ҳифзи саломатии меҳнат — Талабот бо дастур оид ба истифода» аҳамияти махсус пайдо мекунад, ки модели идоракунии бехатарии меҳнатро дар асоси муносибати ба хавфҳо асосёфта пешбинӣ менамояд.

Бояд таъкид намуд, ки татбиқи принципҳои Созмони байналмилалӣ оид ба стандартикунонӣ (ISO), Комиссияи байналмилалӣ электротехникӣ (IEC) 45001

марҳилаи сифатан нави рушди низоми миллии ҳифзи меҳнатро ифода мекунад. Агар қаблан диққати асосӣ ба риояи талаботи алоҳидаи ҳатмии бехатарӣ равона шуда бошад, пас концепсияи муносири идоракунии ҳифзи меҳнат ба муайянкунии мунтазами хатарҳо, арзёбии хавфҳои касбӣ, пешгирии ҳодисаҳои нохуш ва тақмили пайвасти низоми идоракунии бехатарии меҳнат асос меёбад. Маҳз чунин муносибат дар Конвенсияи ТБМ №155 «Дар бораи бехатарӣ ва гигиенаи меҳнат ва муҳити истеҳсолӣ» [2] ва Конвенсияи СБМ №187 «Дар бораи асосҳои муносибаткунандаи бехатарӣ ва гигиенаи меҳнат» [3] инъикос гардидааст.

Яке аз унсурҳои муҳими танзими давлатии соҳаи ҳифзи меҳнат инчунин регламентҳои техникӣ мебошанд, ки талаботи ҳатмии бехатариро нисбат ба намудҳои алоҳидаи маҳсулот, равандҳои технологӣ, биноҳо, иншоот, мошинҳо ва таҷҳизот муқаррар менамоянд. Бар хилофи стандартҳои давлатӣ, ки истифодаи онҳо дар аксари ҳолатҳо, агар қонунгузорӣ тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошад, хусусияти тавсиявӣ ё ихтиёрӣ дошта метавонад, талаботи регламентҳои техникӣ барои ҳамаи субъектҳои фаъолияти хоҷагидорӣ ҳатмӣ мебошанд. Маҳз тавассути регламентҳои техникӣ давлат сатҳи ҳадди ақали зарурии ҳифзи ҳаёт ва саломатии кормандон, муҳити зист ва моликиятро таъмин менамояд.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон регламентҳои техникӣ ҳамчун воситаи муҳими татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи бехатарии истеҳсолот баромад мекунад, зеро онҳо имкон медиҳанд, ки талаботи ягона нисбат ба сифати маҳсулот, бехатарии таҷҳизот ва равандҳои истеҳсолӣ муқаррар карда шавад. Ҳамгироии стандартҳои давлатӣ, стандартҳои миллии (СТ ҚТ), стандартҳои байнидавлатии ГОСТ ва регламентҳои техникӣ механизми мукаммали меъёрии таъмини ҳифзи меҳнатро ташкил медиҳад, ки ба пешгирии хавфҳои истеҳсолӣ ва ҳифзи ҳуқуқи кормандон ба шароити бехатарии меҳнат равона шудааст.

Таҳлили заминаи меъёрии амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад ҳулоса бароварда шавад, ки низоми миллии стандартҳои давлатӣ ва регламентҳои техникӣ тадриҷан дар самти ҳамоҳангсозӣ бо талаботи байналмилалӣ рушд намуда истодааст. Ҳамзамон, дар ин самт як қатор мушкilot боқӣ мемонад, ки ба истифодаи баъзе стандартҳои

байнидавлатии кӯҳнашуда, суръати нокифояи таҳия ва таҷдиди стандартҳои миллий (СТ ҚТ), татбиқи маҳдуди низомҳои муосири идоракунии хавфҳои касбӣ ва сатҳи нокифояи рақамикунонии расмиеи арзёбии мутобиқат ба талаботи бехатарӣ алоқаманд мебошанд.

Дар робита ба ин, зарур аст, ки раванди навсозии Фонди миллии стандартҳо суръат бахшида шуда, ҳамохангсозии минбаъдаи онҳо бо стандартҳои байналмилалӣ Созмони байналмилалӣ оид ба стандартикунонӣ (ISO) талаботи Ташкилоти Байналмилалӣ Меҳнат ва таҷрибаи пешқадами байналмилалӣ таъмин карда шавад. Ҳамчунин, тавсеаи истифодаи технологияҳои муосири рақамӣ барои мониторинги шароити меҳнат, назорати истеҳсолӣ ва арзёбии хавфҳои касбӣ яке аз самтҳои афзалиятноки тақмили низоми миллии хифзи меҳнат ба ҳисоб меравад.

Ба андешаи мо, рақамикунонии равандҳои назорати бехатарии меҳнат метавонад ба баланд бардоштани самаранокии идоракунии хифзи меҳнат мусоидат намояд, зеро истифодаи низомҳои автоматиконидашудаи ҷамъоварӣ ва таҳлили маълумот имкон медиҳад, ки хавфҳои эҳтимоли сари вақт муайян гардида, чораҳои пешгирикунанда пеш аз ба вучуд омадани ҳодисаҳои нохуш андешида шаванд. Инчунин, қорӣ намудани усулҳои муосири арзёбии хавфҳои касбӣ барои гузаштан аз модели воқунишӣ ба модели пешгирикунандаи хифзи меҳнат шароити мусоид фароҳам меорад.

Ҳамин тариқ, стандартҳои давлатӣ, стандартҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон (СТ ҚТ), стандартҳои байнидавлатии силсилаи ГОСТ ва регламентҳои техникӣ низоми ба ҳам алоқаманди танзими техникиро ташкил медиҳанд, ки татбиқи амалии талаботи қонунгузорӣ оид ба хифзи меҳнатро таъмин менамояд. Аҳамияти онҳо дар мушаххас намудани талаботи қонунгузорӣ, муқаррар намудани меъёрҳои ягонаи бехатарии фаъолияти истеҳсолӣ, пешгирии хавфҳои касбӣ ва ташаққули механизми самаранокии хифзи ҳаёт ва саломатии кормандон ифода меёбад.

Дар маҷмӯъ, рушди минбаъдаи низоми стандартҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи хифзи меҳнат бояд ба ташаққули модели муосири идоракунии бехатарии меҳнат асос ёбад, ки дар он стандартҳои техникӣ на танҳо ҳамчун воситаи муқаррар намудани талаботи ҳатмӣ, балки ҳамчун механизми

пешгирии хавфҳо, баланд бардоштани фарҳанги бехатарии истеҳсолӣ ва таъмини рушди устувори муносибатҳои меҳнатӣ баромад намоянд.

Хулоса ва пешниҳодҳо:

Таҳлили меъёрҳои ҳуқуқии амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи хифзи меҳнат нишон медиҳад, ки низоми миллии танзими ин соҳа дар заминаи ҳамгирии қонунгузории меҳнат, стандартҳои давлатӣ, стандартҳои миллий (СТ ҚТ), стандартҳои байнидавлатии ГОСТ ва регламентҳои техникӣ ташаққул ёфтааст. Ин низом барои татбиқи амалии ҳуқуқи конституционии кормандон ба меҳнат дар шароити бехатар ва ҷавобгӯ ба талаботи хифзи саломатӣ заминаи зарурии ҳуқуқӣ ва техникӣ фароҳам меорад.

Дар айни замон, таҳаввули муносибатҳои меҳнатӣ, рушди технологияҳои истеҳсолӣ ва тағйирёбии хусусияти хавфҳои касбӣ зарурати тақмили минбаъдаи низоми хифзи меҳнатро ба миён мегузорад. Модели аънави ба риояи талаботи муқарраршудаи бехатарӣ асосёфта тадриҷан бояд ба модели муосири идоракунии хавфҳои касбӣ табдил дода шавад, ки ба пешгирии ҳатарҳо, арзёбии мунтазами онҳо ва татбиқи чораҳои пешгирикунанда равона шудааст.

Нақши стандартҳои давлатӣ ва регламентҳои техникӣ дар ин раванд махсусан муҳим мебошад, зеро онҳо талаботи умумии қонунгузорию ба меъёрҳои мушаххаси техникӣ ва ташкилие табдил медиҳанд, ки дар сатҳи қорхонаҳо ва ташкилотҳо татбиқ мегарданд. Ҳамзамон, истифодаи баъзе стандартҳои кӯҳнашудаи байнидавлатӣ, сатҳи нокифояи таҳияи стандартҳои нави миллий, маҳдуд будани истифодаи низомҳои идоракунии хавфҳои касбӣ ва рақамикунонии нокифояи назорати шароити меҳнат нишон медиҳанд, ки дар ин самт чораҳои иловагии ҳуқуқӣ ва ташкилии тақмилдиҳӣ заруранд.

Бо мақсади рушди минбаъдаи низоми хифзи меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод мегардад:

Тақмили Фонди миллии стандартҳо дар соҳаи хифзи меҳнат тавассути гузаронидани таҳлили мунтазами стандартҳои амалкунанда, бекор ё иваз намудани ҳуҷҷатҳои меъёрии кӯҳнашуда ва таҳияи стандартҳои нави миллий (СТ ҚТ) бо дарназардошти хусусиятҳои иқтисодӣ ва истеҳсолии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Тезонидани раванди ҷамоҳангсозии стандартҳои миллий бо стандартҳои байналмилалӣ, аз ҷумла стандартҳои Созмони байналмилалӣ оид ба стандартикунонӣ (ISO), Комиссияи байналмилалӣ электротехникӣ (IEC) ва талаботи стандартҳои байналмилалӣ меҳнати Ташкилоти Байналмилалӣ Меҳнат, махсусан дар самти идоракунии ҳифзи меҳнат ва пешгирии ҳавфҳои касбӣ.

Таҳияи низоми ягонаи миллии идоракунии ҳавфҳои касбӣ бо ворид намудани принципҳои стандарти Созмони байналмилалӣ оид ба стандартикунонӣ (ISO) 45001:2018 ба ҷаҳзҳои ташкилотҳо ва корхонаҳо, ки муайянкунӣ, арзёбӣ ва идоракунии ҳавфҳои истеҳсолиро ҳамчун унсурҳои асосии ҳифзи меҳнат пешбинӣ менамояд.

Муқаммал намудани қонунгузорӣ оид ба стандартҳои бехатарии меҳнат бо роҳи муайян намудани мақоми ҳуқуқии стандартҳои СТ ҚТ, ГОСТ ва регламентҳои техникӣ дар механизми ҳифзи меҳнат ва мушаххас намудани тартиби татбиқи онҳо дар муносибатҳои меҳнатӣ.

Тақвияти назорати давлатӣ ва рақамизаткунонии равандҳои назоратӣ дар соҳаи ҳифзи меҳнат, аз ҷумла тавассути ҷорӣ намудани низомҳои электронии мониторинги шароити меҳнат, бахисобгирии ҳавфҳои касбӣ, таҳлили омории ҳодисаҳои нохуш ва назорати иҷрои талаботи бехатарӣ.

Таҳияи методикаи ягонаи арзёбии ҳавфҳои касбӣ барои соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт, махсусан барои соҳаҳои дорои сатҳи баланди ҳавфнокӣ - сохтмон, саноати кӯҳӣ, энергетика ва кишоварзӣ.

Баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва касбии корфармоён ва кормандон тавассути рушди низоми омӯзиши ҳифзи меҳнат, тақмили барномаҳои таълимӣ ва ҷорӣ намудани усулҳои муосири омӯзиши бехатарии меҳнат.

Тақвияти нақши шарикӣ иҷтимоӣ дар соҳаи ҳифзи меҳнат тавассути васеъ намудани иштироки иттифокҳои касаба ва дигар мақомоти намоёндагии кормандон дар таҳияи стандартҳо, назорати иҷрои талаботи бехатарӣ ва таъминоти фарҳангии пешгирикунандаи ҳифзи меҳнат.

Дар натиҷа, метавон ҳуҷҷаи қард, ки тақмили низоми стандартҳои давлатӣ ва регламентҳои техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ҳамчун яке аз самтҳои стратегияи сиёсати давлатӣ дар соҳаи меҳнат баррасӣ гардад. Гузариш ба

моделҳои пешгирикунандаи идоракунии ҳавфҳои касбӣ, ҷамоҳангсозии стандартҳои миллий бо талаботи байналмилалӣ ва истифодаи технологияҳои рақамӣ имкон медиҳад, ки сатҳи ҳифзи ҳуқуқи кормандон ба меҳнати бехатар баланд бардошта шуда, низоми миллии ҳифзи меҳнат ба талаботи иқтисодиёти муосир ва стандартҳои байналмилалӣ мутобиқ карда шавад.

Адабиёт:

Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994, бо тағйири иловаҳо ба 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ). – Душанбе, 2019. – 126 с.

Конвенсияи ТБМ №155 «Дар бораи бехатарӣ ва гигиенаи меҳнат ва муҳити истеҳсоли» // https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@normes/documents/normativeinstrument/wcms_c155_ru.htm.

Конвенсияи ТБМ №187 «Дар бораи асосҳои мусоидаткунандаи бехатарӣ ва гигиенаи меҳнат» // https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/multilateral_contracts/50411/.

Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2016. - № 7. - Мод. 604.

Кодекси тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2017, №5, қ. 1, мод. 270.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бехатарии саноатии объектҳои истеҳсолии хатарнок» аз 28 феввали соли 2004, №14 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2004, №2, мод. 46.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бамеъёрдорӣ ва техникӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, №5, мод. 329; с. 2011, №6, мод. 439.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳодихии мутобиқат» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2011, №7-8, мод. 613.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таъмини ченаки ягона» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2023, №4-6, мод. 163; с. 2025, №1, мод. 15.

Головина С.Ю. Конституционные принципы и права в сфере труда и их конкретизация в трудовом законодательстве России // Российский юридический журнал. 2015. № 1.

Киселев И.Я. Международное и зарубежное трудовое право: учебник. - М.: Эксмо, 2007.

Ashford N.A., Hall R.P. Technology, Globalization, and Sustainable Development: Transforming the Industrial State. New Haven: Yale University Press, 2011.

Walters D. Worker representation and health and safety in small enterprises in Europe. *Industrial Relations Journal*, 2004, Vol. 35, Issue 2, pp. 169–186.

Исоев Абдукаюм Каландарович - Научно-исследовательский институт труда, миграции и занятости, соискатель. Эл. почта: Abdugaym3079@mai.ru.

Основные нормы охраны труда и государственные стандарты

В статье рассматриваются теоретические и практические вопросы охраны труда, основные стандарты обеспечения безопасности трудовой деятельности и роль государственных стандартов в создании безопасной рабочей среды. Анализируется охрана труда как важный элемент государственной социально-экономической политики, показана ее значимость в предотвращении производственных аварий, профессиональных заболеваний и защите здоровья работников. Автор анализирует роль нормативно-правовых актов, государственных стандартов и систем управления охраной труда в повышении уровня защиты работников.

Результаты анализа показывают, что непрерывное совершенствование системы охраны труда, внедрение современных

стандартов и повышение культуры безопасности работников являются одним из важных факторов устойчивого развития производства.

Ключевые слова: охрана труда, безопасность труда, государственные стандарты, производственная среда, профессиональные опасности, средства защиты, управление безопасностью.

Isoev Abdugayum Kalandarovich, Research Institute of Labor, Migration and Employment. E-mail: Abdugaym3079@mai.ru.

Basic labor safety requirements and state standards

The article examines theoretical and practical issues of labor protection, the main standards for ensuring occupational safety, and the role of state standards in creating a safe working environment. Labor protection is analyzed as an important element of state socio-economic policy, highlighting its significance in preventing industrial accidents, occupational diseases, and protecting the health of workers. The author analyzes the role of regulatory legal acts, state standards, and occupational safety management systems in improving the level of employee protection.

The results of the analysis demonstrate that the continuous improvement of the occupational safety system, the implementation of modern standards, and the enhancement of workers' safety culture are among the key factors contributing to sustainable development of production.

Keywords: labor protection, occupational safety, state standards, working environment, occupational hazards, personal protective equipment, safety management.

МАҶҲУМ ВА АЛОМАТҲОИ ШАРТНОМАИ ИҶОРАИ КОРХОНА ДАР ҶАЪОЛИЯТИ
СОҶИБКОРӢ

Давлатқадимова Омина Музафаровна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвончӯй. E-mail: davlatkadam@mail.ru

Дар мақола дар асоси таҳлили меъёрҳои §5 «Иҷораи корхона»-и Боби 39 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни ҚТ «Дар бораи иҷораи Ҷумҳурии Тоҷикистон», ва нуктаи назарҳои илмӣ муҳаққиқон маҷҳум ва аломатҳои шартномаи иҷораи корхона дар ҷаъолияти соҳибкорӣ мавриди тадқиқ қарор дода шудааст. Муаллиф ҷузъҳои асосии ин шартнома — мавзӯ, тарафҳо, шакл, тартиби бақайдгирӣ ва хусусиятҳои ҳуқуқии онро бо таваҷҷуҳ ба амалияи ҳуқуқатбикӣ таҳлил намудааст. Дар ҳулоса муҳимтарин аломатҳои фарқкунандаи шартномаи иҷораи корхона аз дигар навъҳои иҷора муайян карда шуда, пешниҳодот оид ба тақмили қонунгузорӣ қоркард карда шудаанд.

Калидвожаҳо: иҷораи корхона, маҷмӯи амволи ягона, шартномаи иҷора, ҷаъолияти соҳибкорӣ, ғайриманқул, ҳуқуқворисӣ, қредитор, амалияи судӣ.

Дар шароити рушди муносибатҳои бозорӣ ва тағйирёбии сохтори иқтисодӣ, истифодаи самараноки маҷмӯҳои амволи ягона яке аз вазифаҳои муҳимтарини ҳуқуқи соҳибкорӣ мебошад [4, с. 234]. Яке аз вазифаҳои ҳуқуқии самараноки интиқоли ҷунин маҷмӯҳо барои истифодаи муваққатӣ шартномаи иҷораи корхона мебошад [3, с. 92]. Иҷораи корхона ба соҳибқорон имкон медиҳад, ки бе харидаи пурраи амвол, ҷаъолияти истеҳсолиро оғоз намуда, маҷмӯи амволи ягонаи тайёри қорхонаро барои анҷоми ҷаъолияти соҳибкорӣ ба даст оранд.

Тавре ки О.А. Герасимов қайд мекунад, дар низоми вазифаҳои ҳуқуқии таъмини ҷаъолияти соҳибкорӣ дар баҳши воқеии иқтисод, шартномаи иҷораи қорхона мавқеи махсусро ишғол менамояд, зеро он на танҳо интиқоли амвол, балки гузаронидани маҷмӯи умумии ҳуқуқи уҳдадорҳои марбут ба ҷаъолияти соҳибқориро таъмин мекунад [3, с. 95]. Ин хусусият боиси он мегардад, ки шартномаи мазкур яке аз мураккабтарин падидаҳои ҳуқуқи граҷдании муосир ба ҳисоб равад.

Мубрами тадқиқоти мавзӯ аз якҷанд омилҳои иборат аст. Якум, шартномаи иҷораи қорхона дар

қонунгузории граҷдании Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми махсус дошта, дорои хусусиятҳои мебошад, ки онро аз дигар навъҳои иҷора (иҷораи биноҳои иншоот, иҷораи транспорт, иҷораи замин ва ғайра) фарқ мекунонад [4, с. 236]. Дуюм, дар амалияи ҳуқуқатбикӣ масъалаҳои зиёде дар робита ба тафсири меъёрҳои иҷораи қорхона, хусусан дар қисми гузаронидани қарзҳо ва ҳифзи ҳуқуқи қредиторон ба вуҷуд меоянд, ки ҳалли илмӣ онҳоро талаб мекунад [9, с. 124]. Сеюм, дар шароити гузариш ба иқтисоди рақамӣ ва рушди инноватсия, иҷораи қорхона метавонад ҳамчун воситаи самараноки навсозии истеҳсолот ва ҷалби сармоягузориҳо амал намояд [14, с. 60].

Ин хусусиятҳо пеш аз ҳама ба маҷҳуми «қорхона ҳамчун маҷмӯи амволи ягона» вобаста мебошанд, ки дар моддаи 144 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян шудааст. Тавре ки Ш.М. Исмаилов дар осораи қайд намудааст, маҷмӯи амволи ягонаи қорхона на танҳо ашёи моддӣ, балки ҳуқуқи уҳдадорӣ, аз ҷумла қарзҳо ва ҳуқуқи талабро низ дар бар мегирад, ки онро ба яке аз падидаҳои мураккаби ҳуқуқи граҷдании муосир тақлил медиҳад [5, с. 204]. Махз ин хусусият боиси он мегардад, ки шартномаи иҷораи қорхона на танҳо масъалаҳои соҳибӣ ва истифода, балки масъалаҳои гузаронидани қарзҳо ва ҳифзи ҳуқуқи қредиторонро низ дар бар гирад [9, с. 124].

В.А. Ойгензихт дар таҳқиқоти худ ба ин нукта таваҷҷуҳи махсус додааст, ки қорхона ҳамчун маҷмӯи амволи ягона мақоми дуқарата дорад: ҳамчун объекти ҳуқуқи граҷдании ва ҳамчун вазифаи ҷаъолияти соҳибкорӣ [8, с. 620]. Ин дуқаратагӣ боиси он мегардад, ки ба танзими ҳуқуқии иҷораи қорхона талаботи махсус пешниҳод карда шаванд.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷора», ки соли 1990 қабул шуда бо тағйироту иловаҳо амал мекунад, инҷунин дар танзими муносибатҳои иҷораи қорхона нақши муҳим мебошад. Ҳарҷанд ин Қонун пеш аз қабули Кодекси маданияи амалкунанда қабул шуда бошад ҳам,

меъёрҳои он дар қисмате, ки ба Кодекси гражданин муҳолифат намекунад, то имрӯз амал мекунад ва барои фаҳмиши мафҳум ва аломатҳои шартномаи иҷораи корхона аҳамияти илмӣ доранд [11, с. 114].

Бо наардошти ин, ҳадафи мақола муайян намудани мафҳум ва аломатҳои шартномаи иҷораи корхона дар ҷаҳлияти соҳибкорӣ тибқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар асоси таҳлили амалияи ҳуқуқатбикӣ мебошад. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф вазифаҳои зерин гузошта шудаанд:

- 1) таҳлили мафҳуми корхона ҳамчун мавзӯи шартнома ва омӯзиши таркиби он;
- 2) омӯзиши тарафҳо, шакл ва тартиби бақайдгирии шартнома;
- 3) тавсифи муфассали ҳар як аломати фарқкунандаи шартномаи иҷораи корхона;
- 4) баррасии хусусиятҳои ҳуқуқварасӣ ва муносибат бо кредиторон;
- 5) таҳлили масъалаи гузаштани ҳуқуқу уҳдадориҳои меҳнатӣ;
- 6) таҳлили тақсими хавфҳо ва масъалаҳои суғурта;
- 7) таҳияи пешниҳодот оид ба тақмили қонунгузорӣ.

Асоси методологии тадқиқот усулҳои расмӣ-ҳуқуқӣ, системавӣ-сохторӣ ва муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, инчунин усули тафсири меъёрҳои ҳуқуқ ва таҳлили амалияи судӣ мебошанд.

Мавзӯи асосии шартномаи иҷораи корхона «корхона» ҳамчун маҷмӯи амволи ягона мебошад. Мувофиқи моддаи 723 Кодекси маданияи ҚТ, аз рӯи шартномаи иҷораи корхона иҷорадеҳ уҳдадор мешавад ба соҳибӣ ва истифодаи муваққатии иҷорагир корхонаро ҳамчун маҷмаи молу мулк, ба истиснои он ҳуқуқу уҳдадорӣ, ки иҷорагир барои ба шахси дигар додани онҳо ҳуқуқ надорад, бар ивази музд супорад.

Ин таъриф нишон медиҳад, ки мавзӯи шартнома — корхона — маҷмӯи амволи ягона буда, ба гурӯҳи амволи ғайриманқул дохил мешавад [4, с. 235]. Дар моддаи 144 КМ ҚТ муқаррар шудааст, ки корхона ҳамчун маҷмӯи амволи ягона эътироф шуда, ба он ҳамаи навъҳои амвол, аз ҷумла замин, биноҳо, иншоот, таҷҳизот, ашёи хом, маҳсулот, ҳуқуқи талаб, қарзҳо, инчунин ҳуқуқ ба номгузорӣ ва нишонаҳои молӣ дохил мешаванд [2, с. 108].

Дар ин замина, М.З. Раҳимов таъкид мекард, ки корхона набояд ҳамчун маҷмӯи оддии ашё баррасӣ шавад, балки он низоми муташаккилест, ки ҳамаи ҷузъҳои он бо ҳадафи ягонаи хоҷагӣ муттаҳид гардидаанд [9, с. 112]. Дар асоси ин нуқтаи назар, мавзӯи шартномаи иҷора на объектҳои алоҳида,

балки бизнеси амалкунанда бо тамоми дороиҳо ва уҳдадориҳоиаш мебошад.

Ш.М. Исмаилов бошад, ба таркиби ғайримоддии корхона диққати махсус дода, қайд мекунад, ки ҳуқуқи ба номгузорӣ ва нишонаҳои молӣ дар иқтисоди муосир аҳамияти беш аз ашёи моддӣ пайдо кардаанд [5, с. 204]. Дар ҳолати иҷораи корхона, ин ҳуқуқҳо низ ба иҷорагир мегузаранд, зеро бе онҳо ҷаҳлияти соҳибкорӣ ғайриимкон аст. Ин нуқта махсусан ҳангоми иҷораи корхонаҳое, ки дорои номи маъруф ва нишонаҳои молӣ мебошанд, аҳамияти калон дорад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷора» инчунин муқаррар мекунад, ки ба иҷора корхонаҳо (иттиҳодияҳо), ташкилотҳо, воҳидҳои сохторӣ, истеҳсолот, сехҳо ва дигар воҳидҳо ҳамчун маҷмӯи амволи ягона дода мешаванд [10, ст.16]. Ин меъёр доираи мавзӯҳои шартномаро васеъ намуда, имкон медиҳад, ки на танҳо корхонаи пурра, балки қисматҳои он низ ба иҷора дода шаванд.

Д.Ш. Сангинов дар таҳқиқоти худ қайд мекунад, ки корхона ҳамчун мавзӯи шартномаи иҷора маҷмаи байнисохавӣ дошта, он ҳамчун объекти ҳуқуқи гражданин ва ҳамчун воситаи ҷаҳлияти соҳибкорӣ тавсиф карда мешавад [11, с. 198]. Ин дуқаратагӣ боиси он метардад, ки ба шартномаи иҷораи корхона талаботи махсус пешниҳод карда шаванд, ки онро аз дигар шартномаҳои иҷора фарқ мекунонанд.

Аз нуқтаи назари амалияи ҳуқуқатбикӣ, масъалаи муайян кардани таркиби дақиқи корхона дар лаҳзаи ба иҷора додан аҳамияти калон дорад. Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2006 №12 «Дар бораи татбиқи қонунгузориҳои танзимкунандаи муносибатҳои иҷора аз ҷониби судҳо» шарҳ медиҳад, ки дар шартномаи иҷораи корхона бояд ҳамаи ҷузъҳои маҷмӯи амволи ягона мушаххас нишон дода шаванд ва санади интиқол (передаточный акт) бояд таркиби воқеии амволро дар лаҳзаи супоридан инъикос намояд. Дар сурати номуайян будани таркиби корхона, суд метавонад шартномаро баста нашуда эътироф кунад.

Тарафҳои шартномаи иҷораи корхона иҷорадеҳ ва иҷорагир мебошанд. Мувофиқи моддаи 4 Қонуни «Дар бораи иҷора», ҳуқуқи ба иҷора додани амвол ба соҳибӣ мулк, аз ҷумла шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ тааллуқ дорад [10, ст.4]. Нисбати амволи давлатӣ ин ҳуқуқро мақомоти идораи амволи давлатӣ ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар маҳал амалӣ мекунанд.

Иҷорагирон мувофиқи моддаи 5 Қонуни мазкур метавонанд шахсони ҳуқуқӣ ва шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, корхонаҳои муштарак, иттиҳодияҳои байналмилалӣ, инчунин шахсони ҳуқуқӣ ва воқеии хориҷӣ бошанд [10, ст.5]. Аз ин рӯ, доираи ишпинокчиёни ин шартнома хеле васеъ буда, имкон медиҳад, ки ҳам соҳибкорони ватанӣ ва ҳам хориҷӣ корхонаҳоро ба иҷора гиранд. Дар ин замина, тибқи моддаи 6 Қонун, хангоми иҷораи корхонаи давлатӣ, иҷорагир бояд кафолатҳои молиявӣ ва иҷозатномаҳои заруриро дар ихтиёр дошта бошад [10, ст.6].

Э.Д. Кабутов дар таҳқиқоти худ ба масъалаи шахси ҳуқуқии иҷорагир дар соҳаи хидматрасонии соҳибкорӣ диққати махсус дода, қайд мекунад, ки дар ҳолати иҷораи корхона, иҷорагир бояд аз рӯи стандартҳои касбӣ ва талаботи иҷозатномавӣ барои анҷоми фаъолият тайёр бошад [6, с. 86]. Ин нукта махсусан хангоми иҷораи корхонаҳое, ки ба фаъолиятҳои иҷозатномавӣ машғуланд, аҳамияти калон дорад, зеро мувофиқи қисми 5 моддаи 723 КҶ ҚТ, ҳуқуқҳои иҷорадех, ки дар асоси иҷозатнома гирифта шудаанд, ба иҷорагир дода намешаванд.

Дар ин робита, Д.Ш. Сангинов ва П.З. Мирзозода таъкид мекунанд, ки иҷорагир пеш аз бастанӣ шартнома бояд ҳамаи иҷозатномаҳои заруриро барои машғулият ба фаъолият, ки корхона барои он пешбинӣ шудааст, гирад, вагарна иҷрои уҳдадорӣҳои қабулшуда ғайриимкон хоҳад буд [13, с. 176].

Шакли шартномаи иҷораи корхона дар моддаи 725 КМ ҚТ муайян шудааст. Ин шартнома бояд ба шакли хаттӣ тартиб дода шуда, аз ҷониби нотариус тасдиқ ва ба қайди давлатӣ гирифта шавад [12, с. 198]. Шартнома аз лаҳзаи бақайдгирии давлатӣ басташуда ҳисобида мешавад. Риоя накардани ин талаб боиси безъитбории шартнома мегардад. Қисми 3 моддаи 725 КМ ҚТ муқаррар мекунад, ки чунин шартнома беоқибат (ничтожный) буда, нисбат ба он қоидаҳои пешбинишудаи қисми 2 моддаи 179 КМ ҚТ таътиб наметарсанд. Ин маънои онро дорад, ки шартнома аз ибтидо безъитбор буда, ҳеч гуна оқибати ҳуқуқӣ ба бор намеорад.

Тавре ки О.А. Герасимов қайд мекунад, қорӣ намудани шакли саҳт ва бақайдгирии давлатӣ барои шартномаи иҷораи корхона бо зарурати ҳифзи ҳуқуқи кредиторон ва дигар шахсони сеюм алоқаманд аст [3, с. 95]. Дар асоси ин, бақайдгирии давлатӣ воситаи муҳими таъмини ошкории муомилот бо маҷмӯи амволи ягона мебошад. Аз тарафи дигар, ин расмият барои иҷорагир ва иҷорадех монеа эҷод намуда, барои бастанӣ

шартнома вақт ва хароҷоти бештарро талаб мекунад. Бо вучуди ин, чунин талабот ба манфиати ҳамон тарафҳо буда, онҳоро аз баҳсҳои эҳтимоли дар оянда ҳифз мекунад.

Шартномаи иҷораи корхона дорои як қатор аломатҳои хос мебошад, ки онро аз дигар шартномаҳои иҷора фарқ мекунонанд. Ин аломатҳо дар маҷмӯъ аҳамияти амалии ин шартномаро барои фаъолияти соҳибкорӣ муайян мекунанд.

1. Аломати якум — мавзӯи мураккаб. Бар ҳилофи иҷораи бино ё таҷҳизот, дар шартномаи иҷораи корхона мавзӯи маҷмӯи амволи ягона мебошад, ки ҳамаи ҷузъҳои моддӣ ва ғайримоддиро дар бар мегирад [10, ст.16]. Тавре ки дар моддаи 144 КМ ҚТ зикр шудааст, ба таркиби корхона замин, бино, таҷҳизот, инвентар, ашъи хом, маҳсулот, ҳуқуқи талаб, қарзҳо, инчунин ҳуқуқ ба номгузорӣ ва нишонаҳои молӣ дохил мешаванд. Ин мавзӯи на танҳо ашъи алоҳида, балки системаи муташаккили фаъолияти соҳибкориро дар бар мегирад [5, с. 204].

Дар ин замина, В.А. Ойгензихт ба хусусияти системавии корхона таваҷҷуҳи махсус дода, қайд мекунад, ки ҷузъҳои алоҳидаи корхона маҷмӯан арзиши бештар доранд, назар ба он ки алоҳида гирифта шаванд [8, с. 418]. Ин хусусият барои иҷорагир муҳим аст, зеро ӯ на танҳо бино ва таҷҳизот, балки «бизнеси омода»-ро мегирад, ки метавонад фаъолияти истехсолиро бе таваққуф идома диҳад. Ин хусусият боиси он мегардад, ки иҷорагир барои ба даст овардани иҷораи корхона маблағи бештар пардохт кунад, зеро ӯ на танҳо амвол, балки ҷойҳои бозорӣ ва робитаҳои соҳибкориро низ мегирад.

2. Аломати дуюм — ҳуқуқварасӣ аз рӯи қарзҳо. Яке аз хусусиятҳои муҳими шартномаи иҷораи корхона гузаронидани қарзҳо ба иҷорагир мебошад. Моддаи 723 КМ ҚТ муқаррар мекунад, ки иҷорадех уҳдадор аст кредиторони худро дар бораи гузаронидани қарзҳо ба иҷорагир огоҳ кунад [11, с. 114]. Кредиторон дар муддати се моҳ ҳуқуқ доранд, ки қатъ ё иҷрои пеш аз муҳлати уҳдадорӣҳоро талаб кунанд. Агар чунин талаб пешниҳод нашавад, кредитор ба гузаронидани қарз розигӣ додааст ҳисобида мешавад.

М.З. Раҳимов қайд мекунад, ки ин механизм барои ҳифзи манфиатҳои кредиторон муҳим аст, зеро онҳо ҳуқуқ доранд, ки тағйири қарздорро назорат кунанд [9, с. 124]. Баъди ба иҷора супоридани корхона, иҷорадех ва иҷорагир нисбат ба қарзҳое, ки бе розигии кредитор гузаронида шудаанд, ҷавобгариӣ муштарак доранд.

Моддаи 724 КМ ҚТин механизмро муфассалтар баён мекунад. Мувофиқи он, кредитор аз рӯи қарзҳои ба таркиби корхона дохилкардашуда бояд то супоридани корхона ба иҷорагир дар бораи ба иҷора супорида шудани корхона ба таври ҳаттӣ огоҳ карда шавад. Кредиторе, ки ба иҷорадеҳ дар бораи розигии худ оид ба гузаронидани қарз ҳаттӣ хабар намодааст, ҳуқуқ дорад дар давоми се моҳ қатъи уҳдадориҳо ё иҷрои пеш аз мӯҳлати онҳоро талаб намояд. Кредиторе, ки умуман огоҳ карда нашудааст, метавонад дар давоми як сол аз рӯи хабардор шудан даъво пешниҳод кунад.

3. Аломати сеюм — салоҳиятҳои васеи иҷорагир. Моддаи 728 КМ ҚТба иҷорагир ҳуқуқ медиҳад, ки бе розигии иҷорадеҳ ашёи моддии дохили корхонаро фурӯшад, иваз кунад, ба иҷораи зерсозӣ диҳад ва ҳатто ҳуқуқи уҳдадориҳои худро нисбат ба чунин ашё ба шахси дигар гузаронад. Ин салоҳиятҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки иҷорагир амалан ба мақоми соҳиби мулк наздик мешавад [11, с. 198]. Дар ҳамин ҳол, ин амалҳо набояд боиси камшавии арзиши корхона гарданд.

Илова бар ин, тибқи қисми 2 моддаи 728 КМ ҚТ, агар дар шартнома тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад, иҷорагир ҳуқуқ дорад азнавсозии корхонаи ба иҷора гирифташуда, васеъ намудан, азнавтатҳизонии техникӣ онро, ки арзиши корхонаро зиёд мекунад, анҷом диҳад. Ин имкон медиҳад, ки иҷорагир корхонаро ба талаботи замони муосир мутобик созад ва самаранокӣ фаъолияти онро беҳтар намояд.

4. Аломати чорум — беҳтарсозӣ ва ҷуброни он. Моддаи 729 КМ ҚТба иҷорагир ҳуқуқ медиҳад, ки арзиши беҳтарсозии ҷудонашавандаи корхонаро ҳатто бидуни розигии иҷорадеҳ ҷуброн кунад [10, ст.16]. Ин хусусият ба иҷорагир имкон медиҳад, ки ба рушди корхона сармоягузорӣ кунад ва дар сурати қатъи шартнома арзиши беҳбудихоро баргардонад.

Дар ҳамин ҳол, қисми 2 моддаи 729 КМ ҚТпешбинӣ мекунад, ки суд метавонад иҷорадеҳро аз уҳдадориҳои ҷуброн намудани арзиши чунин беҳтарсозӣ озод кунад, агар иҷорадеҳ исбот намояд, ки хароҷоти иҷорагир барои ин беҳтарсозӣ арзиши корхонаро нобаробар ба беҳтар намудани хусусиятҳои истифодабарии он зиёд мекунад ё хангоми анҷоми чунин беҳтарсозӣ принципҳои бовиҷдонӣ ва оқилона будан вайрон карда шудаанд. Ин муқаррарот мувозинати манфиатҳои иҷорадеҳ ва иҷорагирро таъмин мекунад.

5. Аломати панҷум — нигоҳдориҳои корхона. Моддаи 727 КМ ҚТба иҷорагир уҳдадорӣ бор мекунад, ки дар тамоми давраи амали шартнома

корхонаро дар ҳолати лозимаи техникӣ нигоҳ дорад, аз ҷумла таъмири ҷорӣ ва асосии онро анҷом диҳад. Хароҷоти вобаста ба истифодаи корхона, аз ҷумла суғурта ва андозҳо низ ба зиммаи иҷорагир гузошта мешаванд.

Д.Ш. Сангинов ва С. Искандари дар китоби дарсии худ қайд мекунанд, ки уҳдадориҳои нигоҳдориҳои корхона ба иҷорагир имкон медиҳад, ки фаъолияти истеҳсолиро бидуни даҳолати иҷорадеҳ идора кунад, аммо ин уҳдадорӣ хароҷоти зиёдеро талаб мекунад, ки бояд дар ҳисобкунӣ иҷорапулӣ ба назар гирифта шавад [12, с. 118]. Дар амалия, аксар вақт баҳсҳо дар бораи он ки кадом хароҷот ба нигоҳдориҳои ҷорӣ дохил мешаванд ва кадом хароҷот ба беҳтарсозӣ мансубанд, ба вучуд меоянд. Барои пешгирии чунин баҳсҳо, тарафҳо бояд дар шартнома рӯйхати дақиқи корҳо ва хароҷотро муайян кунанд.

6. Аломати шашум — мавҷудияти тартиби махсуси баргардонидани корхона. Моддаи 731 КМ ҚТтартиби махсуси баргардонидани корхонаро муқаррар мекунад. Дар сурати қатъи шартнома, корхона бояд ба иҷорадеҳ бо риояи қоидаҳои дар моддаҳои 723, 724 ва 726 КМ ҚТпешбини гардида баргардонда шавад. Омодасозии корхона барои супоридан ба иҷорадеҳ, аз ҷумла тартиб додан ва барои имзо пешниҳод намудани санади супоридан, дар ин ҳолат уҳдадориҳои иҷорагир мебошад ва, агар дар шартнома тартиби дигар пешбинӣ нагардида бошад, аз ҳисоби ӯ анҷом дода мешавад.

Ин аломат нишон медиҳад, ки шартномаи иҷораи корхона дорои хусусияти давомнок буда, тарафҳо бояд барои қатъи он ба таври ҷиддӣ омода шаванд. Дар амалия, баргардонидани корхона аксар вақт бо баҳсҳо дар бораи ҳолати амвол, беҳтарсозӣ ва қарзҳои гузаронидашуда ҳамроҳ мешавад.

Яке аз ҷанбаҳои мураккабтарини шартномаи иҷораи корхона танзими муносибат бо кредиторон ва тартиби гузаронидани қарзҳо мебошад [6, с. 86]. Моддаи 724 КМ ҚТба ин масъала бахшида шуда, механизми ҳифзи ҳуқуқи кредиторонро муфассал танзим мекунад.

Тавре ки О.А. Герасимов таъкид мекунад, ҷавобгарии муштарак воситаи самаранокӣ ҳифзи ҳуқуқи кредиторон буда, ба онҳо имкон медиҳад, ки ҳам аз иҷорадеҳ ва ҳам аз иҷорагир иҷрои уҳдадориҳоро талаб кунанд [2, с. 115]. Ин хусусан дар ҳолатҳое муҳим аст, ки иҷорагир дорои молу мулки кофӣ набошад. Бо вучуди ин, дар амалия ин механизм на ҳамеша самаранок аст, зеро кредиторон аксар вақт дар бораи ба иҷора додани корхона ба таври зарурӣ огоҳ карда намешаванд.

Моддаи 724 КМ ҚТба ин масъала ҳалли муфасссал пешниҳод мекунад:

- Кредитор бояд то супоридани корхона ба иҷорагир дар бораи ин огоҳ карда шавад (қисми 1);

- Кредиторе, ки ҳаттӣ розигии худро ба гузаронидани қарз нарасондааст, ҳуқуқ дорад дар давоми се моҳ қатъи уҳдадориҳо ё иҷрои пеш аз мӯҳлати онҳоро талаб кунад (қисми 2);

- Кредиторе, ки умуман огоҳ карда нашудааст, метавонад дар давоми як сол даъво пешниҳод кунад (қисми 3);

- Баъди ба иҷора супоридани корхона, иҷорадех ва иҷорагир нисбат ба қарзҳои бе розигии кредитор гузаронидашуда ҷавобгарии муштарак доранд (қисми 4).

Дар ин робита, Х.П. Файзулов қайд мекунад, ки тақмили механизмҳои ҳифзи ҳуқуқи кредиторон дар шароити рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар баҳши воқеии иқтисод аҳамияти аввалиндарача дорад [14, с. 62]. Ў пешниҳод мекунад, ки ба қонунгузорӣ муқаррарот оид ба масъулияти иҷорадех барои огоҳ накардани кредиторон ва тартиби соддакардашудаи даъвои кредиторон ворид карда шаванд.

Аз нуктаи назари амалияи судӣ, баҳсҳо аксар вақт дар бораи он ба вучуд меоянд, ки оё кредитор ба таври зарурӣ огоҳ карда шудааст ё не. Қарори Пленуми Суди Олӣ шарҳ медиҳад, ки бор барои исботи огоҳкунии дуруст ба зиммаи иҷорадех аст ва дар сурати набудани далелҳои қатъии огоҳкунӣ, кредитор ҳуқуқ дорад, ки дар бораи қатъи уҳдадориҳо дар муддати се моҳ даъво пешниҳод кунад.

Масъалаи гузаштани ҳуқуқи уҳдадориҳо нисбат ба кормандон ҳангоми иҷораи корхона яке аз ҷанбаҳои муҳим ва ҳалталаб мебошад. Сарфи назар аз он ки Кодекси маданияи ҚТ ба ин масъала мустақиман меёри надорад, дар амалия ин масъала аз тариқи меёриҳои умумии ҳуқуқи меҳнат ва принсипҳои умумии ҳуқуқварасӣ ҳал карда мешавад.

Тавре ки Д.Ш. Сангинов қайд мекунад, ҳангоми иҷораи корхона, муносибатҳои меҳнатӣ бо кормандон ба иҷорагир мегузаранд, зеро корхона ҳамчун маҷмӯи амволи ягона на танҳо ашъи моддӣ, балки коллективи меҳнатиро низ дар бар мегирад [10, с. 78]. Ин маънои онро дорад, ки иҷорагир ба ҷои иҷорадех соҳиби ҳуқуқи уҳдадориҳо нисбат ба кормандон мегардад.

Дар ин замина, О.А. Герасимов ба зарурати ҳифзи ҳуқуқи меҳнатии кормандон ҳангоми иҷораи корхона таваҷҷуҳи махсус дода, қайд мекунад, ки иҷорагир бояд шароити меҳнатро, аз ҷумла музди меҳнат ва таътилно, ки пеш аз иҷора мавҷуд буданд,

нигоҳ дорад [1, с. 24]. Ин нукта махсусан муҳим аст, зеро дар аксар ҳолатҳо иҷорагир қўшиш мекунад, ки шароити меҳнатро ба таври назаррас тағйир диҳад.

Э.Д. Кабутов низ ба ин масъала таваҷҷуҳ намуда, қайд мекунад, ки ҳангоми иҷораи корхона, масъалаи гузаштани муносибатҳои меҳнатӣ бояд дар шартномаи иҷора пешбинӣ карда шавад, то аз баҳсҳои эҳтимолӣ бо кормандон пешгирӣ карда шавад [6, с. 88]. Вай пешниҳод мекунад, ки ба қонунгузориҳои меҳнатӣ меёриҳои ворид карда шаванд, ки тартиби гузаштани ҳуқуқи уҳдадориҳо ҳангоми иҷораи корхона муфасссал танзим кунанд.

Аз нуктаи назари амалия, масъалаи ҳуқуқварасии меҳнатӣ аксар вақт сабаби баҳсҳои судӣ мегардад. Кормандон метавонанд аз иҷорагир талаб кунанд, ки шароити меҳнати қаблӣ нигоҳ дошта шавад ё баромадан (компенсация) ҳангоми қатъи шартнома пардохт карда шавад. Аз ин рӯ, ба тарафҳои шартнома тавсия дода мешавад, ки дар шартнома тартиби дақиқи гузаштани муносибатҳои меҳнатиро муайян кунанд.

Масъалаи суғурта ва тақсими хавфҳо дар шартномаи иҷораи корхона низ аҳамияти калон дорад [7, с. 88]. Тибқи моддаи 727 КМ ҚТ, пардохтани пули суғурта ба зиммаи иҷорагир гузошта мешавад. Ин маънои онро дорад, ки иҷорагир масъули суғуртаи амволи корхона мебошад.

Тавре ки В.А. Ойгензихт қайд мекунад, тақсими хавфҳо байни иҷорадех ва иҷорагир яке аз масъалаҳои калидии шартномаи иҷораи корхона мебошад [8, с. 420]. Хавфҳои асосӣ инҳоянд: хавфи талаф ва осеб дидани амвол, хавфи тағйири қонунгузорӣ, хавфи иқтисодӣ (тағйири бозор, камшавии талабот) ва хавфи қарзӣ (ғайриимкониҳои иҷрои уҳдадориҳои қабулшуда).

Аз нуктаи назари амалия, тарафҳо бояд дар шартнома тақсими дақиқи хавфҳоро муайян кунанд. Барои намуна, хавфи талаф ва осеб дидани амвол одатан ба зиммаи иҷорагир аст, зеро ӯ амволро истифода мекунад. Бо вучуди ин, хавфи тағйири қонунгузорӣ, ки метавонад ба фаъолияти корхона таъсир расонад, одатан ба зиммаи иҷорадех аст, зеро ӯ соҳиби амвол мебошад.

Х.П. Файзулов ба масъалаи суғурта ҳамчун воситаи тақсими хавфҳо таваҷҷуҳ дода, қайд мекунад, ки дар шароити рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар баҳши воқеии иқтисод, суғуртаи амвол ва масъулияти шахрвандӣ аҳамияти калон пайдо мекунад [14, с. 63]. Вай пешниҳод мекунад, ки ба қонунгузорӣ меёриҳои ворид карда шаванд, ки суғуртаи ҳатмии амволи иҷорашударо пешбинӣ кунанд.

Қонуни ҚТ «Дар бораи иҷора» тартиби махсуси таъсиси корхонаи иҷорайро дар заминаи амволи давлатӣ пешбинӣ мекунад. Тибқи моддаи 16 Қонун, коллективи меҳнатии корхонаи давлатӣ ҳуқуқ дорад, ки ташкилоти иҷорагирандагонро ҳамчун шахси ҳуқуқии мустақил таъсис диҳад [10, ст.16]. Қарори таъсис дар маҷлиси умумии коллектив бо аксарияти овозҳо қабул карда мешавад.

Корхонаи иҷорай дар асоси оиннома фаъолият мекунад ва ҳуқуқвараси ҳуқуқу уҳдадорихои амволии корхонаи давлатии ба иҷора гирифташуда мегардад [12, с. 118]. Дар ин замина, корхонаи иҷорай мақоми ҳуқуқии махсус пайдо мекунад, ки онро аз шахсони ҳуқуқии оддӣ фарқ мекунонад.

Д.Ш. Сангинов ва П.З. Мирзозода қайд мекунанд, ки таъсиси корхонаи иҷорай роҳи муҳими хусусигардонии амволи давлатӣ ва ҷалби коллективҳои меҳнатӣ ба идоракунии истеҳсолот мебошад [13, с. 176]. Бо вучуди ин, ин усул барои самаранок будан ба назорати қатъӣ ва ҳифзи ҳуқуқи кредиторон ниёз дорад.

Аз нуқтаи назари амалия, таъсиси корхонаи иҷорай дар заминаи амволи давлатӣ имкон медиҳад, ки коллективи меҳнатӣ мустақиман дар идоракунии корхона иштирок кунад, ки ин ба баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва масъулият мусоидат мекунад. Бо вучуди ин, дар амалия ин механизм на ҳамеша самаранок аст, зеро коллективи меҳнатӣ аксар вақт таҷрибаи идоракунии надорад.

Барои фаҳмиши амиқи мафҳум ва аломатҳои шартномаи иҷорай корхона, зарур аст, ки онро бо дигар навъҳои иҷора муқоиса кунем.

Нисбат ба иҷорай бинои иншоот (моддаҳои 717-722 КГ ҚТ), иҷорай корхона фарқиятҳои ҷиддӣ дорад. Мавзӯи иҷорай бино танҳо сохтмон мебошад, дар ҳоле ки мавзӯи иҷорай корхона маҷмӯи амволи ягона бо ҳамаи ҷузъҳои он мебошад [4, с. 235]. Дар иҷорай бино, иҷорагир на танҳо бино, балки қитъаи замини марбут ба онро барои истифода мегирад (моддаи 719 КГ ҚТ), дар ҳоле ки дар иҷорай корхона, иҷорагир тамоми инфрасохтори истеҳсолиро мегирад.

Нисбат ба иҷорай транспорт (моддаҳои 700-716 КГ ҚТ), иҷорай корхона бо он фарқ мекунад, ки мавзӯ на яке воситаи нақлиёт, балки тамоми системаи истеҳсолӣ мебошад. Дар иҷорай транспорт, иҷорагир одатан масъули идоракунии транспорт нест (дар сурати иҷора бо экипаж), дар ҳоле ки дар иҷорай корхона, иҷорагир масъули идоракунии тамоми корхона мебошад [12, с. 198].

Нисбат ба иҷорай замини кишоварзӣ (моддаҳои 732-738 КГ ҚТ), иҷорай корхона бо он фарқ мекунад,

ки мавзӯ на қитъаи замин, балки корхона ҳамчун маҷмӯи амволи ягона мебошад. Дар иҷорай замин, иҷорагир масъули нигоҳдории замин ва истифодаи самараноки он мебошад, дар ҳоле ки дар иҷорай корхона, иҷорагир масъули тамоми фаъолияти истеҳсолӣ мебошад [10, ст.16].

Нисбат ба лизинг (моддаҳои 747-760 КГ ҚТ), иҷорай корхона бо он фарқ мекунад, ки лизинг одатан ба харидани таҷҳизот ва мошинҳо равона шудааст, дар ҳоле ки иҷорай корхона ба интиқоли маҷмӯи амволи ягонаи фаъолияткунанда равона шудааст. Дар лизинг, лизинггиранда одатан ҳуқуқи харидани объекто дар охири шартнома дорад, дар ҳоле ки дар иҷорай корхона, чунин ҳуқуқ одатан пешбинӣ нашудааст [4, с. 236].

Дар амалияи ҳуқуқтаъбикии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳангоми бастанӣ шартномаи иҷорай корхона масъалаҳои зерин ба вучуд меоянд:

Якум, муайян кардани таркиби дақиқи корхона дар лаҳзаи ба иҷора додан. Бисёр вақт тарафҳо таркиби пурраи амволро дар санади интиқол нишон намендиҳанд, ки ин боиси бахсҳо дар бораи он ки кадом амвол ба иҷора дода шудааст, мегардад. Барои ҳалли ин масъала, тавсия дода мешавад, ки санади интиқол бо рӯйхати пурраи амвол, аз ҷумла ном, миқдор ва арзиши ҳар як объект тартиб дода шавад.

Дуюм, огоҳ накардани кредиторон дар бораи гузаронидани қарзҳо. Ин масъала махсусан ҳангоми иҷорай корхонаҳои калон ба вучуд меояд, ки дорои қарзҳои зиёд мебошанд. Барои ҳалли ин масъала, тавсия дода мешавад, ки иҷорадеҳ пеш аз супоридани корхона рӯйхати пурраи кредиторонро тартиб дода, ҳар яки онҳоро ба таври хаттӣ огоҳ кунад.

Сеюм, тақсими хароҷот байни иҷорадеҳ ва иҷорагир. Бисёр вақт бахсҳо дар бораи он ба вучуд меоянд, ки кадом хароҷот ба нигоҳдории ҷорӣ дохил мешаванд ва кадом хароҷот ба бехтарсозӣ мансубанд. Барои ҳалли ин масъала, тавсия дода мешавад, ки дар шартнома рӯйхати дақиқи қарзҳо ва хароҷоте, ки ба уҳдадорихои ҷорӣ дохил мешаванд ва кадоме ба бехтарсозӣ мансубанд, муайян карда шавад.

Чорум, масъалаи суғурта. Дар амалия, бисёр иҷорагирон амволи иҷорашударо суғурта намекунанд, ки дар сурати осеб دیدан ё талаф, боиси бахсҳои ҷиддӣ мегардад. Барои ҳалли ин масъала, тавсия дода мешавад, ки дар шартнома уҳдадорихи суғуртаи хатмии амвол пешбинӣ карда шавад.

Тадқиқоти анҷомдодашуда имкон медиҳад, ки ҳулосаҳои зерин бароварда шаванд.

1. Шартномаи иҷораи корхона дар низоми ҳукуки гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи махсусро ишғол намуда, онро метавон ҳамчун шартномае тавсиф кард, ки мувофиқи он иҷорадеҳ ба иҷорагир барои музд корхонаро ҳамчун маҷмӯи амволи ягона ба соҳибӣ ва истифодаи муваққатӣ медиҳад. Мавзӯи ин шартнома на танҳо ашёи моддӣ, балки ҳукуку уҳдадориҳо ва қарзхоро низ дар бар мегирад.

2. Аломатҳои асосии шартномаи иҷораи корхона инҳоянд: а) мавзӯи мураккаб — маҷмӯи амволи ягона; б) ҳуқуқварасӣ аз рӯи қарзҳо ва зарурати огоҳ намудани кредиторон; в) салоҳиятҳои васеи иҷорагир оид ба идоракунии амвол, аз ҷумла ҳукуки фуруҳтан, иваз кардан ва азнавсозӣ; г) ҳуқуқ ба ҷаброни бехтарсозии ҷудонашаванда ҳатто бидуни розигии иҷорадеҳ; д) уҳдадориҳои нигоҳдориҳои корхона дар ҳолати лозимаи техникӣ ва пардохти ҳамаи хароҷоти марбут; е) мавҷудияти тартиби махсуси баргардонидани корхона.

3. Шартномаи иҷораи корхона аз иҷораи оддии биноӣ иншоот бо он фарқ мекунад, ки мавзӯи он на объектҳои алоҳида, балки тамоми маҷмӯи амволи ягона мебошад. Ин хусусият боиси он мегардад, ки ҳукуку уҳдадориҳои иҷорагир нисбат ба иҷораи муқаррарӣ васеътар бошанд. Аз иҷораи транспорт, иҷораи корхона бо он фарқ мекунад, ки мавзӯ на воситаи алоҳида, балки тамоми системаи истеҳсолӣ мебошад. Аз лизинг, он бо он фарқ мекунад, ки ба харидани амвол равона нашуда, балки ба интиқоли маҷмӯи амволи фаъолияткунанда равона шудааст.

4. Бақайдгирии давлатӣ ва шакли ҳаттии саҳт барои ин шартнома ҳатмӣ буда, риояи нақардани он боиси безъитбории шартнома мегардад. Ин ба зарурати ҳифзи ҳукуки кредиторон ва дигар шахсони сеюм вобаста аст. Аз ин рӯ, ба тарафҳои шартнома тавсия дода мешавад, ки ҳамаи талаботи расмиро риоя кунанд, то аз баҳсҳои эҳтимоли пешгирӣ карда шаванд.

5. Институти корхонаи иҷорай, ки дар заминаи амволи давлатӣ таъсис дода мешавад, роҳи муҳими иштироки коллективҳои меҳнатиро дар идоракунии истеҳсолот фароҳам меорад. Бо вучуди ин, тақмили механизмҳои ҳуқуқӣ оид ба ҳифзи ҳукуки кредиторон ва назорати фаъолияти корхонаҳои иҷорай зарур мебошад.

6. Масъалаи суғурта ва тақсими хавфҳо дар шартномаи иҷораи корхона аҳамияти калон дорад. Ба тарафҳо тавсия дода мешавад, ки дар шартнома тақсими дақиқи хавфҳо ва уҳдадориҳои суғуртаи ҳатмии амволро муайян кунанд.

Дар асоси хулосаҳои дар боло зикршуда, пешниҳодоти зерин оид ба тақмили қонунгузорӣ формула карда мешаванд:

1. Ба Кодекси маданияи ҚТ меъёрҳои ворид карда шаванд, ки тартиби дақиқи гузаштани муносибатҳои меҳнатиро ҳангоми иҷораи корхона танзим кунанд. Ин масъала дар қонунгузори амалкунанда ба таври қофӣ танзим нашудааст, ки боиси баҳсҳои зиёди меҳнативу судӣ мегардад.

2. Барои соддагардонии расмиёти бақайдгирии давлатии шартномаи иҷораи корхона, пешниҳод карда мешавад, ки бақайдгирии электронӣ қорӣ карда шавад. Ин имкон медиҳад, ки вақт ва хароҷоти тарафҳо кам карда шавад ва дастрасии иттилоот дар бораи шартнома барои шахсони сеюм бехтар гардад.

3. Барои тақвияти ҳифзи ҳукуки кредиторон, пешниҳод карда мешавад, ки масъулияти иҷорадеҳ барои огоҳ нақардани кредиторон муайян карда шавад. Айни замон, қонунгузорӣ масъулияти мушаххасро барои ин пешбинӣ намекунад, ки боиси вайроншавии ҳукуки кредиторон мегардад.

4. Барои ҳалли масъалаи суғурта, пешниҳод карда мешавад, ки суғуртаи ҳатмии амволи иҷорашуда қорӣ карда шавад. Ин имкон медиҳад, ки хавфҳои тарафҳо кам карда шаванд ва дар сурати осеб دیدан ё талафи амвол, зарар ҷаброн карда шавад.

5. Таҳқиқоти минбаъда метавонад ба масоили таъбиқи амалии шартномаи иҷораи корхона, муқоисаи он бо қонунгузори кишварҳои хориҷӣ ва таҳияи тавсияҳо оид ба тақмили он бахшида шавад.

Адабиёт

1. Герасимов О.А. Лицензирование и саморегулирование предпринимательской деятельности как средство обеспечения эффективности правового регулирования реального сектора экономики // Журнал предпринимательского и корпоративного права. 2019. № 2 (14). С. 22-25.

2. Герасимов О.А. Право собственности как средство обеспечения эффективности правового регулирования реального сектора экономики // Власть Закона. 2018. № 1 (33). С. 104-123.

3. Герасимов О.А. Правовые средства обеспечения предпринимательской деятельности в реальном секторе экономики // Власть Закона. 2017. № 1 (29). С. 90-100.

4. Золотухин А.В., Султонова Т.И. Предпринимательское право Республики Таджикистан: Учебник. Душанбе: ЭР-граф, 2018. 596 с.

5. Исмаилов Ш.М. Сборник избранных статей. Душанбе: Полиграф Групп, 2021. 632 с.

6. Кабутов Э.Д. Частноправовое регулирование оказания услуг трудоустройства в Республике Таджикистан: Монография. Душанбе: ЭР-граф, 2018. 192 с.

7. Ляпунцова Е.В., Михайлова М.А. Обзор основных критериев профессии data scientist в предпринимательской деятельности реального сектора экономики // В сборнике: Основные тенденции развития инновационного предпринимательства в реальном секторе экономики в эпоху цифровизации: вызовы и возможности. Сборник научных трудов Всероссийской научно-практической конференции. Москва, 2021. С. 83-90.

8. Ойгензихт В.А. Избранные труды. Душанбе: Типография ТНУ, 2019. 1042 с.

9. Рахимов М.З. Избранные труды. Душанбе: Бухоро, 2014. 638 с.

10. Сангинов Д.Ш. Предпринимательская деятельность по оказанию социально-культурных услуг: проблемы правового регулирования: Монография. Душанбе: Мехрона-2017, 2019. 424 с.

11. Сангинов Д.Ш. Предпринимательское право Республики Таджикистан: Учебное пособие. Душанбе: ЭР-граф, 2013. 500 с.

12. Сангинов Д.Ш., Искандари С. Предпринимательское право Республики Таджикистан: Учебное пособие. Душанбе, 2022. 500 с.

13. Сангинов Д.Ш., Мирзозода П.З. Хукуки соҳибқориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: Китоби дарсӣ. Душанбе: Андалеб-Р, 2015. 600 с.

14. Файзулов Х.П. Основные направления развития предпринимательской деятельности в реальном секторе региональной экономики страны // Образование и наука в России и за рубежом. 2021. № 12 (88). С. 58-64.

Давлаткадамова Омина Музафаровна – Таджикский национальный университет, Юридический факультет, соискатель кафедры предпринимательского и торгового права. E-mail: davlatkadam@mail.ru

Понятие и признаки договора аренды предприятия в предпринимательской деятельности

В статье на основе анализа норм §5 «Аренда предприятия» Главы 39 Гражданского кодекса Республики Таджикистан, Закона РТ «Об аренде в Республике Таджикистан» и научных взглядов исследователей рассматриваются понятие и признаки договора аренды предприятия в предпринимательской деятельности. Автор анализирует основные элементы данного договора — предмет, стороны, форму, порядок регистрации и его правовые особенности с учетом правоприменительной практики. В заключении определены наиболее важные отличительные признаки договора аренды предприятия от других видов аренды, а также разработаны предложения по совершенствованию законодательства.

Ключевые слова: аренда предприятия, имущественный комплекс, договор аренды, предпринимательская деятельность, недвижимость, правопреемство, кредитор, судебная практика.

Concept and characteristics of the enterprise lease agreement in business activity

Davlatkadamova Omina Muzafarovna – Tajik National University, Faculty of Law, applicant of the Department of Entrepreneurial and Commercial Law. E-mail: davlatkadam@mail.ru

Based on the analysis of the norms of §5 «Lease of Enterprise» of Chapter 39 of the Civil Code of the Republic of Tajikistan, the Law of the Republic of Tajikistan «On Lease in the Republic of Tajikistan» and scientific views of researchers, the article examines the concept and characteristics of the enterprise lease agreement in business activity. The author analyzes the main elements of this agreement — the subject, parties, form, registration procedure and its legal features, taking into account law enforcement practice. In conclusion, the most important distinctive features of the enterprise lease agreement from other types of lease are identified, and proposals for improving legislation are developed.

Key words: enterprise lease, property complex, lease agreement, business activity, real estate, legal succession, creditor, judicial practice.

МАҶҲУМ, ХУСУСИЯТҲО ВА НАМУДҲОИ САЙЁҲИИ ДОХИЛӢ ҲАМЧУН ОБЪЕКТИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚӢ

Ҳабибзода Ҳокимҷон – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
унвонҷуӣ

Мақолаи мазкур ба таҳлили ҳамаҷонибаи маҷҳум, хусусиятҳо ва намудҳои сайёҳии дохилӣ ҳамчун объекти танзими ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Муаллиф дар асоси таҳлили санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳии дохилӣ» (соли 2017), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» (соли 2020), Кодекси маданӣ, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрӣ, инчунин асарҳои илмӣ олимони соҳаи ҳуқуқ, маҷҳуми сайёҳии дохилро ҳамчун объекти мустақили танзими ҳуқуқӣ муайян ва тасниф намудааст. Дар мақола хусусиятҳои асосии ҳуқуқии сайёҳии дохилӣ, аз қабилӣ мавҷудияти субъектҳои махсуси муносибатҳои ҳуқуқӣ (сайёҳон ва субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ), доираи ҳудудии амал дар дохили кишвар, мақсади ғайрисоҳибкорӣ фаъолият, хусусияти шартномавии муносибатҳо ва мавҷудияти қонунгузорӣ махсус, ба таври муфассал баррасӣ карда шудаанд. Ҳамзамон, намудҳои гуногуни сайёҳии дохилӣ, аз ҷумла сайёҳии маърифатӣ (таърихӣ-фарҳангӣ), табобатӣ-бехдоштӣ, экологӣ, варзишӣ, деҳотӣ ва дигар намудҳо, тасниф ва таҳлил карда шудаанд. Дар натиҷаи тадқиқот, муаллиф ба хулосае омадааст, ки сайёҳии дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун объекти мустақили танзими ҳуқуқӣ маҷмӯи хусусиятҳои хос дорад, ки онро аз дигар намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ ва хизматрасонӣ фарқ мекунад. Бо вучуди пешрафтҳои назаррас дар танзими ҳуқуқии сайёҳии дохилӣ, барои ноил шудан ба сатҳи пешрафтаи ҷаҳонӣ, зарурати тақмили минбаъдаи қонунгузорӣ, аз ҷумла дар самти мушаххас намудани мақоми ҳуқуқии субъектҳо, тақмили механизми ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон, ҷорӣ намудани суғуртаи ҳатмӣ ва тақмили низомии сертификатсия вучуд дорад. Мақола барои мутахассисони соҳаи ҳуқуқи сайёҳӣ, кормандони мақомоти давлатӣ, соҳибкорон ва ҳамаи манфиатдорони соҳаи сайёҳӣ аҳамияти илмӣ амалӣ дорад.

Калидвожаҳо: сайёҳии дохилӣ, маҷҳуми сайёҳӣ, хусусиятҳои ҳуқуқӣ, намудҳои сайёҳӣ, объекти танзими ҳуқуқӣ, сайёҳ, субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ,

туроператор, турагент, шартномаи хизматрасонии сайёҳӣ, Кодекси маданӣ, Қонуни ҚТ «Дар бораи сайёҳии дохилӣ», Қонуни ҚТ «Дар бораи сайёҳӣ», ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон, суғуртаи сайёҳӣ, сертификатсияи хизматрасониҳои сайёҳӣ, сайёҳии маърифатӣ, сайёҳии табобатӣ-бехдоштӣ, сайёҳии экологӣ, сайёҳии варзишӣ, сайёҳии деҳотӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар замони муосир сайёҳӣ яке аз соҳаҳои пешсафи иқтисодӣ ҷаҳонӣ ва воситаи муҳими табодули фарҳангӣ, инчунин омили муҳими рушди устувор ба ҳисоб меравад [5, с.1]. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дорои захираҳои фаровони табиӣ ва мероси ғании таърихӣ фарҳангӣ ба рушди сайёҳии дохилӣ ҳамчун самти афзалиятноки сиёсати давлатӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир мекунад [2, с.1]. Дар ин замина, муайян намудани маҷҳум, хусусиятҳо ва намудҳои сайёҳии дохилӣ ҳамчун объекти танзими ҳуқуқӣ дар назарияи ҳуқуқ ва амалияи қонунгузорӣ аҳамияти калидӣ дорад [6, с.45].

Муайян кардани объекти танзими ҳуқуқӣ яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи илми ҳуқуқ мебошад, зеро бе муайян намудани ҷорҷубаи дақиқи ҳуқуқӣ таҳияи санадҳои меъёрии мукамал ва татбиқи самараноки онҳо ғайриимкон аст [8, с.78]. Сайёҳии дохилӣ ҳамчун объекти мустақили танзими ҳуқуқӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қабули Қонуни махсуси «Дар бораи сайёҳии дохилӣ» дар соли 2017 [3] эътироф гардид. Ин қонун, ҳамроҳ бо Қонуни «Дар бораи сайёҳӣ» [4], заминаи ҳуқуқии мукамалро фароҳам овард, ки дар он маҷҳум, хусусиятҳо ва намудҳои асосии сайёҳии дохилӣ муайян карда шудаанд. Қабули ин санадҳо ба оғози марҳилаи нави ташаккули низомии ҳуқуқии сайёҳии дохилӣ дар Тоҷикистон мусоидат намуд [7, с.115].

Маҷҳуми «сайёҳии дохилӣ» дар илми ҳуқуқ ва қонунгузории муосир маънои гуногун дорад ва дар санадҳои гуногуни меъёрӣ ба таври мухталиф тафсир мешавад. Ин гуногунфаҳмӣ ба он вобаста аст, ки сайёҳии дохилӣ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ иқтисодӣ дар ҳар кишвар хусусиятҳои миллӣ худро дорад [8, с.80]. Дар қонунгузории Ҷумҳурии

Тоҷикистон, мафҳуми мазкур дар ду санади асосии ҳуқуқӣ – Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳии дохилӣ” [3] ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳӣ” [4] муайян карда шудааст.

Мутобиқи моддаи 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳии дохилӣ” [3], сайёҳии дохилӣ фаъолияти шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шахсони бешаҳрванде, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми доимӣ доранд, барои қонест гардонидани ниёзҳои маърифатӣ, табобатӣ, варзишӣ, фарҳангӣ ва дигар ниёзҳо, ки бо фаъолияти даромаднок алоқаманд нест, мебошад. Ин таъриф чандин ҷанбаҳои муҳими ҳуқуқиро дар бар мегирад [8,с.82].

Аввалан, он фаъолияти сайёҳиро дар дохили кишвар маҳдуд мекунад ва онро аз сайёҳии байналмилалӣ (воридотӣ ва хоричравӣ) фарқ мекунонад [8,с.83]. Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳӣ” [4] низ сайёҳии дохилӣ ҳамчун яке намудҳои сайёҳӣ эътироф шудааст, ки онро аз сайёҳии воридотӣ ва хоричравӣ ҷудо менамояд [9,с.191]. Ин тафовут барои муайян кардани дараҷаи масъулияти давлат дар назди сайёҳон ва танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ аҳамияти калон дорад, зеро сайёҳии дохилӣ бештар ба салоҳияти қонунгузори миллии дохил мешавад.

Сониян, объекти ин фаъолият хизматрасониҳои гуногун – маърифатӣ, табобатӣ, варзишӣ, фарҳангӣ ва дигар намудҳои хизматрасониҳо мебошанд, ки барои қонест гардонидани ниёзҳои ғайрисиҳибкорӣ шахс равона шудаанд [3]. Ин хусусияти муҳим сайёҳро ҳамчун истеъмолкунандае муарриф мекунад, ки ҳуқуқи ӯ бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон” [1] ҳифз карда мешавад. Муносибатҳои сайёҳӣ дар қисмате, ки бо қонунҳои махсус танзим нашудаанд, ба муқаррароти ин қонун тобест мебошанд. Ин ҳолат барои ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон ҳамчун истеъмолкунандагони хизматрасониҳои пулакӣ аҳамияти калон дорад [10,с.144].

Сеюм, мақсади асосии сайёҳии дохилӣ қонест гардонидани ниёзҳои маърифатӣ, табобатӣ, варзишӣ, фарҳангӣ ва дигар ниёзҳои шахсӣ мебошад, на гирифтани даромад [3]. Ин хусусият барои фарқ кардани сайёҳ аз шахсоне, ки барои мақсадҳои соҳибкорӣ сафар мекунанд, муҳим аст. Дар амалияи ҳуқуқӣ, муайян кардани мақсади сафар барои муқаррар намудани қонунгузори дахлдор ва ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон аҳамияти калон дорад [11,с.155].

Мафҳуми “сайёҳии дохилӣ” дар адабиёти илмӣ низ ба таври гуногун тафсир мешавад. Олими шинохтаи соҳаи ҳуқуқи сайёҳӣ Д.Ш. Сангинов сайёҳии дохилиро ҳамчун як намуди мустақили фаъолият тавсиф намуда, онро маҷмӯи муносибатҳои ҳуқуқие медонад, ки дар раванди сафари шаҳрвандон дар дохили кишвар барои қонест гардонидани ниёзҳои маърифатӣ, табобатӣ ва фарҳангӣ ба вучуд меоянд [6,с.47]. Ин таъриф, ки хусусияти ҳуқуқии ин падида ба таври возеҳ ифода менамояд, дар он аст, ки дар асоси таҳлили санадҳои меъёрӣ ва амалия, муносибатҳои сайёҳии дохилиро ҳамчун объекти мустақили танзими ҳуқуқӣ муайян кардааст.

Дар қонунгузори кишварҳои дигар, ба монанди Русия, мафҳуми сайёҳии дохилӣ монанд аст, аммо хусусиятҳои худро дорад. Масалан, дар Русия сайёҳии дохилӣ ҳамчун сафар дар дохили кишвар барои мақсадҳои маърифатӣ, фароғатӣ, варзишӣ ва дигар мақсадҳои ғайрисиҳибкорӣ муайян карда мешавад. Дар қонунгузори Тоҷикистон, бар хилофи Русия, таъкид ба мақоми доимӣ доштани шахсони бешаҳрванд дар ҳудуди кишвар барои эътирофи онҳо ҳамчун сайёҳи дохилӣ назаррас аст [3]. Ин хусусият ба муайян намудани доираи субъектҳои сайёҳии дохилӣ ва ҳимояи ҳуқуқи онҳо аҳамияти калон дорад.

Хулоса, мафҳуми “сайёҳии дохилӣ” дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ва адабиёти илмӣ маҷмӯи аломатҳои муҳимро дар бар мегирад, аз қабилӣ: амалӣ шудани фаъолият дар дохили кишвар, мақсади ғайрисиҳибкорӣ, мавҷудияти субъектҳои махсуси фаъолияти сайёҳӣ ва хусусияти шартномавии муносибатҳо. Ин мафҳум барои рушди минбаъдаи қонунгузорӣ, тақмили механизмҳои ҳуқуқӣ ва ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон заминаи устувор фароҳам меорад.

Сайёҳии дохилӣ ҳамчун объекти танзими ҳуқуқӣ маҷмӯи хусусиятҳои хоси ҳуқуқӣ дорад, ки онро аз дигар намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ ва хизматрасонӣ фарқ мекунад. Ин хусусиятҳо ба муайян намудани мавқеи он дар низомии ҳуқуқ, ташаккули механизмҳои самараноки танзим ва ҳимояи ҳуқуқи иштирокчиён мусоидат мекунанд. Дар таҳқиқоти илмӣ муосир ва санадҳои меъерӣ ҳуқуқӣ, хусусиятҳои зерини ҳуқуқи сайёҳии дохилӣ ҳамчун объекти танзими ҳуқуқӣ муайян карда шудаанд [6,с.48; 7,с.116].

Хусусияти аввалин ва муҳимтарини сайёҳии дохилӣ, мавҷудияти субъектҳои махсуси муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошад. Дар соҳаи сайёҳии дохилӣ, субъектҳои асосии муносибатҳои ҳуқуқӣ ба

ду гурӯҳ чудо мешаванд: аз як тараф, сайёҳон – истеъмолкунандагони хизматрасониҳо мебошанд, ки ҳуқуқи ӯҳдадориҳои онҳо бо қонун муайян карда мешавад [3; 4]; аз тарафи дигар, субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ – туроператорҳо ва турагентҳое мебошанд, ки ба ташкил ва фурӯши маҳсулоти сайёҳӣ машғуланд [3; 4]. Чунин тақсимбандӣ барои муайян кардани дараҷаи масъулияти ҳар яки онҳо дар назди сайёҳон аҳамияти калон дорад [12,с.87].

Сайёҳ дар соҳаи сайёҳии дохилӣ ҳамчун шахсе эътироф мешавад, ки барои қонунгардонидани ниёзҳои шахсӣ сафар мекунад. Вазъи ҳуқуқии сайёҳ маҷмӯи ҳуқуқи ӯҳдадориҳоеро дар бар мегирад, ки дар қонунгузориҳои маданӣ ва сайёҳӣ пешбинӣ шудаанд [13,с.78]. Ба ҳуқуқҳои асосии сайёҳ метавон ҳуқуқ ба гирифтани иттилооти бозғимод дар бораи хизматрасониҳои сайёҳӣ, ҳуқуқ ба бехатарӣ, ҳуқуқ ба сифати хизматрасонӣ ва ҳуқуқ ба ҷабри зарарро дохил кард. Ин ҳуқуқҳо дар Қонуни ҚТ “Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон” [1] ва қонунҳои махсуси сайёҳӣ [3; 4] пешбинӣ шудаанд.

Субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ, яъне туроператорҳо ва турагентҳо, шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ мебошанд, ки ба ташкил ва фурӯши маҳсулоти сайёҳӣ машғуланд. Туроператор субъектест, ки маҳсулоти сайёҳиро ташкил мекунад ва ба таҳия, ташаккул ва пешниҳоди он ба фурӯш машғул аст [4]. Турагент субъектест, ки маҳсулоти сайёҳии туроператорро ба фурӯш мегузорад [4]. Муносибатҳои байни туроператор ва турагент низ дар асоси шартнома ба танзим дароварда мешаванд ва ҳар яки онҳо дар доираи салоҳияти худ масъулиятро ба дӯш доранд [12,с.89].

Илова бар ин, дар соҳаи сайёҳии дохилӣ субъектҳои дигар, аз қабili меҳмонхонаҳо, ташкилотҳои нақлиётӣ, муассисаҳои фарҳангӣ ва фароғатӣ низ фаъолият мекунанд, ки бо сайёҳон ва субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ муносибатҳои шартномавӣ ба вуҷуд меоранд. Мавҷудияти доираи ваъси субъектҳо ва муносибатҳои гуногуни байни онҳо, танзими ҳуқуқии ин соҳаро мураккаб ва гуногунҷанба месозад [6,с.50].

Хусусияти дуҷуми муҳими сайёҳии дохилӣ, маҳдудияти фаъолият ба дохили сарҳадҳои давлатии кишвар мебошад. Ин хусусият онро аз сайёҳии байналмилалӣ фарқ мекунонад ва муайян мекунад, ки танзими ин муносибатҳо бештар ба салоҳияти қонунгузориҳои миллӣ дохил мешавад [8,с.83]. Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳӣ” [4], сайёҳии дохилӣ ҳамчун намуди мустақили сайёҳӣ эътироф шуда, он аз сайёҳии воридотӣ ва хоричравӣ чудо карда мешавад.

Доираи ҳудудии сайёҳии дохилӣ ба он вобаста аст, ки сайёҳон дар дохили кишвар ҳаракат мекунанд ва ба қонунгузориҳои миллӣ мамлакат тобеъ мебошанд. Ин хусусият барои муайян кардани салоҳияти давлат дар танзими ин соҳа ва ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон аҳамияти калон дорад. Давлат метавонад тавассути қонунгузориҳои миллӣ шартҳои умумии ташкил ва гузаронидани сайёҳии дохилиро муқаррар намояд, сифати хизматрасониҳоро назорат кунад ва ҳуқуқи сайёҳонро ҳифз намояд.

Маҳдудияти амал дар дохили кишвар инчунин ба он имкон медиҳад, ки давлат тавассути сиёсати иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ба монанди дастгирии давлатии сайёҳии дохилӣ, ҷалби сармоя ба инфрасохтори сайёҳӣ ва омодакунии кадрҳо, ба рушди ин соҳа мусоидат намояд. Дар Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 [2], сайёҳии дохилӣ ҳамчун самти афзалиятнок муайян карда шуда, барои рушди он чораҳои мушаххас пешбинӣ гардидаанд.

Хусусияти сеҷуми сайёҳии дохилӣ, мақсади ғайрисохибкорӣ он мебошад. Сайёҳии дохилӣ барои қонунгардонидани ниёзҳои шахсӣ, аз қабili ниёзҳои маърифатӣ, табобатӣ, варзишӣ, фарҳангӣ ва дигар ниёзҳо равона шудааст, на ба гирифтани даромад [3]. Ин хусусият барои муайян кардани мақоми ҳуқуқии сайёҳ ва фарқи он аз шахсони соҳибкор, инчунин барои татбиқи қонунгузориҳои ҳимояи истеъмолкунандагон аҳамияти калон дорад [10,с.145].

Мақсади ғайрисохибкорӣ инчунин ба он имкон медиҳад, ки сайёҳ ҳамчун истеъмолкунандаи хизматрасониҳо эътироф карда шавад ва ҳуқуқи ӯ бо қонунгузориҳои ҳимояи истеъмолкунандагон ҳифз карда шавад. Дар амалияи ҳуқуқӣ, муайян кардани мақсади ғайрисохибкорӣ барои татбиқи дурусти қонунгузорӣ ва ҳалли бахшо дар суд аҳамияти калон дорад [11,с.156]. Агар шахс барои мақсадҳои соҳибкорӣ сафар кунад, пас муносибатҳои ӯро на қонунгузориҳои ҳимояи истеъмолкунандагон, балки қонунгузориҳои соҳибкорӣ ба танзим медиҳад.

Дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақсади ғайрисохибкорӣ ҳамчун яке аз аломатҳои асосии сайёҳии дохилӣ муқаррар карда шудааст [3]. Ин ба он вобаста аст, ки сайёҳии дохилӣ пеш аз ҳама барои қонунгардонидани ниёзҳои иҷтимоии шаҳрвандон ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии онҳо равона шудааст, на ба гирифтани даромад.

Хусусияти чоруми сайёҳии дохилӣ, шартномавӣ будани асоси муносибатҳо миёни сайёҳ ва субъекти фаъолияти сайёҳӣ мебошад [3; 4]. Муносибатҳои

сайёҳӣ дар асоси шартномаи хизматрасонии пулакӣ ба вучуд меоянд, ки аз ҷониби Кодекси маданӣ [14] ва қонунҳои махсуси сайёҳӣ [3; 4] ба танзим дароварда мешаванд. Шартнома дар соҳаи сайёҳӣ шакли асосии ҳуқуқии танзими муносибатҳо буда, ҳуқуқу ӯҳдадорихои тарафҳо, тартиби иҷро ва масъулияти онҳоро муайян мекунад [15, с.70].

Шартномаи хизматрасонии сайёҳӣ дар соҳаи сайёҳии дохилӣ хусусиятҳои худро дорад, ки онро аз дигар намудҳои шартномаҳои хизматрасонӣ фарқ мекунад. Аввалан, мавзӯи шартнома маҷмӯи хизматрасониҳои сайёҳӣ (маҳсулоти сайёҳӣ) мебошад, ки иборат аз хизматрасониҳои нақлиётӣ, манзилӣ, экскурсионӣ ва дигар хизматрасониҳо мебошад [4]. Сониян, тарафҳои шартнома сайёҳ ва субъекти фаъолияти сайёҳӣ (туроператор ё турагент) мебошанд [12, с.88]. Сеюм, шартнома дар соҳаи сайёҳӣ оммавӣ буда, субъекти фаъолияти сайёҳӣ уҳдадор аст, ки ба ҳар касе, ки ба ӯ муроҷиат кунад, хизматрасонӣ пешниҳод намояд [16, с.126].

Хусусияти шартномавии муносибатҳо ба он имкон медиҳад, ки тарафҳо ҳуқуқу ӯҳдадорихои худро мустақилона муайян кунанд, аммо дар доираи қонунгузорӣ. Ин инчунин барои ҳимояи ҳуқуқи тарафҳо ва ҳалли баҳсҳо дар суд аҳамияти калон дорад. Дар сурати вайрон шудани шартнома, тарафҳо метавонанд ба суд муроҷиат намуда, ҷуброни зарар талаб кунанд.

Хусусияти панҷуми сайёҳии дохилӣ, мавҷудияти қонунгузории махсусе мебошад, ки муносибатҳои сайёҳии дохилӣро ба танзим медарорад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, муносибатҳои сайёҳии дохилӣ бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳии дохилӣ” [3] ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳӣ” [4], инчунин санадҳои зерқонунӣ ва стратегияҳои рушд ба танзим дароварда мешаванд. Қабули Қонуни махсуси “Дар бораи сайёҳии дохилӣ” дар соли 2017 [3] ба рушди минбаъдаи танзими ҳуқуқӣ дар ин соҳа мусоидат намуда, мафҳум, намудҳо, хусусиятҳо ва тартиби ташкили сайёҳии дохилӣро муайян намудааст.

Инчунин, дар қонунгузории соҳа, санадҳои дигари меъриии ҳуқуқӣ, аз қабيلي Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Тартиби сертификатсияи маҳсулоти сайёҳӣ, мол ва хизматрасонии фаъолияти субъектҳои сайёҳӣ” [17], Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Андоза ва тартиби пардохти музди сайёҳии экологӣ дар ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда” [18] ва дигар санадҳо нақши муҳим мебозанд. Ин санадҳо ба мукаммалгардонии

танзими ҳуқуқӣ ва таъмини сифати хизматрасониҳои сайёҳӣ мусоидат мекунад.

Мавҷудияти қонунгузории махсус ба он имкон медиҳад, ки хусусиятҳои сайёҳии дохилӣ ба назар гирифта шуда, механизмҳои самараноки танзим ва ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон таҳия карда шаванд. Ин инчунин барои рушди минбаъдаи соҳа, ҷалби сармоя ва беҳтар намудани сифати хизматрасониҳо мусоидат мекунад.

Таснифи намудҳои сайёҳӣ дар назарияи ҳуқуқ ва қонунгузории амалӣ аҳамияти калон дорад, зеро он ба муайян намудани хусусиятҳои ҳуқуқии ҳар як намуд, таҳияи чораҳои мушаххаси танзим ва ҳимояи ҳуқуқи субъектҳо мусоидат мекунад [6, с.51]. Дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва адабиёти илмӣ, намудҳои гуногуни сайёҳии дохилӣ муайян карда шудаанд, ки ҳар кадоми онҳо хусусиятҳои хоси худро доранд.

Яке аз намудҳои асосӣ ва паҳнғаштаи сайёҳии дохилӣ, сайёҳии маърифатӣ мебошад, ки онро сайёҳии таърихӣ-фарҳангӣ низ меноманд [19, с.79]. Ин намуди сайёҳӣ боздид аз ёдгориҳои таъриху фарҳангӣ, осорхонаҳо, намоишгоҳҳо, театрҳо ва дигар иншооти фарҳангиро дар бар мегирад [3]. Мақсади асосии сайёҳии маърифатӣ гирифтани донишҳои нав дар бораи таърих, фарҳанг, санъат ва анъанаҳои кишвар мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, сайёҳии маърифатӣ хусусан рушд ёфтааст, зеро кишвар дорои мероси ғании таърихӣ-фарҳангӣ мебошад. Ёдгориҳои таърихӣ ба монанди шаҳри Панҷакент, Хулбук, Бохтар ва дигар иншооти таърихӣ, инчунин осорхонаҳои кишвар мавзеи ҷолиби диққати сайёҳони дохилӣ ва хориҷӣ мебошанд [19, с.80]. Сайёҳии маърифатӣ ба рушди фарҳангӣ-маърифатии шаҳрвандон мусоидат карда, онҳоро ба таърих ва фарҳанги кишварашон шинос менамояд.

Танзими ҳуқуқии сайёҳии маърифатӣ дар қонунгузории маданӣ ва сайёҳӣ пешбинӣ шудааст. Дар Кодекси маданӣ [14] ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳӣ” [4] муқаррароти умумӣ оид ба хизматрасониҳои фарҳангӣ ва сайёҳӣ мавҷуданд. Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳии дохилӣ” [3], сайёҳии маърифатӣ ҳамчун яке аз намудҳои асосии сайёҳӣ муайян карда шудааст.

Намуди дигари муҳими сайёҳии дохилӣ, сайёҳии табобатӣ-беҳдоштӣ мебошад, ки ба истифода аз омилҳои табиӣ шифобахш барои табобат ва барқарорсозии саломатӣ равона шудааст [3]. Ин намуди сайёҳӣ боздид аз осоишгоҳҳои табобатӣ,

манбаъҳои обҳои маъданӣ, лойҳои шифобахш ва дигар минтақаҳои табобатиро дар бар мегирад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои захираҳои фаровони табиӣ шифобахш, аз қабилӣ обҳои маъданиӣ Ҳавотак, лойҳои шифобахши Қӯлоб, иқлими шифобахши водӣҳо ва дигар омилҳои табиӣ мебошад. Ин захираҳо ба рушди сайёҳии табобатӣ-бехдоштӣ мусоидат мекунанд ва барои табобати бемориҳои гуногун, инчунин барқарорсозии саломатӣ ва фароғат аҳамияти калон доранд.

Танзими ҳуқуқии сайёҳии табобатӣ-бехдоштӣ дар қонунгузориҳои маданӣ, тиббӣ ва сайёҳӣ пешбинӣ шудааст. Дар Кодекси маданӣ [14] муқаррароти умумӣ оид ба хизматрасонии пулакӣ, аз ҷумла хизматрасонии тиббӣ, мавҷуданд. Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳии дохилӣ” [3], ин намуди сайёҳӣ ҳамчун яке намудҳои асосӣ муайян карда шудааст.

Сайёҳии экологӣ яке намудҳои муосири сайёҳӣ мебошад, ки дар солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди назаррас ёфтааст. Ин намуди сайёҳӣ боздид аз минтақаҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда, боғҳои миллий, мамнӯъгоҳҳо ва дигар иншооти табиӣ дар бар мегирад [3]. Мақсади асосии сайёҳии экологӣ шиносӣ бо табиат, омӯзиши экосистемаҳо ва ҳифзи муҳити зист мебошад [20, с.39].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, боғҳои миллии Тоҷикистон (Қўҳҳои Фон, Помир), мамнӯъгоҳи табиӣ Зорқўл ва дигар иншооти табиӣ мавзеи ҷолиби диққати сайёҳони экологӣ мебошанд. Сайёҳии экологӣ ба рушди ҳифзи муҳити зист, омӯзиши табиат ва баланд бардоштани фарҳанги экологӣ мусоидат мекунанд.

Танзими ҳуқуқии сайёҳии экологӣ дар санадҳои махсус, аз қабилӣ Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъалаҳои дастгирии давлатии рушди сайёҳӣ экологӣ, қўҳио варзишӣ ва қўҳнавардӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” [20], Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Андоза ва тартиби пардохти музди сайёҳии экологӣ дар ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда” [18] ва дигар санадҳо пешбинӣ шудааст. Ин санадҳо тартиби ташкил ва гузаронидани сайёҳии экологӣ, андоза ва тартиби пардохти музди экологӣ ва дигар масъалаҳоро муайян мекунанд.

Сайёҳии варзишӣ намуди фаъоли сайёҳӣ мебошад, ки барои ширкат дар мусобиқаҳои варзишӣ, сайёҳии қўҳӣ, намудҳои фаъоли истироҳат ва дигар фаъолиятҳои варзишӣ равона шудааст [3]. Ин намуди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дорои қўҳҳои баланд ва шароити мусоид барои

намудҳои фаъоли сайёҳӣ мебошад, рушди назаррас ёфтааст.

Сайёҳии қўҳӣ яке намудҳои асосии сайёҳии варзишӣ дар Тоҷикистон мебошад. Қўҳҳои Фон, Помир ва дигар минтақаҳои қўҳии кишвар мавзеи ҷолиби диққати қўҳнавардон ва дўстдорони намудҳои фаъоли истироҳат мебошанд. Сайёҳии варзишӣ ба рушди фаъолияти ҷисмонӣ, саломатӣ ва омӯзиши табиат мусоидат мекунанд.

Танзими ҳуқуқии сайёҳии варзишӣ дар қонунгузориҳои маданӣ, варзишӣ ва сайёҳӣ пешбинӣ шудааст. Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳии дохилӣ” [3], сайёҳии варзишӣ ҳамчун яке намудҳои асосӣ муайян карда шудааст. Инчунин, дар санадҳои дигари меъёрӣ, аз қабилӣ Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъалаҳои дастгирии давлатии рушди сайёҳӣ экологӣ, қўҳио варзишӣ ва қўҳнавардӣ” [20], танзими ин намуди сайёҳӣ пешбинӣ шудааст.

Сайёҳии деҳотӣ намуди нави сайёҳӣ мебошад, ки дар солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушд ёфтааст. Ин намуди сайёҳӣ боздид аз деҳотро барои шиносӣ бо тарзи зиндагӣ, анъанаҳо, ҳунарҳои мардумӣ ва иштирок дар фаъолиятҳои кишоварзӣ дар бар мегирад [3]. Сайёҳии деҳотӣ ба рушди иқтисодии деҳот, ҳифзи анъанаҳо ва ҳунарҳои мардумӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии деҳот мусоидат мекунанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо эълони “Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” (солҳои 2019-2021) [21], сайёҳии деҳотӣ рушди назаррас ёфт. Дар доираи ин солҳо, дар деҳотҳои гуногуни кишвар роҳҳои сайёҳӣ ташкил карда шуданд, меҳмонхонаҳои хурди деҳотӣ сохта шуданд ва ҳунарҳои мардумӣ эҳё гардиданд.

Танзими ҳуқуқии сайёҳии деҳотӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳии дохилӣ” [3] ва санадҳои дигари меъёрӣ, аз қабилӣ Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 [2] пешбинӣ шудааст. Ин санадҳо барои рушди сайёҳии деҳотӣ, ҷалби сармоя ва дастгирии давлатӣ заминаи ҳуқуқӣ фароҳам меоранд.

Илова бар намудҳои дар боло зикршуда, дар адабиёти ҳуқуқӣ ва амалия намудҳои дигари сайёҳии дохилӣ низ мавҷуданд, аз қабилӣ:

- Сайёҳии оилавӣ – сафар бо оила барои фароғат ва истироҳат [22, с.29];

- Сайёҳии ҷавонон – сафари ҷавонон барои иштирок дар ҷорабиниҳои фарҳангӣ, варзишӣ ва маърифатӣ [22, с.30];

- Сайёҳии мазҳабӣ – боздид аз мавзёҳои муқаддас ва иҷрои маросимҳои мазҳабӣ;

- Сайёҳии иҷтимоӣ – сафар барои иштирок дар чорабиниҳои иҷтимоӣ ва хайриявӣ.

Ҳар яки ин намудҳои хусусиятҳои хоси худро доранд ва метавонанд дар қонунгузорӣ танзими махсусро талаб кунанд. Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳӣ” [4], ба ҳама намудҳои сайёҳӣ талаботи умумӣ, аз ҷумла суғурта, бехатарӣ, сертификатсия ва ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон пешбинӣ шудааст.

Дар асоси таҳлили гузаронидашуда, метавон хулоса кард, ки сайёҳии дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун объекти мустақили танзими ҳуқуқӣ маҷмӯи хусусиятҳои хос дорад, ки онро аз дигар намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ ва хизматрасонӣ фарқ мекунад. Мафҳуми “сайёҳии дохилӣ” дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ [3; 4] муайян шуда, хусусиятҳои асосии он, аз қабili мавҷудияти субъектҳои махсус, доираи ҳудуди амал, мақсади ғайрисоҳибкорӣ, хусусияти шартномавӣ ва мавҷудияти қонунгузори махсус, ба инкишофи низоми ҳуқуқӣ мусоидат менамоянд.

Намудҳои гуногуни сайёҳии дохилӣ, аз қабili маърифатӣ, табобатӣ-бехдоштӣ, экологӣ, варзишӣ, деҳотӣ ва дигар намудҳо, тасниф карда шуданд. Ҳар яки ин намудҳои хусусиятҳои хоси худро доранд ва дар қонунгузорӣ танзими муайяне доранд. Мавҷудияти намудҳои гуногуни сайёҳӣ ба рушди гуногунҷанбаи соҳа ва қонеъ гардонидани ниёзҳои гуногуни шаҳрвандон мусоидат мекунад.

Бо вучуди пешрафтҳои назаррас дар танзими ҳуқуқии сайёҳии дохилӣ, ҳанӯз зарурати тақмили минбаъдаи қонунгузорӣ вучуд дорад. Дар асоси таҳлил, пешниҳодоти зерин барои тақмили танзими ҳуқуқии сайёҳии дохилӣ пешниҳод карда мешаванд:

1. Тақмили мафҳум ва хусусиятҳои сайёҳии дохилӣ. Пешниҳод карда мешавад, ки дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳии дохилӣ” [3] ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳӣ” [4] мафҳум ва хусусиятҳои сайёҳии дохилӣ мушаххас ва тақмил дода шаванд, бахусус дар қисмати муайян намудани меъёрҳои “шахсони бешаҳраванде, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми доимӣ дорад” ва тартиби исботи ин мақом.

2. Мушаххас намудани мақоми ҳуқуқии субъектҳо. Пешниҳод карда мешавад, ки дар қонунгузорӣ мақоми ҳуқуқии сайёҳон ва субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ мушаххас карда шуда, ҳуқуқ ва ўҳаддориҳои онҳо ба таври возеҳ муайян карда шаванд.

3. Тақмили механизми ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон. Пешниҳод карда мешавад, ки механизми самараноки ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон дар сурати вайрон шудани шартнома аз ҷониби субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ таҳия ва ҷорӣ карда шаванд.

4. Ҷорӣ намудани суғуртаи ҳатмии масъулияти субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ. Пешниҳод карда мешавад, ки барои ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон ва таъмини ҷуброни зарар дар сурати расонидани зарар ба ҳаёт ва саломатии сайёҳон, суғуртаи ҳатмии масъулияти субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ ҷорӣ карда шаванд.

5. Тақмили низоми сертификатсияи хизматрасониҳои сайёҳӣ. Пешниҳод карда мешавад, ки низоми сертификатсияи хизматрасониҳои сайёҳӣ [17] тақмил дода шуда, барои таъмини сифати баланди хизматрасонӣ ва бехатарии сайёҳон чораҳои мушаххас пешбинӣ карда шаванд.

6. Танзими намудҳои нави сайёҳӣ. Пешниҳод карда мешавад, ки дар қонунгузорӣ намудҳои нави сайёҳӣ, аз қабili сайёҳии рақамӣ, сайёҳии маҷозӣ, сайёҳии фазоӣ ва дигар намудҳое, ки дар натиҷаи рушди технологияҳои иттилоотӣ пайдо мешаванд, танзим карда шаванд.

7. Тақмили ҳамкории байниидоравӣ. Пешниҳод карда мешавад, ки механизми самараноки ҳамкории байниидоравӣ барои ҳамохангсозии фаъолияти мақомоти гуногун дар соҳаи сайёҳӣ таҳия ва ҷорӣ карда шаванд.

Амалӣ намудани ин пешниҳодот ба рушди устувори сайёҳии дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳимояи ҳуқуқи сайёҳон ва субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ ва бехтар намудани сифати хизматрасониҳои сайёҳӣ мусоидат хоҳад кард. Дар маҷмӯъ, ташаққул ва рушди қонунгузори сайёҳии дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон намунаи муваффақи сиёсати давлатӣ дар самти таъмини рушди устувори иқтисодӣ, ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон ва ҳамгироии байналмилалӣ мебошад.

АДАБИЁТ

[1] Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон 9 декабри соли 2004, № 72 “Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон” // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2004. – №12, қ-1, мод. 699.

[2] Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 августи соли 2018 № 372 “Дар бораи Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». – URL: <http://www.adlia.tj>.

[3] Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи сайёҳии дохилӣ" аз 18 июли соли 2017, № 1450 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». – URL: <http://www.adlia.tj>.

[4] Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 7 августи соли 2020, № 1718 "Дар бораи сайёҳӣ" // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2020. – №7-9, мод. 624.

[5] Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 декабри соли 2010 № 668 "Дар бораи стандартонӣ" // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2010. – №12, қ-1, мод. 827.

[6] Сангинов, Д.Ш. Правовое регулирование туристской деятельности в Республике Таджикистан: проблемы и пути их решения: монография. – Душанбе, 2010. – 180 с.

[7] Сангинов, Д.Ш. Туризм в Республике Таджикистан: теория и практика правового регулирования: монография. – Душанбе, 2013. – 304 с.

[8] Самизода, Ф.Д. Баъзе таҳлилҳо оид ба мафҳуми "Сайёҳӣ", "Сайёҳ" ва "Сайёҳат" // Идоракунии давлатӣ. – 2020. – №4/2 (49). – С. 191-196.

[9] Самизода, Ф.Д. Баъзе андешаҳо оид ба сайёҳии байналмилалӣ // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ. – Душанбе, 2019. – С.142-143.

[10] Сангинов, Д.Ш. К вопросу о правовом статусе туриста в туристической деятельности // Вестник Таджикского национального университета. – 2010. – № 1 (57). – С. 78-83.

[11] Сангинов, Д.Ш. Конституционные основы государственного регулирования туризма в период независимости в Республике Таджикистан // Роль Конституции в развитии отраслей права в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2012. – С. 31-47.

[12] Сангинов, Д.Ш. К вопросу о правовом статусе туроператора и турагента // Вестник Таджикского национального университета. – 2010. – № 2 (58). – С. 87-92.

[13] Сангинов, Д.Ш. Правовой статус человека как потребителя туристских услуг // Законодательство. – 2011. – № 1. – С. 44-54.

[14] Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 декабри соли 2022, № 1918 // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2022. – №12, қ.1, қ.2, мод. 757.

[15] Сангинов, Д.Ш. Правовая характеристика договора на оказание туристско-экскурсионных услуг // Вестник Таджикского национального университета. – 2015. – № 3/10 (188). – С. 70-74.

[16] Сангинов, Д.Ш. Правовые основы оказания гостиничных услуг в Республике Таджикистан //

Вестник Конституционного суда Республики Таджикистан. – 2011. – №4. – С. 127-135.

[17] Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 2022, № 239 "Дар бораи Тартиби сертификатсияи маҳсулоти сайёҳӣ, мол ва хизматрасонии фаъолияти субъектони сайёҳӣ" // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». – URL: <http://www.adlia.tj>.

[18] Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 марти соли 2024, № 200 "Дар бораи Андоза ва тартиби пардохти музди сайёҳии экологӣ дар ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда" // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». – URL: <http://www.adlia.tj>.

[19] Азимов Б.Б. Культурное, историческое и природное наследие Таджикистана как основа развития культурно-познавательного туризма // Вестник Таджикского национального университета. – 2020. – № 8. – С. 79-83.

[20] Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 марти соли 2005, № 80 "Дар бораи масъалаҳои дастгирии давлатии рушди сайёҳии экологӣ, кӯҳию варзишӣ ва кӯҳнавардӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». – URL: <http://www.adlia.tj>.

[21] Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 январи соли 2019 № 1170 "Дар бораи "Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ" эълон намудани солҳои 2019-2021" // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». – URL: <http://www.adlia.tj>.

[22] Сангинов, Д.Ш. Некоторые правовые вопросы молодежного и других видов туризма // Молодёжь и современная наука. – Душанбе, 2011. – С. 29-45.

Ҳабибзода Ҳокимджон – Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, факультет юриспруденции, соискатель кафедры гражданского права.

Понятие, особенности и виды внутреннего туризма как объекта правового регулирования

Статья посвящена всестороннему анализу понятия, особенностей и видов внутреннего туризма как объекта правового регулирования в Республике Таджикистан. На основе анализа нормативных правовых актов, включая Закон Республики Таджикистан «О внутреннем туризме» (2017 год), Закон Республики Таджикистан «О туризме» (2020 год), Гражданский кодекс, Конституцию Республики

Таджикистан и другие нормативные акты, а также научных трудов ученых в области права, автором определено и классифицировано понятие внутреннего туризма как самостоятельного объекта правового регулирования.

В статье подробно рассмотрены основные правовые особенности внутреннего туризма, такие как наличие специальных субъектов правоотношений (туристов и субъектов туристской деятельности), территориальная ограниченность деятельности в пределах страны, некоммерческая цель деятельности, договорный характер отношений и наличие специального законодательства. Также классифицированы и проанализированы различные виды внутреннего туризма, включая познавательный (историко-культурный), лечебно-оздоровительный, экологический, спортивный, сельский и другие виды.

В результате исследования автор пришел к выводу, что внутренний туризм в Республике Таджикистан как самостоятельный объект правового регулирования обладает совокупностью особенностей, отличающих его от других видов предпринимательской деятельности и услуг. Несмотря на значительные достижения в правовом регулировании внутреннего туризма, для достижения передового мирового уровня существует необходимость дальнейшего совершенствования законодательства, в том числе в сфере конкретизации правового статуса субъектов, совершенствования механизма защиты прав туристов, введения обязательного страхования и совершенствования системы сертификации.

Статья представляет научно-практическую значимость для специалистов в области туристского права, сотрудников государственных органов, предпринимателей и всех заинтересованных лиц в сфере туризма.

Ключевые слова: внутренний туризм, понятие туризма, правовые особенности, виды туризма, объект правового регулирования, турист, субъекты туристской деятельности, туроператор, турагент, договор туристского обслуживания, Гражданский кодекс, Закон «О внутреннем туризме», Закон «О туризме», защита прав туристов, туристское страхование, сертификация туристских услуг, познавательный туризм, лечебно-оздоровительный туризм, экологический туризм, спортивный туризм, сельский туризм, Республика Таджикистан.

Habibzoda Hokimjon – Academy of Public Administration under the President of the Republic of

Tajikistan, Faculty of Law, Applicant of the Department of Civil Law.

Concept, characteristics and types of domestic tourism as an object of legal regulation

The article is devoted to a comprehensive analysis of the concept, characteristics and types of domestic tourism as an object of legal regulation in the Republic of Tajikistan. Based on the analysis of normative legal acts, including the Law of the Republic of Tajikistan "On Domestic Tourism" (2017), the Law of the Republic of Tajikistan "On Tourism" (2020), the Civil Code, the Constitution of the Republic of Tajikistan and other normative acts, as well as scientific works of legal scholars, the author defined and classified the concept of domestic tourism as an independent object of legal regulation.

The article examines in detail the main legal characteristics of domestic tourism, such as the presence of special subjects of legal relations (tourists and subjects of tourism activities), the territorial limitation of activities within the country, the non-commercial purpose of the activity, the contractual nature of relations and the presence of special legislation. Various types of domestic tourism are also classified and analyzed, including educational (historical-cultural), health-improving, ecological, sports, rural and other types.

As a result of the study, the author concluded that domestic tourism in the Republic of Tajikistan as an independent object of legal regulation has a set of characteristics that distinguish it from other types of business activities and services. Despite significant achievements in the legal regulation of domestic tourism, in order to achieve an advanced world level, there is a need for further improvement of legislation, including in the field of specifying the legal status of subjects, improving the mechanism for protecting the rights of tourists, introducing compulsory insurance and improving the certification system.

The article is of scientific and practical significance for specialists in the field of tourism law, employees of state bodies, entrepreneurs and all stakeholders in the field of tourism.

Keywords: domestic tourism, concept of tourism, legal characteristics, types of tourism, object of legal regulation, tourist, subjects of tourism activities, tour operator, travel agent, tourism service contract, Civil Code, Law "On Domestic Tourism", Law "On Tourism", protection of tourists' rights, travel insurance, certification of tourism services, educational tourism, health-improving tourism, ecological tourism, sports tourism, rural tourism, Republic of Tajikistan.

ИМТИЁЗҲО ВА МАСУНИЯТҲОИ НАМОЯНДАГИҲОИ ТИЧОРАТӢ ВА КОРМАНДОНИ ОНҲО ДАР ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Мирзозода Парвон Зайналобуди – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, сарҳодими илмӣи шуъбаи илмҳои ҳуқуқи байналмилалӣ. E-mail: parvona.mirzoev@mail.ru

Мақола ба таҳлили ҳуқуқии мақоми намояндагиҳои тичоратӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ, бо тавачҷӯҳи хос ба имтиёзҳо ва масуниятҳое, ки ба онҳо ва кормандони онҳо дода мешаванд, бахшида шудааст. Зеро намояндагиҳои тичоратӣ ҳамчун намояндагони расмӣи давлат дар соҳаи иқтисод ва тичорат амал мекунанд, масунияти онҳо дорои хусусияти дугона мебошад: аз як сӯ, онҳо аз имтиёзҳои дипломатӣ бархӯрдоранд, аз сӯи дигар, ғайрияти тичоратии онҳо метавонад боиси маҳдудияти ин масуниятҳо гардад. Дар мақола асосҳои ҳуқуқии масуниятҳо дар Конвенсияи Вена оид ба муносибатҳои дипломатӣ (1961), махсусан Моддаи 31(1)(с), ки "истисноӣ ғайрияти тичоратиро" пешбинӣ мекунад, мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Инчунин таҷрибаи давлатҳои пешрафта (ИМА, Бритониё, Фаронса) ва қарорҳои судӣ, аз ҷумла қарорҳои Табион бар зидди Муфти ва Саббитӣ бар зидди Ал Солеҳ баррасӣ гардидаанд. Муаллиф ба ҳуҷҷаи мерасад, ки ҳаҷми масуниятҳои намояндагиҳои тичоратӣ дар кишварҳои гуногун фарқ мекунад ва тақмили танзими он тавассути шартномаҳои дучониба ва таҳияи дастурҳои ягонаи байналмилалӣ тавсия дода мешавад. Мақола барои ҳуқуқшиносон, дипломатҳо ва мутахассисони соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ пешбинӣ шудааст.

Калидвожаҳо: намояндагиҳои тичоратӣ, масунияти дипломатӣ, имтиёзҳои дипломатӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ, Конвенсияи Вена оид ба муносибатҳои дипломатӣ, истисноӣ ғайрияти тичоратӣ, кормандони намояндагиҳои тичоратӣ, масунияти шахсӣ, муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ, шартномаҳои дучониба.

Дар низоми муносибатҳои байналмилалӣи муосир, намояндагиҳои тичоратӣ ҳамчун воситаи муҳими татбиқи сиёсати иқтисодии хориҷии давлатҳо мақоми хоса доранд. Бар хилофи намояндагиҳои дипломатӣ, ки ғайрияти онҳо асосан бо масоили сиёсӣ ва робитаҳои байнидавлатӣ алоқаманд аст, намояндагиҳои тичоратӣ ба рушди ҳамкориҳои иқтисодӣ, савдо ва сармоягузорӣ

нигаронида шудаанд. Ин хусусият ба онҳо хусусияти дугона мебахшад: аз як тараф, онҳо намояндагони расмӣи давлат буда, аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ба низоми дипломатӣ наздиканд; аз тарафи дигар, ғайрияти онҳо бо муносибатҳои ҳуқуқии хусусӣ ва тичоратӣ алоқаманд аст, ки масоили масунияти онҳоро дар ҳуқуқи байналмилалӣ ба яке аз мавзӯҳои мураккаб ва баҳсбарангези ҳуқуқӣ табдил медиҳад [1].

Таърихи ташаккули институти намояндагиҳои тичоратӣ ба давраи байниду ҷангҳои ҷаҳонӣ рост меояд, вақте ки Иттиҳоди Шӯравӣ барои рушди муносибатҳои тичоратӣ бо кишварҳои Ғарб намояндагиҳои махсуси тичоратиро таъсис дод. Ин намояндагӣ, ки дар шартномаҳои тичоратӣ бо Олмон (1925) ва дигар кишварҳо пешбинӣ шуда буданд, аз имтиёзҳо ва масуниятҳои дипломатӣ бархӯрдор буданд [2]. Аммо бо гузашти вақт ва рушди муносибатҳои байналмилалӣ, масъалаи муайян намудани ҳаҷми масуниятҳои намояндагиҳои тичоратӣ ва кормандони онҳо яке аз мавзӯҳои муҳими ҳуқуқи байналмилалӣ гардид.

Дар ин мақола мо кӯшиш менамоем, ки табиати ҳуқуқии имтиёзҳо ва масуниятҳои намояндагиҳои тичоратӣ, асосҳои онҳо дар ҳуқуқи байналмилалӣ, инчунин татбиқи ин масуниятҳо дар муносибат бо кормандони ин намояндагиҳоро мавриди таҳлил қарор диҳем. Дар ин раванд, таҷрибаи байналмилалӣ ва санадҳои ҳуқуқии асосӣ, аз ҷумла Конвенсияи Вена оид ба муносибатҳои дипломатӣ (1961), ки дар он имтиёзҳо ва масуниятҳои дипломатӣ тартиб дода шудаанд, ҳамчун пояи асосии таҳқиқоти истифода мешаванд.

Намояндагиҳои тичоратӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ мақоми махсус доранд. Онҳо намояндагони расмӣи давлат дар соҳаи иқтисод ва тичорат мебошанд, ки барои хифзи манфиатҳои иқтисодии кишвари худ дар хориҷа таъсис дода мешаванд [3]. Бар хилофи намояндагиҳои дипломатӣ, ки ғайрияти онҳо асосан ба муносибатҳои сиёсӣ равона шудааст, намояндагиҳои тичоратӣ ба рушди ҳамкориҳои иқтисодӣ, ҷалби сармоя ва густариши муносибатҳои тичоратӣ мусоидат мекунанд.

Дар амалияи байналмилалӣ, намояндагиҳои тичоратӣ метавонанд дар шаклҳои гуногун фаъолият намоянд: ҳамчун қисми таркибии сафоратҳо (шубаҳои тичоратӣ), ҳамчун намояндагиҳои алоҳидаи тичоратӣ ё ҳамчун агентҳои тичоратӣ, ки бо ваколати давлат амал мекунанд [4]. Муҳимтарин хусусияти онҳо дар он аст, ки ҳарчанд фаъолияти онҳо ба соҳаи тичорат ва иқтисод алоқаманд бошад ҳам, амалҳои онҳо ба номи давлат ва бо масъулияти он анҷом дода мешаванд. Ин хусусият, сарфи назар аз хусусияти тичоратии фаъолият, ба онҳо ҳуқуқи талаб намудани ҳифзи дипломатӣ ва масуниятҳои муайяно мебахсад.

Аз нуқтаи назари ҳуқуқи байналмилалӣ, масъалаи муайян кардани ҳуқуқи мақоми намояндагиҳои тичоратӣ хеле мураккаб аст. Аз як тараф, онҳо намояндагони давлат мебошанд ва амалҳои онҳо ба давлат марбут мешавад; аз тарафи дигар, фаъолияти амалии онҳо дар соҳаи тичорат метавонад онҳоро ба муносибатҳои ҳуқуқи хусусӣ ворид намояд, ки дар ин ҷо масуниятҳои давлат наметавонад пурра татбиқ карда шавад. Ин дугонагӣ сабаб мешавад, ки ҳуқуқи байналмилалӣ ба танзими мақоми намояндагиҳои тичоратӣ бо тавачҷуҳи хос муносибат намояд.

Институти намояндагиҳои тичоратӣ дар нимаи аввали асри XX, махсусан пас аз Инқилоби Октябр дар Русия, ташаккул ёфт. Иттиҳоди Шӯравӣ, ки ба густариши муносибатҳои иқтисодӣ ва тичоратӣ бо кишварҳои Ғарб тавачҷуҳи зиёд дошт, намояндагиҳои тичоратиро ҳамчун воситаи муҳими татбиқи сиёсати хориҷии худ таъсис дод [2]. Ин намояндагӣ дар шартномаҳои тичоратӣ бо Олмон (1925) ва Итолиё пешбинӣ шуда буданд ва ба онҳо имтиёзҳо ва масуниятҳои дипломатӣ дода шуда буданд. Дар ин шартномаҳо муқаррар карда шуд, ки директори намояндагии тичоратӣ, муовини ӯ ва аъзои Шӯрои намояндагии тичоратӣ, ки дар Берлин истиқомат мекунанд, аз тамоми имтиёзҳо ва баргариҳои шахсонӣ берун аз ҳудуд (экстерриториалӣ) бархӯрдор мебошанд, ва биноҳои намояндагии тичоратӣ дар Берлин экстерриториалӣ ҳисобида мешаванд.

Дар давраи байниду ҷангҳо, масъалаи масуниятҳои намояндагиҳои тичоратӣ дар доираи муносибатҳои байнидавлатӣ таҳия карда мешуд. Дар амалия, баъзе давлатҳо, аз қабилӣ Фаронса, ба намояндагии тичоратии Иттиҳоди Шӯравӣ масуниятҳои дипломатӣ надоданд, дар ҳоле ки дигар давлатҳо, ба монанди Олмон ва Итолиё, чунин масуниятҳоро тавассути шартномаҳои дучониба эътироф намуданд [2]. Ин фарқият дар амалия нишон

медихад, ки дар он давра масуниятҳои намояндагиҳои тичоратӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ ягона тартиби умумиэътирофшуда надошт ва бештар ба шартномаҳои дучониба вобаста буд.

Ташаккули минбаъдаи институти масуниятҳои намояндагиҳои тичоратӣ бо қабули Конвенсияи Вена оид ба муносибатҳои дипломатӣ (1961) алоқаманд аст. Гарчанде ки ин Конвенсия бевосита масуниятҳои намояндагиҳои тичоратиро ба танзим наметаворад, он қоидаҳои умумиро барои масуниятҳои дипломатӣ муқаррар кард, ки дар бораи намояндагиҳои тичоратӣ низ татбиқ карда мешаванд [5].

Масуниятҳои дипломатӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун маҷмӯи имтиёзҳо ва масуниятҳои муайян карда мешаванд, ки ба намояндагони расмӣ давлатҳо барои таъмини фаъолияти озод ва муассири онҳо дар кишвари қабулкунанда дода мешаванд [5]. Конвенсияи Вена оид ба муносибатҳои дипломатӣ (1961) дар Моддаи 31 масуниятҳои дипломатиро аз ҷиҳати ҷиноятӣ, шаҳравандӣ ва маъмурӣ муқаррар менамояд. Аммо ин масуният мутлақ нест ва дар ҳолатҳои муайян, аз ҷумла ҳангоми амалиёти тичоратӣ ё касбӣ, ки аз вазифаҳои расмӣ дипломат берун анҷом дода мешаванд, маҳдуд карда мешавад [5,6].

Моддаи 31(1)(с)-и Конвенсияи Вена муқаррар менамояд, ки дипломат аз масуниятҳои шаҳравандӣ ва маъмурӣ бархӯрдор нест, агар амал ба фаъолияти касбӣ ё тичоратӣ, ки дар кишвари қабулкунанда аз вазифаҳои расмӣ ӯ берун анҷом дода шуда бошад, алоқаманд бошад. Ин истисно, ки "истисноии фаъолияти тичоратӣ" номида мешавад, барои масуниятҳои намояндагиҳои тичоратӣ ва кормандони онҳо аҳамияти калон дорад [6].

Тавре ки таҷриба ва шарҳи Конвенсия нишон медиҳад, "фаъолияти тичоратӣ" дар мазмуни Моддаи 31(1)(с) ба фаъолияти мунтазами тичоратӣ ё касбӣ, ки барои ба даст овардани фоида нигаронида шудааст, ишора мекунад, на ба муносибатҳои шартномавии марбут ба ҳаёти ҳаррӯзаи дипломат ва оилаи ӯ дар кишвари қабулкунанда [7]. Ин мафҳум дар таҳияи Конвенсия аз ҷониби Комиссияи ҳуқуқи байналмилалӣ СММ муфассал баррасӣ шудааст [6].

Масуниятҳои намояндагиҳои тичоратӣ дар муқоиса бо масуниятҳои дипломатӣ хусусиятҳои хоси худро доранд. Ин хусусиятҳо аз табиати дугонаи фаъолияти ин намояндагиҳо - ҳамчун намояндагони расмӣ давлат ва ҳамчун иштирокчиёни муносибатҳои тичоратӣ - сарчашма мегиранд.

Якум, намояндагиҳои тичоратӣ, ба мисли намояндагиҳои дипломатӣ, аз масунияти ноболиғӣ (иммунитет) ва дахлнопазирии биноҳо, ҳуҷҷатҳо ва амвол бархӯрдоранд. Ин масуният ба онҳо имкон медиҳад, ки ғайриқонунии худро бидуни тарс аз дахлати мақомоти кишвари қабулкунанда амалӣ созанд [2,5].

Дуом, кормандони намояндагиҳои тичоратӣ, аз ҷумла роҳбарон ва коршиносон, аз масунияти шахсӣ бархӯрдоранд, ки онҳоро аз боздошт ва ҳаби ғайриқонунии муҳофизат менамояд. Аммо, бар хилофи кормандони дипломатӣ, ин масуният метавонад дар мавридҳои амалиёти тичоратӣ, ки аз вазифаҳои расмӣ онҳо берун анҷом дода мешаванд, маҳдуд карда шавад [5].

Сеюм, масъалаи масуният дар муносибат бо амалиёти тичоратӣ яке аз мураккабтарин ҷанбаҳои мақоми ҳуқуқи намояндагиҳои тичоратӣ мебошад. Дар ин ҷо ду нуктаи назар вучуд дорад. Якум - намояндагиҳои тичоратӣ ҳамчун намояндагони давлат дар тамоми амалиёти тичоратӣ аз масуният бархӯрдоранд, агар ин амалиёт ба номи давлат анҷом дода шавад. Дуом - амалиёти тичоратӣ, новобаста аз он ки ба номи кист анҷом дода мешаванд, набояд аз масуният бархӯрдор бошанд, зеро онҳо ба соҳаи ҳуқуқи хусусӣ ва тичоратӣ тааллуқ доранд [3].

Дар амалияи байналмилалӣ, аксари давлатҳо ба ин масъала бо роҳи шартномаҳои дучониба ҳал мекунанд, ки дар онҳо ҳаҷм ва маҳдудиятҳои масуниятҳои намояндагиҳои тичоратӣ муайян карда мешаванд.

Масъалаи масунияти кормандони намояндагиҳои тичоратӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ аз мураккабтарин масоил ба шумор меравад. Ин мураккабӣ аз он сарчашма мегирад, ки кормандони намояндагиҳои тичоратӣ, ба мисли дипломатҳо, метавонанд ба категорияҳои гуногун тақсим шаванд: кормандони расмӣ, ки ба номи давлат амал мекунанд, ва кормандони техникӣ ё хизматӣ, ки ғайриқонунии онҳо бештар ба муносибатҳои меҳнатӣ алоқаманд аст [2].

Тибқи Конвенсияи Вена (1961), кормандони дипломатӣ аз масунияти пурра бархӯрдоранд, дар ҳоле ки кормандони маъмурӣ-техникӣ ва хизматӣ масунияти маҳдудтар доранд (Моддаи 37). Ин фарқият ба намояндагиҳои тичоратӣ низ татбиқ карда мешавад, аммо бо як хусусият: кормандони намояндагиҳои тичоратӣ метавонанд дар ғайриқонунии тичоратӣ ширкат варзанд, ки ин онҳоро аз масуният маҳрум мекунад, агар ин ғайриқонун аз вазифаҳои расмӣ онҳо берун бошад [6].

Дар парвандаи *Tabion v. Mufti* (1995) судҳои ИМА муайян карданд, ки истисноӣ ғайриқонунии тичоратӣ тибқи Моддаи 31(1)(с)-и Конвенсияи Вена ба муносибатҳои шартномавӣ, ки барои таъмини эҳтиёҷоти харрӯзаи дипломат ба қарор анҷом дода мешаванд, татбиқ намегардад [6] [7]. Ин қарор ба он далелат мекунад, ки кормандони намояндагиҳои тичоратӣ, дар мавридҳои, ки ба ғайриқонунии тичоратӣ ё қасбӣ барои ба даст овардани ғайриқонунии машғул мешаванд, метавонанд аз масуният маҳрум карда шаванд, аммо дар мавридҳои муносибатҳои шартномавии харрӯза, онҳо аз масуният бархӯрдор мебошанд.

Ҳамзамон, дар парвандаи *Sabbithi v. Al Saleh* (2009) суд қайд кард, ки истисноӣ ғайриқонунии тичоратӣ ба амалиёте, ки пеш аз гирифтани мақоми дипломатӣ анҷом дода шудаанд, татбиқ намегардад. Ин маънои онро дорад, ки корманди намояндагии тичоратӣ барои амалиёте, ки пеш аз таъиноти худ ҳамчун дипломат анҷом додааст, аз масуният бархӯрдор хоҳад буд [8].

Дар амалияи байналмилалӣ, давлатҳо ба масъалаи масунияти намояндагиҳои тичоратӣ ва кормандони онҳо бо роҳҳои гуногун муносибат мекунанд. Ин фарқиятҳо аз анъанаҳои ҳуқуқӣ, сиёсати ҳориҷӣ ва манфиатҳои иқтисодии кишварҳо вобастаанд.

Дар Иёлоти Муттаҳида, масунияти намояндагиҳои тичоратӣ асосан тибқи Конвенсияи Вена (1961) ва Қонуни муносибатҳои дипломатӣ (1978) танзим карда мешавад. Судҳои ИМА дар тафсири истисноӣ ғайриқонунии тичоратӣ, онро ба таври маҳдуд шарҳ медиҳанд ва онро ҳамчун ғайриқонунии мунтазами тичоратӣ ё қасбӣ барои ба даст овардани ғайриқонунии, на муносибатҳои шартномавии харрӯза, мефаҳманд [6, 7].

Дар Бритониё, масунияти намояндагиҳои тичоратӣ низ асосан тибқи Конвенсияи Вена танзим карда мешавад, аммо бо дарназардошти шартномаҳои дучониба. Масалан, дар ҷавоб ба саволи парламент дар соли 1965, хабар дода шуд, ки кормандони намояндагиҳои тичоратии кишварҳои шарқӣ, аз ҷумла Иттиҳоди Шӯравӣ, аз масуниятҳои дипломатӣ бархӯрдоранд [9].

Дар Фаронса, масунияти намояндагиҳои тичоратӣ дар асоси шартномаҳои дучониба ва қонуни миллии он кишвар танзим карда мешавад. Дар парвандаи *In re P.S.* (1975), суди Фаронса муайян кард, ки намояндаи тичоратӣ, ки ба сафорат замима шуда буд, метавонад аз масунияти дипломатӣ бархӯрдор бошад, агар ӯ ба ҳайси узви кормандони маъмурӣ-техникӣ ба сафорат дохил шуда бошад [10].

Дар кишварҳои дигар, аз қабилҳои Олмон ва Итолиё, масунияти намояндагҳои тичоратӣ низ дар шартномаҳои дучониба муқаррар карда мешавад, ва онҳо ба намояндагҳои тичоратӣ масуниятҳои дипломатиро эътироф менамоянд [2].

Намояндагҳои тичоратӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ мақоми мураккаб ва дугона доранд. Онҳо ҳамчун намояндагони расмии давлат аз масуниятҳои дипломатӣ бархӯрдоранд, аммо ин масуният дар мавридҳои амалиёти тичоратӣ, ки аз вазифаҳои расмии онҳо берун анҷом дода мешаванд, маҳдуд карда мешавад. Ин маҳдудият дар Моддаи 31(1)(с)-и Конвенсияи Вена оид ба муносибатҳои дипломатӣ (1961) муқаррар шудааст ва он фаъолияти мунтазами тичоратӣ ё касбиро, ки барои ба даст овардани фоида нигаронида шудааст, дар бар мегирад.

Таҳлили амалияи байналмилалӣ ва санадҳои ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки масунияти намояндагҳои тичоратӣ ва кормандони онҳо дар кишварҳои гуногун ба таври гуногун татбиқ карда мешавад, ки ин аз анъанаҳои ҳуқуқӣ, сиёсати хоричӣ ва манфиатҳои иқтисодии онҳо вобаста аст. Дар шароити муосир, ки муносибатҳои иқтисодӣ ва тичоратии байналмилалӣ афзоиш меёбанд, масъалаи танзими ҳуқуқи мақоми намояндагҳои тичоратӣ ва хифзи манфиатҳои давлатҳо тавассути масуниятҳои дипломатӣ яке аз мавзӯҳои муҳими ҳуқуқи байналмилалӣ боқӣ мемонад.

Тавсия дода мешавад, ки давлатҳо дар доираи шартномаҳои дучониба ва бисёрҷониба ҳаҷм ва маҳдудиятҳои масуниятҳои намояндагҳои тичоратиро дақиқ муайян намоянд, то аз ихтилофот ва тафсирҳои гуногуни ҳуқуқӣ дар амалия пешгирӣ карда шавад. Инчунин, дар замони муосир, ки фаъолияти намояндагҳои тичоратӣ бо технологияҳои нав ва усулҳои нави тичоратӣ алоқаманд аст, таҳияи дастурҳои ягонаи байналмилалӣ оид ба масуниятҳои онҳо муҳим мебошад.

АДАБИЁТ

1. Вулси, Т. Д. (1864). Введение в изучение международного права, предназначенное как пособие для преподавания и исторических исследований. Нью-Йорк: С. Scribner. [Электронный ресурс]. URL: <https://quod.lib.umich.edu/m/moa/acu0118.0001.001/172>
2. Парламент Великобритании. (1930). Торговая делегация – Хансард. [Электронный ресурс]. URL: <https://hansard.parliament.uk/Commons/1930-04-30/debates/4c7c389e-fbf4-4ebc-9a33-7968a4f9f7b7/TradeDelegation>

3. Государственный департамент США. (2019). Обзор практики США в международном праве за 2019 год. Глава 10. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/09/2019-Digest-Chapter-10.pdf>
4. Джурович, Р. (1983). Представительство в международных коммерческих сделках. Юридический факультет Белградского университета, 31(1-4), 330-343. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1126241>
5. Организация Объединённых Наций. (1961). Венская конвенция о дипломатических сношениях. 23 U.S.T. 3227, T.I.A.S. No. 7502, 500 U.N.T.S. 95. [Электронный ресурс]. URL: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/153562.pdf>
6. Министерство юстиции США. (1995). Заявление об интересах США по делу Tabion v. Mufti, 877 F. Supp. 285 (E.D. Va. 1995), подтверждено, 73 F.3d 535 (4th Cir. 1996). [Электронный ресурс]. URL: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/65799.pdf>
7. Sabbithi v. Al Saleh, 605 F. Supp. 2d 122 (D.D.C. 2009). [Электронный ресурс]. URL: <https://storage.courtlistener.com/recap/gov.uscourts.cacd.708421/gov.uscourts.cacd.708421.84.0.pdf>
8. Al-Rumaili v. Sport Trinity, № 2:21-cv-00255 (C.D. Cal. 2021). [Электронный ресурс]. URL: <https://storage.courtlistener.com/recap/gov.uscourts.cacd.708421/gov.uscourts.cacd.708421.84.0.pdf>
9. Парламент Великобритании. (1965). Сотрудники посольств, Лондон (дипломатический иммунитет) – Хансард. HC Deb 02 August 1965 vol 717 cc198-9W. [Электронный ресурс]. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/written-answers/1965/aug/02/embassy-staffs-london-diplomatic-immunity>
10. In re P.S. (Франция, 1975). Международные правовые отчеты. Cambridge Core. [Электронный ресурс]. URL: <http://core-prod.cambridgecore.org/core/journals/international-law-reports/article/abs/in-re-ps/748CC75836FE98AD756000667A63C8A6>
11. По вопросу о торговом представительстве Союза Советских Социалистических Республик во Франции (1932). Ежегодник решений по публичному международному праву. Cambridge Core. [Электронный ресурс]. URL: <http://core-prod.cambridgecore.org/core/journals/annual-digest-of-public-international-law-cases/article/abs/in-re-commercial-representation-in-france-of-the-union-of-socialist-soviet-republics/B1E1D788D9926321CEFF22CD63ED0FB3>

12. Комиссия международного права. (1957). Краткие отчёты о 402-м заседании. Ежегодник Комиссии международного права. Документ ООН A/CN.4/SER.A/1957. [Электронный ресурс]. URL: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/153562.pdf>

13. Комиссия международного права. (1958). Краткие отчёты о 476-м заседании. Ежегодник Комиссии международного права. Документ ООН A/CN.4/SER.A/1958. [Электронный ресурс]. URL: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/153562.pdf>

14. Комиссия международного права. (1958). Доклад Комиссии Генеральной Ассамблее. Документ ООН A/3859. [Электронный ресурс]. URL: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/153562.pdf>

Конференция ООН по дипломатическим сношениям и иммунитетам. (1962). Официальные отчёты, Том I. Документ ООН A.CONF.20/14. [Электронный ресурс]. URL: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/153562.pdf>

Мирзозода Парвон Зайналобудин – Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, главный научный сотрудник международно-правовых наук. Email: parvona.mirzoev@mail.ru

Привилегии и иммунитеты торговых представительств и их сотрудников в международном праве

Статья посвящена правовому анализу статуса торговых представительств в международном праве с особым акцентом на привилегии и иммунитеты, предоставляемые им и их сотрудникам. Поскольку торговые представительства действуют в качестве официальных представителей государства в сфере экономики и торговли, их иммунитет носит двойственный характер: с одной стороны, они пользуются дипломатическими привилегиями, с другой стороны, их коммерческая деятельность может приводить к ограничению этих иммунитетов. В статье анализируются правовые основы иммунитетов, закреплённые в Венской конвенции о дипломатических сношениях (1961), в частности в статье 31(1)(c), которая предусматривает «исключение коммерческой деятельности». Также рассматриваются практика ведущих государств (США, Великобритания, Франция) и судебные решения, включая дела *Tabion v. Mufti* и *Sabbithi v. Al Saleh*. Автор приходит к выводу, что объём иммунитетов торговых представительств

различается в разных странах, и рекомендует совершенствование их регулирования посредством двусторонних договоров и разработки единых международных руководящих принципов. Статья предназначена для юристов-международников, дипломатов и специалистов в области международного права.

Ключевые слова: торговое представительство, дипломатический иммунитет, дипломатические привилегии, международное право, Венская конвенция о дипломатических сношениях, исключение коммерческой деятельности, сотрудники торгового представительства, личный иммунитет, международные экономические отношения, двусторонние договоры.

Mirzozoda Parvon Zaynalobudin – Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Institute of State and Law, Senior Researcher at the Department of International Law Sciences. Email: parvona.mirzoev@mail.ru

Privileges and immunities of trade representations and their employees in international law

The article is devoted to the legal analysis of the status of trade representations in international law, with particular emphasis on the privileges and immunities granted to them and their employees. Since trade representations act as official representatives of the state in the sphere of economy and trade, their immunity has a dual nature: on the one hand, they enjoy diplomatic privileges; on the other hand, their commercial activities may lead to limitations of these immunities. The article examines the legal basis of immunities as established in the Vienna Convention on Diplomatic Relations (1961), in particular Article 31(1)(c), which provides for the "commercial activity exception". The practice of leading states (USA, UK, France) and judicial decisions, including the cases of *Tabion v. Mufti* and *Sabbithi v. Al Saleh*, are also reviewed. The author concludes that the scope of immunities of trade representations varies across different countries and recommends improving their regulation through bilateral treaties and the development of uniform international guidelines. The article is intended for international law scholars, diplomats, and specialists in the field of international law.

Keywords: trade representation, diplomatic immunity, diplomatic privileges, international law, Vienna Convention on Diplomatic Relations, commercial activity exception, employees of trade representation, personal immunity, international economic relations, bilateral treaties.

ПОЛОЖЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА КАК ОСНОВА
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ В МИРЕ

Раджабов Саитумбар Адинаевич – Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, зав. отделом международно-правовых наук. E-mail: saidumar1951@mail.ru

В работе рассматриваются некоторые международно-правовые акты, которые служат основой совершенствования правовой грамотности. Среди них положения Всеобщей декларации прав человека (1948г.), Международного пакта о гражданских и политических правах (1966г.), Всемирной программы образования в области прав человека (2004г.), Десятилетие международного права ООН на период 1990–1999 годов, «Атлас осуществления права на образование» (ЮНЕСКО), «Дружественное к ребенку правосудие» (ЮНИСЕФ), а также практические руководства и учебные материалы по мониторингу прав человека, разработанные УВКПЧ и ЮНИТАР. Исследовано препятствия (барьеры), часто встречающиеся в ходе правового просвещения: политико-идеологические барьеры, социально-экономические трудности, правовые и административные препятствия, а также лингвистические и культурные барьеры. Рассмотрены некоторые меры совершенствования правовой грамотности на основе международного права на примере отдельно взятого региона СНГ.

Ключевые слова: Международный год правовой грамотности, международно-правовые акты, препятствия (барьеры) на пути правовой грамотности, меры совершенствования правовой грамотности

Как известно, 12 декабря 2025 года Генеральная Ассамблея ООН в ходе своей 80-й сессии единогласно одобрила резолюцию A/RES/80/115 под названием «Международный год правовой грамотности, 2027», внесенный Республикой Таджикистан. На наш взгляд, положения международного права служат фундаментальной основой для совершенствования правовой грамотности, обеспечивая универсальные стандарты прав человека, принципы справедливости и безопасного сосуществования государств. Международное право служит фундаментом для правовой грамотности, превращая его из внутренней задачи государства в общемировой стандарт.

Международные нормативно-правовые акты содействуют реализации целей и совершенствуют эту сферу путем закрепления права людей на

правовые знания. Международные акты, такие как, например, Всеобщая декларация прав человека (ст.26)[2] и Международный пакт о гражданских и политических правах (п.2 ст.19)[8], что каждый человек имеет право на доступ к образованию информации. Это заставляет государства создавать системы, где законы не просто существуют, а разъясняются гражданам.

Кроме того, в международном праве существуют специализированные документы, которые задают вектор развития просвещения. Так, Всемирная программа образования в области прав человека (ООН)[1] ориентирует страны на то, чтобы обучение правам было постоянным процессом — от детских садов до подготовки судей и полицейских. Декларация ООН об образовании и подготовке в области прав человека подчеркивает, что просвещение — это инструмент предотвращения нарушений и укрепления мира.

Рассмотрим конкретные программы ООН в области правовой грамотности. Они направлены на создание устойчивой системы знаний — от базового ознакомления детей с их правами до глубокой профессиональной подготовки юристов и чиновников.

1. Всемирная программа образования в области прав человека (с 2005 г.). Это ключевая инициатива ООН, которая реализуется поэтапно, чтобы охватить все слои общества:

1-й этап (2005–2009): Внедрение прав человека в школьное образование.

2-й этап (2010–2014): Фокус на высшем образовании, подготовке учителей и госслужащих.

3-й этап (2015–2019): Обучение сотрудников СМИ и профессиональных групп.

4-й этап (2020–2024): Акцент на молодежи как лидерах перемен и агентах правового просвещения.

5-й этап (2025–2029): Приоритет отдается правам человека в контексте цифровых технологий, изменения климата и гендерного равенства.

2. Программа содействия в области международного права. Основанная в 1965 году, эта программа направлена на распространение юридических знаний среди специалистов. Существуют Программа стипендий ООН по

международному праву (United Nations International Law Fellowship Programme); Ежегодные шестинедельные курсы в Гаагской академии международного права для юристов из развивающихся стран; Аудиовизуальная библиотека международного права, которая представляет собой онлайн-ресурс с лекциями ведущих ученых и практиков, доступный любому человеку в мире; Региональные курсы обучения для стран Африки, Азиатско-Тихоокеанского региона и Латинской Америки.

В рамках Генеральной Ассамблеи ООН было официально провозглашено Десятилетие международного права ООН на период 1990–1999 гг. (резолюция A/RES/44/23)[4]. Его главными целями были укрепление верховенства права в международных отношениях путем поощрения принятия и соблюдения принципов международного права, закрепленных в Уставе ООН, содействие мирному урегулированию споров, включая использование Международного Суда ООН, поощрение преподавания, изучения, распространения и более широкого признания международного права, поощрение прогрессивного развития, а также кодификация международного права путем активного развития международного права, особенно в новых областях сотрудничества государств. Следует отметить, что благодаря международному праву правовое просвещение в разных странах начинает опираться на единые принципы: уважение прав человека и основных свобод как ключевой элемент, который должен транслироваться в рамках правового просвещения; равенство перед законом; верховенство права; защита достоинства личности.

Этот принципы обязывают государства сотрудничать, что воспитывает культуру диалога, позволяют создавать универсальные учебные программы и методики, понятные в любой точке мира.

3. Программы ЮНЕСКО и ЮНИСЕФ. Эти организации адаптируют правовые нормы для конкретных аудиторий. Так, ЮНЕСКО ведет мониторинг права на образование через «Атлас осуществления права на образование» и координирует сеть Ассоциированных школ (ПАЗ), где идеи мира и права продвигаются с ранних лет. Данный Атлас занимается мониторингом 12 показателей правового прогресса в обеспечении гендерного равенства в образовании, анализируя законодательство почти 200 государств. Он помогает выявлять правовые пробелы, охватывает широкий спектр вопросов, от доступа к образованию до качества обучения, в соответствии с ЦУР 4 (Цель

устойчивого развития). Атлас регулярно обновляется до 2030 года, чтобы отражать изменения в национальных законодательствах[11].

Что касается ЮНИСЕФ, то она занимается правовым просвещением в рамках Конвенции о правах ребенка (КПР). Детский Фонд ООН активно занимается правовым просвещением, продвигая принципы КПР. Для надлежащего применения принципов правосудия, ориентированного на интересы детей, крайне важно уважать право детей на информацию, а также адаптировать такую информацию к их возрасту и предоставлять ее на понятном им языке. Организация работает над установлением прав детей как международных стандартов, защищая их от дискриминации, обеспечивая право на образование, здоровье, защиту от насилия и участие в жизни общества. ЮНИСЕФ содействует реализации КПР через обучение, издание информационных материалов и поддержку национальных программ. Программы фонда обучают детей защищать свои интересы и помогают странам реформировать системы правосудия так, чтобы они учитывали возрастные особенности (Child-friendly justice)[5].

4. Специализированное обучение в рамках Управления Верховного комиссара по правам человека (УВКПЧ), которое публикует практические руководства и учебные материалы по мониторингу прав человека для НКО и правозащитников. Учебный и научно-исследовательский институт ООН (ЮНИТАР) предлагает совместные магистерские программы (например, по международному праву и разрешению споров) и краткосрочные курсы по юридическим навыкам для дипломатов[10].

Каждая из этих программ служит цели превращения международного права из сухих текстов в реальный инструмент, которым может пользоваться каждый гражданин.

4. Интеграция цифровых стандартов. Современные международные инициативы подталкивают страны к использованию технологий для просвещения (LegalTech)[7]. Это включает создание открытых баз данных, мобильных приложений для юридической помощи и онлайн-курсов, что делает правовые знания доступными для широких масс.

5. Обмен лучшими практиками. Международные организации (ЮНЕСКО, Совет Европы, ОБСЕ) создают площадки для обмена опытом. Страны заимствуют друг у друга успешные модели – например, систему «Street Law» (практическое право для молодежи) или создание центров бесплатной юридической помощи[13].

Внедрение международных норм в национальное законодательство отдельных стран происходит через процесс, называемый имплементацией. Государства используют несколько основных механизмов, чтобы превратить глобальные инициативы ООН в работающие законы внутри страны. Среди основных юридических способов имплементации ученые выделяют трансформацию, инкорпорацию, отсылку и рецепцию.

Трансформация требует переоформления, изменения, модификации нормы международного права в норму национального права, чтобы выполнить международное обязательство.

Инкорпорация — это когда государство принимает новый внутренний закон, который полностью или частично повторяет текст международной конвенции. Например, после принятия ООН Конвенции о правах ребенка многие страны (включая Россию, Казахстан, Германию) приняли национальные законы «О правах ребенка», превратив общие нормы в конкретные обязанности своих министерств и ведомств.

Отсылка означает, что в конституции или законе страны прописывается, что если международный договор устанавливает иные правила, чем местный закон, то применяются правила международного договора. Например, статья 10 Конституции Республики Таджикистан напрямую устанавливает отсылку о том, что международно-правовые акты, признанные Таджикистаном, являются составной частью правовой системы республики. В случае несоответствия законов республики признанным международно-правовым актам применяются нормы международно-правовых актов [6].

Рецепция означает, что государство буквально «всасывает» международную норму в свое право без изменений. Как это выглядит на практике, иллюстрируем на примеры ряда стран.

Образовательные стандарты: Согласно рекомендациям ЮНЕСКО, многие страны (например, Франция и Норвегия) включили курсы «Гражданское право», «Права человека» в обязательную школьную программу. Это и есть внедрение нормы о «праве на знание своих прав».

Специализированные институты: Внедрение норм ООН привело к созданию в большинстве стран мира института Омбудсмена (Уполномоченного по правам человека). Это прямой результат имплементации международных стандартов защиты личности.

Профессиональная подготовка: В Аргентине и Швейцарии, следуя программам ООН, ввели обязательное юридическое обучение для поли-

цейских и военнослужащих. Перед вступлением в должность они обязаны сдать экзамен на знание норм международного гуманитарного права.

Доступ к информации: В Индии принятие норм о прозрачности управления привело к созданию одного из самых прогрессивных в мире законов «О праве на информацию» (Right to Information Act) [12], что стало мощным инструментом правового просвещения.

Процесс реализации (внедрение) норм международного права в законодательство отдельных стран обычно проходит через три этапа:

Первый этап: Ратификация. Парламент страны официально одобряет международный документ.

Второй этап: Адаптация. Проверка текущих законов на соответствие новым правилам и внесение поправок.

Третий этап: Контроль. Государство ежегодно отчитывается перед комитетами ООН о том, сколько людей прошло обучение и какие новые учебники были изданы.

Какие трудности и барьеры мешают некоторым странам полностью внедрять международные нормы правового просвещения?

Полная имплементация международных стандартов правового просвещения часто сталкивается с препятствиями, которые можно разделить на несколько групп: от политических до сугубо технических.

1. Политико-идеологические барьеры.

Концепция суверенитета: Некоторые государства воспринимают международные стандарты (особенно в области прав человека) как вмешательство во внутренние дела. Они могут игнорировать рекомендации ООН, считая их «навязанными извне».

Авторитарные режимы: Правовое просвещение делает граждан более осведомленными об их правах и способах их защиты. Для правительств, стремящихся к тотальному контролю, рост правовой грамотности населения может рассматриваться как политическая угроза.

Конфликт ценностей: В некоторых странах нормы международного права (например, касающиеся гендерного равенства или свободы слова) вступают в противоречие с традиционными или религиозными нормами.

2. Социально-экономические трудности.

Дефицит ресурсов: Правовое просвещение требует огромных вложений: издание миллионов учебников, подготовка учителей, создание цифровых платформ и центров бесплатной юридической помощи. У развивающихся стран на это часто нет бюджета.

Низкий уровень общей грамотности: В регионах, где население испытывает трудности с базовым чтением и письмом, обучение сложным юридическим концепциям отходит на второй план.

Цифровой разрыв: Многие современные программы ООН опираются на онлайн-инструменты. Отсутствие интернета или компьютеров в сельских и бедных районах делает эти программы недоступными.

3. Правовые и административные препятствия.

Формализм («Бумажная имплементация»). Страна может ратифицировать все конвенции и принять законы, но не создать механизмов их исполнения. Нормы остаются в документах, но не доходят до школ и университетов.

Коррупция в системе правосудия. Если граждане видят, что законы на практике не работают или покупаются, у них пропадает мотивация заниматься правовым самообразованием (феномен правового нигилизма).

Сложность юридического языка. Законы часто пишутся настолько сложным языком, что их перевод в доступную просветительскую форму требует участия экспертов-лингвистов и методистов, которых не хватает.

4. Лингвистические и культурные барьеры.

Среди лингвистических барьеров на первом месте стоит языковой барьер. В многоязычных странах международные нормы часто доступны только на официальном (иногда иностранном) языке, в то время как этнические группы нуждаются в материалах на родных языках и диалектах.

Среди культурных барьеров важное место занимает правовой менталитет. В обществах, где исторически доминировало обычное право или авторитет старейшин, современные международные стандарты могут восприниматься как абстрактные и нежизнеспособные.

Подводя итог, можно сказать, что основной барьер часто заключается в отсутствии политической воли и разрыве между законом на бумаге и реальностью.

Рассмотрим некоторые меры совершенствования правовой грамотности на основе международного права:

Среди мер на первом месте стоит повышение качества знаний. Правовая грамотность должна охватывать не только национальное, но и международное право (включая акты ООН, обычаи) для создания целостной правовой картины мира.

Далее, необходимо формирование правовой культуры. Целью является не просто информирование, а выработка убежденности в социальной необходимости правовых норм и навыки

правомерного поведения, основанного на международных стандартах.

Немаловажную роль играет применение международного права развития, использование концепций, направленных на развитие личности и общества, в рамках образовательных программ.

Рассмотрим развитие правосознания в отдельно взятом государстве. В Республике Таджикистан отмечают, что в современном мире важным индикатором высокого уровня правовой культуры является просвещенность граждан и их способность прибегать к правовым мерам при урегулировании конфликтов. Общеизвестно, что правовое просвещение эффективно только в том случае, если субъекты правовой защиты хорошо осведомлены о правовых, экономических, социальных и иных изменениях, произошедших в обществе и государстве. Высокий уровень юридического образования и правового просвещения позволяет гражданам знать о своих правах, нести ответственность и иметь равные возможности, включая правовые возможности, благодаря верховенству закона.

В связи с этим одним из основных направлений правовой политики Республики Таджикистан является повышение уровня культуры и правосознания населения, правовое воспитание и обучение граждан, а также развитие системы правового просвещения для населения.

В Таджикистане государственная политика в области правовой грамотности и правового просвещения граждан основывается на ряде ключевых нормативно-правовых актов, в частности на указах Президента Республики Таджикистан «О правовой политике и правовом воспитании граждан Республики Таджикистан», «О Концепции правовой политики Республики Таджикистан на 2018–2028 гг.» и Программе правового обучения и воспитания граждан Республики Таджикистан на 2020–2030 гг.

Важным шагом для страны являлось принятие Указа Президента от 30 декабря 2023 года об объявлении 2024 года «Годом правового просвещения», целью которого является повышение уровня правового просвещения граждан, пропаганда демократических ценностей, укрепление института прав человека, уважительное отношение к нему, повышение статуса закона, воспитание граждан в духе уважения к нему и обеспечение верховенства закона, формирование устойчивой системы правового поведения, непримиримости к любым правонарушениям и неизбежности юридической ответственности, координация деятельности всех субъектов правовой защиты и

поощрения правового поведения, организация эффективного механизма взаимодействия государства и институтов гражданского общества в направлении правового просвещения граждан.

Республика Таджикистан, пройдя сложные этапы первых лет государственной независимости, избавившись от навязанной гражданской войны и успешно преодолев ее последствия, перейдя на этап развития и созидания, занимая устойчивое положение во влиятельных между-народных сообществах и создав весомую право-вую базу, отвечающую международным стан-дартам, знает цену мира, спокойствия и процветания.

В связи с этим инициатива Президента Республики Таджикистан об объявлении 2024 года Годом правового просвещения являлась весьма своевременной и обоснованной. Для реализации данной инициативы распоряжени-ем Главы государства был утвержден план мероприятий, в рамках которого Министер-ством юстиции были проведены: круглые столы (2), конференции(2), ознакомительные семина-ры(3), выступления по телевидению(76), просветительские мероприятия(8424) с широ-ким освещением посредством интернет-ресурсов и других социальных платформ.

В 2024 году в честь тридцатой годовщины принятия Конституции Министерство юстиции организовало юбилейный десятый националь-ный Форум по верховенству закона на между-народном уровне, где тематика правового прос-вещения также была включена в повестку дня.

Как известно, система правового образо-вания и воспитания состоит из правового информирования, правового консультирования и правовой помощи, правового обучения, правовой агитации и пропаганды, вовлечения граждан в процесс принятия нормативных правовых актов, популяризации правовых механизмов в повседневной жизни общества.

С 2016 года при Министерстве юстиции Республики Таджикистан функционирует Госу-дарственное учреждение «Центр правовой помощи», деятельность которого направлена на оказание бесплатной правовой помощи целе-вым группам, которые находятся в уязвимом положении, в силу низкого уровня правового просвещения или отсутствия возможности полу-чения правовой информации. На данном этапе жителям 52 городов и районов из 69 предос-тавляется бесплатная первичная юриди-ческая помощь со стороны государственных юристов.

За 8 лет своей деятельности Центр предоставил бесплатную первичную и вторичную юридическую помощь более 125 тыс. граждан по всей республике.

Следует отметить, что к мероприятиям по правовому просвещению населения активно привлекается также гражданское общество. В последние годы между Министерством юсти-ции и представителями гражданского общества ведется постоянный диалог по вопросам совершенствования законодательства, право-применительной практики и правового просвещения граждан.

Также немаловажной является роль средств массовой информации в повышении правосоз-нания граждан и правовой защиты, потенциал которых в сегодняшнем быстро развивающемся информационном и технологическом мире весьма высок.

Сложная и тревожная ситуация в регионе и мире, угрозы и опасности, в том числе нарастающий процесс передела мира, гонки вооружения, терроризм и экстремизм, незакон-ный оборот наркотиков, оружия, киберпрес-тупность и транснациональная организованная преступность ставят перед министерствами юстиции неотложные задачи, направленные на совершенствование законодательства, обеспе-чение верховенства права и своевременное просве-щение граждан в целях формирования устой-чивой системы правового поведения, неприми-римости к любым правонарушениям и неизбежности юридической ответственности.

Повышение правосознания граждан, кото-рое напрямую связано с качеством и доступ-ностью правовой информации, может повысить уважение к законам и другим правовым актам как ключевому инструменту регулирования общественных отношений, а также снизить уровень личного нигилизма, формированию ответственности за соблюдение норм правовых актов, а также к тому, чтобы гражданин чувствовал себя полностью свободным и безопасным в обществе.

Таким образом, анализ показывает, что государствам необходимо использовать положения международного права как основу совершенствования правовой грамотности в мире, так как международное право превращает правовую грамотность из «дополнительной опции» в обязанность государства. Междуна-родное право переносит фокус правовой грамотности с формального знания законов на понимание ценности прав человека и принципов мирного сосуществования. Оно задает планку: человек должен не просто подчиняться закону, но понимать свои права и уметь их защищать. Включение этих

норм в образовательные и просветительские программы позволяет сформировать правовую культуру, ориентированную на общечеловеческие ценности, что в свою очередь повышает правовую грамотность населения мира.

Литература:

1. Всемирная программа образования в области прав человека. Она была учреждена резолюцией 59/113 Генеральной Ассамблеи (10 декабря 2004 г.) // [Электронный ресурс]. Порядок доступа: <https://www.ohchr.org/ru/resources/educators/human-rights-education-training/world-programme-human-rights-education> (Дата посещения 25.04.2026).

2. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года // [Электронный ресурс]. Порядок доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (Дата посещения 25.04.2026).

3. Декларация Организации Объединенных Наций об образовании и подготовке в области прав человека. Принята резолюцией 66/137 Генеральной Ассамблеи от 19 декабря 2011 года // [Электронный ресурс]. Порядок доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/hr_education.shtml (Дата посещения 25.04.2026).

4. Десятилетие международного права ООН на период 1990–1999 годов. Резолюция A/RES/44/23 принята на 60-ом пленарном заседании, 17 ноября 1989 года // [Электронный ресурс]. Порядок доступа: docs.un.org/ru/A/RES/44/23 (Дата посещения 25.04.2026).

5. Дружелюбный к детям JT // [Электронный ресурс]. Порядок доступа: <https://www.oijj.org/en/our-work/research/projects/child-friendly-jt> (Дата посещения 25.04.2026).

6. Конституция Республики Таджикистан. Принята на всенародном референдуме 6 ноября 1994 года. 26.09.1999 г., 22.06.2003 г., 22.05.2016 г. путем референдума внесены изменения и дополнения // [Электронный ресурс]. Порядок доступа: <https://mfa.tj/ru/main/tadzhikistan/konstitutsiya> (Дата посещения 25.04.2026).

7. LegalTech: цифровые решения в юридической практике // <https://www.vedomosti.ru/press-releases/2025/10/07/legaltech-tsifrovie-resheniya-v-yuridicheskoi-praktike> (Дата посещения 25.04.2026).

8. Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года // [Электронный ресурс]. Порядок доступа:

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (Дата посещения 25.04.2026).

9. Правовое просвещение в государствах – участниках СНГ как важный механизм повышения качества жизни // [Электронный ресурс]. Порядок доступа: https://eccis.org/news/29138/pravovoe_prosveshchenie_v_gosudarstvah_%E2%80%93_uchastnikah_sng_kak_vazhnyj_mehanizm_povysheniya_kachestva_zhizni# (Дата посещения 25.04.2026).

10. Учебный и научно-исследовательский институт Организации Объединенных Наций (ЮНИТАР) // [Электронный ресурс]. Порядок доступа: <https://www.ungeneva.org/ru/about/organizations/unitary> (Дата посещения 25.04.2026).

11. Her Atlas: Monitoring the right to education for girls and women // [Electronic resource]. URL: <https://www.unesco.org/en/heratlas#:~:text=Education%20is%20a%20human%20right,Convention%20against%20Discrimination%20in%20Education?> (Дата посещения 25.04.2026).

12. Right to Information Act, 2005 // [Electronic resource]. URL: <https://www.lexisnexis.com/blogs/in-legal/b/law/posts/right-to-information-act-2005> (Дата посещения 25.04.2026).

13. Street Law Welcomes the 2026 Teacher Amicus Group // [Electronic resource]. URL: <https://streetlaw.org/street-law-welcomes-the-2026-teacher-amicus-group/> (Дата посещения 25.04.2026).

Рачабов Саитумбар Адинаевич – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, мудири шуъбаи илмҳои ҳуқуқи байналмилалӣ. E-mail: saidumar1951@mail.ru

Муқаррароти ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун асоси тақмили маърифати ҳуқуқӣ дар ҷаҳон

Дар ин мақола якҷанд санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ҳамчун замина барои бехтар кардани саводнокии ҳуқуқӣ хизмат мекунанд, баррасӣ мешаванд. Инҳо муқаррароти Эълонияи умумии ҳуқуқи башар (1948), Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ (1966), Барномаи ҷаҳонии таълими ҳуқуқи башар (2004), Даҳсолаи ҳуқуқи байналмилалӣ СММ (1990–1999), Атласи ҳуқуқ ба таҳсил (ЮНЕСКО), Адолати дӯстона ба кӯдакон (ЮНИСЕФ), инчунин дастурҳои амалӣ ва маводҳои таълимӣ оид ба мониторинги ҳуқуқи башар, ки аз ҷониби УВКПЧ ва ЮНИТАР таҳия шудаанд, мебошанд. Дар мақола монеаҳое, ки зуд-зуд дар таълими ҳуқуқӣ дучор мешаванд, аз ҷумла монеаҳои сиёсӣ ва

идеологӣ, мушкilotи иҷтимоию иқтисодӣ, монеаҳои ҳуқуқӣ ва маъмурӣ, забонӣ ва фарҳангӣ баррасӣ мешаванд. Инчунин, он тадбирхоеро, ки барои беҳтар кардани маърифати ҳуқуқӣ дар асоси ҳуқуқи байналмилалӣ гирифта мешаванд, дар мисоли минтақаи мушаххаси ИДМ баррасӣ мекунад.

Калидвожаҳо: Соли байналмилалӣ маърифати ҳуқуқӣ, санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқӣ, монеаҳо дар роҳи маърифати ҳуқуқӣ, чораҳо барои беҳтар кардани маърифати ҳуқуқӣ.

Rajabov Saitumbar Adinaevich – Doctor of Law, Professor, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Head of the Department of International Legal Sciences. E-mail: saidumar1951@mail.ru

International Law Provisions as a Basis for Improving Legal Education Around the World

This article examines several international legal instruments that serve as a foundation for improving legal literacy. These include the provisions of the Universal Declaration of Human Rights (1948), the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), the World Programme for Human Rights Education (2004), the UN Decade of International Law 1990–1999, the Atlas of the Right to Education (UNESCO), the Child-Friendly Justice (UNICEF), as well as practical guidelines and training materials on human rights monitoring developed by OHCHR and UNITAR. The article examines barriers frequently encountered in legal education, including political and ideological barriers, socioeconomic difficulties, legal and administrative obstacles, and linguistic and cultural barriers. It also examines measures to improve legal literacy based on international law, using the example of a specific CIS region.

Keywords: International Year of Legal Literacy, international legal instruments, barriers to legal literacy, measures to improve legal literacy

**МАСЪАЛАҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИ ВУ ҲУҚУҚИИ ФАЪОЛИЯТИ ПАРЛАМЕНТ
ҲАМЧУН МАҚОМОТИ ДАВЛАТИИ РОБИТАИ БЕРУНА**

Идизода Файзали Фузайли - номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, Маҷлиси намояндагони
Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Раиси Маҷлис. **E-mail:** faizali.idiev@gmail.com

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои назариявии вобаста ба фаъолияти мақомоти давлатии робитаи беруна доир ба ҳуқуқи байналмилалӣ баррасӣ мегарданд. Дар мақола заминаҳои таърихиву ҳуқуқи фаъолияти парламент ба сифати мақоми давлатии робитаи беруна дар сатҳи дучонибаву бисёрҷониба мавриди таҳлил қарор дода шудаанд.

Калидвожаҳо: Парламент, мақомоти давлатии робитаи беруна, сиёсати хоричӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Маҷлиси Олӣ, Маҷлиси миллӣ, Маҷлиси намояндагон, конституция, қонуни конституционӣ, концепсияи сиёсати хоричӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ, дипломатияи парламентӣ, ҳамкорӣ байналмилалӣ.

Дилхоҳ давлат бо мақсади амалигардонии ҳамкорӣ бо давлатҳо ва созмонҳои байналмилалӣ тавассути мақомоти давлатии робитаи беруна муносибат ба роҳ монда метавонад. Дар ҳуқуқи байналмилалӣ вобаста ба мафҳум ва моҳияти мақомоти давлатии робитаи беруна андешаҳои гуногун ҷой доранд. Г.В. Игнатенко ва О.И. Тиунов чунин меҳисобанд, ки мақомоти давлатии робитаи беруна мақоми давлатиест, ки тавассути он робитаҳои давлат бо давлатҳои дигар ва субъектони ҳуқуқи байналмилалӣ ба роҳ монда мешавад. Муаллифони мазкур мақомоти давлатии робитаи берунро ба мақомоти дохилӣ ва хоричӣ ҷудо мекунанд ва мақомоти давлатии робитаи беруна дар навбати худ ба мақомоти дорои салоҳияти умумӣ ва махсус тақсим мешаванд. Гурӯҳи мақомоти дорои салоҳияти умумӣ (конституционӣ)-ро роҳбари давлат ва мақомоти олии намояндагӣ (парламент) ташкил медиҳанд [1. с.183].

Л.П. Ануфриева, Д.К. Бекяшев, К.А. Бекяшев ва В. В. Устинов ба ақидаи олимони Г.В. Игнатенко ва О.И. Тиунов наздиктар андешаронӣ намуда, қайд менамоянд, ки мақомоти дохилидавлатии робитаи беруна мақоми давлатие мебошад, ки дар ҳудуди давлат ҷойгир шуда, яке аз вазифаҳои он муаррифии давлат дар муносибати расмӣ бо дигар давлатҳо ва субъектони дигари ҳуқуқи байналмилалӣ ба ҳисоб меравад. Мақомоти дохилидавлатии робитаи

беруна ба ду гурӯҳ – мақомоти конституционӣ ва махсусгардондашуда тақсим мешаванд. Мақомоти дохилидавлатии конституционии робитаи беруна дар заминаи конституцияи давлат таъсис ёфта, фаъолият менамоянд. Ба чунин мақомот роҳбари давлат, парламент ва дигарон шомиланд [2. с.264].

Н.Н.Шаповалова чунин меҳисобад, ки дар байни мақомоти гуногуни давлат нақши боризро мақомоти давлатии робитаи беруна доро мебошанд. Онҳо на танҳо дар ҳудуди давлат, балки берун аз он низ амал мекунанд. Вазифаи асосии онҳо ба роҳ мондан ва нигоҳ доштани муносибати расмӣ байни давлатҳо ва дигар субъектони ҳуқуқи байналмилалӣ, инчунин тавассути воситаҳои дипломатӣ татбиқи намудани сиёсати хоричии давлат мебошад. Н.Н.Шаповалова дар баробари муаллифони зикргардида мақомоти давлатии робитаи берунро ба дохилидавлатӣ ва хоричӣ тасниф намудааст. Ӯ ҳамзамон мақомоти дохилидавлатии робитаи берунро ба мақомоти конституционӣ ва махсусгардондашуда ҷудо намудааст. Ба ақидаи ӯ мақомоти дохилидавлатии конституционии робитаи беруна дар заминаи конституцияи давлат таъсис меёбад ва салоҳияти он муайян карда мешавад. Ба чунин мақомот парламент, роҳбари давлат ва ҳукумати давлат шомиланд [3.с.42].

Х.Р. Қодиркулов масъалаи мазкурро чунин шарҳ медиҳад: «Мақомоти робитаи беруна низоми мақомоти давлатие мебошад, ки дар ҳудуди давлат ва берун аз он фаъолият намуда, бо ёрии онҳо давлат алоқаи расмӣ бо давлатҳо ва субъектони дигари ҳуқуқи байналмилалӣ амалӣ менамояд» [4.с.22]. Ӯ мақомоти робитаи берунро дар баробари дигар олимони соҳа ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст – мақомоти конституционии робитаи беруна ва мақомоти махсусгардондашудаи робитаи беруна. Дар байни мақомоти конституционӣ Қодиркулов Х.Р. парламентаро махсус қайд намудааст, зеро он бевосита барои қабули қонунҳои танзимкунандаи соҳа ва тасдиқи бекор намудани шартномаҳои байналмилалӣ давлатҳо ваколатдор мебошад [4. с.23-24].

Р.А. Каламқарян чунин ақида дорад, ки фаъолияти дипломатӣ тавассути низоми мақомоти давлатии робитаи беруна амалӣ мегардад. Ӯ низ мақомоти давлатии робитаи берунаро ба мақомоти дохилидавлатӣ ва хориҷӣ ҷудо намуда, дар фарқият аз олимони болозикр онҳоро ба зергӯрӯҳо тақсим намекунад. Р.А. Каламқарян ба мақомоти дохилидавлатии робитаи беруна роҳбари давлат, парламент, ҳукумат ва вазорати қорҳои хориҷиро мансуб медонад, ки фаъолияти дипломатиро ба роҳ мемонанд [5. с.175]. Н.М.Чепурнова низ айнан ба монанди Р.А.Каламқарян мақомоти давлатии робитаи берунаро тасниф намуда, дар фарқият ӯ ваколати Думаи давлатӣ ва Шурои Федератсияи Маҷлиси Федералии Россияро дар самти татбиқи сиёсати хориҷии Россия шарҳ медиҳад [6. с.93-94].

Гурӯҳи дигари олимони соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ нисбат ба парламент ҳамчун мақомоти давлатии робитаи беруна андешаи муҳолиф доранд. Олими намоёни рус И.И.Лукашук бар он ақида аст, ки на дар ҳуқуқи байналмилалӣ ва на дар таҷрибаи байналмилалӣ парламент ҳамчун мақомоти робитаи беруна эътироф нашудааст. Президентон ва котибони давлатии Иёлоти Муттаҳидаи Америка борҳо ба ҳукумати давлатҳои дигар таъкид кардаанд, ки аъзои Конгресс на дар изҳороти инфиродӣ ва на дар қатъномаҳои дастаҷамъонаи худ мавқеи сиёсати хориҷии Амриқоро изҳор накардаанд ва чунин ҳуҷҷатҳо эътибори ҳуқуқӣ надоранд. Парламент воситаи муҳими инъикоскунандаи таъсиргузори сиёсати дохилӣ ба сиёсати хориҷӣ мебошад [7. с.76-77]. Вобаста ба ин ақидаи И.И.Лукашук мавқеи С.О.Рачабов аз он иборат мебошад, ки «Ин чунин маъно надорад, ки дар муайян қардан ва таҳаққуқ бахшидани сиёсати хориҷӣ парлумон нақше надошта бошад. Ҳокимияти иҷроия ба дастгирии сиёсӣ, маънавӣ ва моддӣ ҳокимияти қонунгузор ниёз дорад. Парлумон қонунҳои лозимаро дар соҳаи робитаҳои беруна қабул мекунад, шартномаҳои байналмилалиро ба тасвиб мерасонад... Парлумон канали муҳими расонидани таъсири сиёсати дохилӣ ба сиёсати хориҷӣ мебошад. Гарчанде, ки он мақомоти робитаҳои беруна набошад, ҳам ҳақ дорад, ки робитаҳои байнипарлумониро бо роҳи иштироки бевоситаи вакилони парлумонӣ дар иҷлосияҳои иттиҳодҳои байнипарлумонӣ барқарор намояд» [8. с.18].

Олими рус П.И. Пашковский бар он ақида аст, ки парламент аз имконияти таъсиррасонии бевосита ба қабули қарорҳои сиёсати хориҷӣ дур қарда шуда, барои ин усулҳои ғайримустақими пурра ё қисман ноаёнро истифода мебарад. Иштироки бавосита дар

фаъолияти сиёсати хориҷӣ назар ба фаъолияти расмӣ нисбатан босамар аст. Ба шаклҳои асосии иштироки парламент дар сиёсати хориҷӣ қабули қарор тавассути овоздиҳӣ оид ба масъалаҳои самти сиёсати байналмилалӣ ва дипломатияи парламентӣ дохил мешаванд [9. с.110].

Ба ақидаи И.С. Искевич ваколатҳои анъанавии парламент дар соҳаи сиёсати хориҷӣ ҳалли масъалаҳои вобаста ба ҷанг, сулҳ, тағйироти ҳудудӣ, ба тасвиб расондани шартномаҳои байналмилалӣ, муайян намудани хароҷоти қорабиниҳои сиёсати хориҷӣ ба ҳисоб мераванд. Дар баъзе кишварҳо ҳисоботдиҳанда будани ҳукумат ба парламент оид ба масъалаҳои сиёсати хориҷӣ пешбинӣ гардида, дар хусуси ин соҳа ва дипломатия бахшҳои парламентӣ доир мегарданд. Дар таҷрибаи истифодаи дархости вакилӣ ба ҳукумат ва аъзои ҷудоғонаи он истифода мегардад. Ҳамзамон шакли иштироки бевоситаи парламент дар муоширати байналмилалӣ – ҳузури ҳайати парламентӣ дар давлати дигар, сафарҳои хориҷӣ ва вохӯрии намоёндагони алоҳидаи парламент, иштироки ҳайати парламент дар қори Парламенти Иттиҳоди Аврупо ва ғайра амал менамояд [10. с.24]. Гарчанде И.С.Искевич истилоҳи дипломатияи парламентиро истифода намебарад, ба андешаи мо мантиқан муаллиф ба он ишора менамояд.

Олимони соҳа дипломатияи парламентиро як усули иштироки бевоситаи парламент дар татбиқи сиёсати хориҷии давлатҳо меҳисобанд. Аз ҷумла, чехраи намоёни парламенти Федератсияи Россия К.Косачёв чунин андеша меронад, ки дипломатияи парламентӣ маҷмуи амалҳои байналмилалӣ парламент, гурӯҳи дар ҳайати он шомилбуда ва намоёндагони алоҳидаи парламент, бо мақсади иҷрои ваколатҳои конституционӣ худ оид ба таъмини ҳуқуқи самти сиёсати хориҷии мамлакат ва иҷрои уҳдадорӣҳои байналмилалӣ мебошад [11. с.26-27]. Кондрашова Е. то андозае андешаҳои К. Косачёвро тақмил дода, ибраз менамояд, ки дипломатияи парламентӣ маҷмуи амалҳои фаъоли парламент, гурӯҳи дар ҳайати он шомилбуда ва ё намоёндагони алоҳидаи парламент ҷиҳати ноил гардидан ба мақсадҳои сиёсати хориҷӣ ва амалӣ намудани иқдомҳои инсондӯстӣ мебошад [12. с.24]. П.И.Пашковский дипломатияи парламентиро ҳамчун сатҳи нави ҳамкориҳои байни парламентҳо ва намоёндагони парламент маънидод менамояд [9. с.109]. Ба ақидаи мо, мафҳуми дипломатияи парламентӣ ҳамчунин фаъолияти дучониба ва бисёрҷонибаи мақоми олии қонунгузори давлатҳо ё намоёндагони алоҳидаи парламент дар самти

амалисосзии сиёсати хориҷии давлатҳо ба ҳисоб меравад.

Масъалаи нақши парламент дар татбиқи сиёсати хориҷӣ ҳамчун мақоми давлатии робитаи беруна дар санадҳои ҳуқуқии гуногуни милливу байналмилалӣ инъикоси худро ёфтааст.

Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Озарбойҷон вобаста ба иштироки парламент дар татбиқи сиёсати хориҷии ин кишвар меъёри нисбатан васеътар муқаррар гардидааст. Чунончи, тибқи моддаи 95 конститутсия парламент дар баробари тасвиб ва бекоркунии шартномаҳои байналмилалӣ бо пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Озарбойҷон ваколати таъсиси муассисаҳои дипломатиро дорад [13]. Тибқи моддаи 66 Конститутсияи Ҷумҳурии Молдова Парламент самтҳои асосии сиёсати дохиливу хориҷии мамлакатро тасдиқ менамояд. Ҳамчунин, дар баробари ба тасвиб расондан ва бекор кардан, парламент шартномаҳои байналмилалӣ ба имзорасондаи Ҷумҳурии Молдоваро бозмедорад ва ё бекор мекунад [14].

Парламенти Ҷумҳурии Беларус тибқи конститутсия аз ду палата – Палатаи намоёндагон ва Шурои ҷумҳурӣ иборат мебошад. Палатаи намоёндагон лоиҳаи қонунҳо дар бораи ба тасвиб расондан ва бекор кардани шартномаҳои байналмилалӣ, инчунин эълон кардани ҷанг ва бастани сулҳро баррасӣ менамояд (моддаи 97). Тибқи моддаи 98 конститутсия Шурои ҷумҳурӣ лоиҳаи қонунҳои аз ҷониби Палатаи намоёндагон қабулшударо ҷонибдорӣ ва ё рад мекунад. Хусусияти фарқкунандаи низоми идоракунии сиёсати хориҷӣ Ҷумҳурии Беларус дар он аст, ки тибқи моддаи 89³ конститутсия ба ғайр аз парламент сохтори дигар - Маҷлиси миллии умумибеларусӣ фаъолият менамояд, ки дар баробари ваколатҳои дигар самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишварро тасдиқ менамояд [15].

Хусусияти фарқкунандаи ваколати парламенти Гурҷистон тибқи моддаи 36 конститутсия он аст, ки парламент мақоми олии намоёндагии мамлакат буда, ҳокимияти қонунгузориро амалӣ мегардонад, самтҳои асосии сиёсати дохиливу хориҷиро муайян карда, фаъолияти ҳукуматро дар доираи конститутсия назорат менамояд [16]. Тибқи моддаи 67, банди 16 Конститутсияи Ҷумҳурии Литва мақоми олии қонунгузори давлати мақур Сейм буда, дар баробари ба тасвиб расондан ва бекор кардани шартномаҳои байналмилалӣ масъалаҳои дигари дорои хусусияти сиёсати хориҷиро баррасӣ менамояд [17].

Дар банди 67 Консепсияи сиёсати хориҷии Федератсияи Россия дарҷ гардидааст, ки Шурои Федератсия ва Думаи давлатии Маҷлиси Федералии Федератсияи Россия дар доираи ваколатҳои худ қорхоро ҷиҳати таъмини ҳуқуқии татбиқи сиёсати хориҷии Федератсияи Россия, иҷрои уҳдадорихои байналмилалӣ он, инчунин мусоидат ҷиҳати амалисосии вазифаҳои дипломатияи парламентӣ ба роҳ меонад [18]. Дар Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Қазоқистон Парламент ҳамчун воситаи татбиқи сиёсати хориҷӣ муқаррар гардидааст. Дар санади мазкур чунин қайд мешавад, ки Парламент мақоми олии намоёндагӣ буда, дар доираи ваколатҳои конститутсионӣ худ фаъолияти қонунгузориро вобаста ба тасвиб ва бекор кардани шартномаҳои байналмилалӣ ба роҳ меонад [19]. Ба ин монанд, дар Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Қирғизистон дарҷ мегардад, ки Жогорку Кенеши Ҷумҳурии Қирғизистон дар доираи ваколатҳои худ заминаҳои қонунгузорию самти сиёсати хориҷӣ, аз ҷумла ба тасвиб расондан ва бекор кардани шартномаҳои байналмилалӣ ро таъмин намуда, ҳамкорию байнипарламентиро амалӣ месозад [20].

Тибқи Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намоёндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи ваколатҳои конститутсионӣ худ фаъолияти қонунгузориро ҷиҳати таъмини самти сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва иҷрои уҳдадорихои байналмилалӣ он анҷом медиҳанд [21].

Маврид ба зикри хос аст, ки солҳои охир иштироки бевоситаи парламент дар муносибатҳои байналмилалӣ бараъло эҳсос гардида, бо номи дипломатияи парламентӣ машҳур мебошад. Иштироки намоёндагони парламенти давлатҳо дар баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои муҳимми ҳаёти байналмилалӣ зиёд шуда, боиси тавсеаи салоҳияти парламент дар самти робитаи беруна гардидааст. Муттаҳидшавии парламентҳо дар сатҳи мақомот ва созмонҳои байналмилалӣ парламенти вусъат меёбад. Ассамблеяи байнипарламентии ИДМ, Ассамблеяи парламенти СААД, Ассамблеяи парламенти САҲА, Ассамблеяи парламенти Осиё, Парламенти Иттиҳоди Аврупо, Ассамблеяи парламенти Шурои Аврупо ва ғайра мисоли ин гуфтаҳо мебошанд.

Ҳамин тариқ, ба андешаи мо, парламент мақоми олии намоёндагӣ ва қонунгузор буда, дар ҳудуди давлатҳо воқеъ мегардад, ваколати иштирок дар татбиқи сиёсати хориҷии давлатҳо доро мебошад.

Парламент тавассути қабули қонун вазъи ҳуқуқии мақомоти татбиқкунандаи сиёсати хориҷӣ, инчунин рутбаҳои дараҷавии қормандони онро муайян намуда, шартномаҳои байналмилалиро тасдиқ ва бекор карда, масъалаҳои ҷангу сулҳро бо кишварҳои дигар, инчунин масъалаи тағйироти ҳудуди ҳал мекунад. Илова бар ин, бо роҳи қабули қонун дар бораи бучети давлати парламент хароҷотро барои татбиқи сиёсати хориҷии кишварҳо муайян мекунад.

Дар асоси ҷунин гуфтаҳо ба ҳуҷуса омадан мумкин аст, ки парламент ҳамчун мақоми олии қонунгузор мустақим ё ба таври ғайримустақим дар татбиқи сиёсати хориҷии давлатҳо иштирок менамояд. Яъне, бо роҳи қабули қонунҳо, ба тасвиб расондан ва бекор кардани шартномаҳои байналмилалӣ парламент бо истифодаи меъёрҳои конститусионӣ ва санадҳои дохилдавлатӣ вақолати танзими ҳуқуқӣ ва таъсиррасониро дар сиёсати хориҷии давлатҳо доро мебошад. Ҳамчунин бо афзоиш ёфтани ҳамгироии байналмилалӣ байнипарламентӣ вақилои парламентҳо бевосита тавассути иштирок дар музокироти дучонибаву бисёрҷонибаи байналмилалӣ масъалаҳои муҳими сатҳи давлати худ ва байналмилалиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳанд, ки дар адабиёти ҳуқуқиву сиёсӣ бо номи дипломатияи парламентӣ машҳур мебошад.

Адабиёт:

1. Международное право. Учебник для вузов. Ответственные редакторы — проф. Г.В. Игнатенко и проф. О.И. Тиунов. — М.: Издательская группа НОРМА—ИНФРА • М, 1999. — 584 с.
2. Международное публичное право: учеб. / Л. П. Ануфриева, М.З. Д. К. Бекашев, К. А. Бекашев, В. В. Устинов [и др.]; отв. ред. К. А. Бекашев. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. — 784 с.
3. Шаповалова Н.Н. Международное право / Московская финансово-промышленная академия. - М., 2004. - 120 с.
4. Қодирқулов Х.Р. Ҳуқуқи дипломатӣ ва консулӣ: Воситаи таълимӣ. - Нашри 2-юм бо ислоху иловаҳо. — Душанбе: Матбааи ДМТ, 2019. — 216 с.
5. Каламқарян Р.А. Международное право: курс лекций / Р.А.Каламқарян, Ю.И.Мигачев. — 2-е изд., исправ. и доп. — М.: Эксмо, 2009. — 448 с.
6. Чепурнова Н.М. Международное право: Учебно-методический комплекс. — М.: Изд. центр ЕАОИ, 2008. — 295 с.
7. Лукашук, Игорь Иванович. Международное право. Особенная часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Инст.-т. государства и права, Академ. правовой ун-т. — Изд.

3-е, перераб. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2005. — 544 с.

8. Рачабов С.А. Ҳуқуқи робитаҳои беруна. — Душанбе: Дониш, 2013. -138 с.;

9. Пашковский П.И. Особенности участия парламентов во внешней политике: Проблемные теоретические аспекты исследования. Ученые записки Крымского федерального университета имени

В. И. Вернадского. Философия. Политология. Культурология. Том 6 (72). - 2020. - № 2. - С. 103–115.

10. Искевич, И.С. Дипломатическое и консульское право: учебное пособие для студентов, обучающихся по направлению 030900.62 «Юриспруденция» очной формы обучения / И.С. Искевич, А.В. Подольский. — Тамбов: Изд-во ФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2014. — 136 с.

11. Косачев К.И. Парламентская дипломатия в многополярном мире / К. И. Косачев // Диалог: политика, право, экономика. — 2017. — № 1 (4). — С. 26–31.

12. Кондрашова Е.В. Эволюция парламентаризма в контексте внешнеполитической деятельности России: Дис. ... канд. полит. наук / Е. В. Кондрашова. — М., 2008. — 169 с.

13. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 года. [Захирати электронӣ]. Манбаи дастрасӣ:

<https://www.migration.gov.az/content/pdf/ea9aa5b81f0bb682dea42422d81e19a2.pdf> (санаи мурочиат: 4 июни соли 2026).

14. Конституция Республики Молдова от 29.07.1994 года. [Захирати электронӣ]. Манбаи дастрасӣ:

https://presedinte.md/app/webroot/Constitutia_RM/Constitutia_2024_ru.pdf (санаи мурочиат: 4 июни соли 2026).

15. Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 года. [Захирати электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>—

Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь (санаи мурочиат: 12 июни соли 2026).

16. Конституция Грузии от 25 августа 1994 года. [Захирати электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346?publication=36> (санаи мурочиат: 12

июни соли 2026);

17. Конституция Литовской Республики (принята гражданами Литовской Республики на референдуме 25 октября 1992 г.). [Захирати электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://www.parliament.am/>

library/sahmanadrutyunner2019/litva.pdf (санаи мурочиат: 12 июни соли 2026);

18. Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 31 марта 2023 г. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://www.mid.ru/ru/detail-material-page/1860586/> (санаи мурочиат: 4 июни соли 2026);

19. Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 6 марта 2020 года № 280. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000280> (санаи мурочиат: 4 июни соли 2026);

20. Концепция внешней политики Кыргызской Республики. Утверждена Указом Президента Республики Кыргызстан от 11 марта 2019 года УП № 37. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://cbd.minjust.gov.kg/430045/edition/949067/ru> (санаи мурочиат: 4 июни соли 2026);

21. Концепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://www.mfa.tj/tg/main/view/988/konsepsiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston>. (санаи мурочиат: 7 июли соли 2026.).

Идизода Файзали Фузайлшо - кандидат юридических наук, доцент, Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан, Председатель. E-mail: faizali.idiev@gmail.com

Международно-правовые вопросы деятельности парламента как государственный орган внешних сношений

В настоящей статье рассматриваются теоретические вопросы, связанные с деятельностью государственных органов внешних сношений в международном праве. В статье проводится анализ правовых и исторических вопросов деятельности парламента в качестве государственного органа внешних сношений на двустороннем и многостороннем уровне.

Ключевые слова: Парламент, государственный орган внешних сношений, внешняя политика, Республика Таджикистан, Маджлиси Оли, Маджлиси милли, Маджлиси намояндагон, конституция, конституционный закон, концепция внешней политики, международное право, парламентская дипломатия, международное сотрудничество.

Idizoda Faizali Fuzailsho – Chairman of the Majlisi Namoyandagon of the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, PhD in Law, Associate Professor, E-mail: faizali.idiev@gmail.com

International legal issues of the parliamentary activities as a state body of foreign relations

This article examines the theoretical issues of state foreign relations bodies in international law. The article particularly analyzes the legal and institutional aspects of the parliamentary activities as a state foreign relations body at the bilateral and multilateral levels.

Keywords: Parliament, state body of foreign relations, foreign policy, Republic of Tajikistan, Majlisi Oli, Majlisi Milli, Majlisi Namoyandagon, Constitution, Constitutional Law, Foreign Policy Concept, International Law, Parliamentary Diplomacy, International Cooperation.

НАСЛЕДОВАНИЕ НЕДВИЖИМОГО ИМУЩЕСТВА В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Махмудзода Махкам Азам – академик, доктор юридических наук, профессор, Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, главный научный сотрудник E-mail: makhkammahmudzoda@gmail.com; **Расулзода Гулнора** - Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, соискатель E-mail: grasulzoda@nbt.tj

Сравнительно-правовой анализ законодательства Республики Таджикистан и зарубежных стран (стран ближнего зарубежья) показывает, что практически все страны, нормативные акты которых были подвергнуты анализу, возвели институт собственности и наследования в конституционный принцип прав и свобод человека и гражданина. Все конституции этих стран в обязательном порядке имеют отдельно обозначенный постулат о гарантиях права на наследование, а гражданские кодексы расширяют правовое положение об институте наследования в отдельных разделах. По своей структуре в части правового регулирования наследственного права они примерно одинаковы. Содержание этих глав, по существу, примерно одинаковы. Такое нормативно согласованное положение о наследственном праве вполне объяснимо: все конституционные положения и нормативные правила о наследственном праве, как правило, приведены в соответствие с нормами международного права. Существенное влияние на правовое регулирование наследственного права оказали нормы советского времени, в которые каждая страна внесла определенные коррективы в зависимости от специфики круга наследственных правоотношений в данной стране.

Ключевые слова: Конституция, закон, законодательство, наследование, гарантии, право наследования, собственность, право собственности, завещание, основные права и свободы человека, правовое регулирование, нормативность, правоотношение, международное право, Гражданский кодекс

Обзор законодательства постсоветских стран в области правового регулирования наследования показывает, что практически во всех этих странах, включая Таджикистан, право наследования в конституционном порядке внесено в перечень основных прав и свобод человека и гражданина, и является подотраслью гражданского права, регулирующего правовые отношения, возникшие в связи с открытием наследства.

Конституция Республики Таджикистан относит право человека и гражданина на собственность и право наследования к основным правам и свободам. Так, первая часть статьи 32 Конституции гласит: «Каждый имеет право на собственность и право наследования» [1, 54].

Наследование должно обеспечить стабильность как общественных отношений, в частности отношений собственности, так и правовых отношений. Замена собственника в отношениях собственности автоматически влечет замену собственника в праве собственности. Именно поэтому наследование признается основанием приобретения права собственности и способом приобретения прав и обязанностей – основных институтов гражданского права.

Советская концепция наследственного права, выраженная в Гражданском кодексе Таджикской ССР 1965 года, не могла соответствовать современным требованиям развития общественных отношений. В связи с расширением объема частной собственности и динамичного развития экономических отношений вопросы наследственного права в новых условиях приобрели гораздо большее значение и требуют новых конструктивных решений. Теперь потребительский характер производства исчез, а целью участия предпринимателей (индивидуальных предпринимателей, коммерческих организаций) в процессе производства стало получение прибыли и раздел их наследственного имущества имеет не только теоретическое, но и практическое значение. Стремительные изменения, произошедшие в условиях перехода к рыночной экономике относительно новых форм частного хозяйствования, таких как товарищества и хозяйственные общества, кооперативы, индивидуальное предпринимательство, аренда и отчуждение права пользования землей, требуют нового подхода к правовому регулированию наследственных отношений с учётом развития общественных отношений [12, 47].

В современном гражданском законодательстве Таджикистана нормативное положение о наследовании в системе оснований возникновения права собственности изложено в п.4 ст. 288 ГК РТ: «В случае смерти физического лица право собственности на принадлежавшую ему вещь переходит по наследству другим лицам в соответствии с завещанием или законом». Подробное и детализированное нормативное положение о наследственном праве изложено в разделе VII ГК РТ «Наследственное право», состоящее из четырех глав [2, 557-588].

В четвертой части статьи 35 Конституции Российской Федерации отмечается, что «Право наследования гарантируется» [3, 16]. Это положение означает признание и гарантии этих прав и свобод в соответствии с общепризнанным принципам международного права. В свою очередь, конституционное положение о праве наследования и его осуществление подробно раскрыто в пятом разделе Гражданского кодекса Российской Федерации «Наследственное право», в котором правоотношения, связанные с наследованием, достаточно подробно описаны в пяти разделах. Особый интерес представляет глава 65 ГК Российской Федерации «Наследование отдельных видов имущества», в которой отражены принципы и правила правового регулирования современных наследственных правоотношений, возникших из участия в потребительском кооперативе, наследование предприятия, государственных наград и памятных знаков. Нужно отметить, что наиболее объемным в плане регулирования наследственного права являются Гражданский кодекс РФ, Гражданские кодексы Азербайджанской Республики и Туркменистана [4].

Положение о праве наследования как одно из основных прав и свобод человека и гражданина закреплено также в части второй ст. 26 Конституции Республики Казахстан: «Собственность, в том числе право наследования, гарантируется законом» [5, 10]. Как и в законодательстве РФ, Гражданский кодекс Республики Казахстан в шестом разделе достаточно подробно регулирует правоотношения, связанные с наследованием [6, 294-308].

Гарантия права наследования, как и права на собственность приведена и в ст. 41 Конституции Республики Узбекистан: «Каждый имеет право на собственность. Тайна банковских операций, вкладов и счетов, а также право наследования гарантируются законом» [7, 24]. В свою очередь, Гражданский кодекс Республики Узбекистан в пятом разделе «Наследственное право» раскрывает конституционное положение о праве наследования в достаточно

широком объеме [8, 522-544].

Конституция Кыргызской Республики также в число прав и свобод человека и гражданина включает право наследования. Вторая часть ст. 15 Конституции провозглашает: «Собственность неприкосновенна. Никто не может быть произвольно лишен своего имущества. Право наследования гарантируется» [9, 16]. Конституционные гарантии права наследования далее подробно развиты в четырех главах шестого раздела Гражданского кодекса Киргизской Республики [10, 468-495].

Государственная гарантия права на наследование лаконично описана и в седьмой части ст. 29 Конституции Азербайджанской Республики: «Государство гарантирует право наследования».

Следует особо отметить о расширенной детализации правового регулирования права на наследование Гражданским кодексом Азербайджанской Республики. Десятый раздел кодекса состоит из 12 глав и 192 статей, в которых подробно описываются практически все нюансы, возникающие в процессе реализации права на наследование, включая требование справедливого раздела (ст.1299 ГК АР).

Конституция Туркменистана, как и основные законы остальных постсоветских стран, также особо подчеркивает гарантии права на наследование. Вторая часть ст. 48 Конституции провозглашает: «Право наследования гарантируется». Правовое регулирование наследственного права в Гражданском кодексе Туркменистана, как и в предыдущем Гражданском кодексе Азербайджанской Республики, достаточно подробно детализирован и состоит из 190 статей.

Таким образом, из обзора конституционных положений о гарантии наследования в приведенных Конституциях, вытекает непреложный вывод о том, что в постсоветских странах на конституционном уровне признается право человека и гражданина на наследование, и гарантия права на наследование приравнивается к основным правам и свободам человека и гражданина.

В целом, все приведенные Гражданские кодексы, в том числе и Гражданский кодекс Республики Таджикистан, по своей структуре в части правового регулирования наследственного права, примерно одинаковы и содержат четыре основные главы: общие положения, наследование по закону, наследование по завещанию и приобретение наследства. Содержание этих глав, по существу, примерно одинаковы. Такое нормативно согласованное положение о наследственном праве вполне объяснимо: все конституционные положения

и нормативные правила о наследственном праве, как правило, приведены в соответствие с нормами международного права. Что касается норм гражданских кодексов по проблеме наследования, то можно отметить, что существенное влияние на правовое регулирование наследственного права оказали нормы советского времени, в которые каждая страна внесла определенные коррективы в зависимости от круга правоотношений, возникающих при наследовании собственности. Это положение можно проследить при анализе восьмого раздела Гражданского кодекса Таджикской ССР образца 1965 года, действовавшего до 1999-2000 годов. Раздел назывался «Наследственное право», и состоял из 34 статей. При этом, в кодексе были описаны принципы и нормативные правила наследственного права – основания наследования, наследование по закону, наследование по завещанию, принятие наследства [11, 169-181]. Эти основные системообразующие положения наследственного права в новых кодексах были дополнены другими институтами, например институтом наследования по праву представления, который, кстати, дополнен всеми кодексами стран ближнего зарубежья. Такой подход к регулированию наследственных правоотношений свидетельствует о едином правовом пространстве стран СНГ, входящие в романо-германскую правовую систему. Схожесть общественных отношений в рассматриваемой области позволяет заимствовать прогрессивные законодательные решения из России, других стран СНГ в отечественное наследственное право.

Таким образом, сравнительный анализ конституционных положений стран СНГ по наследственному праву и его нормативное регулирование в Гражданских кодексах показал единообразный подход к правовому обеспечению наследственных правоотношений. Такое единообразие объясняется тем, что страны СНГ находятся в едином правовом пространстве, входящее в романо-германскую правовую систему, и все конституционные положения и нормативные правила о наследственном праве, как правило, приведены в соответствие с нормами международного права. Небольшие различия в нормативном обеспечении правового регулирования наследственных правоотношений в этих странах объясняется особенностями в зависимости от специфики круга наследственных правоотношений в данной стране.

Наследственное право в зарубежных государствах рассматривается как подотрасль частного права и представляет собой совокупность норм,

регулирующих отношения, связанные с переходом прав и обязанностей умершего к другим лицам [13, 526].

Фундаментальные положения наследственного права были разработаны в Древнем Риме; впоследствии они были восприняты законодательством государств континентальной Европы, Англией и США. Прежде всего, это относится к основному делению наследования - по завещанию и по закону. Наследственное право стран континентальной Европы имеет ряд принципиальных отличий от права Англии и США. Наследование в странах континентальной Европы рассматривается как универсальное правопреемство, тогда как в Англии и Соединенных Штатах Америки имущество наследодателя сначала переходит по праву доверительной собственности к так называемому «личному представителю» умершего, который передает наследникам лишь часть наследства, оставшуюся после расчетов с кредиторами.

В европейских континентальных государствах регулирование отношений по наследованию осуществляется главным образом законами. Подзаконные акты в этой сфере отношений применяются для регламентации порядка совершения и оформления соответствующих действий [14].

В странах англо-американской системы в наследственном праве существенная роль принадлежит, наряду с законами, судебному прецеденту.

В качестве оснований наследования все рассматриваемые правовые системы, как уже говорилось выше, предусматривают завещание и закон. Наследование по завещанию играет ведущую роль. Наследование по закону имеет, по существу, субсидиарное значение, так как применяется только при отсутствии юридически действительного завещания, а также когда оно охватывает лишь часть наследственного имущества. Это точно подмечено Ф.Энгельсом в работе «Происхождение семьи, частной собственности и государства»: «В странах, где закон обеспечивает детям обязательное наследование части имущества родителей, где они, следовательно, не могут быть лишены наследства, - в Германии, в странах с французским правом и в некоторых других, - дети при вступлении в брак связаны с согласием родителей. В странах с английским правом, где родительского согласия при вступлении в брак законом не требуется, родители располагают полной свободой при завещании своего имущества и могут по своему усмотрению лишать детей наследства» [15, 273].

Переход имущества умершего к другим лицам законодательством стран англосаксонского права осуществляется с использованием иных схем. В отличие от права европейских континентальных стран имущественные права и обязанности умершего не переходят к другим лицам в порядке универсального правопреемства. После смерти наследодателя его имущество должно быть ликвидировано, удовлетворены требования кредиторов, погашены налоговые и прочие обязательства, а оставшийся актив имущества распределяется между наследниками. Наследственное имущество поступает исполнителю, указанному в завещании, или администратору, назначенному судом при наследовании по закону либо в случае отказа исполнителя. Исполнитель или администратор выполняют свои действия на основе права доверительной собственности.

Литература:

1. Конституция Республики Таджикистан. – Душанбе: «Шарки Озод», 2024. – 80 с.
2. Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: КВД «Конуният», 2024. – 671 с.
3. Конституция Российской Федерации. Официальный текст. – М.: «Норма», 2008. – 128 с.
4. Гражданский Кодекс Российской Федерации в редакции на 01.02.2024. – М.: «Эксмо», 2024. – 896 с.
5. Конституция Республики Казахстан. – Алматы: «Норма-К», 2012. – 43 с.
6. Гражданский кодекс Республики Казахстан. – Алматы: «ЮРИСТ», 2013. – 356 с.
7. Конституция Республики Узбекистан. – Ташкент: «Адолат», 2023. – 116 с.
8. Гражданский кодекс Республики Узбекистан. – Ташкент, 2025. – 568 с.
9. Конституция Кыргызской Республики. – Бишкек: «Академия», 2012. – 42 с.
10. Гражданский кодекс Кыргызской Республики. – Бишкек: «Академия», 2018. – 496 с.
11. Гражданский кодекс Таджикской ССР. – Душанбе: «Ирфон», 1988. – 229 с.
12. Рахимзода И.М. Таъмини ҳуқуқи муносибатҳои меросӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Автореф. дисс. ... канд.юр.наук: Душанбе, 2026.
13. Международное частное право. Учебник: отв. ред. Г.К. Дмитриева. – М.: Проспект, 2008. – 688 с.
14. Германское право. Часть 1. Гражданское уложение / Науч. ред. В.В. Залесский. – М., 1996.
15. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Цит. по кн.: К.Маркс и Ф.Энгельс. Избранные произведения. В 3 т. Т.3. – М.: Политиздат, 1979. – С. 273.

Махмудзода Махкам Азам – академик, доктори илми ҳуқуқшиносӣ, профессор, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, сарҳодими илмӣ. E-mail: makhkammahmudzoda@gmail.com; **Расулзода Гулнора** – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, шӯъбаи ҳуқуқи хусусӣ, унвонҷӯй. E-mail: grasulzoda@nbt.tj

Мероси амволи ғайриманкул дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои хориҷӣ

Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кишварҳои хориҷӣ (кишварҳои хориҷи наздик) нишон медиҳад, ки қариб ҳамаи кишварҳо, ки санадҳои меъёрии онҳо мавриди таҳлил қарор гирифтаанд, институти моликият ва меросро ба принсипи конституционӣ ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд таъдил додаанд. Ҳамаи конститутсияҳои ин кишварҳо ҳатман дорои постулати алоҳида дар бораи қафолатҳои ҳуқуқи мерос мебошанд ва кодексҳои маданӣ муқаррароти ҳуқуқии институти меросро дар бахшҳои алоҳида васеъ мекунанд. Дар сохтори худ дар қисми танзими ҳуқуқии ҳуқуқи меросӣ онҳо тақрибан якхелаанд. Мазмунӣ ин бобҳо тақрибан якхела аст. Чунин муқаррароти меъёрии мувофиқашуда дар бораи ҳуқуқи меросӣ қомилан шарҳ дода мешавад: ҳамаи муқаррароти конституционӣ ва қоидаҳои меъерӣ дар бораи ҳуқуқи меросӣ, чун қоида, ба меъерҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мутобиқ қарда шудаанд. Ба танзими ҳуқуқии ҳуқуқи меросӣ меъерҳои замони шӯравӣ таъсири назаррас расонданд, ки ҳар як кишвар вобаста ба хусусияти доираи муносибатҳои ҳуқуқии меросӣ дар ин кишвар ислоҳоти муайян ворид кардааст.

Қалидвожаҳо: Конститутсия, қонунгузорӣ, қонун, мерос, қафолат, ҳуқуқ ба мерос, соҳибмулкӣ, ҳуқуқи моликият, васият, ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон, танзими ҳуқуқӣ, меъёр, муносибатҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ, Кодекси маданӣ

Mahmudzoda Makhkam Azam – Academician, Doctor of Law, Professor, National Academy of Sciences of Tajikistan Institute of State and Law, Chief Researcher E-mail: makhkammahmudzoda@gmail.com; **Rasulzoda Gulnora**, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, Department of Private Law, applicant. E-mail: grasulzoda@nbt.tj

Inheritance of real estate in the legislation of the Republic of Tajikistan and foreign countries

A comparative legal analysis of the legislation of the Republic of Tajikistan and foreign countries (neighboring countries) shows that almost all countries whose normative acts have been analyzed have elevated the institution of property and inheritance to the constitutional principle of human and civil rights and freedoms. All the constitutions of these countries necessarily have a separate postulate on guarantees of the right to inheritance, and the civil codes expand the legal provision on the institution of inheritance in separate sections. In terms of their structure, they are approximately the same in terms of the legal regulation of

inheritance law. The contents of these chapters are essentially about the same. Such a normatively agreed provision on inheritance law is quite understandable: all constitutional provisions and regulatory rules on inheritance law, as a rule, are brought into line with the norms of international law. The norms of the Soviet era had a significant impact on the legal regulation of inheritance law, to which each country made certain adjustments depending on the specifics of the range of hereditary legal relations in a given country.

Key words: Constitution, law, legislation, inheritance, guarantees, right of inheritance, property, property, right, will, fundamental human rights and freedoms, legal regulation, normativity, legal relations, international law, Civil Code

РОЛЬ ИНСТИТУТА МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В КОДИФИКАЦИИ ПРИНЦИПОВ И НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ВОДНОГО ПРАВА

Джабборов Фарход – кандидат юридических наук, Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, старший научный сотрудник

В статье исследуется роль Института международного права в формировании и кодификации принципов и норм международного водного права. Рассматриваются основные этапы становления международно-правового регулирования несудоходного использования трансграничных вод, а также значение неправительственных научных объединений в развитии международно-правовой доктрины.

Особое внимание уделено анализу Мадридской резолюции 1911 г., Зальцбургской резолюции 1961 г. и Афинской резолюции 1979 г., в которых были закреплены положения о недопустимости причинения значительного ущерба, справедливом использовании международных водотоков, предотвращении загрязнения вод и необходимости межгосударственного сотрудничества.

Обосновывается, что документы института международного права сыграли важную роль в неофициальной кодификации международного водного права и оказали влияние на последующее принятие универсальных международных договоров, в том числе Конвенции ООН 1997 года о праве несудоходных видов использования международных водотоков. Отмечается практическое значение рекомендаций Института международного права для государств Центральной Азии в сфере совместного управления и охраны трансграничных водных ресурсов.

Ключевые слова: международное водное право, Институт международного права, кодификация международного права, трансграничные воды, принцип непричинения значительного ущерба, справедливое использование водных ресурсов, загрязнение вод, охрана трансграничных вод, международное сотрудничество

Международное водное право – это совокупность международно-правовых принципов и норм, регулирующих отношения между государствами и другими субъектами международного права по использованию и охране трансграничных вод.

Если обратиться к истории международного права, то станет ясно, что лишь с начала XX века международное сообщество уделяло особое внимание

вопросу правового регулирования несудоходного использования международных рек.

На первых порах неправительственные объединения ученых в области международного права проявили интерес к разработке принципов и норм по несудоходному использованию трансграничных вод [8, 188].

Институт международного права, как международная неправительственная организация, одним из первых попытался собрать нормы международного водного права в отдельные документы и осуществить неформальную кодификацию норм этой отрасли. Следует согласиться с мнением А.А. Дорской, которая отмечает, что Институт международного права фактически выполнял функции, которые теперь принадлежат Комиссии международного права ООН, Генеральной Ассамблее, а также другим комитетам и комиссиям ООН [2, 89]. Документы, разработанные Институтом международного права, закрепили международно-правовые обычаи в области использования и охраны вод и в будущем создали основу для официальной кодификации международного водного права.

Так, еще в 1911 году Институтом международного права была принята Мадридская резолюция об урегулировании использования международных водотоков в целях иных, чем судоходство [9]. Данный документ считается первым кодифицированным актом международного водного права.

Данная резолюция предусматривает, что когда водоток образует границу двух государств, ни одно из этих государств не может без согласия другого существенно изменить режим реки. С другой стороны, ни одно из двух государств не может на своей территории эксплуатировать или разрешать эксплуатацию воды таким образом, который серьезно влияет на ее эксплуатацию другим государством. В этой норме воплощен принцип непричинения значительного ущерба, который считался международно-правовым обычаем еще в XX веке.

Мадридская резолюция 1911 г. запрещает любое вредное изменение воды, любой сброс вредных материалов (заводов и т. д.).

Хотя Институт международного права в резолюции 1911 г. установил правовые нормы

несудоходного использования трансграничных вод, он учитывает интересы судоходства, поскольку в этой резолюции установлено, что право судоходства в трансграничных водах не нарушается ни при каких обстоятельствах. В связи с этим, несудоходное использование не должно создавать ограничений судоходному использованию трансграничных водотоков.

Мадридская резолюция 1911 г. предусматривает норму, специально защищающую интересы государств верхнего течения. Так, государство, расположенное ниже по течению, не может строить или разрешать строительство на своей территории сооружений или объектов, создающих опасность наводнения для другого государства. Это показывает один из случаев, когда государство низовьев обязано не причинять существенный ущерб государствам верховья. Поскольку в остальных случаях принцип не нанесения значительного ущерба больше всего относится государствам верхнего течения, и они обязаны не загрязнять воду, не понижать уровень воды и т.д.

Таким образом, Институт международного права доказывает, что общие принципы международного водного права не могут быть выгодны одному государству и вредны другому.

Мадридская резолюция рекомендует создать совместные и постоянные комиссии заинтересованных государств, которые будут принимать решения или, по крайней мере, представлять свое предложение, когда создаются новые предприятия или модифицируются существующие предприятия и когда это может привести к каким-либо важным последствиям для части водотока, расположенной на территории другого государства.

Сегодня совместные комиссии по управлению трансграничными водами являются эффективным механизмом интегрированного управления водными ресурсами и распределяют воду между государствами, разрешают водные споры, принимают компромиссные решения.

Например, в регионе Центральной Азии на основе Соглашение между Республикой Казахстан, Республикой Кыргызстан, Республикой Узбекистан, Республикой Таджикистан и Туркменистаном «О сотрудничестве в сфере совместного управления использованием и охраной водных ресурсов межгосударственных источников» от 18 февраля 1992 года была создана Межгосударственная Координационная Водохозяйственная Комиссия, которая обеспечивает неукоснительное соблюдение режима пропусков и лимита водопотребления; выполнение мер по рациональному и экономному использованию водных ресурсов, пропуску санитарных расходов по

стволам всех рек и оросительных систем, где они предусмотрены, подачу в дельты рек и Аральское море гарантированного объема водных ресурсов с целью оздоровления экологической обстановки, соблюдение качества воды в соответствии с достигнутыми соглашениями [7].

По мнению Б.М. Клименко на сегодняшний день многие положения Мадридской резолюции половинчаты, неясны или недостаточны. Однако в свое время этот документ был первым шагом в направлении урегулирования использования речных вод в промышленных и сельскохозяйственных целях и многие положения этой резолюции отражают общий принцип состоящий в том, что использование вод одним государством не наносит ущерба другому государству [3, 51-52].

Вторым документом Института международного права, посвященным вопросу правового регулирования использования трансграничных вод, является Зальцбургская резолюция от 11 сентября 1961 г. об использовании международных неморских вод (кроме судоходства) [11]. В отличие от Мадридской резолюции, этот документ является относительно всеобъемлющим. По мнению С.А. Гуреева и И. Н. Тарасовой, этот документ в дальнейшем оказал большое влияние на официальную кодификацию международного речного права [1, 14]. Так как после принятия Зальцбургской резолюции Института международного права и Правила пользования водами международных рек 1966 г. [5], принятые Ассоциацией международного права, в 1971 году Комиссия международного права по рекомендации Генеральной Ассамблеи ООН включила в свою рабочую программу вопрос о праве несудоходных видов использования международных водотоков. В 1994 году Комиссия приняла окончательный текст 33 проектов статей, после которой Юридический Комитет Генеральной Ассамблеи ООН в качестве уполномоченной Рабочей группы в течение трех лет согласовывал текст Конвенции в обстановке постоянных споров. Несмотря на это, Генеральная Ассамблея ООН 21 мая 1997 года одобрила Конвенцию о праве несудоходных видов использования международных водотоков, и текст договора был открыт для подписания. При голосовании 103 государства высказались за, 27 – воздержалось, 3 государства были против. Конвенция ООН вступила в силу 17 августа 2014 года. Конвенция является результатом официальной кодификации норм международного права в области использования международных водотоков и имеет общие черты с Зальцбургской резолюции. Например, статьи 5, 6 и 7 Зальцбургской резолюции предусматривают положение о порядке осуществления проекта в

международном водо-токе, затрагивающее интересы других прибрежных государств. На основе данного положения, работы, или использование которых, серьезно затрагивают возможность использования тех же вод другими государствами, не могут осуществляться иначе, как после предварительного уведомления заинтересованных государств. В случае возражения государства вступят в переговоры с целью достижения соглашения в разумные сроки. Для этой цели желательно, чтобы государства, находящиеся в разногласиях, обращались к техническим экспертам, а в случае необходимости – к комиссиям и соответствующим учреждениям для достижения решений, обеспечивающих наибольшую выгоду всем заинтересованным сторонам.

Данное положение отражалось в статьях 11-19 Конвенции ООН 1997 г. в более совершенном виде.

Согласно ст. 2 Зальцбургской резолюции 1961 г. каждое государство имеет право использовать воды, которые пересекают его территорию или граничат с ней, с учетом ограничений, налагаемых международным правом, которое ограничено правом использования других государств, заинтересованных в том же водотоке или гидрографическом бассейне. Исходя из данной нормы Институт международного права больше всего придерживается доктриной ограничения территориального суверенитета, на основе которой государства верховьев не должны создавать на реке так много установок, чтобы этим обуславливалось серьезное изменение в нижней части реки, а государства низовьев не должны сооружать установки, которые подвергали бы опасности наводнения для государств верховьев.

Зальцбургская резолюция предусматривает принцип справедливого использования трансграничного водотока, на основе которой в случае разногласия государств относительно объема своих прав использования, урегулирование будет происходить на основе справедливости, с особым учетом их соответствующих потребностей, а также других обстоятельств. В последующие годы данный принцип был представлен в более совершенной форме в статьях 5 и 6 Конвенции ООН 1997 года.

Институт международного права рекомендует государствам, заинтересованным в конкретных гидрографических бассейнах, изучить целесообразность создания общих органов для разработки планов использования, призванных облегчить их экономическое развитие, а также предотвратить и урегулировать споры, которые могут возникнуть.

Третий международно-правовой документ Института международного права по воде является Афинская резолюция 1979 г. «Загрязнение рек и озер и

международное право [10]. Данная резолюция устанавливает международно-правовые нормы по предотвращению загрязнения трансграничных вод и озер, а также предусматривает обязанность государств не причинять вред прибрежным государствам в результате загрязнения вод.

Резолюции определяют «загрязнение» как любое физическое, химическое или биологическое изменение состава или качества вод, которое прямо или косвенно является результатом деятельности человека и влияет на законное использование таких вод, причиняя тем самым ущерб.

Афинская резолюция 1979 г. устанавливает, что государства несут международную ответственность в соответствии с международным правом за любое нарушение своих международных обязательств в отношении загрязнения рек и озер.

Обязательство не загрязнять воду было также официально установлено в последующих кодифицированных актах. Так, Конвенция Европейской экономической комиссии ООН по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер от 17 марта 1992 г. [4] предложила понятие трансграничного воздействия, которая является относительно широкой и включает загрязнение воды. В соответствии с этой конвенцией «Трансграничное воздействие означает любые значительные вредные последствия, возникающие в результате изменения состояния трансграничных вод, вызываемого деятельностью человека, физический источник которой расположен полностью или частично в районе, находящемся под юрисдикцией той или иной Стороны, для окружающей среды в районе, находящемся под юрисдикцией другой Стороны».

В целях обеспечения эффективной системы предотвращения и компенсации жертвам трансграничного загрязнения Афинская резолюция рекомендует государствам заключить международные конвенции, касающиеся, в частности: а) юрисдикции судов, применимого права и исполнения судебных решений; б) порядок принятия специальных мер, предусматривающих, в частности, системы объективной ответственности и компенсационные фонды за загрязнение, вызванное сверхопасной деятельностью.

Учитывая экономическое положение развивающихся государств, Институт международного права обращается к развитым государствам и компетентным международным организациям, чтобы они предоставляли таким государствам техническую помощь или любую другую помощь, которая может быть необходима в этой сфере.

Принимая во внимание этой нормы, для улучшения сотрудничества стран Центральной Азии в области использования и охраны вод, авторитетные международные межправительственные и неправительственные организации, такие как ОБСЕ, специализированные учреждения ООН, Европейский союз, Европейский банк реконструкции и развития, USAID, GIZ, Helvetas, JICA и т. д. поддерживают различные водные проекты.

Таким образом, Институт международного права, как научное общество, состоит из признанных ученых и специалистов в области международного права и играет достойную роль в неофициальной кодификации научно обоснованных принципов и норм международного водного права. Его резолюции закрепляют международно-правовые обычаи по совместному использованию и охране трансграничных вод и служат как путеводитель для государств, участвующих в управлении трансграничными водами. Те нормы резолюций Института международного права, которые впоследствии закрепились в международных договорах, не теряли своего значения. Государства, не ратифицировавшие соответствующие соглашения в водной сфере, будут учитывать нормы резолюций Института международного права. Например, хотя Таджикистан и не присоединился к Конвенции ООН о праве несудоходных видов использования международных водотоков, при завершении строительства Рогунской ГЭС следовал порядку уведомления соседних государств, установленной в Зальцбургской резолюции.

Национальное законодательство также приняло эффективные меры по рациональному использованию и охране трансграничных вод. Например, законодательством Республики Таджикистан предусмотрена административная и уголовная ответственность за загрязнение вод.

Рекомендация Института международного права о создании совместных комиссий были учтены странами Центральной Азии, в результате чего, государствами Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан была создана Межгосударственная координационная водохозяйственная комиссия (МКВК), которая является частью Международного фонда спасения Арала.

Литература:

1. Гуреев С.А., И.Н. Тарасова. Международное речное право. М., 2004. – 352 с.
2. Дорская А.А. Институт международного права: опыт неофициального научного сообщества // Известия Российского государственного

педагогического университета им. А.И. Герцена. - 2010. - №143. - С. 88-101.

3. Клименко Б.М. Международные реки. Правовые вопросы использования международных рек в промышленности и сельском хозяйстве. - М.: Международные отношения, 1969. – 191 с.

4. Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер от 17 марта 1992 г. // Юридический сборник - №2. -1997. Ташкент, 1997. - С. 15–30.

5. Правила пользования водами международных рек // Юридический сборник, №2. – 1997. - Ташкент, 1997. - С. 6-14.

6. Рачабов С.А. Фарҳанги ҳуқуқи байналмилалӣ. - Душанбе, 2012. - 357 с.

7. Соглашение между Республикой Казахстан, Республикой Кыргызстан, Республикой Узбекистан, Республикой Таджикистан и Туркменистаном о сотрудничестве в сфере совместного управления использованием и охраной водных ресурсов межгосударственных источников // Юридический сборник. - №3. - 1998. - Ташкент, 1998. - С. 7-10.

8. Эюбов Э.Я. От Хельсинкских правил до Конвенции ООН о праве несудоходного использования международных водотоков 1997 г. // Московский журнал международного права. - №9. - 2009. - С. 186-195.

9. Résolution de Madrid du 20 avril 1911 «Réglementation internationale de l'usage des cours d'eau internationaux en dehors de l'exercice du droit de navigation» // [Электронный ресурс]. — URL: https://www.idi-iil.org/app/uploads/2017/06/1911_mad_01_fr.pdf (дата обращения: 02.02.2026).

10. The Pollution of Rivers and Lakes and International Law [Электронный ресурс]. — URL: https://www.idi-iil.org/app/uploads/2017/06/1979_ath_02_en.pdf (дата посещения: 01.02.2026).

11. Utilisation of Non-maritime International Waters (Except for Navigation) [Электронный ресурс]. — URL: https://www.idi-iil.org/app/uploads/2017/06/1961_salz_01_en.pdf (дата обращения: 02.02.2026).

Чаббаров Фарход – номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, ходими калони илмӣ.

Нақши институти ҳуқуқи байналмилалӣ дар кодификасияи принсиҷҳо ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ об

Дар ин мақола нақши Институти ҳуқуқи байналмилалӣ дар ташаккул ва кодификасияи

принсипҳо ва меъёрҳои ҳукуки байналмилалӣ об баррасӣ мегардад. Муаллиф марҳилаҳои калидии рушди танзими ҳукуки байналмилалӣ истифодаи ғайри навигатсионӣ обҳои фаромарзӣ, инчунин нақши иттиҳодияҳои илмӣ ғайриҳукуматиро дар таҳияи доктринаи ҳукуки байналмилалӣ баррасӣ мекунад.

Тавачҷуки махсус ба таҳлили Қатъномаи Мадриди соли 1911, Қатъномаи Залтсбург соли 1961 ва Қатъномаи Афинаи соли 1979, ки муқарраротро дар бораи нарасонидани зарари ҷиддӣ, истифодаи одилонаи маҷроҳои обии байналмилалӣ, пешгирии ифлосшавии об ва зарурати ҳамкории байнидавлатӣ муқаррар карда буданд, равона карда шудааст.

Гуфта мешавад, ки санадҳои Институти ҳукуки байналмилалӣ дар кодификатсияи ғайрирасмӣ ҳукуки байналмилалӣ об нақши муҳим бозида, ба қабули минбаъдаи шартномаҳои байналмилалӣ универсалӣ, аз ҷумла Конвенсияи СММ дар бораи ҳукуки истифодаи ғайринавигатсионӣ обии байналмилалӣ дар соли 1997 таъсир расонидаанд. Аҳамияти амалии тавсияҳои Институти ҳукуки байналмилалӣ барои кишварҳои Осиёи Марказӣ дар соҳаи идоракунии муштарақ ва ҳифзи захираҳои обҳои фаромарзӣ қайд карда мешавад.

Калидвожаҳо: ҳукуки байналмилалӣ об, Институти ҳукуки байналмилалӣ, кодификатсияи ҳукуки байналмилалӣ, обҳои фаромарзӣ, принсипи нарасонидани зарари ҷиддӣ, истифодаи одилонаи захираҳои об, ифлосшавии об, ҳифзи обҳои фаромарзӣ, ҳамкории байналмилалӣ.

Jabborov Farhod – Candidate of Legal Sciences, National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of

State and Law, Senior Researcher, Department of International Legal Sciences.

The role of the institute of international law in the codification of principles and norms of international water law

This article examines the role of the Institute of International Law in the formation and codification of the principles and norms of international water law. It examines the key stages in the development of international legal regulation of the non-navigational use of transboundary waters, as well as the role of non-governmental scientific associations in the development of international legal doctrine.

Particular attention is paid to the analysis of the Madrid Resolution of 1911, the Salzburg Resolution of 1961, and the Athens Resolution of 1979, which enshrined provisions on the inadmissibility of causing significant harm, the equitable use of international watercourses, the prevention of water pollution, and the need for interstate cooperation.

It is argued that the Institute of International Law's documents played a significant role in the informal codification of international water law and influenced the subsequent adoption of universal international treaties, including the 1997 UN Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses. The practical significance of the Institute of International Law's recommendations for Central Asian states in the area of joint management and protection of transboundary water resources is noted.

Keywords: international water law, Institute of International Law, codification of international law, transboundary waters, principle of no significant harm, equitable use of water resources, water pollution, protection of transboundary waters, international cooperation.

МИНБАРИ ОЛИМОНИ ҶАВОН=ТРЕБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ=
THE TRIBUNE OF YOUNG SCIENTISTS

АСОСҲОИ ИҶТИМОЙ-КРИМИНОЛОГИИ МАЧМУИ ҶИНОЯТҲО ҲАМЧУН ПАДИДАИ
ҲУҚУҚҶ-ҶИНОЯТӢ

Каримзода Даврон – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, дотсенти кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат ба коррупсия. E-mail: davr_94@list.ru

Дар мақола асосҳои иҷтимоӣ-криминологии маҷмуи ҷиноятҳо ҳамчун яке аз зухуроти сершуморагии ҷиноятӣ мавриди таҳлил қарор дода мешаванд. Таваҷҷуҳи асосӣ ба тақрори муқаррароти Кодекси ҷиноятӣ, балки ба омилҳои иҷтимоӣ, шахсӣ, криминологӣ ва ҳуқуқтатбиқӣ равона гардидааст, ки боиси дар рафтори як шахс ҷамъ гардидани ду ё зиёда кирдори ҷиноятӣ мешаванд. Маҷмуи ҷиноятҳо аз нигоҳи иҷтимоӣ-криминологӣ на танҳо масъалаи дурусти бандубаст ва таъйини ҷазо, балки нишондиҳандаи ҷамъшавии зарар, шиддат гирифтани самти зиддиҷамъиятии рафтор, норасоии назорати иҷтимоӣ ва зарурати пешгирии инфиродӣ ба ҳисоб меравад. Дар мақола, махсусан, фарқи маҷмуи воқеъ ва маҷмуи идеалӣ аз нуқтаи назари дараҷаи хавфнокии иҷтимоӣ, нақши шахсияти гунаҳгор, таъсири муҳити иҷтимоӣ, латентнокии ҷиноятҳо ва самаранокии фаъолияти мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда баррасӣ мегардад.

Калидвожаҳо: маҷмуи ҷиноятҳо; сершуморагии ҷиноятӣ; асосҳои иҷтимоӣ-криминологӣ; хавфнокии ҷамъиятӣ; шахсияти гунаҳгор; пешгирии ҷиноят-қорӣ; маҷмуи воқеъ; маҷмуи идеалӣ; латентноқӣ; сиёсати ҷиноятӣ.

Дар шароити муносири рушди давлатдорӣ ҳуқуқбунёд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи омӯзиши маҷмуи ҷиноятҳо аҳамияти хос пайдо менамояд. Ин падида зоҳиран бештар ҳамчун масъалаи ҳуқуқӣ-техникӣ ба назар мерасад: як шахс чанд кирдори ҷиноятӣ содир мекунад, суд бояд онҳоро дуруст бандубаст намояд ва ҷазои ниҳоиро муайян созад. Аммо чунин фаҳмиш танҳо як тарафи масъала мебошад. Дар асл, маҷмуи ҷиноятҳо, пеш аз ҳама, падидаи иҷтимоӣ-криминологӣ аст, зеро дар паси он рафтори муайяни шахс, муҳити иҷтимоӣ, сабабу шароитҳои ҷиноятқорӣ, сатҳи назорати иҷтимоӣ ва самаранокӣ таъсири пешгирикунанда қарор доранд.

Маҳз аз ҳамин нуқтаи назар зарур аст, ки маҷмуи ҷиноятҳо танҳо ҳамчун ҷамъ шудани чанд таркиби ҷиноят дар як парванда таҳлил нагардад. Он бояд ҳамчун ҳолати мураккаби ҷиноятӣ баррасӣ шавад, ки дар он як шахс бо сабабҳои гуногун аз як ҳадди ҳуқуқвайронкунӣ гузашта, ба содир намудани якчанд кирдори мустақили ҷиноятӣ мерасад. Баъзан ин ҳолат аз шаклгирии майли устувори зиддиҷамъиятӣ, аз норасоии таъсири оила, мактаб, ҷомеа ё муҳити меҳнатӣ, аз мавҷуд будани шароити мусоид барои пинҳон мондани ҷиноят ва баъзан аз хусусияти худӣ вазъияти ҷиноятӣ шаҳодат медиҳад.

Дар қонунгузориҳои ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмуи ҷиноятҳо ҳамчун яке аз шаклҳои сершуморагӣ дар доираи Қисми умумии Кодекси ҷиноятӣ танзим шудааст [4]. Бо вучуди ин, мақсади мо тақрори муфассали матни моддаҳои қонун нест. Дар ин ҷо масъала аз нуқтаи назари иҷтимоӣ-криминологӣ таҳлил мегардад: чаро як шахс ба содир намудани якчанд ҷиноят даст мезанад, кадом омилҳо маҷмуи ҷиноятҳоро ба вучуд меоранд, чӣ гуна ин падида ба баҳодихии хавфнокии ҷамъиятии кирдор ва шахсияти гунаҳгор таъсир мерасонад ва кадом самтҳои пешгирӣ дар чунин ҳолат муҳим мебошанд.

Дар адабиёти илмӣ дуруст таъкид мешавад, ки таҳлили сершуморагии ҷиноятҳо бе муайян намудани асосҳои иҷтимоӣ он нопурра хоҳад буд. Г.С. Досева масъалаи мазкурро бо зарурати фарқ гузоштан байни хавфнокии худӣ ҷиноят ва хавфнокии шахсияти шахсе, ки чанд кирдори ҷиноятӣ содир мекунад, алоқаманд медонад [1, 11–18]. Ин андеша барои шароити Тоҷикистон низ аҳамияти методологӣ дорад, зеро амалияи ҳуқуқ-татбиқкунӣ бояд на танҳо ба шумораи ҷиноятҳо, балки ба сабабҳои ба вучуд омадани онҳо ва хусусиятҳои шахсияти гунаҳгор диққат диҳад.

Маҷмуи ҷиноятҳо дар маънои умумӣ ҳолатест, ки шахс ду ё зиёда кирдори ҷиноятӣ дорои аҳамияти мустақили ҳуқуқӣ содир менамояд ва ҳар кадоми онҳо дар доираи бандубасти ҷиноятӣ бояд баҳои алоҳида

гирад [6, 30–36; 11, 413–418]. Аз нигоҳи ҳуқуқӣ ин масъала ба муайян намудани таркибҳои ҷиноят, робитаи байни онҳо ва таъйини ҷазои ниҳойи вобаста аст. Вале аз нигоҳи иҷтимоӣ-криминологӣ масъала васеътар мебошад: маҷмуи ҷиноятҳо нишон медиҳад, ки рафтори ҷиноятии шахс дар як лаҳза ё дар як давраи муайян бо як кирдор маҳдуд нашуда, ба як силсила кирдорҳои зараровар табдил ёфтааст.

Ҳар як ҷинояти алоҳида ба муносибатҳои ҷамъиятӣ зарар мерасонад. Вақте ки як шахс якчанд ҷиноят содир менамояд, зарар танҳо ба таври механикӣ ҷамъ намешавад, балки хусусияти сифатан нав пайдо мекунад. Масалан, дар маҷмуи воқеи шахс метавонад аввал ҷинояти молумулкӣ, баъдан ҷинояти зидди саломатӣ ё тартиботи ҷамъиятиро содир кунад. Ин ҳолат аз он шаҳодат медиҳад, ки шахс дар як давраи муайян якчанд маротиба меъёрҳои ҳуқуқиро сарфи назар намудааст. Аз ин ҷо асоси иҷтимоии маҷмуи ҷиноятҳо дар он ифода меёбад, ки ҷомеа бо рафтори шахсе рӯ ба рӯ мешавад, ки таъсири боздорандаи меъёрҳои ҳуқуқӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоӣ барои ӯ нокифоя гардидааст.

Бо вучуди ин, набояд ҳар гуна маҷмуи ҷиноятҳо ҳамчун далели ҳатмӣ “хавфнокии баланд”-и шахсият маънидод карда шавад. Дар баъзе ҳолатҳо як ҳаракат метавонад якбора ба чанд объект зарар расонад ва маҷмуи идеалиро ба вучуд орад. Дар чунин ҳолат асоси криминологӣ бештар на ба устувории майли ҷиноятӣ, балки ба хусусияти вазъияти ҷиноятӣ ва натиҷаи серсамти як кирдор вобаста аст. Аз ин рӯ, дар таҳлили иҷтимоӣ-криминологӣ зарур аст, ки миёни ду ҳолати аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ва криминологӣ фарқкунанда тафовут гузошта шавад: якум, ҳолате, ки шахс тавассути кирдорҳои алоҳида, пайдарпай ё мустақилона якчанд ҷиноят содир менамояд; дуюм, ҳолате, ки як кирдори ягона боиси ба миён омадани якчанд оқибати дорои аҳаммияти ҷиноятӣ мегардад. Чунин ҷудосозӣ барои дуруст муайян намудани хусусияти рафтори ҷиноятӣ, механизми содиршавии он ва арзёбии оқибатҳои иҷтимоии кирдор аҳаммияти муҳим дорад [8, 22; 10, 81].

Маҳз ҳамин тафовут барои баҳодидҳои одилонаи ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ-криминологӣ аҳаммияти муҳим дорад. Агар маҷмуи воқеи ҷиноятҳо, одатан, бо ғайриқонунии нисбатан ғайриқонунии ҷиноятӣ, тақрори кирдорҳои зиддихуқуқӣ ва эҳтимоли устувории майли ҷиноятӣ алоқаманд бошад, пас маҷмуи идеалӣ бештар аз хусусияти объективии як кирдор ва гуногунҷабҳагии оқибатҳои ҷиноятии он бармеояд. Аз ин рӯ, арзёбии иҷтимоӣ-криминологии маҷмуи ҷиноятҳо маънои онро дорад, ки суд ва муҳаккиқ на

танҳо шумораи моддаҳои татбиқшаванда, балки мазмуни воқеи рафтори содиршуда, сабабу шароити он, дараҷаи хавфнокии ҷамъиятӣ ва нақши шахсияти гунаҳгорро низ ба инобат гиранд [7, 64].

Дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ таъкид мегардад, ки ғайриқонунии сершумори ҷиноятӣ, дар бисёр ҳолатҳо бо масъалаи шахсияти гунаҳгор, пешгирии инфиро-дӣ ва самаранокии назорати иҷтимоӣ пайваст мебошад [2, 198]. Ин нуқта барои маҷмуи ҷиноятҳо низ муҳим аст. Агар шахс то ошкор гардидани кирдори аввал боз якчанд ҷинояти дигар содир карда бошад, ин метавонад аз латентнокии баланд, таъхири ошкорсозӣ, сусти назорат ё набудани таъсири пешгирии саривақтӣ шаҳодат диҳад.

Яке аз масъалаҳои асосӣ дар таҳлили иҷтимоӣ-криминологии маҷмуи ҷиноятҳо муайян кардани он аст, ки хавфнокӣ дар ин ҳолат аз ҷиҳат сарчашма мегирад. Оё ҳар ҷинояти минбаъда худ ба худ хавфноктар мешавад? Ё хавфнокӣ аз ҷамъ шудани чанд кирдор ва аз хусусиятҳои шахсе бармеояд, ки ин кирдорҳоро содир намудааст? Ҷавоби дуруст ба ин савол барои сиёсати ҷиноятӣ, таъйини ҷазо ва пешгирӣ аҳаммияти калон дорад.

Ба андешаи як қатор муҳаккиқон, содир шудани чанд ҷиноят на ҳамеша маънои онро дорад, ки ҳар як ҷинояти алоҳида аз ҷиҳати ҳуқуқӣ хавфноктар гардидааст. Хавфнокӣ, пеш аз ҳама, дар он ифода меёбад, ки зарари чанд кирдор ҷамъ мешавад ва ҳамзамон рафтори шахс хусусияти устувортар ё ғайриқонунии зиддӣҷамъиятӣ пайдо мекунад. Г.С. Досаева низ таъкид менамояд, ки содир шудани чанд ҷиноят метавонад аз афзоиши хавфнокии шахсият ва ҷамъшавии хавфнокии маҷмуи кирдорҳо шаҳодат диҳад, аммо ин маънои афзоиши ҳатмӣ хавфнокии ҳар ҷинояти алоҳидаро надорад [1, 16; 3, 35].

Масалан, агар шахс дар фосилаи кӯтоҳ чанд ҷинояти молумулкӣ содир кунад, хавфнокии умумии рафтор на танҳо аз арзиши молу мулкӣ гирифташуда, балки аз он бармеояд, ки шахс барои ҳалли мушкилоти худ роҳи ҷиноятиро ҳамчун тарзи рафтори тақроршаванда интихоб намудааст. Баръакс, агар як кирдор тасодуфан чанд оқибати гуногун ба вучуд оварда бошад, таҳлили криминологӣ бояд нишон диҳад, ки оё дар шахс майли устувори ҷиноятӣ вучуд дорад ё не.

Аз ин ҷо принсипи муҳими таҳлилӣ бармеояд: маҷмуи ҷиноятҳоро набояд танҳо аз рӯи шумораи моддаҳои қонун арзёбӣ кард. Шумора муҳим аст, аммо он бояд бо мазмуни иҷтимоии рафтор пайваст карда шавад. Ду ҷинояти вазнин, ки ба объектҳои гуногун зарари зиддӣ мерасонанд, аз нигоҳи иҷтимоӣ метавонад хавфноктар аз чанд кирдори нисбатан

сабук бошад. Ҳамзамон, якчанд кирдори сабук, агар онҳо ба ғайриқонунии мунтазами ҷидди ҳуқуқӣ таъдир ёбанд, метавонанд аз пайдо шудани шакли муайяни “қасбгардонӣ” ё одати ҷиноятӣ шаҳодат диҳанд [5, 112; 9, 92].

Дар амалияи судӣ ва тафтишӣ ин нукта муҳим аст, зеро баҳодиҳии яқини ҳамаи ҳолатҳои маҷмуи ҷиноятҳо метавонад ба натиҷаи ноодилона оварда расонад. Ҷинояткоре, ки якбора бо як ҳаракат ба ҷанд объект зарар расонидааст, аз ҷинояткоре, ки дар ҷосилаи муайян такроран ба ҷиноят даст задааст, аз ҷиҳати иҷтимоӣ на ҳамеша якхел мебошад. Бинобар ин, асоси иҷтимоӣ-криминологии маҷмуи ҷиноятҳо талаб мекунад, ки ҳангоми таҳлил, шахсияти гунаҳгор, ангежа, мақсад, давомнокии ғайриқонунии ҷиноятӣ, робитаи кирдорҳо ва шароити воқеи содиршавӣ ба таври мураккаб ба назар гирифта шаванд [7, 78].

Маҷмуи ҷиноятҳо дар ҳолигӣ ба вуҷуд намеояд. Он натиҷаи таъсири маҷмуи омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, психологӣ ва ташкилӣ мебошад. Албатта, ҷавобгарии ҷиноятӣ ҳамеша ба шахси мушаххас вобаста аст, аммо криминология нишон медиҳад, ки рафтори шахс дар муҳити муайян ташаккул меёбад. Аз ин рӯ, барои фаҳмидани асосҳои иҷтимоии маҷмуи ҷиноятҳо таҳлили муҳити иҷтимоӣ зарур мебошад [12, 35].

Яке аз омилҳои муҳим вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ мебошад. Норасоии ҷойи қори устувор, камбизоатӣ, қарздорӣ, маҳдуд будани имкониятҳои қонунии ба даст овардани даромад ва фишори талаботи рӯзгор метавонанд шахсро ба ҷиноятҳои молумулкӣ, иқтисодӣ ё дигар кирдорҳои манфиатҷӯна талаф диҳанд. Албатта, ин омилҳо ҷиноятро сафед намекунад, аммо дар таҳлили криминологӣ онҳо ҳамчун шароитҳои мусоидкунанда ба назар гирифта мешаванд. Агар чунин омилҳо давомнок бошанд, шахс метавонад як маротиба не, балки пайдарпай ба ҷанд кирдори ҷиноятӣ даст занад.

Омили дуюм муҳити иҷтимоӣ ва гурӯҳи атрофи шахс мебошад. Шахсе, ки дар муҳити дорои муносибати таҳаммулпазир ба ҳуқуқвайронкунӣ, зӯроварӣ, истеъмоли маводи нашъаовар ё даромади ғайриқонуни қарор дорад, бештар ҳатари ҷалб шудан ба ҷанд кирдори ҷиноятиро дорад. Дар чунин муҳит ҷиноят ҳамчун амали “муқаррарӣ” ё “роҳи осон”-и ҳалли масъала нишон дода мешавад. Барои ҷавобон ва ноболиғон ин омил махсусан ҳатарнок аст, зеро таъсири гурӯҳ метавонад майли шахсро ба содир намудани якчанд кирдор пурзӯр намояд.

Омили сеюм заифии назорати иҷтимоӣ мебошад. Назорати иҷтимоӣ танҳо қори мақомоти ҳифзи ҳуқуқ

нест. Оила, мактаб, маҳалла, муассисаи таълимӣ, корхона, созмонҳои ҷамъиятӣ ва дигар ниҳодҳо дар пешгирии ҷиноят нақши муҳим доранд. Вақте ки ин ниҳом заиф мегардад, шахс баъд аз содир намудани як кирдор низ метавонад сари вақт боздошта нашавад ва то ошкор шудани ҷинояти аввал якчанд ҷинояти дигар содир кунад. Ин ҳолат махсусан дар ҷиноятҳои латентӣ, аз қабилҳои ҷиноятҳои иқтисодӣ, коррупсионӣ, киберҷиноятҳо ва баъзе ҷиноятҳои молумулкӣ бештар ба назар мерасад.

Омили чорум норасоии таъсири пешгирии инфиродӣ мебошад. Агар шахс аллакай аломатҳои равшани рафтори ҷидди ҳуқуқӣ нишон дода бошад, вале нисбат ба ӯ ҷораҳои тарбиявӣ, иҷтимоӣ, психологӣ ё ҳуқуқӣ сари вақт истифода нашуда бошанд, эҳтимоли содир шудани ҷиноятҳои нав зиёд мегардад. Дар ин ҷо танҳо ҷазо масъалаи асосӣ нест; баъзан машварати иҷтимоӣ, назорати падару модар, дастгирии шуғл, пешгирии нашъамандӣ, қор бо муҳити атроф ва барқарор қардани робитаҳои мусбати иҷтимоӣ метавонад таъсири бештар дошта бошад.

Омили панҷум, ки дар адабиёти илмӣ низ таъкид мешавад, норасоии ғайриқонунии мақомоти ҳуқуқат-биққунанда дар ошқорсозии саривақтии кирдорҳои аввалин мебошад. Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ ҳангоми таҳлили омилҳои ба сершуморагии ҷиноятҳо мусоидаткунанда, дар қатори хусусиятҳои шахсияти гунаҳгор, инчунин камбудҳои ғайриқонунии мақомоти ҳуқуқатбиққунанда, пенитенсиярӣ ва ниҳодҳои иҷтимоиро нишон дода мешавад [2, с.198]. Барои маҷмуи ҷиноятҳо ин нукта аҳамияти қалон дорад: ҳар қадар ҷиноят дертар ошқор гардад, ҳамон қадар имконияти содир шудани ҷинояти дигар зиёд мешавад.

Шахсияти гунаҳгор дар таҳлили иҷтимоӣ-криминологии маҷмуи ҷиноятҳо ҷойи марказӣ дорад. Қонун ҷиноятро аз рӯи таркиб ва аломатҳои объективӣ бандубаст менамояд, вале криминология мекушад фаҳмад, ки ҷазо маҳз ин шахс, дар ҳамин шароит ва бо ҳамин тарз ба ҷиноят даст зад. Ҳангоми маҷмуи ҷиноятҳо ин савол боз ҳам муҳимтар мегардад, зеро сухан аз як кирдори тасодуфӣ не, балки аз якчанд кирдор ё аз як кирдори серқабат меравад.

Дар шахсияти шахсе, ки маҷмуи ҷиноятҳоро содир мекунад, ҷанд хусусият метавонад аҳамият дошта бошад: паст будани сатҳи худназоратӣ, муносибати манфӣ ба қонун, майли ба даст овардани манфиати зуд, безъитноӣ ба оқибатҳои ҳуқуқӣ, таҷрибаи пешинаи ҳуқуқвайронкунӣ, вобастагӣ ба гурӯҳи ҷиноятӣ ё муҳити носолим, ҳолати нашъамандӣ ё майзадагӣ, инчунин норасоии масъулияти иҷтимоӣ.

Албатта, на ҳамаи ин аломатҳо дар ҳар парванда вучуд доранд, аммо онҳо барои таҳлили сабабҳои маҷмуи ҷиноятҳо аҳаммияти назаррас доранд [12, 45].

Маҷмуи воқеи ҷиноятҳо аксаран нисбат ба маҷмуи идеалӣ бештар ба шахсияти гунаҳгор вобаста аст. Дар маҷмуи воқеӣ шахс одатан якчанд ҳаракатро анҷом медиҳад, ҳар кадоми онҳо тасмими ҷудогона, омодагӣ ё ҳадди ақал қабули хатари навро талаб мекунад. Масалан, содир намудани дуздӣ, баъдан нигоҳ доштани ашёи ғайриқонунӣ ё таҳдид ба ҷабрдиди аз он шаҳодат медиҳад, ки шахс дар як силсилаи рафторҳои зиддиҳуқуқӣ иштирок кардааст. Дар ин ҳолат таҳлили шахсияти гунаҳгор барои муайян намудани хавфнокии воқеӣ аҳаммияти аввалиндараҷа пайдо мекунад.

Дар маҷмуи идеалӣ, баръакс, шахс метавонад як ҳаракат содир кунад, вале ин ҳаракат ба чанд оқибати ҷиноятӣ оварда расонад. Масалан, як амали зӯрварона метавонад ҳам ба саломатӣ зарар расонад ва ҳам тартиботи ҷамъиятиро халалдор созад. Дар чунин ҳолат, шахсияти гунаҳгор муҳим аст, аммо асоси иҷтимоӣ-криминологӣ бештар дар сарсамт будани таъсири кирдор, вазъияти содиршавӣ ва объектҳои зиёди зарардида ифода меёбад. Аз ин рӯ, баҳодиҳии якхела ба ҳамаи навъҳои маҷмуи ҷиноятҳо аз нуктаи назари шахсият дуруст нест.

Дар таҳқиқоти илмӣ низ зарурати ворид намудани шахсияти гунаҳгор ба таҳлили институтҳои сержуморагӣ таъкид мешавад. Ба андешаи Г.С. Досаева, институтҳои ҳуқуқӣ набояд танҳо ба шумораи кирдорҳо таъяс кунад; онҳо бояд хусусиятҳои шахсе, ки якчанд ҷиноят содир менамояд, низ ба назар гиранд [1, 18; 2, 196; 3, 43].

Таснифи маҷмуи ҷиноятҳо ба маҷмуи воқеӣ ва идеалӣ на танҳо аҳаммияти ҳуқуқӣ, балки аҳамми-яти иҷтимоӣ-криминологӣ низ дорад. Маҷмуи воқеӣ одатан аз якчанд кирдори мустакил иборат аст, ки ҳар кадоми онҳо дар вақт, макон, тарз ё мақсади худ метавонад хусусияти ҷудогона дошта бошад. Аз ин рӯ, маҷмуи воқеӣ бештар ба масъалаи идомадории рафтори ҷиноятӣ, такрори тасмими зиддиҳуқуқӣ ва эҳтимоли устувории майли шахс ба ҷиноят алоқаманд мебошад [6, 49; 8, 31].

Дар маҷмуи воқеӣ чанд ҳолати криминологӣ муҳим аст. Аввал, байни кирдорҳо фосилаи вақт вучуд дошта метавонад. Ҳар қадар ин фосила бештар бошад, ҳамон қадар савол дар бораи он ки чаро шахс баъд аз содир намудани ҷинояти аввал аз рафтори худ даст накашид, ҷиддитар мегардад. Дуюм, ҷиноятҳо метавонанд ба якдигар вобаста бошанд: як ҷиноят метавонад восита, шароит ё роҳи пинҳон кардани ҷинояти дигар гардад. Сеюм, ҷиноятҳо метавонанд аз

як ангега ё манфиати умумӣ сарчашма гиранд, масалан, ба даст овардани даромади ғайриқонунӣ.

Маҷмуи идеалӣ хусусияти дигар дорад. Дар он як кирдор боиси ба вучуд омадани якчанд натиҷаи ҷиноятӣ ё зарар ба чанд объект мегардад. Аз ин рӯ, дар чунин ҳолат асоси криминологӣ на ҳамеша дар “такрори” рафтори ҷиноятӣ, балки дар хавфнокии як кирдор ифода меёбад. Масалан, истифодаи усули хатарнок дар ҷойи ҷамъиятӣ метавонад якбора ба саломати чанд шахс, амнияти ҷамъиятӣ ва молу мулк зарар расонад. Дар ин ҷо масъала бештар ба интиҳоби усули хавфнок, безътиной ба оқибатҳои васеъ ва сатҳи эҳтиёткориҳои шахс вобаста аст [10, 90].

Аз ин лиҳоз, маҷмуи воқеӣ ва идеалӣ набояд дар таҳлили криминологӣ омехта шаванд. Маҷмуи воқеӣ бештар нишонаи фаъолияти сермарҳилаи ҷиноятӣ мебошад, дар ҳоле ки маҷмуи идеалӣ нишонаи суроқибатии як кирдор аст. Албатта, ҳар ду ҳолат хавфноканд, аммо табиати хавфнокии онҳо гуногун мебошад. Ҳамин фарқ бояд ҳангоми таҳияи чораҳои пешгирӣ низ ба назар гирифта шавад: барои маҷмуи воқеӣ пешгирии инфиродӣ, назорат, даҳлати иҷтимоӣ ва ошкорсозии саривақтӣ муҳимтар аст; барои маҷмуи идеалӣ бошад, пешгирии истифодаи усулҳои хатарнок, баланд бардоштани масъулияти эҳтиётӣ ва назорати вазъиятҳои хавфнок аҳаммияти бештар дорад.

Яке аз асосҳои муҳими пайдоиши маҷмуи ҷиноятҳо латентнокии ҷиноятҳо мебошад. Латентнокӣ маънои онро дорад, ки ҷиноят содир шудааст, аммо сари вақт ошкор, сабт ё тафтиш нашудааст. Дар чунин шароит шахс метавонад эҳсос кунад, ки рафтори ӯ бечазо мемонад ва ин эҳсос ӯро ба содир намудани ҷинояти дигар ҳавасманд созад. Аз ин рӯ, латентнокӣ на танҳо масъалаи омӯрӣ, балки омилҳои воқеиҳои идомаи рафтори ҷиноятӣ мебошад.

Дар ҷиноятҳои молумулкӣ, иқтисодӣ, коррупсионӣ ва киберҷиноятҳо латентнокӣ бештар ба назар мерасад. Шахс метавонад як амали ғайриқонунӣ анҷом диҳад, бинад, ки он ошкор нашуд, ва баъдан ҳамин усулро такрор кунад ё кирдори дигар содир намояд. Ҳамин тавр, маҷмуи ҷиноятҳо баъзан натиҷаи он аст, ки механизми ошкорсозӣ ва боздоштани кирдори аввал дер амал мекунад. Дар ин ҳолат таҳлили иҷтимоӣ-криминологӣ бояд ба сифати фаъолияти назоратӣ, суръати вокуниши мақомоти дахлдор ва дастрасии ҷабрдидагон ба ҳимояи ҳуқуқӣ диққат диҳад.

Таъхири тафтишот ва мураккабии исбот низ метавонад боиси ба вучуд омадани маҷмуи ҷиноятҳо гардад. Агар ҷинояти аввал мураккаб бошад, далелҳо дер ҷамъ оварда шаванд ё ҷабрдиди дер мурочиат

кунад, шахс дар ҳамин давра метавонад ҷиноятҳои дигар содир кунад. Ин ҳолат махсусан дар гурӯҳҳои ҷиноятӣ ё дар муносибатҳои вобаста ба қаллобӣ, муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир, истифодаи ғайриқонунии ҳуҷҷатҳо ва кирдорҳои молиявӣ бештар мушоҳида мешавад.

Аз ин нуктаи назар, пешгирии маҷмуи ҷиноятҳо танҳо бо саҳтгар кардани ҷазо ҳал намешавад. Зарур аст, ки низоми ошкорсозии барвақтӣ, ҳамкориҳои байни мақомоти ҳуқуқтабиқкунанда, сабти электронӣ, таҳлили маълумот, ҷимояи ҷабрдида ва дастрасии шахрвандон ба мурочиати ҳуқуқӣ бехтар карда шавад. Чӣ қадар ки давлат ва ҷомеа ба кирдори аввал зудтар вокуниш нишон диҳанд, ҳамон қадар эҳтимоли табдил ёфтани он ба маҷмуи ҷиноятҳо камтар мегардад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлили маҷмуи ҷиноятҳо бояд бо хусусиятҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ҷомеа пайваست карда шавад. Тоҷикистон ҷомеаи дорои робитаҳои қавии оилавӣ ва маҳаллӣ мебошад. Ин робитаҳо метавонанд нақши пешгирикунанда дошта бошанд, аммо дар баъзе ҳолатҳо, агар назорати ахлоқӣ суст гардад ё муҳити маҳаллӣ ба рафтори зиддихуқуқӣ бетараф бошад, шахс метавонад бе монеаи ҷиддӣ ба ҷанд кирдор даст занад. Бинобар ин, пешгирии маҷмуи ҷиноятҳо дар Тоҷикистон бояд ҳам ҳуқуқӣ ва ҳам иҷтимоӣ бошад.

Яке аз самтҳои муҳим кор бо ҷавонон мебошад. Қисме аз ҷиноятҳои сершумор дар синну соли ҷавонӣ бо таъсири гурӯҳ, эҳсоси худнамӣ, набудани шӯғли доимӣ, фишори иқтисодӣ, истифодаи интернет барои фиреб ё муоширати носолим, инчунин норасоии маърифати ҳуқуқӣ алоқаманд буда метавонад. Агар дар ин марҳила ҷораҳои тарбиявӣ ва иҷтимоӣ истифода нашаванд, ҳуқуқвайронкунии аввал метавонад ба силсилаи кирдорҳои ҷиноятӣ табдил ёбад.

Самти дигар ҷиноятҳои молумулкӣ ва иқтисодӣ мебошад. Дар ин гурӯҳ маҷмуи ҷиноятҳо метавонад аз як манбаи умумӣ сарчашма гирад: хоҳиши даромади зуд, дастрасӣ ба имконияти фиреб, норасоии назорати молиявӣ ё истифодаи боварии дигарон. Барои чунин ҳолатҳо пешгирии ҳуқуқӣ бояд бо ҷораҳои ташкилӣ, аз қабилӣ шаффофияти муомилоти молиявӣ, назорати ҳисобдорӣ, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шахрвандон ва пешгирии фиребҳои интернетӣ пайваст карда шавад.

Дар соҳаи ҷиноятҳои зӯроварона, маҷмуи ҷиноятҳо аксаран бо ҳолатҳои низоъ, майзадагӣ, ҳусумати шахсӣ, муносибатҳои оилавӣ ё гурӯҳӣ алоқаманд мешавад. Дар чунин ҳолатҳо як кирдор метавонад ба кирдорҳои дигар, аз ҷумла таҳдид,

расонидани зарар ба саломатӣ, вайрон кардани тартиботи ҷамъиятӣ ё нобуд кардани молу мулк гузарад. Аз ин рӯ, пешгирии маҷмуи ҷиноятҳо дар ин самт ба кор бо низоъҳо, ҳалли баҳсҳои оилавӣ, пешгирии зӯроварӣ ва назорати омилҳои хавфнок вобаста аст.

Ҳамзамон, дар Тоҷикистон бояд ба масъалаи муҳочират, ҷудошавии оилавӣ ва таъсири он ба назорати иҷтимоӣ низ диққат дода шавад. Дар баъзе ҳолатҳо набудани назорати падар ё модар, душвориҳои иқтисодӣ ва тағйири муҳити тарбия метавонад ба рафтори хавфноки ҷавонон таъсир расонад. Ин омилҳо мустақиман ҷиноятро ба вучуд намеоранд, аммо метавонанд шароитҳои бошанд, ки дар якҷоягӣ бо хусусиятҳои шахсӣ ва муҳити носолим ба маҷмуи ҷиноятҳо мусоидат мекунанд.

Пешгирии маҷмуи ҷиноятҳо бояд дар се сатҳ сураг гирад: умумиҷтимоӣ, махсус-криминологӣ ва фардӣ. Дар сатҳи умумиҷтимоӣ ҷорасе муҳиманд, ки сабабҳои умумии ҷинояткориро коҳиш медиҳанд: баланд бардоштани сатҳи шӯғл, дастгирии оилаҳои осебпазир, рушди маърифати ҳуқуқӣ, бехтар намуни тарбияи ҷавонон, мубориза бо нашъамандӣ ва майзадагӣ, инчунин ташаққули фарҳанги эҳтиром ба қонун. Ин ҷораҳо бевосита ба ҳама ҷиноятҳо дахл доранд, вале барои пешгирии маҷмуи ҷиноятҳо махсусан муҳиманд, зеро онҳо аз ташаққули муҳити устувори ҷиноятӣ пешгирӣ мекунанд.

Дар сатҳи махсус-криминологӣ диққат бояд ба гурӯҳҳо ва ҳолатҳои хавфнок равона карда шавад. Ба чунин гурӯҳҳо шахсоне дохил мешаванд, ки қаблан ҳуқуқвайронкунӣ содир кардаанд, ҷавонони дар муҳити носолим қарордошта, шахсони вобаста ба маводи нашъаовар ё машрубот, шахсоне, ки дар низоъҳои шадиди оилавӣ ё молиявӣ қарор доранд, инчунин шахсоне, ки ба ғайриқонунии даромаднок ҷалб шудаанд. Бо чунин гурӯҳҳо на танҳо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, балки муассисаҳои иҷтимоӣ, таълимӣ ва маҳаллӣ низ бояд кор баранд.

Дар сатҳи фардӣ, пешгирӣ бояд ба шахси мушаххас нигаронида шавад. Агар маълум гардад, ки шахс атоматҳои рафтори зиддихуқуқӣ дорад ё ҷинояти аввал содир шудааст, набояд интизор шуд, ки масъала танҳо баъд аз содир шудани ҷанд ҷиноят ҳал карда шавад. Ҷораҳои барвақтӣ- оғохӣ, суҳбат, машварати психологӣ, кор бо оила, назорати маъмури дар доираи қонун, ҷалб ба меҳнат, ҷаброни зарар ва барқарорсозии муносибатҳои иҷтимоӣ метавонанд аз табдил ёфтани кирдори аввал ба маҷмуи ҷиноятҳо пешгирӣ кунанд.

Дар баробари ин, самаранокӣ пешгирӣ аз сифати маълумот вобаста аст. Агар мақомоти дахлдор

маълумоти парокандаро дар бораи ҳуқуқвайронкуниҳои як шахс сари вақт таҳлил накунам, ҳолатҳои сершумор дер ошкор мешаванд. Аз ин рӯ, зарурати ташаккули низоми таҳлили хавф, мубодилаи иттилоот ва мониторинги ҳолатҳои тақроршаванда ба миён меояд. Ин кор бояд бо риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон анҷом дода шавад, зеро мақсади пешгирӣ набояд ба маҳдудкунии беасоси ҳуқуқҳо оварда расонад.

Барои тақмили муносибат ба маҷмуи ҷиноятҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чанд самти илмӣ ва амалӣ муҳим аст. Пеш аз ҳама, зарур аст, ки дар таҳқиқоти ҳуқуқӣ байни таҳлили ҳуқуқӣ ва таҳлили криминалогӣ тавозун нигоҳ дошта шавад. Аксар вақт мавзӯи маҷмуи ҷиноятҳо танҳо дар доираи бандубаст ва таъйини ҷазо баррасӣ мегардад. Аммо бидуни фаҳмидани сабабҳои иҷтимоии чунин рафтор, қоидаҳои ҳуқуқӣ наметавонанд самаранокии пурра дошта бошанд [5, 122; 9, 97].

Дуюм, дар таҳлили судӣ ва илмӣ бояд фарқи байни маҷмуи воқеъ ва идеалӣ аз ҷиҳати иҷтимоӣ равшантар нишон дода шавад. Дар маҷмуи воқеъ бояд ба давомнокии рафтор, пайдарпайии қирдорҳо, ангеа, мақсад ва таъсири муҳити иҷтимоӣ диққат дода шавад. Дар маҷмуи идеалӣ бошад, бояд сероқибатии қирдор, хусусияти усули содиршавӣ ва дараҷаи безъиноӣ ба оқибатҳои эҳтимоӣ таҳлил гардад. Ин равиш имкон медиҳад, ки ҷазо ва ҷораҳои пешгирӣ ба хусусияти воқеии хатар мутобиқ карда шаванд.

Сеюм, дар амалияи ҳуқуқатбиқсунӣ бояд аз муносибати қолабӣ худдорӣ кард. Ҳамаи ҳолатҳои маҷмуи ҷиноятҳо яқсон нестанд. Баъзе ҳолатҳо аз ғайриқонунии устувори ҷиноятӣ шаҳодат медиҳанд, баъзе ҳолатҳо аз як вазъияти ягона ё аз як қирдори сероқибат ба вуҷуд меоянд. Аз ин рӯ, ҳулосаи суд бояд нишон диҳад, ки ҷазо маҷмуи ҷиноятҳо дар ин парванда барои интиҳоби ҷазо ва ҷораҳои пешгирӣ аҳамият дорад.

Чорум, дар таҳияи сиёсати ҷиноятӣ бояд ба маълумоти криминалогӣ таъия карда шавад. Агар маълум гардад, ки дар баъзе соҳаҳои ҷиноятҳо бештар ба шакли маҷмӯӣ содир мешаванд, бояд сабабҳои он таҳлил карда шаванд; оё ин ба латентнокии, назорати суст, ғайриқонунии гурӯҳҳои ҷиноятӣ, камбудии танзими иқтисодӣ ё омилҳои иҷтимоӣ вобаста аст. Танҳо баъд аз чунин таҳлил метавон ҷораҳои муассир пешниҳод намуд.

Ҳамин тавр, маҷмуи ҷиноятҳо ҳамчун падидаи ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ дорои асосҳои амиқи иҷтимоӣ-криминалогӣ мебошад. Он танҳо масъалаи татбиқи чанд моддаи қонун ё ҷамъ кардани ҷазоҳо нест. Дар паси он рафтори як шахс, ҷамъшавии зарар, сатҳи

хавфнокии иҷтимоӣ, таъсири муҳит, заифии назорати иҷтимоӣ, латентнокии ҷиноятҳо ва норасоии пешгирии инфиродӣ қарор доранд.

Таҳлил нишон медиҳад, ки маҷмуи воқеъ ва маҷмуи идеалӣ аз ҷиҳати криминалогӣ яқсон нестанд. Маҷмуи воқеъ бештар ба ғайриқонунии сермарҳлаи ҷиноятӣ ва эҳтимоли устувори майли зиддиҷамъиятӣ алоқаманд аст. Маҷмуи идеалӣ бошад, бештар ба сероқибатии як қирдор, усули хатарнок ва зарар ба объектҳои гуногун вобаста мебошад. Аз ин рӯ, ҳангоми баҳодихии онҳо бояд фарқи иҷтимоӣ ва шахсиятии он ҳолатҳо ба назар гирифта шавад.

Асосҳои иҷтимоӣ-криминалогӣ маҷмуи ҷиноятҳо дар шароити Тоҷикистон бо омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, оилавӣ, гурӯҳӣ, фарҳангӣ ва ҳуқуқатбиқӣ пайваст мебошанд. Пешгирии чунин падида танҳо бо саҳт кардани ҷазо маҳдуд шуда наметавонад. Зарур аст, ки ошқорсозии барвақтӣ, қори инфиродӣ бо шахсони хавфнок, дастгирии иҷтимоӣ, маърифати ҳуқуқӣ, назорати муҳити ҷавонон ва таҳлили маълумоти криминалогӣ тақвият дода шавад.

Дар ниҳоят, муносибати дуруст ба маҷмуи ҷиноятҳо бояд аз яқҷоясозии қонуният, адолат ва пешгирии самаранок иборат бошад. Қонун бояд доираи ҳуқуқии масъулиятро муайян намояд, суд бояд ҷазои одилонро интиҳоб кунад, криминалогия бошад, сабабҳои пайдоиши чунин рафторро ошқор намуда, роҳҳои пешгирии онро пешниҳод созад. Танҳо дар чунин сурат институтҳои ҳуқуқӣ ҷиноятӣ метавонанд на танҳо ба ҷазодихӣ, балки ба қоиш додани ҷиноятқорӣ ва қифзи воқеии қомеа хизмат намоёнд [11, 420].

Адабиёт:

1. Досаева Г.С. Уголовно-правовой институт множественности преступлений: дисс. ... докт. юрид. наук. – Москва, 2017. – 351 с.
2. Коротких Н.Н. Теоретические и прикладные проблемы учения о множественности преступлений: уголовно-правовое и уголовно-исполнительное исследование: дисс. ... докт. юрид. наук. – Владивосток, 2016. – 373 с.
3. Краев Д.Ю. Множественность преступлений: учебное пособие. – СПб: Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2016. – 120 с.
4. Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998 (бо тағйири иловаҳо). – Манбаи расмӣ: Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.
5. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – Москва, 1999. – 301 с.

6. Малков В.П. Совокупность преступлений: вопросы квалификации и назначения наказания. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1974. – 307 с.

7. Рогова Н.Н. Совокупность преступлений: вопросы теории и практики: дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – 167 с.

8. Яковлев А.М. Совокупность преступлений по советскому уголовному праву. – М., 1960. – 119 с.

9. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. – М.: Издательство МГУ, 1984. – 181 с.

10. Козлов А.П. Единичные и множественные преступления. – СПб: Юридический центр Пресс, 2011. – 913 с.

11. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. – М., 2014. – 783 с.

12. Антонян Ю.М. Личность преступника: криминологическое исследование. – М., 2004. – 364 с.

Каримзода Даврон – кандидат юридических наук, Таджикский национальный университет, доцент кафедры уголовного права и противодействия коррупции. **E-mail:** davr_94@list.ru

Социально-криминологические основы совокупности преступлений как уголовно-правового явления

В статье анализируются социально-криминологические основы совокупности преступлений как одного из проявлений множественности преступного поведения. Основное внимание уделяется не повторению положений уголовного законодательства, а социальным, личностным, криминологическим и правоприменительным факторам, обуславливающим сосредоточение в поведении одного лица двух и более преступных деяний. С социально-криминологической точки зрения совокупность преступлений выступает не только как вопрос правильной квалификации и назначения наказания, но и как показатель накопления причинённого вреда, усиления антиобщественной направленности поведения, недостаточности социального контроля и необходимости индивидуальной профилактики. В

рамках статьи особое внимание уделяется разграничению реальной и идеальной совокупности преступлений с позиции их социальной опасности, роли личности виновного, влияния социальной среды, латентности преступлений и эффективности деятельности правоохранительных органов.

Ключевые слова: совокупность преступлений; множественность преступлений; социально-криминологические основы; общественная опасность; личность виновного; предупреждение преступлений; реальная совокупность преступлений; идеальная совокупность преступлений; латентность; уголовная политика.

Karimzoda Davron - Tajik National University, Associate Professor, E-mail: davr_94@list.ru.

Socio-criminological Foundations of Multiple Offenses as a Criminal Law Phenomenon

This article analyzes the socio-criminological foundations of multiple offenses as a manifestation of the plurality of criminal behavior. The focus is not on the repetition of criminal law provisions, but on the social, personal, criminological, and law enforcement factors that determine the concentration of two or more criminal acts in the behavior of one person. From a socio-criminological perspective, multiple offenses are not only a matter of proper classification and sentencing, but also an indicator of the accumulation of harm caused, the strengthening of antisocial behavior, the inadequacy of social control, and the need for individual prevention. This article places particular emphasis on distinguishing between real and ideal multiple offenses from the perspective of their social danger, the role of the perpetrator's personality, the influence of the social environment, the latency of crimes, and the effectiveness of law enforcement.

Keywords: multiple offenses; multiple offenses; socio-criminological foundations; social danger; the perpetrator's personality; crime prevention; real multiple offenses; ideal multiple offenses; latency; criminal policy

КАФОЛАТҲОИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИ-КОНСТИТУТСИОНИИ СОҲИБХИТӢРӢ ВА ТАМОМИЯТИ АРЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Султонзода Тоҷиддин Саидҷамол - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи маъмури ва молиявӣ. E-mail:tojiddin.S. @mail.ru

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои кафолатҳои танзими ҳуқуқи-конститусионӣ соҳибхитӢрӣ ва тамомияти арзии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил гардидааст. Дар Конститутсияи ҚТ моддаҳои гуно-гун вобаста ба паҳлуҳои танзими соҳибхитӢрии давлатӣ ва тамомияти арзии Тоҷикистон муайян шудааст. Чи тавре, ки маълум аст асоси консти-тутсионии соҳибхитӢрии давлатӣ дар моддаи 1-уми Конститутсияи ҚТ муқаррар шудааст, ки он давлати соҳибхитӢр, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона мебошад.

Калидвожаҳо: кафолатҳо, танзим, ҳуқуқ, соҳибхитӢрӣ, давлат, таҳким, принцип, мақомот, тамомият, ҳудуд, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар ҷаҳони муосир вобаста ба масъалаҳои танзими ҳуқуқи-конститусионии соҳибхитӢрӣ ва таҳкими принципи тамомияти арзии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ таҳлилҳо гузаронида шудааст. Дар Конститутсияи ҚТ моддаҳои гуногун вобаста ба паҳлуҳои танзими соҳибхитӢрии давлатӣ ва тамомияти арзии Тоҷикистон муайян шудааст. Чи тавре, ки маълум аст, асоси ҳуқуқи-конститусионии соҳибхитӢрии давлатӣ дар моддаи 1 Конститутсияи ҚТ чунин оварда шудааст, ки «Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати соҳибхитӢр, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона мебошад» [1].

Барои муайян кардани хусусиятҳои мафҳуми соҳибхитӢрӣ (давлатӣ, халқӣ, миллӣ) дар ҳуқуқи дохилӣ бояд ба таърихи тағйирёбии афкори илмӣ тақия намуд. Вобаста ба паҳлуҳои гуногуни соҳибхитӢрии давлатӣ, халқӣ ва миллӣ муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ андешаҳои гуногунро баён кардаанд.

Чи тавре ки олими тоҷик Қ.М. Зоир иброз медоранд «чунин муҳокимаҳо ба воқеиятҳои махсус арзёбишудаи тамаддуни муосир, ки таҳаввулоти ҷаҳонӣ дорад, асос ёфтааст. Воқеан терроризми густурда, ҷиноятҳои фаромиллӣ ва миллӣ, низоъҳои этникӣ, мазҳабӣ ва ҳудудӣ эътимодро ба қобилияти давлат дар таъмини сулҳу оромии шаҳрвандон ва ҷомеа бедор намекунад ва шубҳаро ба назарияҳои криминологӣ, ки зарурати пешгӯии ҷинояткорӣ мебошад» [27].

Муҳаққиқи рус В.Э. Грабар чунин мешуморад, ки «мо бо тадриҷан қор қарда баромадани муқаррароти назариявӣ оид ба моҳияти соҳибхитӢрии давлатӣ, миллӣ ва халқӣ инчунин таҳлили санадҳои меъёрӣ - ҳуқуқии дахлдор мушкilotҳои асосии таъмини ин ҳокимиятро дар давраи пешазинқилоби шуравӣ ва муосир муайян қарда метавонем. Масъалаҳои назария ва амалияи соҳибхитӢрӣ дар эҷодиёти назариячиёни ҳуқуқӣ мавқеъи муҳимро ишғол қарданд. Дар он замон «автократия», «ҳокимият» ё «соҳибхитӢрӣ» ҳамчун истиқлолияти ҳокимияти давлатӣ аз дигар давлатҳо дар амалҳояш дар дохили давлат ва ҳам дар муносибатҳои беруна фаҳмида мешуд» [28].

Дар Конститутсияҳои пешини Тоҷикистон вобаста ба соҳибхитӢрӣ ва тамомияти арзии давлат моддаи муайян муқаррар шудааст. Масалан дар моддаи 15-уми Конститутсияи Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон 1 марти соли 1937 чунин муайян шуда буд, ки «Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон соҳти маъмурӣ-ҳудудӣ ҳудро муқаррар мекунад». Инчунин моддаи 16 пешбинӣ мекард, ки «ҳудуди Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистонро бе ризоияти ҚШС тағйир додан мумкин нест» [2].

Ҳамин тавр, дар моддаи 3-юми Конститутсияи ИҶШС соли 1924 [3] принципи соҳибхитӢрии давлатӣ нисбат ба субъектҳои давлатҳои шуравӣ ҷумҳуриҳои иттифокӣ татбиқ қарда мешуд. СоҳибхитӢрии ИҶШС танҳо дар Конститутсияи соли 1974 (моддаи 75) расман муқаррар қарда шудааст. Дар қонунгузори тошуравӣ мафҳуми «соҳибхитӢрӣ» ва дигар мафҳумҳои аз он гирифташуда истифода нашудаанд. Дар охири асри XIX дар илми ҳуқуқи конституционӣ соҳибхитӢрӣ ҳамчун мафҳуми калидӣ дар таърифи давлат ва сифати зарурии он баррасӣ шуд [16].

Дар асоси таҳлилҳои кафолатҳои ҳифзи соҳибхитӢрӣ ва тамомияти арзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ду намуд ҷудо намудан мумкин аст:

- а) кафолатҳои давлатӣ;
- б) кафолатҳои ҷамъиятӣ.

Кафолатҳои давлатии ҳифзи соҳибхитӢрӣ ва тамомияти арзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин аз ҷониби

давлат ба воситаи мақомотҳои давлатӣ ҳифз намудани арзишҳои соҳибхитӣ ва сарҳади давлатӣ фаҳмида мешавад.

Кафолатҳои ҷамъиятии ҳифзи соҳибхитӣ ва тамомияти арзии Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад ин бо идеологияи ягонаи миллӣ ва дастаҷамъонаи халқ аз пуштибонӣ аз сиёсати давлат, ҳифзи арзишҳои миллӣ, муқаддасот, соҳибхитӣ, тамомияти арзӣ ва умуман асосҳои сохти конституционӣ аз ҷониби халқ фаҳмида мешавад. Зеро дар моддаи 6-уми Конститутсияи ҚТ муқаррар шудааст, ки «Дар Тоҷикистон халқ баёнғари соҳибхитӣ ва сарчашмаи ҳокимияти давлатӣ мебошад»[1].

Таҳқиқи масъалаи матраҳшуда яке аз масъалаи мубрамми имрӯз махсуб мешавад ва агар ба қонунгузори давлатҳои хориҷӣ назар афканем, муайян мегардад, ки дар ҳамаи қонунҳои асосии давлатҳои хориҷӣ аз ҷумла давлатҳои пасошуравӣ вабаста ба соҳибхитӣ давлат моддаҳои алоҳида гуфта шудааст. Масалан боби аввали Конститутсияи Ҷумҳурии Ўзбекистон соҳибхитӣ давлатӣ ном гирифтааст ва дар моддаи 1-ум муқаррар шудааст, ки «Ўзбекистон давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва дунявӣ буда, шакли идоракунии ҷумҳуриявӣ мебошад»[4].

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи асосии бунёди давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ ба ҳисоб меравад. Вобаста ба масъалаи тадқиқшуда дар Конститутсия чунин меъёрҳо муайян шудааст:

а) «Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона мебошад. Шакли идораи Ҷумҳурии Тоҷикистон президентӣ мебошад. Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ буда, барои ҳар як инсон шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро фароҳам меорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Тоҷикистон ҳаммаъноянд (моддаи 1)»[1].

б) «Дар Тоҷикистон халқ баёнғари соҳибхитӣ ва сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ буда, онро бевосита ва ё ба воситаи вакилони худ амалӣ мегардонад..... (моддаи 6)»[1].

в) «Худуди Тоҷикистон тақсимнашаванда ва дахлнопазир мебошад. Тоҷикистон аз Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо, шаҳрҳо, ноҳияҳо, шаҳракҳо ва деҳаҳо иборат аст. Соҳибхитӣ, истиқлолият ва тамомияти арзии Тоҷикистонро давлат таъмин менамояд. Тарғиб ва амалиёти ҷудоандозӣ, ки ягонагии давлатро ҳалалдор мекунад, манъ аст. Тартиби таъсис ва таъйири воҳидҳои маъмурию худудиро қонуни конституционӣ танзим менамояд (моддаи 7)»[1].

г) «Тоҷикистон сиёсати сулҳҷӯнаро ба амал татбиқ намуда, соҳибхитӣ ва истиқлолияти дигар давлатҳои ҷаҳонро эҳтиром менамояд ва муносибатҳои хориҷиро дар асоси меъёрҳои байналмилалӣ муайян мекунад... (моддаи 11)»[1].

Бояд гуфт, ки баъзе муҳаққикон падидаи соҳибхитӣ халқро ғайрилона мавриди таҳқиқот қарор додаанд ба монанди (Б. Н. Чиркин, И. Е. Андреевский, А. Д. Градовский), баъзеи дигар ба ақидаҳои, ки соҳибхитӣ аз он давлат ё халқ аст розӣ нестанд, масалан А.И. Елистратов «шартҳои таърихӣ гузаштагонро аз соҳибхитӣ монарх (дар фаҳмиши соҳибхитӣ давлат) ба соҳибхитӣ ҳуқуқӣ дидааст, ки ба он волеияти қонунро шартӣ инкишофи озодонаи шахсияти инсон мефаҳмад»[16].

Вобаста ба ин масъалаҳо муҳаққиқи хориҷӣ Л.Ю. Черняк чунин таъкид менамояд «мушкилотҳои соҳибхитӣ давлатҳо дар айни замон яке аз масъалаҳои баҳсалабтарин ҷи дар ҳуқуқи дохилӣ ва ҷи дар ҳуқуқи хориҷӣ ба шумор меравад. Хусусияти бисёрҷанбаи мафҳуми «соҳибхитӣ» ба худудҳо ва маҳаллҳо имкон медиҳад, ки як қисми онро талаб қунанд ва дар бораи тақсимшавӣ ё маҳдуд қардани соҳибхитӣ давлатӣ суҳан ғоянд. Чун қоида дар ин ҳолат соҳибхитӣ давлат ё бо салоҳият муайян қарда мешавад ё ҳамчун асос барои додани соҳаҳои салоҳият ва вақолатҳои иловагии амалӣ намудани онҳо ба сатҳи маҳаллӣ пешниҳод қарда мешавад»[24].

Ҷи тавре ки А. Имомов қайд менамояд, «соҳибхитӣ халқ ҳамчун падидаи ҳуқуқӣ сиёсӣ ва татбиқӣ он бо масоиле алоқаманд аст, ки онҳо тафовути объективи субъективи байни иродаи манфиатҳои воқеии халқ ва шаклҳои амалигардонии онҳоро инъикос менамоянд. Дар ин ҷо ба ин масъалаҳо таваққуф нақарда, бояд қайд қард, ки ин зиддиятҳо ба низомии сиёсии бисёр ҷомеаи ҳозира хосанд»[15].

Оид ба ин масъала Д.А. Олимзода чунин мешуморад, ки «соҳибхитӣ халқ ҳамчун волеият ва умумияти ҳокимияти халқ нисбат ба дигар намудҳои соҳибхитӣ мавқеи асосиро ишғол менамояд. Зеро маҳз дар заминаи ҳамин навъи соҳибхитӣ табиати демократии давлат ҳифз қардида, ҳуқуқу озодиҳои инсон таъмин қашта, мавқеи халқ ҳамчун субъекти қомилҳуқуқӣ идораи давлат қобит мегардад. Соҳибхитӣ халқ аз худӣ халқ сарчашма қирифта, барои идораи халқ равона шудааст»[21].

Ба ақидаи бисёре аз донишмандони дохилӣ ва хориҷӣ соҳибхитӣ халқ ин ҳокимияти олии халқ аст[25]. Маҳз чунин аст фаҳмиш дар моддаи 2 Конститутсияи Озарбойҷон дар қ гардидааст[5].

Мазмуни соҳибхитиёрии халқ ҳукуки таъсиси давлат, муайян кардани сиёсати давлат ва ғайра мебошад. Принципи худмуайянкунии халқҳо, ки дар санади байналмилалӣ ба монанди Декларатсия дар бораи принципҳои ҳукуки байналмилалӣ оид ба муносибатҳои дӯстона ва ҳамкории байни давлатҳо аз 24 октябри соли 1970 ифода ёфтааст [10]. Тибқи Оиномаи СММ [11], имконияти ҷудошавиро (яктарафа баромадани халқҳо ба давлатҳо) истисно мекунад. Аз ин рӯ, бечунучаро ҳулоса баровардан мумкин аст, ки ҳам дар давлатҳои ягона (унитарӣ) ва ҳам дар давлати федеративӣ соҳибхитиёрии халқ якхел муайян шудааст.

Соҳибхитиёрии давлатӣ ва соҳибхитиёрии халқ мафҳумҳои ба ҳам наздиканд, вале якхела нестанд. Дар давлати демократӣ соҳибхитиёрии давлат аз халқ гирифта мешавад. Соҳибхитиёрии халқ маънои соҳиби ҳокимият аз тарафи халқ мебошад, ки ин яке аз асосҳои демократия мебошад [26]. Халқ ҳукуки барпо намудани давлат, ҳукуки тағйир додани шакли онро (шакли давлат, шакли сохти давлатӣ, режими давлатӣ) агар Конституция ва қонунҳо муқаррар карда бошанд, дорад.

Соҳибхитиёрии давлатӣ – истиқлолият ва волюнтаризм ҳокимияти давлатӣ мебошад. Соҳибхитиёрии давлатӣ дар давлатҳои монархияи мутлақ низ вучуд дорад, ки дар он сарчашмаи соҳибхитиёрӣ на халқ, балки монарх мебошад.

Сарчашмаи соҳибхитиёрӣ ва манбаи ягонаи ҳокимият дар ҚТ халқ он мебошад. Халқ ҳокимияти худро бевосита, инчунин ба воситаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба амал мебарорад. Баланс-гарин ифодаи бевоситаи ҳокимияти халқ раъйпурсӣ ва интихобот мебошад. Ҳеҷ кас наметавонад ҳокимиятро ғасб кунад. Ғасби ҳокимият ё тасарруфи он тибқи Конституцияи ҚТ манъ шуда ва қонунгузорию ҷиноятӣ ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд. Меъёри овардашуда натавонанд дар Конституция ва қонунгузорию ҚТ муайян шудааст, балки дар қонунгузорию аксарияти давлатҳои хориҷӣ низ пешбинӣ карда шудааст. Масалан дар моддаи 4 Конституцияи ФР меъёрҳои зерин ифода гардидааст, ки «соҳибхитиёрии ФР дар тамоми ҳудудҳои он паҳн мешавад. Конституцияи ФР ва қонунҳои федералӣ дар тамоми қаламравӣ он бартарӣ доранд. ФР ҳудуди ягона ва дахлнопазирии қаламрави худро таъмин мекунад.

Аксари олимони ватанӣ дар таърифи давлат чунин равишро риоя меkunанд, он дорои ягонагии се унсур (ҳудуд, аҳоли, мақомоти давлатӣ) мебошад [17]. Ҳудуд ва аҳоли хусусиятҳои умумӣ барои тамоми давлатҳо ба ҳисоб мераванд. Аммо аз рӯи аломати ҳокимияти давлатӣ ин категорияҳо норавшананд. Дар давлатҳои

федеративӣ мақомоти марказӣ ва маҳаллӣ фаъолият меkunанд.

Маҳз мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар бораи иштирок кардан дар ташкилоти байналхалқӣ, имзо кардан ва тасдиқ кардани шартномаҳои байналхалқӣ ва ғайра қарор қабул меkunанд. Ба истиснои ҳолатҳои кам ин масъалаҳо аз салоҳияти мақомоти давлатии ва худидоракунии маҳаллӣ берун нестанд. Ҳангоми таҳлили дақиқ, мо мефаҳмем, ки ҳар як сатҳи ҳокимияти давлатӣ дорои аломатҳои соҳибхитиёрии давлат мебошад.

Дар боби 1 ва 2 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусиятҳои зерини соҳибхитиёрии давлатӣ инъикос ёфтааст: - волюнтаризм; - тамомияти арзӣ; - дахлнопазирӣ. Инчунин аломатҳои зерини соҳибхитиёрӣ нишон дода шудаанд ба монандӣ:

- ҳокимияти давлатӣ (дахлнопазирии ҳудуд барои мустақилона қабул кардан ва тағйир қарору санадҳои давлатӣ);

- шаҳрвандӣ (муносибати устувори ҳуқуқии инсон ҳудуде, ки дар маҷмуи ҳуқуқ уҳдадорӣҳои тарафайн ифода меёбад);

- имконияти иштирок дар муносибатҳои байналмилалӣ;

- рамзҳои давлатӣ (парчами давлатӣ, нишони давлатӣ ва суруди миллӣ ва ғ).

Дар асоси меъёрҳои Конституцияи ҚТ «таъзияи ҳокимияти давлатӣ ба ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ амалӣ мегардад (моддаи 9)» [1].

Зери мафҳуми шаҳрвандӣ мансубияти шаҳсро ба ин ё он давлат шаҳрвандӣ номидан мумкин аст. Зери шаҳсро ҳамаи вақт шаҳрванд номидан мумкин аст, ки ҳуқуқ, вазифа ва уҳдадорӣҳои худро саривақт иҷро мекунад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибхитиёр, демократӣ ва ҳуқуқбунёд аз ҷониби ҳамаи ҳуқуқҳои СММ буда, дар муносибатҳои байналмилалӣ мустақилона баромад мекунад. Соҳибхитиёрии давлатӣ аз ҷунин унсурҳои асосӣ иборат мебошад, ки аз меъёрҳои Конституцияи ҚТ бар меояд:

- а) Рамзҳои давлатӣ. Рамзҳои давлатии Тоҷикистон парчам, нишон ва суруди миллӣ мебошад. (моддаи 3);

- б) Забони давлатӣ. Забони давлатии Тоҷикистон забони тоҷикӣ аст (моддаи 2);

- в) Пойтахти давлат. Пойтахти Тоҷикистон шаҳри Душанбе мебошад (моддаи 4).

- г) Муқаддасоти миллӣ. Ба муқаддасоти миллӣ дар Тоҷикистон се унсур дар боло овардашуда (рамзҳои давлатӣ, забони давлатӣ ва пойтахти Тоҷикистон) ва пули миллӣ низ шомил мебошад.

Қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Консти-

тутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфта, аз Қонуни мазкур, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, иборат аст. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 13.11.2023 №1994 қабул шудааст, ки истифодаи забони давлатӣ ва забонҳои дигарро дар фаъолияти мақомоти давлатӣ, мақомоти ҳудудоракунии шаҳрак ва деҳот, инчунин шахсони ҳуқуқӣ, новобаста аз шакли ташкили ҳуқуқӣ, хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ) ва соҳибкорони инфиродӣ танзим менамояд[6].

Дар тури зиёда аз се даҳсола пойтахти ҚТ шаҳри Душанбе ҳамчун маркази сиёсӣ ва маъмурии давлати муосири Тоҷикистон ва оинаи миллати соҳибтамаддунӣ тоҷикон бо дастгирии ғамхориҳои доимии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, иқдому ташаббусҳои роҳбарияти Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе ва заҳматҳои созидаву иқдомоти ватандӯстонаи сокинони он хеле рушди нумӯш ва зебову замонавӣ шуда истодааст.

Пеш аз ҳама гувоҳӣ аз он медиҳад, ки дар маворои таърих миллати соҳибфарҳанги тоҷик бо оинҳои деринаи шаҳрсозиву шаҳрдорӣ ва бунёди марказҳои бузургӣ илмиву фарҳангӣ шуҳрати оламгир ёфтааст. Аз ин ҷост, ки ҳоло шаҳри Душанбе ҳамчун пойтахти давлати соҳибистиклолии Тоҷикистон ва маркази илму фарҳанги миллати тоҷик боиси ифтихори хурду бузургӣ мамлакат гардида, бурду бохти он на танҳо ба сокинони пойтахт, балки ба кулли мардуми кишвар тааллуқ дорад. Дар давраи арзишманди ташаккулёбии худ, пойтахти азизамон – шаҳри Душанбе бо саҳмгузориҳои наслҳои гузашта сохта шуда, ҳоло дар марҳилаи инкишофи устувор ва рушди бособқии худ қарор дорад.

Дар баробари ташаккул ва рушди заминҳои сиёсӣ, ташкилӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангии пойтахти Тоҷикистон шаҳри Душанбе дар даврони соҳибистиклолии кишвар асосҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии он низ таҳким баҳшида шудаанд.

Дар ҷаҳони муосир аксарияти кулли давлатҳои дорои пойтахтҳо мебошанд, ки мақоми онҳо расман муқаррар шудааст. Дар кишвари мо бошад, мақоми ҳуқуқии он дар сатҳи қонуни асосӣ - Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудааст. Мутобиқ ба моддаи 4 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Пойтахти Тоҷикистон шаҳри Душанбе аст»[1]. Ин меъёр равшангари он аст, ки дар низомии асосҳои сохтори конститутсионии мамлакат воҳидҳои

марзӣ-маъмурий бахусус - шаҳри Душанбе мақоми хосаро доро мебошад.

Баъд аз қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 аввалин маротиба дар бораи вазъи ҳуқуқии пойтахти Тоҷикистон шаҳри Душанбе 13 декабри соли 1996 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи статуси пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардида буд, ки он мақоми пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистонро муқаррар намуна, шартҳои ташкилӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ аз тарафи шаҳри Душанбе иҷро гардидани вазифаҳои пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистонро муайян менамуд.

Қонуни зикршуда дар тури 21 соли амалқарди худ, зарурат ба тақмили ҷиддиро пайдо намуда буд ва муқаррароти он ба талаботи шаҳрдорӣ имрӯза ҷавобгӯ набуд ва он ба муаммалгардонӣ ниёз пайдо намуда буд. Ин нукта зимни суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо роҳбарону фаъолон ва намояндагони сокинони шаҳри Душанбе санаи 15 феввали соли 2017 таъкид гардида буд. Ҳамзамон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намуданд, ки «Бо дарназардошти шароити муосири рушди пойтахти кишвар ва зарурати танзими дахлдори вазъи ҳуқуқии он Ҳукумати Тоҷикистонро зарур аст, ки яқчо ба мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлати шаҳри Душанбе дар муддати се моҳ лоиҳаи қонун «Дар бораи пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон»-ро таҳия ва пешниҳод намоянд. Дар қонун нава бояд хусусиятҳои хоси идоракунии пойтахти мамлакат бо дарназардошти мувофиқати манфиатҳои сокинони пойтахт бо манфиатҳои умумидавлатӣ, асосҳои ҳуқуқии таъмини фаъолияти ташкилӣ, моддиву техникӣ, молиявӣ ва дигар масъалаҳои пойтахт ба инобат гирифта шаванд».

Бо тартиби ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон лоиҳаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақоми пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон» омода ва ба Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шуд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақоми пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 02.01.2018 №1494 қабул карда шуд. Қонуни мазкур мақоми пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистонро муқаррар намуна, хусусиятҳои идоракунӣ ва асосҳои ташкилӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фаъолияти онро муайян мекунад[7].

Дар зери мафҳуми мақоми пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон вазъи ҳуқуқии шаҳри Душанбе фаҳмида мешавад, ки мутобиқи он ҳуқуқи вазифаҳои алоҳидаи ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақоми

пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон» муқарраргардидаи мақомоти ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе оид ба амалӣ намудани функсияҳои пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда мешаванд.

Мақоми пойтахт категорияи муҳимми ҳуқуқи конститусионӣ мебошад. Масъалагузорӣ оид ба муқаррар намудани мақоми он, ки чун субъекти танзими конститусионӣ мебошад, тасодуфӣ набуда, бо дарназардошти зарурати фароҳам овардани фазои устувори ҳуқуқӣ барои ташаккули низоми ҳокимияти давлатӣ дар кишвар ва ғайрияти мақомоти олии мақомоти ҳокимияти давлатӣ асос меёбад. Дар баробари ин, масъалаи мақоми пойтахт барои давлатҳое, ки дорои низоми хеле мутамаркази ҳокимияти давлатӣ ва идораи давлатӣ мебошанд, зарур арзёби мегардад, зеро маҳз дар пойтахт қарорҳои муҳими сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ғайра қабул карда мешаванд.

Имрӯз пойтахт ҳамрадифи муқаддасоти миллӣ мисоли Парчам, Нишон, Суруди миллӣ ва асбоби миллӣ рамзи давлатдорӣ эътироф гардида, муҳимтарин аломати муаррифи давлатдорӣ мо, тоҷикон махсус меёбад.

Тибқи моддаи 1-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақоми пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон» шаҳри Душанбе пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- маркази маъмурию сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, илмӣ таълимӣ ва таърихию фарҳангии мамлакат мебошад;

- воҳиди маъмурию ҳудудиест, ки мақоми махсуси давлатӣ дошта, дар он қароргоҳи расмӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Дафтари Дорони Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, мақомоти олии ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, намоёндагӣҳои дипломатии давлатҳои хориҷӣ ва намоёндагӣҳои созмонҳои байналмилалӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгир шудаанд;

- маҳалли нигоҳдории нусаҳои аслии матни Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷойи тайёр кардани шакли аслии рамзҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Хусусияти ҳуқуқи пойтахти кишвар аз он иборат аст, ки тибқи моддаи 7(1)-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақоми пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон» шаҳри Душанбе - пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои нишон (эмблема) мебошад. Нишони (эмблемаи) шаҳри Душанбе - пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва низомномаи онро Маҷлиси вакилони халқи шаҳри Душанбе тасдиқ менамояд[7].

Мақоми пойтахт ҳамчун муҳимтарин хусусияти давлатӣ бояд рушди минбаъдаи муносибатҳои

соҳаҳои дар асоси ягонагии фазои ҳуқуқи кишвар ва баробарии таъмин намояд.

Махсусияти дигари пойтахти кишвар аз он иборат аст, ки дар асоси меъёри моддаи 2-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи рӯзҳои ид» аз 02.08.2011 №753 шанбеи сеюми моҳи апрел ҳамчун Рӯзи пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон - шаҳри Душанбе эълон карда шудааст.

Пойтахти кишвар муҳимтарин макон барои давлат аст. Пойтахт маркази маъмурию сиёсии он мебошад. Ба яке аз шаҳрҳои кишвар додани мақоми пойтахт аҳамияти бузурги геополитикӣ, дохилии сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ дорад. Интиҳоби пойтахт ҳамеша тасодуфӣ нест, зеро дар ин ҳолат ташаккули фазоии муносибатҳои ҳокимият ва идоракунии бо назардошти афзалиятҳои муайяни рушди давлат сурат мегирад. Тавре ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, муайян намудани пойтахти давлат, чун қоида, мақсадҳои таъмини мутаносиби сохтори ҳудуди кишвар, ба даст овардани шароити бештари самараноки амалӣ намудани ҳокимият ва идораи давлатӣ, фароҳам овардани шароити бехатарии рушди давлат бо дарназардошти таҳдидҳои беруна ва дохилаи замони муосир мебошад.

Ҳамаи махсусиятҳои зикргардидаи мақоми пойтахт бешак аз он шаҳодат медиҳад, ки пойтахт унвони баландро соҳиб аст ва он бар дӯши ҳар як сокинони шаҳрнشینаш масъулияти бузурги ҳифзу муаррифии онро вомеғузорад.

Яке аз муқаддасоти миллӣ ин пули миллӣ низ шомил бахисоб меравад. Баъд аз даҳ соли соҳибистиқлолии Тоҷикистон бо талошҳои роҳбари олии кишвар Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон соли 2000 пули миллӣи Тоҷикистон бо номи «сомонӣ» қабул карда шуд, ки 25 сол аст, ки дар муомилот қарор дорад. Айни ҳол вобаста ба танзими ҳуқуқи соҳаи мазкур Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асбоб ва назорати асбоб» аз 13.06.2013 №964 амал мекунад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро дар соҳаи танзими асбоб ва назорати асбоб муқаррар намуда, ҳуқуқи уҳдадорҳои резидентҳо ва ғайрирезидентҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ сарватҳои асбобӣ муайян менамояд[8].

Мафҳуми соҳибхитӣ ва амалӣ гардондани ваколатҳои соҳибхитӣ аз зумраи мураккабтарин ва тезтундтарин масъалаҳое мебошад, ки ба манфиатҳои омма, пеш аз ҳама ба халқ ва давлат мебошанд, дахл доранд. Вобаста ба ин, мафҳуми соҳибхитӣ дар илми ҳуқуқӣ-конститусионӣ васеъ истифода шудааст, зеро соҳибхитӣ ба ҷанбаҳои мухтасифи ғайрияти давлат, ки аз ҷониби соҳаҳои

гуногун омӯхта мешаванд, таъсир мерасонад. Ҳамин тариқ, илми ҳуқуқӣ- конституционӣ ин масъаларо аз нуқтаи назари муносибатҳои ҳуқуқҳои давлат дар маҷмӯъ бо қисмҳои таркибии он меомӯзад.

Ҳуқуқи оммавии байналмилалӣ, ки муносибатҳои давлатҳоро дар муносибатҳои байналхалқӣ меомӯзад, соҳибхитиёро ҳамчун хусусияти асосии давлат – субъекти ин муносибатҳо медонад. Барои давлат соҳибхитиёрӣ асоси қонуниятӣ он мебошад. Илми ҳуқуқи байналхалқӣ мазмуни соҳибхитиёро ҳамчун яке аз принципҳои асосии муносибатҳои байни давлатҳо дар ҳалли масъалаҳои амалие, ки ба манфиатҳои умумии давлатии онҳо дахл доранд, ошкор мекунад. Дар назарияи давлат ва ҳуқуқ соҳибхитиёрӣ ҳамчун моликияти махсуси давлат дида мешавад, ки тавассути ҳокимият, соҳибхитиёрӣ ва истиқлолияти он зохир мегардад. Илми назарияи давлат ва ҳуқуқ моҳияти соҳибхитиёрӣ ва хусусиятҳои ҳуқуқии онро ошкор мекунад. Соҳибхитиёрӣ шакли сиёсӣ ҳуқуқиро ифода мекунад, ки дар он ваколатҳои соҳибхитиёр татбиқ карда мешаванд. Аз ин рӯ, соҳибхитиёрӣ ҳокимияти олий, номаҳдуд, тақсимнашаванда ва доимӣ аст. Дар илми ҳуқуқи конституционӣ якҷанд намудҳои соҳибхитиёрӣ мавҷуданд, ба монанди:

- соҳибхитиёрии халқ — «ҳуқуқи олий, ҷудонашавандаи халқ барои муайян кардани сарнавишти худ, ягонагӣ, ҳокимият дар давлат ва ҷамъият»[22];

- соҳибхитиёрии миллӣ — ҳуқуқи олии ҷудонашавандаи худмуайянкунии миллат, «ҳуқуқи худ муайян кардани сарнавишти худ, мустақилона интихоб кардани ин ё он шакли идоракунии миллӣ, сиёсат, қабули қарорҳо» ҳислати иҷтимоӣ фарҳангӣ ва дигар хусусияти бо назардошти шароити объективӣ, таърихӣ, ҳуқуқи манфиатҳои миллатҳо ва халқҳое, ки якҷоя зиндагӣ мекунанд»[13];

-соҳибхитиёрии давлат–«ҳуқуқи олии ҷудонашавандаи давлат новобаста аз ягон давлати дигар ба-роӣ ҳал кардани қарорҳои дохилӣ ва берунӣ худ ме-бошад. Дар баробари риояи қонуният ва меъёрҳои аз ҷониби умум эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ.

Соҳибхитиёрии халқ дорои як қатор принципҳои асосии ҳар як давлати демократӣ мебошад. Ин категория дар рафти муборизаи инқилобии зидди мутлақияти феодализм дар асрҳои 17—18 ба вучуд омадааст. Мафҳуми соҳибхитиёрӣ ба маънои нав барои тасдиқ намудани консепсияи демократии соҳибхитиёрии давлатӣ ва халқӣ истифода шуд. Мафҳуми «соҳибхитиёрии миллат» аз асри XIX сарчашма мегирад. Дар ибтидо ин мафҳум то замони таъсиси давлати миллӣ бидуни ҳеҷ салоҳияти миллат

ва ҳуқуқи миллат ба худмуайянкунӣ муайян карда мешуд. Маълум аст, ки ташаккули миллатҳо дар баробари ба ҳам пайвастании даврҳои парокандашавии феодализм ва печидани капитализм ба амал омада, натиҷаи бевоситаи ин раванд мебошад.

Принсипи соҳибхитиёрии миллиро дар муқоиса бо доктринаи табиӣ-ҳуқуқии ҷудонашаванда ва ҷудонашавандаи шахсият баррасӣ намуда, миллатро ҳамчун як шахсияти мушаххас баррасӣ мекунад. Ҳуқуқи миллат бо принсипи миллӣ муайян карда шуд. Маълум аст, ки ин принсип аз замони империяи дуум дар Франция ба қор бурда мешавад.

Натиҷаи ҷанги дуоми ҷаҳон тасдиқи нави тавоноӣ ҳаётбахши принсипи миллӣ гардид — дар ҳаритаи ҷаҳон давлатҳои миллӣ пайдо шуданд. Дар солҳои 50-ум ва 60-ум барҳам хурдани низоми мустамликадорӣ дар Осиё, Африка ва Америкаи Лотинӣ барои ташкил ёфтани дахҳо давлатҳои нави миллӣ шароит фароҳам овард. Фурупошии Иттиҳоди Шуравӣ, Югославия, Чехословакия ва Ҷумҳурии Гурҷистон давлатҳои нави миллӣ ба вучуд оварда, дар Канада (музофоти Квебек), дар Ҷиндустон (иёлати Панҷоб, Веко Сербия) эҳсосоти сепаратистиро ба вучуд овард. Дар ин кишварҳо асосан бар пояи хусумати қавмӣ ва таассуби динӣ чунин ақида таълиф мешавад, ки дар соҳибхитиёрӣ ифодаи ҳуқуқи ва ҳифзи ҳуқуқи миллат аст, на истиқлолияти миллат.

Волеияти қонун таъйинро аз рӯи мансубияти миллӣ истисно намуда, ба шахрвандони тамоми миллатҳо ҳуқуқи амалӣ намудани манфиатҳои миллии фарҳангии худро таъмин менамояд. Шаклҳои сиёсӣ ҳуқуқии амалишавии ҳуқуқҳои миллатҳо мухторият, иттиҳод ва конфедератсия мебошанд. Назарияи ҳуқуқӣ-конституционии хориҷӣ дар асл мафҳумҳои «халқ» ва «миллат»-ро муайян мекунад. Дар як қатор конститусияҳо дар бораи соҳибхитиёрии халқ ё миллат умуман зикр нашудааст (ШМА), дар дигар конститусияҳо соҳибхитиёрии халқ мустақам карда шудааст (Италия), «соҳибхитиёрӣ» (Франсия) (Олмон, Русия), зикр шудааст. Вале тафсири ин мафҳум бо мафҳуми «соҳибхитиёрии халқ» омехта мешавад, аз ин рӯ, халқ ҳамчун як воҳиди ягона ва ҷудонашаванда - сарчашмаи ҳуқуқҳо фаҳмида мешавад. «Ҳар миллат дар доираи ҳамин мафҳум манфиатҳои миллии худро амалӣ менамояд, вай бешубҳа соҳибхитиёр аст ва аз ҳар гуна таъйин, аз ҷониби касе ҳифз мешавад»[12].

Ба ин муносибат зарур аст, ки дар асоси ҳуқуқ принсипи соҳибхитиёрии халқро бо роҳи ба вучуд овардани қарорҳои бозғимодӣ дар ҳаёт татбиқ намудани ин принсип қор карда баромадан лозим аст. Инкишоф ва ҳифзи ҳуқуқи инсон ва шахрванд

муҳимтарин ин кафолатҳо мебошад. Соҳибхитиёрии халқӣ манбаи асосии ҳокимият аст[23].

Профессор Ю.А. Веденеев интиҳоботро «мачлиси оммавии ҷомеа ва давлат, шаҳрвандон ва мақомот дар мавзӯи равшансозии муносибатҳои мутақобила, аз ҷумла бо роҳи ба таври дуруст ба ҷонибҳо хабар додани ниятҳои мутақобила, низоъҳо ва даъвоҳо номидааст»[14]. Аз тарафи дигар, барои боздоштан ва танзими муборизаи синфӣ ҳуқуқшиносии маъруфи рус Б.А. Кистяковский чунин мешуморад, ки «ишпироки ҳар як шаҳрванд дар созиши ҷамъиятӣ, вазифаи намояндагии халқ дар қабули қонун ва танзими муборизаи синфӣ, танҳо ин ба рушди қонуният ва риояи ҳуқуқи инсон мусоидат мекунад»[18].

Соҳибхитиёрии давлатӣ аз соҳибхитиёрии халқ (ҳокимияти халқӣ) бармеояд. Давлат намояндаи халқ буда, манфиат ва иродаи халқро ифода намуда, ҳуқуқҳои онҳоро пурра таъмин менамояд. Эъломияи ихтиёрии халқ ҳокимияти давлатиро ба вучуд меорад. Соҳибхитиёрии давлатӣ волеияти ҳокимияти давлатро таъмин мекунад, ки онро ба ҷуз меъёрҳои ҳуқуқи ғайрӣ ва қонунҳои ин ё он давлат маҳдуд накардааст. Ин дар он ифода меёбад, ки дар қаламрави давлат ягон мақомоти дигаре, ки ба ҳам рақобаткунанда, қонунҳои мувофиқ ба вучуд оварда, ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандонро танзим мекунад, ба ибораи дигар, дуализм ва эътирофи қувваи ягонаи қонунҳои қабулкардаи мақомоти болоии давлатиро истисно намекунад. Соҳибхитиёрии давлат «соҳибхитиёрии ҳокимияти давлатиро аз ҳар як ҳокимияти дигари дохили мамлакат ва берун аз он, ки дар ҳуқуқи мустасно, инҳисории мустақилона ва озодона қарор қабул кардани он ифода ёфтааст, таъмин менамояд»[12].

Давлати соҳибхитиёр ҳудуди ягонаи ҳудро таъмин мекунад. Маҷмуи принципҳои дахлнопазирӣ ва яқинорчагӣ маънои онро дорад, ки вайронкунӣ ё таҷовуз ба қаламрави давлат аз ҷониби ин давлат ҳуқуқи андешидани ҷораҳои мувофиқ барои хифзи тамомияти он мегардад. Бояд ёдовар шуд, ки таҳлили ин масъала асоси конституционӣ дорад, ва дар аксарияти кишварҳои ҷаҳон меъёрҳои гуногун вобаста ба танзими ҳуқуқи соҳибхитиёрии давлат муайян шудааст. Масалан дар моддаи 4 Конституцияи ҶР муқарар шудааст, ки «соҳибхитиёрии ҶР ба тамоми ҳудуди он дахл дорад. Конституцияи ҶР ва қонунҳо дар тамоми қаламрави Русия баргари доранд. Федератсияи Россия дахлнопазирӣ ҳудуд ва тамомияти онро таъмин мекунад». Меъёрҳои, ки мавқеи соҳибхитиёрии давлатии Русияро муайян мекунад, феврал пас аз моддаи 3 Конституцияи ҶР, ки гуфта мешавад,

«барандаи соҳибхитиёрӣ ва манбаи ягонаи ҳокимият ҶР халқ аст» ба амал меояд.

Ҳамин тавр, дар давлатҳои типии федеративии давлатҳои субъекти федератсия амалан тамоми аломатҳои соҳибхитиёриро дорад. Дар баробари ин субъектҳои федератсияро ба ду намуд ҷудо мекунанд:

-субъекти федератсия субъекти қомилҳуқуқи ҳуқуқи байналхалқӣ нест;

-субъекти федератсия танҳо дар масъалаҳои рафтори истисноии субъекти федератсия соҳибхитиёр аст.

Дар типии давлатҳои унитарӣ (ягона) соҳибхитиёрии давлат дар тамоми воҳидҳои марзиви-маъмурӣ паҳн мегардад. Давлатҳои унитарӣ аз вилоятҳо, шаҳрҳо, ноҳияҳо, ҷамоат ва деҳаҳо иборат мебошад, ки вазъи ҳуқуқи онҳоро қонун танзим мекунад.

Дар аксари конституцияҳои давлатҳои муосир истилоҳи «соҳибхитиёрии халқӣ» (Франсия, Италия, Юнон, Испания, Ҷопон) истифода мешавад[19], дар ҳолатҳои кам – истилоҳи «соҳибхитиёрии давлатӣ» (Швейтсария, Мексика, Федератсияи Русия, Туркменистон)[20], аксар вақт истилоҳи «ҳуқуқҳои соҳибхитиёр» (Олмон) истифода мешавад[19]. Ин бо он шарҳ дода мешавад, ки дар ҷаҳони ҳозира ягон давлати қомилан соҳибхитиёр бекӣ намондааст. Раванди ҷаҳоншавӣ ва ҳамгироии байналмилалӣ давлатҳои боиси он гардид, ки бисёр давлатҳо ба аъзои созмонҳои гуногуни байналмилалӣ (СММ, Шурои Аврупо), ассотсиатсияҳои давлатҳои боло ва вақолатҳои дохил шаванд. Ғайр аз ин, Оинномаи СММ ба Шурои Амният вақолат додааст, ки алайҳи ҳар давлате, ки ҳатто узви он нест, таҳримот ҷорӣ кунад. Аз ин рӯ, ҳеҷ як давлатро алақай соҳибхитиёрии олии қонунгузор, иҷроия ва судӣ ҳисоб кардан мумкин нест. Фақат дар бораи он ё дигар ҳуқуқҳои мустасно (яъне соҳибхитиёрӣ), ки ба ин ё он давлат тааллуқ доранд, сухан рондан мумкин аст. Дар баробари ин қайд кардан бамаврид аст, ки дар моддаи 67-и Конституцияи ҶР инчунин шудааст, ки «Русия ҳуқуқҳои соҳибхитиёр дорад ва салоҳиятро дар ҳудудҳои истисноии иқтисодӣ амалӣ мекунад». Муқаррароти моддаи мазкур дар он аст, ки соҳибхитиёрӣ дар тамоми ҳудудҳои он паҳн мешавад, инчунин, ба назари мо, маънои онро дорад, ки Русия дар тамоми ҳудудҳои худ салоҳияти мустасно дорад (масалан, дар аксари кишварҳо чунин шартҳо мавҷуданд). Ба назари мо, дар ҷаҳони муосир соҳибхитиёрии давлатӣ салоҳияти истисноии давлат аст.

Дар ҳақиқат аз мафҳуми соҳибхитиёрии давлатӣ маъмури он бароварда мешавад[9]. Аз ин рӯ, дар ҷаҳони имрӯза соҳибхитиёрии давлат мавҷуд будани

ҳокимияти пурраи қонунгузор, иҷроия ва судӣ, инчунин мустақилият дар муносибатҳои байналмилалӣ мебошад.

Адабиёт:

1) Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 (бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016).

2) Конституция (қонуни асосии) Республикаи Советии Социалистии Тоҷикистон. Съезди VI Фавқуллоддаи Советҳои РСС Тоҷикистон 1 март с. 1937.

3) Основной Закон (Конституция) СССР от 31 января 1924 г. (принята на втором Съезде Советов Союза ССР)/ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сборник документов: В 6 т. - М., 1960. Т. 3. - С. 40-54

4) Конституция Республики Узбекистан принята путем всенародного голосования на референдуме Республики Узбекистан, проведенном 30 апреля 2023 г.

5) Конституция Азербайджанской Республики: принята 12 ноября 1995 г. [Электронный ресурс]. URL: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwxz.regnom=2618&page=1 (дата обращения: 25.01.2010).

6) Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 13.11.2023 №1994.

7) Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақоми пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 02.01.2018 №1494.

8) Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими аъсор ва назорати аъсор” аз 13.06.2013 №964.

9) Конституция Республики Каракалпакстан: принята 9 апреля 1993 г. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.akt.uz/?document=6120> (дата обращения: 25.01.2010).

10) Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами: декларация ООН от 24 октября 1970 г. // Междунар. публичное право: сб. док. М.: Изд-во «БЕК», 1996. Т. 1. С. 2–8.

11) Устав Организации Объединенных Наций от 26 июня 1945 г. // Междунар. публичное право: сб. док. - М.: Изд-во «БЕК», 1996. Т. 1. - С. 227–236.

12) Алексеев С. С. Государство и право. М., 1994/

13) Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации. - М., 1998.

14) Веденеев Ю.А. Средства массовой информации и избирательный процесс // Журнал о выборах. - 2001. - №2.

15) Имомов А. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / А.И. Имомов. – Душанбе, 2017. – С.482-483.

16) Ивановский В. В. Русское государственное право. Казань, 1896. С. 10-12.

17) Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Часть общая: конституционное (государственное) право и его основные институты / отв. ред. Б.А. Страшун. М.: Изд-во «БЕК», 2000. Т. 1–2. 784 с.

18) Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. 1990. №6.

19) Конституции зарубежных государств / сост. В.В. Маклаков. М.: Изд-во «БЕК», 1999. 584 с.

20) Конституция Мексики: принята 5 февраля 1917 г. [Электронный ресурс]. URL: http://www.servat.unibe.ch/icl/mex0000_.html (дата обращения: 24.05.2010).

21) Олимзода Д.А. Намояндагӣ ҳамчун шакли ифодаи соҳибхитӣҳои халқ. Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. Маҷаллаи илмӣ-амалӣ №3 (31) 2023. С.113-122.

22) Зиновьев А. В. Конституционное право России. М.; СПб., 2000

23) Общая теория государства и права / Под общ. ред. М. Н. Марченко. М., 2000.

24) Черняк Л.Ю.Общетеоретические Проблемы Государственного Суверенитета. Специальность 12.00.01 - теория и история права и государства; история учений о праве и государстве Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Челябинск 2007. - 221с.

25) Сравнительное конституционное право / под ред. В.Н. Шаповала. - Киев: Изд-во «Киев книга», 2007. - 416 с.

26) Шарифов М.Ф. Сравнение форм суверенитета: конституционно-правовой анализ // Конституционное и муниципальное право. 2009. №19. - С. 2–8.

27) Зоиров Дж.М., Сафаров Б.А. Суверенная государственность на постсоветском пространстве: предпосылки и процесс формирования (на примере Республики Таджикистан): монография / под общ. ред. В.П. Сальникова. Академия права, экономики и безопасности жизнедеятельности. – СПб.: Фонд «Университет», 2012. – 336 с.

28) Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России. М., 1958. С. 396; Камаровский Л. О международном суде. - М., 1881. – 486 с.

Султонзода Тоджиддин Саиджамол - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, соискатель кафедры административного и финансового права. E-mail:tojiddin.S.@mail.ru

Гарантии правово-конституционного регулирования суверенитета и территориальной целостности Республики Таджикистан

В данной статье анализируются вопросы гарантий правового и конституционного регулирования суверенитета и территориальной целостности Республики Таджикистан. В Конституции РТ определены различные статьи, касающиеся аспектов регулирования государственного суверенитета и территориальной целостности Таджикистана. Как известно, конституционная основа государственного суверенитета закреплена в статье 1 Конституции РТ, где указано, что Республика Таджикистан является суверенным, демократическим, правовым, светским и унитарным государством.

Ключевые слова: гарантии, регулирование, право, суверенитет, государство, укрепление, принцип, органы, целостность, территория, Республика Таджикистан.

Sultanzoda Tajiddin Saidjamol - Academy of Public Administration under the President of the Republic of

Tajikistan, aspirant of the Department of Administrative and Financial Law. E-mail:tojiddin.S. @mail.ru

Guarantees of legal and constitutional regulation of the sovereignty and territorial integrity of the Republic of Tajikistan

This article analyzes the issues of guarantees for the legal and constitutional regulation of the sovereignty and territorial integrity of the Republic of Tajikistan. The Constitution of the Republic of Tajikistan contains various articles addressing aspects of the regulation of state sovereignty and territorial integrity of Tajikistan. As is well known, the constitutional foundation of state sovereignty is enshrined in Article 1 of the Constitution of the Republic of Tajikistan, which states that the Republic of Tajikistan is a sovereign, democratic, legal, secular, and unitary state.

Keywords: guarantees, regulation, law, sovereignty, state, strengthening, principle, authorities, integrity, territory, Republic of Tajikistan.

МАВҚЕЪ ВА НАҚШИ ПРИНЦИПҲО ДАР НИЗОМИ ҲУҚУҚИ ЧИНОЯТӢ

Азизкулова Маликабону Қосимовна – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, докторанти PhD-и курси 2-юм

Дар мақола масъалаҳои назариявии муайян намудани мавқеъ ва нақши принципҳо дар низоми ҳуқуқи чиноятӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Муаллиф робитаи байни принципҳои ҳуқуқи чиноятӣ, қонунгузориҳои чиноятӣ ва ҷавобгарии чиноятиро баррасӣ намуда, ба хулоса меояд, ки ин мафҳумҳо, сарфи назар аз алоқамандии зич, аз ҷиҳати мазмун ва доираи татбиқ бо ҳам мувофиқ нестанд.

Дар доираи таҳқиқот нишон дода мешавад, ки принципҳои ҳуқуқи чиноятӣ на танҳо ба институти ҷавобгарии чиноятӣ маҳдуд намегарданд, балки тамоми низоми ҳуқуқи чиноятиро фаро мегиранд ва ба ташаккул, рушд ва татбиқи меъёрҳои чиноятӣ-ҳуқуқӣ таъсири бевосита мерасонанд. Муаллиф зарурати фарқгузориҳои мафҳумҳои «принципҳои ҳуқуқи чиноятӣ», «принципҳои қонунгузориҳои чиноятӣ», «принципҳои Кодекси чиноятӣ» ва «принципҳои ҷавобгарии чиноятӣ»-ро асоснок намуда, пешниҳод мекунад, ки маҳз категорияи умумии «принципҳои ҳуқуқи чиноятӣ» ҳамчун мафҳуми методологӣ афзал дониста шавад.

Муаллиф ба хулоса меояд, ки принципҳои ҳуқуқи чиноятӣ асоси бунёдии ташаккули тамоми низоми ҳуқуқи чиноятиро ташкил дода, инъикоскунандаи арзишҳои асосии ҷомеа ва нишондиҳандаи сатҳи рушди ҳуқуқи давлат мебошанд.

Калидвожаҳо: принципҳои ҳуқуқи чиноятӣ, қонунгузориҳои чиноятӣ, ҷавобгарии чиноятӣ, Кодекси чиноятӣ, танзими ҳуқуқӣ, адолат, қонуният, ғуноҳ, вазифаҳои қонуни чиноятӣ, инсондустӣ, чинояткорӣ.

Татбиқи амалии меъёрҳои ҳуқуқи чиноятӣ барои шаҳрванди одӣ дар ба вучуд омадани ҷавобгарии чиноятӣ ва таъйини ҷазои чиноятӣ ифода меёбад. Ҷавобгарии чиноятӣ, ҳамчун яке аз воситаҳои муҳимтарини мубориза бар зидди чинояткорӣ, дар ҳифзи муносибатҳои ҷамъиятӣ нақши калидӣ мебозад, таъсири ҳуқуқи чиноятӣ ва тарбиявино нисбат ба маҳкумшудагон амалӣ менамояд, инчунин ба пешгирии чиноятҳо мусоидат мекунад.

Бо дарназардошти ин, институти ҷавобгарии чиноятӣ ҳамчун танзимгари муҳими муносибатҳои ҷамъиятӣ бояд ба низоми муайяни принципҳо, пеш аз ҳама, ба принципҳои ҳуқуқи чиноятӣ асос ёбад.

Ҳуқуқи чиноятӣ, мисли ҳар як соҳаи дигари ҳуқуқ, муносибатҳои ҷамъиятиро танзим менамояд. Ин танзим тавассути усули хоси ҳуқуқи чиноятӣ амалӣ мегардад, ки имконияти ба вучуд омадани ҷавобгарии чиноятӣ, таъйини ҷазо нисбат ба шахсони содирнамудаи чиноят, инчунин татбиқи дигар чораҳои дорои хусусияти ҳуқуқии чиноятиро дар бар мегирад. Ба қатори чунин чораҳо, инчунин, аз ҷазо ё аз адои он озод намудани шахсе, ки чиноят содир кардааст, дохил мешавад (боби 12 қисми умумии КҶ ҚТ). Дар ин замина бояд таъкид намуд, ки ҷавобгарии чиноятӣ, аниқтараш ба вучуд омадани он, яке аз унсурҳои калидии усули танзими ҳуқуқии чиноятӣ ба ҳисоб меравад.

Принципҳои ҳуқуқи чиноятӣ тасаввуроти умумиро оид ба усули ҳуқуқи чиноятӣ ташаккул дода, моҳияти онро ва мувофиқан, моҳияти ҷавобгарии чиноятиро ошкор менамоянд. Ҷавобгарии чиноятӣ ҳамчун натиҷаи ҳуқуқии содир намуда-ни чиноят баромад намуда, бевосита тавассути меъёр-принципҳои ҳуқуқи чиноятӣ амалӣ мегардад.

Хусусияти хоси чунин танзимнамоӣ дар он зоҳир мегардад, ки принципҳо, бар хилофи меъёрҳои, ки зухуроти ҷудоғонаи ҷавобгарии чиноятиро танзим менамоянд, аломатҳои умумӣ ва муҳими онро инъикос мекунанд. Ҳамзамон, қариб ҳар як принциби ҳуқуқи чиноятӣ ба ин ё он андоза маҳз ба институти ҷавобгарии чиноятӣ ҳамчун унсурҳои марказии таъсиррасонии ҳуқуқии чиноятӣ равона гардидааст.

Ҳамин тариқ, миёни принципҳои ҳуқуқи чиноятӣ ва институти ҷавобгарии чиноятӣ робитаи ҷудонопазир ҷой дорад. Ин робита дар он ифода меёбад, ки ҳангоми ба ҷавобгарии чиноятӣ кашидани шахс, принципҳои ҳуқуқи чиноятӣ ба принципҳои ҷавобгарии чиноятӣ табдил ёфта, дар он таҷассум меёбанд ва татбиқи амалии худро пайдо мекунанд. Ҳамзамон, бо вучуди аҳамияти ин самт, он ягона соҳаи зухури принципҳои ҳуқуқи чиноятӣ намебошад. Татбиқи онҳо дар самтҳои дигари танзими ҳуқуқии чиноятӣ метавонад бо дарназардошти сохтори ҳудди принцип шарҳ дода шавад.

Дар адабиёти илмӣ чунин андеша баён мегардад, ки шаҳрвандон бештар на аз меъёрҳои мушаххаси ҳуқуқии чиноятӣ, балки аз муқаррароти умумӣ ва

принсипҳои ҳуқуқӣ огоҳ мебошанд. [1, с.31]. Ба назар мерасад, ки ин мавқеъ бахшнок аст. Шуури ҳуқуқии муосири шаҳрвандон бо хусусияти парокандагӣ, набудани низомнокӣ фарқ карда, ба ташаққули мақсаднок ниёз дорад. Аз ин рӯ, зарурати дарки равшани принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ бояд аз ҷиҳати назариявӣ асоснок доништа шавад, аммо дар амал он то андозае номукамал боқӣ мемонад. Ин ҳолат ҳамчун далели иловагӣ ба манфиати зарурати муқаррар намудани низоми принсипҳо дар Кодекси ҷиноятӣ хизмат мекунад.

Ба назар мерасад, ки низоми дуруст ташаққул-ёфтаи принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ мазмуни қонуни ҷиноятиро дар шакли фишурда ва ҷамъбасти инъикос менамояд. Ин ҳолат метавонад ҳамчун заминаи ибтидоӣ барои муайян намудани мавқеи принсипҳо дар низоми ҳуқуқи ҷиноятӣ баррасӣ гардад. Қайд кардан зарур аст, ки дар илми ҳуқуқ оид ба ин масъала асосан тасаввуроти умумӣ ташаққул ёфтаанд. [2, с.24-25].

Ба назари мо, низоми ҳуқуқи ҷиноятиро метавон дар шакли як «сохтори зинавӣ»-и хос тасаввур намуд, ки дар қуллаи он мақсади асосии он - ҳифзи манфиатҳои муҳимтарини давлат қарор дорад. Албатта, чунин мавқеъ метавонад боиси эродҳои танкидӣ гардад, зеро одатан афзалияти ҳифзи манфиатҳои шахсият ва ҷомеа таъкид мешавад. Бо вучуди ин, нуқтаи назари мазкур мумкин аст, бо як қатор далелҳо асоснок карда шавад. Ҳар як соҳаи муосири ҳуқуқи позитивӣ - хоҳ ҳуқуқи маданӣ бошад, хоҳ ҳуқуқи меҳнатӣ ё ҳуқуқи ҷиноятӣ аз ҷониби давлат тавассути мақомоти салоҳиятдори он ташаққул дода мешавад. Аз ин рӯ, давлат ҳамчун субъекти асосии танзими ҳуқуқӣ ва эҷодкунандаи фазаи ҳуқуқӣ баромад мекунад. Ҳамчун ишти-рокчии муносибатҳои ҳуқуқӣ, он ба таври объек-тивӣ ба ҳифзи манфиатҳои худ манфиатдор буда, ин раванд тавассути муқаррар намудани меъёрҳои ҳуқуқӣ амалӣ мегардад.

Бояд қайд намуд, ки самтҳои ҳадафҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, сарфи назар аз фарқиятҳои низомҳои ҳуқуқӣ, дар маҷмӯъ хусусияти умумӣ дорад. Ҳамзамон, дар шароити муайяни таърихӣ дар доктринаи илмӣ қўшишҳо ҷиҳати тавсеаи мазмуни принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ба назар мерасиданд. Аз ҷумла, дар илми ҳуқуқи шуравӣ ба қатори чунин принсипҳо, масалан, мақсади ҳифзи пайдарпайи сохти сотсиалистӣ ва дастовардҳои иҷтимоӣ-иқтисодии он дохил карда мешуд, ки ин ҳолат аз робитаи зичи принсипҳои ҳуқуқ бо дастурҳои идеологӣ ва сиёсии давраи муайян шаҳодат медиҳад.

Дар доираи консепсияи пешниҳодшуда, низоми ҳуқуқи ҷиноятиро метавон дар шакли як сохтори зинабандишуда тасаввур намуд. Сатҳи навбатии ин сохторро вазифаҳои қонунгузории ҷиноятӣ ташкил медиҳанд, ки хусусияти мушаххаси таърихӣ дошта, афзалиятҳои воқеии сиёсати давлатро дар марҳилаи муайяни рушд инъикос менамоянд. Маҳз дар ҳамин сатҳ мушаххастардонии он манфиатҳои ба амал меояд, ки ба ҳифзи ҳуқуқи ҷиноятӣ ниёз доранд.

Таҳлили мазмуни қ. 1 м.2 КҚ ҚТ нишон медиҳад, қонунгузории муосири ҷиноятӣ барои ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, амнияти ҷамъиятӣ ва саломатии аҳоли, муҳити зист, тартиботи ҷамъиятӣ ва ахлоқ, молияи ҷамъият, ҳимояи сохти конституционӣ ва амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз таҷовузи ҷиноятӣ, таъмини сулҳ ва амнияти башарият, тарбияи шаҳрвандон дар рӯҳияи риояи Конститутсия ва қонунҳои ҷумҳурӣ, инчунин пешгирии ҷиноятҳо равона шудааст.

Аҳамияти махсуси назариявӣ-ҳуқуқӣ дорои муқаррароти қ.2 м.2 КҚ ҚТ мебошад. Монандии зоҳирии он бо муқаррароте, ки принсипи қонуниятро ифода менамоянд, метавонад таассуроти тақроршавиро ба вучуд оварад, зеро муқаррароти монанд дар қ.1 м.4 ҳамин Кодекс низ мустақам гардидааст. Бо вучуди ин, таҳлили амиқ нишон медиҳад, ки меъёри мазкур вазифаи дигарро иҷро менамояд. Он на танҳо принсипи қонуниятро тақрор мекунад, балки усули махсуси танзими ҳуқуқи ҷиноятиро муқаррар менамояд, ки дар салоҳияти истисноии қонуни ҷиноятӣ оид ба муайян намудани доираи қирдорҳои ҷиноятӣ ва ҷораҳои таъсиррасонии ҳуқуқии ҷиноятӣ ифода меёбад.

Бо назардошти гуфтаҳои боло, метавон ҳулосаи асоснок намуд, ки қ.2 м.2 КҚ ҚТ сатҳи навбатии ин сохтори зинавӣ, яъне сатҳи усули танзими ҳуқуқии ҷиноятиро инъикос менамояд. Чунин нуқтаи назар дар адабиёти илмӣ низ тасдиқи худро пайдо кардааст. Аз ҷумла, М. И. Загородников таъкид менамояд, ки принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ аз қонуниятҳои объективии рушди ҷомеа бармеоянд ва аз табиати ҳуқуқ, мақсад ва вазифаҳои он, инчунин аз хусусияти воситаҳои татбиқи онҳо сарчашма мегиранд. [3, с.66].

Ҳамин тариқ, принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, мақсад ва вазифаҳои қонунгузории ҷиноятӣ, инчунин усули танзими ҳуқуқии ҷиноятӣ як низоми ба ҳам алоқамандро ташкил медиҳанд, ки дар доираи он моҳияти ҳуқуқи ҷиноятӣ ҳамчун механизми махсуси ҳифзи манфиатҳои асосии давлат ошкор мегардад.

Сатҳи навбатии ин сохтори зинабандӣ метавонад қонунгузории ҷиноятӣ, инчунин шартномаҳои байналмилалӣ дахлдор бошад. Аммо дар ин маврид

саволе ба миён меояд: чаро барои татбиқи вазифаҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ бо истифода аз усули мазкур маҳз чунин низоми меъёрҳои ҳуқуқӣ ташаққул ёфтааст? Ба ибораи дигар, чӣ омилҳо боиси мавҷудияти меъёрҳои гардидаанд, ки манъи ду маротиба ба ҷавобгарӣ кашидани як шахсро муқаррар менамоянд, шаклҳои гуногро танзим мекунанд, ҳолатҳое, ки ҷиноят будани қирдорро истисно менамоянд, муайян месозанд ва низоми ҷазоҳо маҳз дар чунин шаклро пешбинӣ менамоянд?

Ҷавоб ба ин савол танҳо дар сурате имконпазир мегардад, ки дар сохтори зинабандии ҳуқуқи ҷиноятӣ сатҳи мустаклилӣ принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ҷудо карда шавад. Маҳз ҳамин сатҳ имкон медиҳад, ки робитаи мантиқӣ ва мазмунии ҳамаи унсурҳои низом таъмин гардида, асоснок карда шавад, ки чаро маҳз чунин модели қонунгузорӣ воқеаи самара-ноки ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тавр, андешае, ки низоми принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ қонуни ҷиноятиро дар шакли фишурда ва ҷамъбасти ифода менамояд, на танҳо хусусияти эъломиявӣ, балки мазмуни мушаххас ва асоснокро қасб мекунад.

Муносибати байни принципҳо ва дигар унсурҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ борҳо мавриди баҳси илмӣ қарор гирифтааст. Масалан, як қатор олимони бар онанд, ки маҳз принципҳои вазифаҳои ҳуқуқи ҷиноятиро муайян мекунанд. [4, с.64]. Ба назари мо, ин мавқеъ баҳснок мебошад. Тавре ки баъзе муҳаққиқон дуруст таъкид менамоянд,[5, с.66]. мазмуни принципҳо то андозае аз он вазифаҳои вобаста аст, ки дар назди соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ қарор доранд, зеро маҳз онҳо самти рушди қонунгузорӣ ва хусусияти мубориза бо ҷинояткориро муайян менамоянд.

Принципҳо аз вазифаҳои қонунгузории ҷиноятӣ бармеоянд, ҳол он ки вазифаҳо бо дарназардошти принципҳои мавҷуда ташаққул меёбанд.[6, с.82].

Таҳлили адабиёти ҳуқуқии ҷиноятӣ нишон медиҳад, ки мафҳумҳои аз ҷиҳати мазмун наздик бо истилоҳҳои гуногун ифода мешаванд, аз ҷумла «принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ»[7, с.167], «принципҳои қонунгузории ҷиноятӣ»[8, с.26], «принципҳои Кодекси ҷиноятӣ»[9, с.41], «принципҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ» [10, с.18-19]. Дар аксари ҳолатҳо ин мафҳумҳо ҳамчун ҳаммаъно истифода мегарданд. Аз ин рӯ, саволи мантиқӣ ба миён меояд: оё онҳо аз ҷиҳати мазмун ва ҳаҷм бо ҳам мувофиқат доранд?

Дар илми ҳуқуқ масъалаи фарқгузорӣ миёни принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ва принципҳои қонунгузории ҷиноятӣ ба таври гуногун шарҳ дода мешавад.

Аз ҷумла, М.Л. Якуб бо ишора ба мавҷудияти мафҳумҳои «принципҳои ҳуқуқ» ва «принципҳои қонунгузорӣ» дар адабиёти илмӣ ба хулосае омадааст, ки барои фарқгузорӣ миёни онҳо асоси кофӣ вуҷуд надорад. Ба андешаи ӯ, «ҳеҷ зарурате барои ҷудо намудани принципҳои қонунгузории ҷиноятӣ аз принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ нест».[11, с.59]. Чунин мавқеъ аз ҷониби як қатор олимони низ дастгирӣ гардидааст, аз ҷумла А.С. Молодцов,[12, с.100], Т.О. Лесниевски-Костарева, [13, с.68], О.Ф. Истомин[14, с.39], А.В. Арендаренко ва Ю.И. Ляпунов[15, с.10]. Қобили зикр аст, ки Ю.И. Ляпунов дар осори худ истилоҳҳои гуногун, аз қабилҳои «принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ», «принципҳои қонунгузории ҷиноятӣ» ва «принципҳои Кодекси ҷиноятӣ»-ро пайдарпай ва ба таври ҳаммаъно истифода менамояд[16, с.47].

Муҳаққиқони дигар бар онанд, ки ин ду низом дар як сатҳ ташаққул намеёбанд, балки табиати гуногуни илмӣ доранд. Аз ҷумла, ба андешаи П.Н. Панченко, принципи қонунгузории ҷиноятӣ бояд танҳо он меъёрҳои эътироф шаванд, ки бевосита дар матни Кодекси ҷиноятӣ муштаҳам гардидаанд.[17, с.83].

Дар баробари ин, доираи принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, ба андешаи ӯ, васеътар мебошад ва на танҳо меъёрҳои қонунро дар бар мегирад. Ба ин гурӯҳ, аз ҷумла, чунин принципҳо дохил мешаванд: мақсаднокӣ (яъне таъмини устувории тартиботи ҳуқуқӣ ва паст кардани сатҳи ҷинояткорӣ), амалисозӣ (ҳалли масъалаҳои ҳифзи тартибот ва пешгирии ҷиноятҳо), сарфақорӣ (истифодаи оқилонаи захираҳо бо ба даст овардани натиҷаҳои беҳтарин), амалӣ (имконияти воқеии татбиқи чораҳо) ва илмӣ (қарорди таҳлили пешакии чораҳое, ки ҷиҳати мубориза бо ҷинояткорӣ пешбинӣ мегарданд) [18, с.83-84].

Аз ҷониби дигар, В. В. Малтсев низ ба фарқияти байни ин ду мафҳум ишора мекунад. Ба андешаи ӯ, принципҳои ҳуқуқ бештар ба шури ҳуқуқии ҷомеа ва мафҳуми адолат алоқаманд мебошанд ва мазмуни умумии соҳаҳои ҳуқуқро инъикос мекунанд. Дар ҳоле ки принципҳои қонунгузорӣ танҳо ин ғояҳоро дар шакли меъёрҳои мушаххаси ҳуқуқӣ таҷассум намуда, бештар ба танзими рафтори воқеии одамон равона шудаанд.[19, с.125].

Ҳамин тариқ, метавон ба хулоса омад, ки принципҳои ҳуқуқ ва принципҳои қонунгузорӣ, сарфи назар аз робитаи зичашон, мафҳумҳои якхела набуда, ҳар яке доираи мазмун ва нақши худро дар низоми ҳуқуқ доранд.

Принципҳои қонунгузории ҷиноятӣ ва ҷавобгарии ҷиноятӣ. А. В. Наумов ва як қатор дигар муҳаққиқон,

дар осори худ ҳам мафҳуми принципҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ ва ҳам принципҳои Кодекси ҷиноятиро истифода менамояд[20, с.2]. Дар навбати худ, В.Д. Филимонов қайд мекунад, ки: а) «принципҳои демократии ҷавобгарии ҷиноятӣ дар ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ на якбора ва на дар шакли пурра ташаккул ёфтаанд»[21, с.223].

б) «Кодекси ҷиноятии Федератсияи Россия дар муқаррароти худ принципҳои ҳуқуқи ҷиноятиро мустақкам намудааст»[22, с.224].

Дар таҳқиқоти диссертатсионии худ С.М. Шерализода, бидуни фарқгузориҳои дақиқ миёни принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, принципҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ ва принципҳои қонуни ҷиноятӣ, ҳангоми тавсифи онҳо аз истилоҳҳои гуногун, аз ҷумла «принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ», «принципҳои қонунгузориҳои ҷиноятӣ» ва «принципҳои қонуни ҷиноятӣ ва ҷавобгарии ҷиноятӣ» истифода намудааст. [23, с.43-48].

Бо дарназардошти он, ки мутобиқи қ.2 м.2 ҚЧ ҚТ «Кодекси мазкур асос ва принципҳои ҷавобгарии ҷиноятиро муқаррар менамояд...», метавон ба чунин ҳулоса омад, ки муаллифони мазкур дар асл ин мафҳумҳоро ба ҳам баробар (ҳаммаъно) медонанд.

Мафҳумҳои қонунгузориҳои ҷиноятӣ ва ҷавобгарии ҷиноятӣ бо ҳам пурра мувофиқат намеkunанд ва онҳоро баробар доништан нодуруст аст. Қонунгузориҳои ҷиноятӣ ба ҷавобгарии ҷиноятӣ маҳдуд нашуда, танҳо як ҷузъи таркибии он ба ҳисоб меравад. Он метавонад ҳамчун институт, мафҳум, категория, муносибати ҳуқуқӣ ё унсуре муносибатҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқӣ баррасӣ гардад.

Бо дарназардошти он, ки ҷавобгарии ҷиноятӣ қисми таркибии қонунгузориҳои ҷиноятӣ мебошад, табиист, ки он бар асоси принципҳои ҳамин соҳа ташаккул меёбад. Аз ин нуқтаи назар, метавон гуфт, ки принципҳои қонунгузориҳои ҷиноятӣ, ба маънои муайян, ҳамзамон принципҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ низ ба ҳисоб мераванд.

Бо вучуди ин, маҳдуд намудани принципҳои дар м.м 3–7 ҚЧ муқарраршуда танҳо ба доираи ҷавобгарии ҷиноятӣ дуруст нест. Ин принципҳо ба дигар институтҳо ва категорияҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, масалан ба ҷиноят низ дахлдоранд. Дар акси ҳол, метавон ба чунин ҳулосаи нодуруст омад, ки муқаррарот оид ба принципҳо ба мафҳумҳое, ки мустақиман ба ҷавобгарии ҷиноятӣ алоқаманд нестанд (масалан, ҷораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббӣ ё тарбиявӣ), таъбиқ намегарданд[24, с.30].

Дар баробари ин, ҷавобгарии ҷиноятӣ метавонад дорои принципҳои хоси худ бошад, ки танҳо ба он тааллуқ дошта, ба ҳамаи дигар унсурҳои ҳуқуқи

ҷиноятӣ паҳн намегарданд. Ба чунин принципҳо, масалан, метавон принципи ногузирии ҷавобгарӣ ва принципи ҷавобгарии фардиро нисбат дод.

Таҳлили принципҳое, ки дар қонун муқаррар гардидаанд, нишон медиҳад, ки доираи амалкарди онҳо танҳо бо ҷавобгарии ҷиноятӣ маҳдуд намегардад. Аз ҷумла, ин принципҳо бояд аз ҷониби қонунгузор ҳангоми таҳия ва қабули меъёрҳои нави ҷиноятӣ-ҳуқуқӣ ба инобат гирифта шаванд.

Маҳз бо ҳамин сабаб, принциби гуноҳ, ки равшантарин ва пурратарин инъикоси худро дар ҷавобгарии ҷиноятӣ пайдо мекунад, на танҳо ба ҳамин институт тааллуқ дорад, балки ба тамоми низоми ҳуқуқи ҷиноятӣ мансуб мебошад[25, с.92].

Масалан, М.А. Малигина баён медорад, ки маҳдуд намудани робитаи принципҳои дар м.м. 3–8 ҚЧ ФР муқарраршуда танҳо ба ҷавобгарии ҷиноятӣ чунин маъно медиҳад, ки, масалан, дар бораи адолат дар ҳуқуқи ҷиноятӣ бояд танҳо дар заминаи баҳогузории таносуби кирдори содиршуда ва ҷораи ҷавобгарии барои он муқарраршуда сухан ронд. Дар ҳоле ки принциби адолат бояд аллакай дар марҳилаи баррасии масъалаи криминализатсияи ин ё он кирдори ҷамъиятан хатарнок зоҳир гардад. Ҳангоми танзими принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ дар меъёрҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқӣ, истифодаи мафҳуми «принципҳои Кодекси ҷиноятӣ» мақсаднок мебошад[26, с.31].

Ба андешаи олимони дигар принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, ки аз ҷониби қонунгузор дар моддаҳои 3–7 муқаррар шудаанд, мувофиқтар аст, ки на ҳамчун принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ (ҳамчун маҷмуи меъёрҳо), балки ҳамчун принципҳои танзими ҳуқуқи ҷиноятӣ маънидод карда шаванд, ки он дар маънои васеи ин мафҳум дарк мегардад[27, с.37].

Ба назар мерасад, ки ҳалли масъалаи мазкур бояд бо таъки ба нуқтаҳои назари умумии назариявӣ оид ба таносуби мафҳумҳои «ҳуқуқ» ва «қонун» амалӣ гардад. Фарқгузориҳои ин ду категория дорои решаҳои амиқи таърихӣ буда, ба афкори ҳуқуқи Юнони Қадим ва Рими Қадим мерасад[28, с.19]. Бо вучуди ин, дар адабиёти муосири ҳуқуқӣ мавқеъҳои гуногун ва ҳатто мухолиф ба назар мерасанд: аз як тараф, баъзе муаллифон имконнопазирии фарқгузориҳои назариявии ҳуқуқ ва қонунро таъкид меkunанд[29, с.80]. аз тарафи дигар, гурӯҳи дигар бар зарурати ҷудо намудани ин мафҳумҳо ба таври қатъӣ пофторӣ менамоянд.[30, с.106].

Қобили зикр аст, ки дар баробари таҳқиқоти бунёдӣ дар соҳаи назарияи ҳуқуқ, солҳои охир, ки онро метавон мусбат арзёбӣ кард, осори илмӣ мутахассисони соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ низ таҳия

шудаанд, ки ба масъалаи таносуби ҳуқуқ ва қонун бахшида шудаанд.

Аз ҷумла, М. Кауфман бар он назар аст, ки ҳуқуқи ҷиноятӣ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ дорои мазмуни фарохтар нисбат ба қонунгузории ҷиноятӣ мебошад. Ба гуфтаи ӯ, шаклҳои воқеии мавҷудияти ҳуқуқи ҷиноятӣ, ғайр аз ҳуди қонуни ҷиноятӣ, инчунин шуури ҳуқуқӣ, ғайриқонунии ҳуқуқҷодкунӣ ва ҳуқуқтатбиқнамоиро дар бар мегиранд [31, с.34].

Бо вучуди он ки муаллиф қонунгузории ҷиноятиро унсурҳои асосии низомии ҳуқуқӣ эътироф менамояд, ҳамзамон ӯ дигар унсурҳои муҳимро низ ҷудо мекунад, ки на танҳо воқеияти ҳуқуқии ҷиноятиро тавсиф менамоянд, балки ба муайян намудани ҷиноятӣ ё ғайриҷиноятӣ донишгари қонуншиносро ба ҷаҳди таъсири ҳақиқат мерасонанд. Ба ҷунин унсурҳо дохил мешаванд:

– амалияи судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ, ки мазмуни иҷтимоии ҳуқуқи ҷиноятиро инъикос намуда, дар ғайриқонунии мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда ба инъикос гирифта мешавад;

– ғояҳои ҳуқуқӣ – ҷиноятӣ, ки шуури ҳуқуқии ҳуқуқшиносро ҷомеаро бевосита инъикос намуда, дар шароити муайяни таърихӣ метавонад ҳамчун асос барои эътирофи рафтори шахс ҳамчун ҷиноятӣ ё ғайриҷиноятӣ хизмат намояд ва инчунин дар ғайриқонунии ҳуқуқтатбиқкунандагон ба назар гирифта шавад [31].

Илова бар ин, ба назар мерасад, ки фарқгузорӣ миёни мафҳумҳои «принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ» ва «принсипҳои Кодекси ҷиноятӣ» аҳамияти муҳим дорад. Бешубҳа принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ новобаста аз он ки онҳо дар қонун мустақам гардидаанд ё не, вучуд доранд. Онҳо дар ҷараёни рушди таърихӣ ва дар асоси анъанаҳои низомҳои ҳуқуқии мушаххас ташаккул ёфта, сарфи назар аз шакли ифодашон, на танҳо ба рафтори субъектҳои ҳуқуқ таъсир мерасонанд, балки ба мазмун ва ташаккули меъёрҳои ҳуқуқии соҳаҳои алоҳида низ таъсири бозгаштӣ мерасонанд.

Дар ҳолате ки ҷунин принсипҳо дар қонунгузорӣ мустақам мегарданд, онҳо ҳислати меъёрӣ пайдо намуда, ба принсипҳои Кодекси ҷиноятӣ табдил меёбанд.

Ҳамин тариқ, таносуби байни ин мафҳумҳо ҷунин ифода меёбад: принсипҳои Кодекси ҷиноятӣ ҳамон принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ мебошанд, ки дар меъёрҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқӣ шакли ҳуқуқии ҳудро пайдо кардаанд [32, с.31].

Дар айни замон, бояд қайд намуд, ки ҳар гуна қўшиши тавсеаи мазмуни мафҳуми ҳуқуқи ҷиноятӣ берун аз доираи қонунгузории ҷиноятӣ ногузир бо

мавқеи устувори доктриналӣ рӯ ба рӯ мегардад. Ин мавқеъ ба ҳаммонандсозии ҳуқуқи ҷиноятӣ бо қонуни ҷиноятӣ асос ёфта, дар формулаи маъруф ифода меёбад: «сарчашмаи ягонаи ҳуқуқи ҷиноятӣ – қонуни ҷиноятӣ (Кодекси ҷиноятӣ) мебошад» [33, с.33].

Ба ибораи дигар, анъанаҳои нормативизм дар ҳуқуқи ҷиноятӣ устувориҳои хосро нигоҳ дошта, эҳтимолан дар ин соҳа нисбат ба дигар соҳаҳои ҳуқуқ бештар зоҳир мегарданд. Ҷунин вазъият, ба эҳтимоли зиёд, бо хусусияти ҳуди соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ вобаста аст, ки сатҳи баланди муайяннокии расмӣ ва дақиқияти ҳуқуқиро талаб менамояд.

Ҳангоми асоснок намудани мавқеи худ оид ба масъалаи баррасишаванда, мо аз сохтори қаблан пешниҳодшудаи принсипи ҳуқуқи ҷиноятӣ бармеоем. Муқоисаи унсурҳои таркиби ҷанбаҳои он (унсури ҷиноятӣ-сиёсӣ, қонунгузорӣ, ҳуқуқтатбиқкунанда ва оммавӣ-коммуникативӣ) бо шаклҳои мавҷудияти ҳуқуқи ҷиноятӣ, ки аз ҷониби М. О. Кауфман ҷудо карда шудаанд (қонунгузории ҷиноятӣ, шуури ҳуқуқӣ, ҳуқуқҷодкунӣ ва ҳуқуқтатбиқнамоӣ), имкон медиҳад, ки наздикии муайяни назариявии ин сохтҳо, ки новобаста аз яқдигар таҳия шудаанд, муайян карда шавад.

Аз ҷумла, унсурҳои ҳуқуқтатбиқкунанда ва оммавӣ-коммуникативии принсип мутаносибан бо ҳуқуқтатбиқнамоӣ ва шуури ҳуқуқӣ ҳамчун шаклҳои мавҷудияти ҳуқуқ мувофиқат мекунад. Унсурҳои қонунгузорӣ дар фаҳмиши пешниҳодшудаи мо ҳам қонунгузории ҷиноятӣ ва ҳам ғайриқонунии ҳуқуқҷодкунӣ дар тафсири М. О. Кауфманро дар бар мегирад. Ин муқоиса имконияти медиҳад ба ҷунин ҳулоса омад, ки истифодаи мафҳуми «принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ» ҳамчун категорияи васеътар ва аз ҷиҳати методологӣ асосноктар мақсаднок мебошад.

Дар ин замина, зарур аст, ки нисбат ба баъзе истилоҳҳо, ки дар адабиёти илмӣ истифода мешаванд, мулоҳизаҳои муайян баён карда шаванд. Аз ҷумла, мафҳуми «принсипи қонуни ҷиноятӣ» наметавонад ҳамчун яке аз ғояҳои асосии роҳнамоии ҳуқуқи ҷиноятӣ баррасӣ гардад, агар бисёрҷанба будани ҳуди мафҳуми «қонуни ҷиноятӣ» ба назар гирифта шавад, ки, аз ҷумла, онро метавон ҳамчун моддаи алоҳида ё ҳатто қисми моддаи Кодекси ҷиноятӣ фаҳмид.

Дар навбати худ, Кодекси ҷиноятӣ танҳо яке аз ҷанбаҳои мафҳуми «қонуни ҷиноятӣ» ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, истифодаи истилоҳҳо ба монанди «принсипҳои қонуни ҷиноятӣ» ё «принсипҳои Кодекси ҷиноятӣ», гарчанде ки то андозаи мазмуни ин категорияро инъикос менамоянд, аммо онро пурра фаро гирифта наметавонанд. Ба ҳамин сабаб,

чунин истилоххоро комилан дақиқ ва мувофиқ хисобидан душвор аст.

Ҳамчунин, истилоҳи «принсипҳои қонунгузории ҷиноятӣ» низ бо онҳо пурра мутобиқ нест, зеро ба андешаи мо, ин мафҳум бояд на танҳо меъёрҳои Кодекси ҷиноятиро, балки муқаррароти шартномаҳои байналмилалиро низ дар бар гирад, ки иҷрои онҳо аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф гардидааст.

Истифодаи истилоҳи «принсипҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ», ки дар қ. 2 м. 2 КҶ ҚТ оварда шудааст, низ чандон асоснок ба назар намерасад. Бо вучуди он ки ҷавобгарии ҷиноятӣ институти марказии ҳуқуқи ҷиноятӣ буда, татбиқи он равшантарин зуҳури амалқарди қонуни ҷиноятӣ мебошад, доираи ҳуқуқи ҷиноятӣ танҳо бо ҳамин институт маҳдуд намешавад. Аз ин рӯ, принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ нисбат ба принсипҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ доираи фарохтари амал доранд ва баробар донишмандони онҳо аз нигоҳи методологӣ дуруст нест.

Ҳамин тариқ, принсипҳои сиёсати ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, принсипҳои қонунгузории ҷиноятӣ ва принсипҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ бояд танҳо ҳамчун шаклҳо ё ҷанбаҳои алоҳидаи зуҳури принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ баррасӣ шаванд. Истифодаи ҷудогонаи ин мафҳумҳо имкон намедихад, ки мазмунӣ воқеии он ғояҳои роҳнамо, ки мо онҳоро принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ меномем, ба таври ҳамаҷониба ошкор қарда шаванд.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, метавон ҳулоса намуд, ки ташаккули модели назариявӣ, ки нақш ва мавқеи принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятиро ба таври муносиб инъикос менамояд, пеш аз ҳама истифодаи мафҳуми умумии «принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ»-ро талаб мекунад, зеро маҳз ин категория дорои аҳамияти умумӣ ва методологии бештар мебошад.

Таносуби қонуни ҷиноятӣ ва принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, пеш аз ҳама, бояд дар шакли мустақкам намудани онҳо дар матни Кодекси ҷиноятӣ ифода ёбад. Маҳз чунин мустақкамсозӣ ба принсипҳо хусусияти меъёрӣ дода, имконияти татбиқи амалии онҳоро дар фаъолияти ҳуқукатбиқкунанда таъмин менамояд.

Мутобиқат ё номувофиқати принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ба тасаввуроти ҷомеа дар бораи адолат имкон медиҳад, ки на танҳо моҳияти ҳуқуқи ҷиноятӣ, балки хусусияти давлате, ки ин соҳа ба низомии қонунгузории он дохил мешавад, арзёбӣ гардад. Дар ин замина, принсипҳо ҳамчун нишондиҳандаи сатҳи рушди ҳуқуқӣ ва арзишҳои асосии ҷомеа баромад мекунанд.

Набудани меъёрҳои, ки низомии дақиқи принципҳои ҳуқуқи ҷиноятиро дар КҶ ҚТ (соли 1961) муқаррар менамуданд, на танҳо ба моҳияти ин соҳа ҷавобгӯ набуд, балки ба ҳалли самараноки масъалаҳои муқаррарида бо ҷинояткорӣ низ мусоидат намекард. Аз ин рӯ, ворид намудани принципҳо ба қонунгузории муносири ҷиноятӣ бояд ҳамчун зарурати объективӣ ва аз ҷиҳати назариявӣ асоснок арзёбӣ гардад.

Илова бар ин, дар шароити ташаккули низомии ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон, масъалаи муайян намудани мустақкамсозӣ ва татбиқи амалии асосҳои бунёдии ҳуқуқи ҷиноятӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад, зеро маҳз дар асоси онҳо тамоми низомии ҳуқуқи ҷиноятӣ ташаккул меёбад.

Ба назари мо, дар Кодекси ҷиноятӣ бояд танҳо он принципҳои мустақкам қарда шаванд, ки хусусияти умумӣ ва ҳамгиро дошта, маҷмуи ғояҳои асосии ҳуқуқӣ-ҷиноятиро дар шакли фишурда инъикос менамоянд ва муҳимтарин ҷанбаҳои онҳоро таҷассум мекунанд.

Адабиёт:

1. Байтин М.И. О современном нормативном понимании права // Журнал российского права. – 1999. – № 1. – С. 98-107.
2. Баранчикова М.В. Значение принципов уголовного права в борьбе с преступностью: дисс... канд.юрид.наук.М.,2009. – 186 с.
3. Берченко А.Я. Еще раз о проблеме права и закона // Журнал российского права. – 1999. – № 3/4. – С. 75-82.
4. Загородников Н.И. Принципы советского социалистического уголовного права // Советское государство и право. – 1966. – №5. – С. 65-74.
5. Загородников Н.И. Советская уголовная политика и деятельность органов внутренних дел: Учеб. пособие. – М.: МВШМ, 1979. – 98 с.
6. Звечаровский И. Э. Современное уголовное право России. – СПб., 2001. – 97 с.
7. Иванов В. Д. Уголовное право. Общая часть. – Ростов-на-Дону, 2002. – 314 с.
8. Кауфман М. Уголовное право и уголовный закон (вопросы теории) // Уголовное право. – 2001. – № 4. С.33-36.
9. Келина С.Г., Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права. – М.: Наука, 1988. – 173 с.
10. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. А. А. Чекалин. – М., 2002. – 1015 с.
11. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. – М.: Проспект, 1997. – 759 с.
12. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. / Изд. 2-е, изм. и доп. Под

общ. ред. Ю.И. Скуратова и В.М. Лебедева. – М.: Изд. группа НОРМА, ИНФРА-М, 1998. – 880 с.

13. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. / Отв. ред. В.И. Радченко. – М.: Вердикт, 1996. – 646 с.

14. Курс российского уголовного права. Общая часть / Под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М., 2001. – 767 с.

15. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. – М.: Издательство НОРМА, 1998. – 287 с.

16. Лопашенко Н.А. Основы уголовно-правового воздействия. – Санкт-Петербург, 2004. – 337 с.

17. Ляпунов Ю.И. Российское уголовное законодательство: резервы совершенствования // Уголовное право. – 2002. – №2. – С. 46- 50.

18. Мальгина М.А. Принципы уголовного права: теория, законодательство и правоприменительная практика: дисс... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2007. – 198 с.

19. Мальцев В.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности. – СПб., 2004. – 692 с.

20. Молодцов А.С. О принципах уголовного права // Категориальный аппарат уголовного права и процесса. Сборник научных трудов – Ярославль, Ярославский государственный университет, 1993. – С. 99-104.

21. Нерсисянц В.С. Право и закон: их различие и соотношение // Вопросы философии. – 1988. – №5. – С. 19-32.

22. Панченко П.Н. Принципы уголовного права и эффективность уголовного законодательства по решению стоящих перед ним задач // Эффективность уголовного законодательства Российской Федерации и обеспечение задач, стоящих перед ним: Всерос. научн.-практ. конф. (25-26 марта 2004г.): В 2 ч. / Под ред. Б.Т. Разгильдиева. – Саратов, 2004. – С. 83-84.

23. Уголовное право России. Общая часть / Под ред. проф. Ф. Р. Сундукова. – Казань, 2003. – 647 с.

24. Уголовное право. Общая часть. Учебник / Под. Ред. Н. И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист, КноРус, 1997. – 583 с.

25. Уголовное право. Общая часть: учебник для бакалавриата и специалитета / И. Я. Козаченко, Г. П. Новоселов. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2019. – 373 с.

26. Уголовный закон: опыт теоретического моделирования / Под ред. С.Т. Келиной, В.Н. Кудрявцева. – М., 1987. – 278 с.

27. Филимонов В. Д. Принципы уголовного права. – М., 2002. – 138 с.

28. Филимонов В.Д. Принцип равенства граждан перед законом в уголовном праве // Уголовное право в XXI веке: Материалы Международной научной конференции на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова 31 мая – 1 июня 2001г. – М.: «ЛексЭст», 2002. – С. 223-227.

29. Шерализода С.М. Принципиҳои ҳукуки ҷиноятӣ: назария, қонунгузор ва татбиқи он дар амалия: дисс.. н.и.х. – Душанбе, 2025. – 243 с.

30. Якуб М.Л. О понятии принципа уголовного права и уголовного процесса // Правоведение. – 1976. – №1. – С. 56- 64.

Азизкулова Маликабону Косимовна – Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, докторант PhD 2-го года

Место и роль принципов в системе уголовного права

В статье рассматриваются теоретические вопросы определения места и роли принципов в системе уголовного права. Автор анализирует взаимосвязь между принципами уголовного права, уголовным законодательством и уголовной ответственностью, приходя к выводу о том, что данные категории, несмотря на их тесную взаимосвязь, не совпадают по своему содержанию и сфере применения.

В рамках исследования обосновывается, что принципы уголовного права не ограничиваются институтом уголовной ответственности, а охватывают всю систему уголовного права, оказывая непосредственное влияние на формирование, развитие и реализацию уголовно-правовых норм. Автор подчёркивает необходимость разграничения понятий «принципы уголовного права», «принципы уголовного законодательства», «принципы Уголовного кодекса» и «принципы уголовной ответственности», предлагая рассматривать именно категорию принципов уголовного права как наиболее обобщающую и методологически значимую.

В результате исследования делается вывод о том, что принципы уголовного права выступают фундаментальной основой формирования всей системы уголовного права, отражают базовые ценности общества и служат показателем уровня правового развития государства.

Ключевые слова: принципы уголовного права, уголовное законодательство, уголовная ответственность, Уголовный кодекс, правовое регулирование, справедливость, законность, вина, задачи уголовного закона, гуманизм, преступность.

Azizkulova Malikabonu Kosimovna – National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, 2nd year PhD student

The place and role of principles in the criminal law system

This article examines theoretical issues in defining the place and role of principles in the criminal law system. The author analyzes the relationship between the principles of criminal law, criminal legislation, and criminal liability, concluding that these categories, despite their close interrelationship, do not coincide in their content and scope of application.

The study substantiates that the principles of criminal law are not limited to the institution of criminal liability, but encompass the entire criminal law system, directly

influencing the formation, development, and implementation of criminal law norms. The author emphasizes the need to distinguish between the concepts of "principles of criminal law," "principles of criminal legislation," "principles of the Criminal Code," and "principles of criminal liability," proposing to consider the category of principles of criminal law as the most general and methodologically significant.

The study concludes that the principles of criminal law serve as the fundamental basis for the formation of the entire criminal law system, reflect the core values of society, and serve as an indicator of the state's level of legal development.

Key words: principles of criminal law, criminal legislation, criminal liability, Criminal Code, legal regulation, justice, legality, guilt, objectives of criminal law, humanism, crime.

ҲУҚУҚЭЧОДКУНӢ ДАР НИЗОМИ ВАЗИФАҲОИ БОНКИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Имомов Муҳаммадалӣ Муслиҳидинович – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, унвонҷӯ. E-mail: m_imomov95@mail.ru

Дар мақола суҳан дар бораи ҳуқуқэчодкунӣ дар низоми вазифаҳои Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун мақоми танзиму назорати ташкилотҳои қарзии молиявӣ ва суғуртавии кишвар меравад. Чунин ваколати қонунии Бонки миллии Тоҷикистон аз талаботи қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 майи соли 2017, №1414 «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» ва аз 28 июни соли 2011, №722 «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» маншаъ мегирад. Чунончи, Бонки миллии Тоҷикистон тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» дар доираи салоҳияташ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул менамояд. Нисбат ба санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон шикоят қардан мумкин аст. Ҳамзамон мутобиқи сархати қоруми қисми 1 моддаи 77 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистонро барои истифодаи умум қабул ва тасдиқ менамояд.

Калидвожаҳо: Фаъолияти ҳуқуқэчодкунӣ, ташаббуси қонунгузорӣ, низоми вазифаҳои Бонки миллии Тоҷикистон, таҳия ва қабули лоиҳаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон.

Сараввал пеш аз он ки дар бораи ҳуқуқэчодкунӣ суҳан ронем моро зарур аст, ки фарқияти ду мафҳуми ба ҳам мазмунан шабеҳ вале шаклан фарқкунандаро муайян намоем, ки онҳо ташаббуси қонунгузорӣ ва фаъолияти ҳуқуқэчодкунӣ мебошанд. Дар аксар маврид, бисёриҳо дар он ақидаанд, ки ин мафҳумҳо аз ҳамдигар тафовут надоранд вале ин ишпибоҳ аст. Зеро мутобиқи сархати ҳафтуми моддаи 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 майи соли 2017, №1414 «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ин аз тарафи мақомот ё шахсони мансабдори муайяннамудаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон расман ба баррасии мақоми қонунгузор пешниҳод намудани лоиҳаи қонун ё тақлифҳои қонунгузорӣ буда, тибқи моддаи 58 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон азъои

Маҷлиси миллий, вакили Маҷлиси намояндагон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумати Тоҷикистон, Маҷлиси вакилони халқи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ доранд.

Мутобиқи сархати ҳаштуми моддаи 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 майи соли 2017, №1414 «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» фаъолияти ҳуқуқэчодкунӣ - фаъолияти расмии субъекти ҳуқуқэчодкунанда оид ба таҳия, қабул, интишор ва қатъи амали санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад. Инчунин дар инҷо қайд намудан зарур аст, ки ҳуқуқэчодкунӣ (ҳуқуқсозӣ) – ин раванDEST, ки мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои ваколатдор санадҳои меъёрии ҳуқуқиро таҳия ва қабул мекунанд, ки дар он нақшаҳои фаъолияти давлат, танзими муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои шахр-вандон низ инъикос меёбад. Дар самти низоми бонкӣ, ҳуқуқэчодкунӣ яке аз рухҳои асосист, зеро он дигаргунӣҳо, муайянкунӣҳо ва қарорҳои ҳуқуқиро дар фаъолияти Бонки миллии Тоҷикистон, ташкилотҳои қарзии молиявӣ ва ташкилотҳои суғуртавӣ (азнаwsуғуртакунӣ) фароҳам меорад.

Қобили тазаққур аст, ки Бонки миллии Тоҷикистон дар доираи ваколатҳои худ қонунан ҳуқуқ дорад санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул кунад, ки муносибатҳои бонкиро суғуртавино танзим менамоянд. Номгуӣ ин санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ хеле зиёданд, ки поёнтар ҳар яки онҳоро номбар ва шарҳ хоҳем дод. Чунин ваколати қонунии Бонки миллии Тоҷикистон аз талаботи қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 майи соли 2017, №1414 «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» ва аз 28 июни соли 2011, №722 «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» маншаъ мегирад. Чунончи, Бонки миллии Тоҷикистон тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» дар доираи салоҳияташ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул менамояд. Нисбат ба санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон шикоят қардан мумкин аст[2]. Ҳамзамон мутобиқи сархати қоруми қисми 1 моддаи 77 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон

санадҳои меъёрии ҳукукии Бонки миллии Тоҷикистонро барои истифодаи умум қабул ва тасдиқ менамояд.

Ҳуқуқҷодкунӣ дар низоми вазифаҳои Бонки миллии Тоҷикистон дорои вазифаҳои зерин аст:

- танзиму назорати фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ ва сӯғуртавӣ, талаботи иҷозатнома, шартҳои бақайдгирӣ, меъёрҳои ҳисоббарорӣ, назорати ҳисоботдихӣ ва дигар шартҳои фаъолияти бонкҳо тибқи санадҳои меъёрии ҳукукии Бонки миллии Тоҷикистон муайян мешавад;

- ташаққули низоми пардохтӣ ва муҳайё кардани меъёрҳои фаъолияти он. Бонки миллии Тоҷикистон қоидаҳо ва усулҳо барои фаъолияти низоми пардохтӣ, шаклҳои ҳисоббаробаркунӣ, интиқоли маблағҳо, операторони пардохтиро муайян мекунад;

- кафолати устувории низоми бонкию пулиро қарзӣ, ҳуқуқҷодкунӣ ба Бонки миллии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки бо санадҳои меъёрии ҳукукии худ меъёрҳои пардохтпазирӣ, захираҳои ҳатмӣ, назорати ҳатари молиявӣ ва таъсири омилҳои берунаву дохилӣ дар иқтисодро муайян кунад;

- таъмини шаффофият ва ҷавобгарӣ.

Бо қабул кардани талаботи ҳисоботдихӣ, муқаррар кардани шакли ҳисобот ва феҳристҳо, таҳияи усулҳо барои истифодаи ҳуқуқ ва мучозот (ҷавобгарӣ) барои нодида гирифтани талаботҳо.

Ҳарчанд ҳуқуқҷодкунӣ дар фаъолияти Бонки миллии Тоҷикистон таҳким ёфтааст, вале як қатор мушкилот низ вучуд дорад, аз ҷумла:

- муҳлати тулониро дар бар гирифтани раванди мутобиксозии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки ин танҳо аз Бонки миллии Тоҷикистон вобастагӣ надорад;

- мутобикати меъёрҳо бо стандартҳои байналмилалӣ: Бонки миллии Тоҷикистон бояд дар меъёрҳои назорат ва назорати ҳатари молиявӣ бо меъёрҳои Базел ё дигар стандартҳо ҳамоханг шавад;

- қобилияти иҷро ва назорат: ҳатто баъд аз қабул санад, назорат ва тадбири иҷро бояд самаранок бошад;

- шаффофият ва дастрасӣ ба маълумот: шаҳрвандон ва субъектҳои дигар бояд дониши кофӣ оид ба санадҳои меъёрии ҳукукии Бонки миллии Тоҷикистон дошта бошанд.

Ҳамаи инро метавон дар мисолҳои мушаххас, ки дар фаъолияти ҳаррӯзаи Бонки миллии Тоҷикистон воқеаҳои рух медиҳанд, шарҳ дод. Ҳамасола бо мақсади таъмини назорати маҷмуи дар самти таҳия, қабул ва бақайдгирии лоиҳаҳои санадҳои меъёрии ҳукукии Бонки миллии Тоҷикистон, бо дастрасии талаботи қисми 2 моддаи 31 Қонуни Ҷумҳурии

Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», ки тибқи он вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ, мақомоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бонки миллии Тоҷикистон, нақшаҳои таҳияи лоиҳаҳои қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки таҳияшон ба онҳо супорида шудааст ё нақшаҳои таҳияи лоиҳаҳои санадҳои меъёрии ҳукукиро, ки онҳо мақсади бо ташаббуси худ таҳия намуданашонро доранд, инчунин нақшаҳои таҳияи лоиҳаҳои санадҳои меъёрии ҳукукии аз ҷониби ҳамин вазорат, кумитаҳои давлатӣ, мақомоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бонки миллии Тоҷикистон,... қабулшавандаро таҳия ва тасдиқ намоянд, Бонки миллии Тоҷикистон Нақшаи таҳияи лоиҳаҳои санадҳои меъёрии ҳукукии Бонки миллии Тоҷикистонро таҳия ва тасдиқ намуда, ҳамзамон дар асоси банди 6 Нақшаи ҷорабиниҳо оид ба таҳкими фаъолият дар самти таҳия, қабул, бақайдгирӣ ва иҷрои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки аз ҷониби Роҳбари Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 октябри соли 2020 тасдиқ гардидааст, онро бо Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқа менамояд. Мисол бо фармони Бонки миллии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2024, №210/фф Нақшаи таҳияи лоиҳаҳои санадҳои меъёрии ҳукукии Бонки миллии Тоҷикистон барои соли 2025-ро тасдиқ намуда, он санаи 16 январи соли 2025 аз тарафи Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқа карда шуд. Тибқи нақшаи мазкур дар давоми соли 2025 таҳия ва қабули 8 санадҳои меъёрии ҳукукии Бонки миллии Тоҷикистон пешбинӣ шудааст. Ҷунин нақшаҳо ҳамасола тасдиқ гардида, на ҳама лоиҳаҳои пешбинишаванда дар муҳлати муайяншуда қабул мегарданд. Ҷунин камбудӣ на танҳо бо айби Бонки миллии Тоҷикистон, балки бо айби дигар сохторҳо низ рух медиҳад, ба мисоли дар муҳлати муайяншуда манзур нагардидани ҳулосаи мақоми ваколатдор оид ба таҳлили таъсири танзимкунӣ ва ё саривақт ба қайди давлатӣ гирифта нашудани санади меъёрии ҳуқуқӣ аз ҷониби мақоми ваколатдор дар самти экспертизаи зиддикоррупсионӣ ва бақайдгирии давлатии санадҳои меъёрии ҳукукии вазорату идораҳо ва ғ.

Ҳуқуқҷодкунӣ дар низоми вазифаҳои Бонки миллии Тоҷикистон нақши муассир ва ҳалқунанда дорад, зеро он меъёрҳо ва асосҳои фаъолияти сиёсати пулиро қарзӣ, назорати молиявӣ, низоми пардохт, иҷозатномаҳо, ҳисобот ва дигар фаъолиятҳоро муайян мекунад.

Гарчанде Бонки миллии Тоҷикистон мақоми иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб равад ҳам дар самти таҳия ва қабули лоиҳаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар байни вазорату идораҳои кишвар мақоми хосаро доро мебошад. Маҳз ҳамин фаъолияти пурсамари Бонки миллии Тоҷикистон дар самти таҳия ва қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ буд, ки тибқи банди 12 Нақшаи чорабиниҳо оид ба иҷрои вазифаҳое, ки дар паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 26 январи соли 2021 «Дар бораи самтҳои асосии дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» зикр гардидаанд ва бо Амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 феввали соли 2021, №АП-39 тасдиқ шудааст Бонки миллии Тоҷикистон барои таҳия ва ба Ҳукумати мамлакат пешниҳод намудани лоиҳаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба гузаронидани авф вобаста ба қонунигардонии маблағҳо ва дигар дороиҳои шаҳрвандон масъул ва вазифадор гардид.

Бонки миллии Тоҷикистон чун ҳамеша, ки дастуру супоришҳои Роҳбарияти Олии мамлакатро ҷавран иҷро менамояд таъҷилан ба таҳияи лоиҳаи санади мазкур оғоз намуда бо таъсис додани гурӯҳи кории байниидоравӣ лоиҳаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи авф бинобар қонунигардонии дороиҳо ва маблағҳои шаҳрвандон»-ро таҳия ва ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод намуд. Қонуни мазкур бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 июли соли 2021, №1802 қабул гардид, ки он асосҳои ҳуқуқӣ ва ташкилии аз ҷониби давлат гузаронидани иқдоми истисноии яқдафъаина оид ба авф бинобар қонунигардонии дороиҳо ва маблағҳои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистонро муайян намуда, мақсади он фароҳам овардани шароити мусоид барои ҷалби сармояи шаҳрвандон ба иқтисодиёти миллӣ, таъмин намудани шаффофият, коҳиш додани ҳиссаи иқтисодиёти пинҳонӣ, бозгардонии дороиҳо ва маблағҳои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба иқтисодиёти миллии Тоҷикистон, ғайр намудани сармоягузорӣ барои рушди соҳибкорӣ мебошад[5].

Инчунин бо мақсади иҷрои талаботи ҳамин қонун алаҳуссус қабули санадҳои зерқонунӣ дар ҳамин Қонун пешбинишуда аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон 2 санади зерқонунӣ таҳия ва қабул гардид, ки инҳо мебошанд:

1) қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 августи соли 2021, №327 «Дар бораи Низомномаи фаъолияти комиссия оид ба қонунигардонии дороиҳо, намунаи шакли эълония ва ариза, номгӯи ҳуҷжатҳои барои қонунигардонии молу мулки ғайриманкул пешниҳодшаванда, намунаи шаҳодат-

нома дар бораи қонунигардонии дороиҳо, шакли феҳристи дороиҳои қонунигардонидашуда»;

2) қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 6 августи соли 2021, №126 «Дар бораи Талаботи махсус хангоми кушодани суратҳисобҳои амонати муҳлатнок ё дархостшавандаи бонкӣ барои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба онҳо маблағҳои қонунигардонидишаванда ворид карда мешаванд, намунаи шакли шаҳодатнома оид ба қонунигардонии маблағ дар варақаи махсус, шакли ҳисобот ва рӯйхати бонкҳои ваколатдор».

Фаъолияти ҳуқуқҷодкунии Бонки миллии Тоҷикистонро на танҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон балки аз ҷониби ташкилотҳои байналмилалӣ низ ҳамду сано мекунанд чунки дар ин раванд Бонки миллии Тоҷикистон бо ин ширкатҳо ҳамкории зичро ба роҳ мондааст. Барои исботи авҷнокии фаъолияти ҳуқуқҷодкунии Бонки миллии Тоҷикистон фаъолияти яқсолаи Бонки миллии Тоҷикистонро таҳлил ва пешкаш менамоем.

Дар давоми соли 2024 аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон чиҳати тақмили қонунгузори низоми бонкӣ ва суғурта қорҳои зерин анҷом дода шуданд:

- 18 Қонунҳо, қарорҳои Маҷлиси намоёндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия ва қабул гардиданд;

- 11 лоиҳаҳои қонунҳо ва қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон таҳия гардид, дар баррасии дохилиидоравӣ, вазорату идораҳо ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор доштанд.

- дар давраи ҳисоботӣ 3 санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон аз ҷониби Раёсати БМТ қабул ва дар Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шуда, ба ҷанде аз онҳо тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд;

- дар давраи ҳисоботӣ 3 санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон аз ҷониби Раёсати БМТ қабул ва дар раванди бақайдгирии давлатӣ дар Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор доштанд;

- дар давраи ҳисоботӣ аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон нисбати 96 лоиҳаҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби дигар мақомотҳо пешниҳод гардидаанд, ҳулосаҳо пешниҳод карда шуданд;

- 48 санадҳои меъёрии дохилии Бонки миллии Тоҷикистон, дар давраи ҳисоботӣ аз ҷониби Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон қабул гардиданд;

- 7 лоиҳаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон, ки дар давраи ҳисоботи мавриди қарор доштанд;

- 20 лоиҳаҳои санадҳои меъёрии дохилии зерини Бонки миллии Тоҷикистон мавриди қарор ва таҳлили қарор доштанд;

- 4 огоҳиномаи таҳияи лоиҳаи санади меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон ва 13 лоиҳаи санади меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон ва таҳлили таъсири танзимкунӣ ба он, ки аз ҷониби воҳидҳои сохтории Бонки миллии Тоҷикистон омода гардида буд, ҷиҳати гузаронидани машвартаҳои оммавӣ ва гирифтани ҳуҷусои мақоми ваколатдори давлатӣ оид ба таҳлили таъсири танзимкунӣ дар Портали интернетӣ иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгир карда шуданд [8, с.5-19].

Ҳама санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва дохилие, ки бо истифода аз фаъолияти ҳуқуқҷодкунии Бонки миллии Тоҷикистон таҳия ва қабул гардидаанд ба ин ё он соҳаи фаъолияти низомии бонкӣ ва суғуртаи кишвар таъсири мусбӣ худро расондааст ва ё хоҳад расонд [6].

Масалан бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2024, №110 Тартиби муайян ва эълон намудани намудани қурби рубли русӣ нисбати сомонӣ ҷиҳати мубодилаи маблағҳои интиқоли фаромарзӣ ба ҷумҳурӣ тасдиқ гардидааст, ки Тартиби мазкур бо дастрасии банди 20 Тартиби интиқоли фаромарзии маблағҳо ва фаъолияти низомҳои пардохтии анҷомдиҳандаи чунин интиқолҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар асоси моддаи 77 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» бо мақсади танзиму тақмили амалияи муқаррарномаи қурби бозории рубли русӣ нисбати сомонӣ ҷиҳати мубодилаи маблағҳои интиқоли фаромарзӣ ба ҷумҳурӣ таҳия ва қабул гардидааст, [7] ки то қабули ин санад танзими ҳуқуқии ин соҳа мушаххас набуда балки ба таври муфассал танзим карда мешуд.

Агарчӣ Бонки миллии Тоҷикистон дар фаъолияти ҳуқуқҷодкунӣ ба дастовардҳои зиёде ноил гардидааст, вале бояд ҳарчӣ бехтару пурзуртар қардани қор дар ин самт ба манфиати қор хоҳад буд. Бинобар ин барои бехтар қардани самаранокии ин раванд чунин пешниҳод карда мешавад:

1) зиёд қардани ҳамоҳангӣ байни санадҳои ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон ва стандартҳои байналмилалӣ ҷиҳати бехтар қардани эътимоди байналмилалӣ ва ҷалби сармоя;

2) манзури пешниҳодҳо барои мухтасар қардани раванди таҳия, қабул ва бақайдгирии давлатии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва мавриди амал қарор

гирифтани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бо назардошти зарурат ва таъсири омилҳои берунӣ ба мақомоти дахлдор;

3) таъмин намудани назорати қатъӣ ва ҷорачӯӣ барои риояи санадҳои меъёрии дохилӣ ба таҳкими механизмҳои ҷазо барои вайронкунандагон;

4) боз ҳам баланд бардоштани шаффофият – ҷойгир қардани санадҳои меъёрии дохилӣ ба дастрасӣ барои субъектҳои давлатӣ ва хусусӣ, ташкилотҳои қарзӣ ва ҷомеа, дар сомонҳои интернетӣ ва ё портали муайян;

5) омӯзиш ва тақмили малакаи кадрҳо дар соҳаи техникаи ҳуқуқҷодкунӣ бо назардошти хусусиятҳои хоси низомии бонкӣ ва суғурта.

Адабиёт:

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2016.

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 июни соли 2011, № 722 «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» // [Захираи электронӣ]. Речаи дастрас: <https://mmk.tj/content> (Санаи муроҷиат: 14.01.2026).

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 майи соли 2017, №1414 “Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ”// [Захираи электронӣ]. Речаи дастрас: <https://mmk.tj/content> (Санаи муроҷиат: 20.01.2026).

4. Нақшаи ҷорабиниҳо оид ба таҳкими фаъолият дар самти таҳия, қабул, бақайдгирии ва иҷрои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки аз ҷониби Роҳбари Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 октябри соли 2020 тасдиқ гардидааст // [Захираи электронии идораи ҳуқуқи БМТ] (Санаи муроҷиат: 21.01.2026).

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 июни соли 2021, № 1802 «Дар бораи авф бинобар қонунгардонии дороиҳо ва маблағҳои шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Захираи электронӣ. <https://www.nbt.tj/files/amnesty>. (санаи муроҷиат. 17.01.2026).

6. Феҳристи электронии ягонаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии умумихатмӣ Бонки миллии Тоҷикистон дар солҳои 2000-2025 ва Феҳристи ягонаи қонунҳои соҳаи бонкӣ ва суғурта, ки аз ҷониби идораи ҳуқуқи Бонки миллии Тоҷикистон пеш бурда мешавад (санаи муроҷиат 20.01.2026) ва Феҳристи ягонаи Низомномаҳо, Сиёсатҳо, Қоидаҳо, Дастурамалҳо ва дигар санадҳои меъёрии дохилии Бонки миллии Тоҷикистон, ки аз ҷониби идораи ҳуқуқи Бонки миллии Тоҷикистон пеш бурда мешавад (санаи муроҷиат 20.01.2026).

7. Тартиби муайян ва эълон намудани намудани қурби рубли русӣ нисбати сомонӣ ҷиҳати

мубодилаи маблағҳои интиқоли фаромарзӣ ба ҷумҳурӣ, ки бо қарори Раёсати БМТ аз 31 декабри соли 2024, №110 тасдиқ гардидааст (аз маҳзани электронии санадҳои дохилии БМТ (санаи мурочиат 21.01.2026).

8. Ҳисоботи муфассали идораи ҳуқуқи Бонки миллии Тоҷикистон аз натиҷаи фаъолият дар соли 2024, саҳ 5-19 (санаи мурочиат 28.01.2026).

Имомов Мухаммадали Муслиҳидинович – Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, соискатель. Электронная почта: m_imomov95@mail.ru

Правотворчество в системе задач Национального банка Таджикистана

В статье рассматривается правотворческая деятельность в системе функционирования Национального банка Таджикистана как регулирующего и надзорного органа кредитных, финансовых и страховых организаций страны. Такие правовые полномочия Национального банка Таджикистана вытекают из требований законов Республики Таджикистан от 30 мая 2017 года № 1414 «О нормативно-правовых актах» и от 28 июня 2011 года № 722 «О Национальном банке Таджикистана». В частности, Национальный банк Таджикистана в соответствии с Законом Республики Таджикистан «О нормативно-правовых актах» принимает нормативно-правовые акты в пределах своей компетенции. Нормативно-правовые акты Национального банка Таджикистана могут быть обжалованы в порядке, установленном законодательством Республики Таджикистан. При этом, в соответствии с четвертым абзацем части 1 статьи 77 Закона Республики Таджикистан «О Национальном банке Таджикистана», Совет Национального банка Таджикистана принимает и утверждает нормативно-правовые акты

Национального банка Таджикистана для общего пользования.

Ключевые слова: Правотворческая деятельность, законодательная инициатива, система функционирования Национального банка Таджикистана, разработка и принятие проектов нормативно-правовых актов, постановления Правления Национального банка Таджикистана.

Imomov Muhammadali Muslikhidinovich – National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law, postgraduate student. Email: m_imomov95@mail.ru

Lawmaking in the system of tasks of the National Bank of Tajikistan

The article discusses the creation of a legal framework for the functioning of the National Bank of Tajikistan as a regulatory and supervisory body for credit, financial, and insurance organizations in the country. Such legal powers of the National Bank of Tajikistan derive from the requirements of the Laws of the Republic of Tajikistan dated May 30, 2017 No. 1414 «On Regulatory Legal Acts» and dated June 28, 2011 No. 722 «On the National Bank of Tajikistan». In particular, the National Bank of Tajikistan, in accordance with the Law of the Republic of Tajikistan «On Regulatory Legal Acts» adopts regulatory legal acts within its competence. Regulatory legal acts of the National Bank of Tajikistan may be appealed in the manner prescribed by the legislation of the Republic of Tajikistan. At the same time, in accordance with the fourth paragraph of Part 1 of Article 77 of the Law of the Republic of Tajikistan «On the National Bank of Tajikistan» the Board of the National Bank of Tajikistan adopts and approves regulatory legal acts of the National Bank of Tajikistan for general use.

Keywords: Lawmaking activities, legislative initiative, the functioning system of the National Bank of Tajikistan, development and adoption of draft regulatory legal acts, resolutions of the Board of the National Bank of Tajikistan.

ТАРБИЯИ ҲУҚУҚӢ ОМИЛИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ МАЪРИФАТИ ҲУҚУҚӢ

Тағаймуродзода Зебонисо Амир – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти давлат ва ҳуқуқ, магистранти курси 2. E-mail: zeboamiri02@mail.ru

Дар мақолаи мазкур суҳан дар бораи нақши тарбияи ҳуқуқӣ, дар ташаккули маърифати ҳуқуқӣ, дар шароити рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ меравад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ зарурат ба амал меорад, ки сатҳи маърифатии ҳуқуқии шаҳрвандон мунтазам боло бурда шавад. Шахсе ҳуқуқҳои худро ҳимоя карда метавонад, ки уҳдадорҳои худро иҷро намояд ва маърифати баланди ҳуқуқӣ дошта бошад. Аз ин лиҳоз, тарбияи ҳуқуқӣ яке аз омилҳои муҳими баланд бардоштани маърифатаи ҳуқуқӣ буда, имкон пайдо мешавад, ки ҷомеа ба низомии устувори ҳуқуқбунёдӣ табдил ёбад.

Калидвожаҳо: тарбияи ҳуқуқӣ, маърифати ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ, сиёсати ҳуқуқӣ, волоияти қонун, арзишҳои ахлоқӣ, ҳуқуқу озодиҳо, масъулияти шаҳрвандӣ, огоҳии ҳуқуқӣ, давлати ҳуқуқбунёд, шуури ҳуқуқӣ.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ масъалаи ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ ба яке аз самтҳои калидии сиёсати давлатии кишварҳо табдил ёфтааст. Ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳамчун низомии мураккаби муносибатҳои иҷтимоӣ бе шаҳрвандони аз ҷиҳати ҳуқуқӣ босавод, ғайрифаҳм ва масъул тасаввурнопазир аст. Дар ин раванд тарбияи ҳуқуқӣ нақши ҳалкунанда мебошад, зеро маҳз тавассути он шуури ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ ва муносибати эҳтиромона ба қонун дар зехни шаҳрвандон ташаккул меёбад [4, с.23].

Тарбияи ҳуқуқӣ на танҳо ба омӯзиши меъёрҳои ҳуқуқӣ маҳдуд мегардад, балки раванди фарогири ташаккули ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ, арзишҳои ахлоқӣ ва масъулияти иҷтимоии шахсро дар бар мегирад. Шахсе, ки сатҳи баланди огоҳии ҳуқуқӣ дорад, на танҳо ҳуқуқҳои худро медонад, балки уҳдадорҳои худро низ дар назди давлат ва ҷомеа дарк менамояд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ, масъалаи тарбияи ҳуқуқӣ аҳамияти махсус касб намудааст. Баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳоли яке аз омилҳои муҳими таҳкими волоияти қонун, пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳо ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ ба ҳисоб меравад [2, с.115].

Бояд қайд намуд, ки баланд бардоштани тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон яке аз вазифаҳои муҳим ва аввалиндараҷаи давлатҳое махсус меёбад, ки роҳи бунёди давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёдро пеш гирифтаанд. Дар моддаи 1 Конститутсияи мамлакат хусусиятҳои соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягонагии Ҷумҳурии Тоҷикистон дарҷ гардидааст [1, с.5].

Дар ҷомеаи муосир тарбияи ҳуқуқӣ яке аз омилҳои калидии ташаккул ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ ба ҳисоб меравад.

Ҷомеаи шаҳрвандӣ на танҳо маҷмуи ниҳодҳои ғайридавлатӣ, балки пеш аз ҳама муҳити иҷтимоӣ-ест, ки дар он шахс ҳуқуқу озодиҳои худро дарк намуда, дар ҳаёти ҷамъиятӣ ғайрифаҳм ва иштирок мекунад. Бе сатҳи кофӣ маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ чунин ҷомеа наметавонад устувор ва самаранок рушд намояд [19, с.74].

Тарбияи ҳуқуқӣ ба ташаккули шуури ҳуқуқии шаҳрвандон мусоидат намуда, онҳоро ба риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва эҳтиром ба қонун водор месозад.

Шахсе, ки тарбияи ҳуқуқӣ гирифтааст, ҳуқуқро ҳамчун арзиши иҷтимоӣ қабул намуда, дарк мекунад, ки қонун на маҳдудкунанда, балки кафили тартибот, адолат ва амнияти иҷтимоӣ мебошад. Дар ҳамин замина, тарбияи ҳуқуқӣ ба таҳкими волоияти қонун дар ҷомеа мусоидат мекунад.

Ҷомеаи шаҳрвандӣ бе шаҳрвандони ғайрифаҳм ва масъул ташаккул намеёбад. Маҳз тарбияи ҳуқуқӣ замина фароҳам меорад, то шаҳрвандон дар ғайрифаҳмияти ниҳодҳои ҷамъиятӣ, худидоракунии маҳаллӣ ва равандҳои демократӣ ғайрифаҳм ва иштирок намоёнд [11, с.52].

Фарҳанги ҳуқуқӣ яке аз нишондиҳандаҳои асосии сатҳи рушди ҷомеа ба шумор меравад. Он маҷмуи донишҳои ҳуқуқӣ, муносибат ба қонун, инчунин таҷрибаи амалии таъбиқи ҳуқуқро дар бар мегирад. Тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун воситаи асосии ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ баромад мекунад [5, с.27].

Дар шароите, ки сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ паст аст, ҳуқуқвайронкуни, нигилизми ҳуқуқӣ ва беэҳтиромӣ ба қонун зиёд мегардад. Ин ҳолат ба амнияти ҳуқуқӣ ва суботи иҷтимоӣ таъсири манфӣ мерасонад. Аз ин рӯ, тарбияи ҳуқуқӣ бояд ба ташаккули муносибати

эҳтиромона ба қонун ва ниҳодҳои давлатӣ равона карда шавад.

Тарбияи ҳуқуқӣ на танҳо дониш медиҳад, балки рафтори ҳуқуқии шахсро шакл медиҳад. Шахс меъёрҳои ҳуқуқиро дар ғайрияти ҳаррӯзаи худ татбиқ намуда, мефаҳмад, ки риояи қонун қисми ҷудонапазири фарҳанги умумии ӯ мебошад. Дар натиҷа, ҷомеа ба низоми худтанзимшаванда табдил меёбад, ки дар он қонуншиканӣ ҳамчун рафтори номатлуб қабул карда мешавад.

Яке аз ҳадафҳои асосии ҷомеаи шахрвандӣ таъмин ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд мебошад. Аммо татбиқи воқеии ин ҳуқуқу озодиҳо бидуни огоҳии ҳуқуқии шахрвандон ғайриимкон аст. Тарбияи ҳуқуқӣ дар ин самт нақши ҳалқунанда дорад [14, с.48].

Шахрванде, ки аз ҳуқуқҳои худ огоҳ нест, наметавонад онҳоро ҳимоя намояд. Баръакс, шахси дорои маърифати ҳуқуқӣ дар ҳолати вайрон шудани ҳуқуқҳои метавонад ба ниҳодҳои дахлдор муроҷиат намуда, аз механизмҳои ҳуқуқии ҳифз истифода барад. Ин ҳолат ба таҳкими адолати иҷтимоӣ ва боварии шахрвандон ба низоми ҳуқуқӣ мусоидат менамояд.

Ҳамзамон, тарбияи ҳуқуқӣ шахрвандонро водор месозад, ки ҳангоми истифодаи ҳуқуқҳои худ ҳуқуқу манфиатҳои дигаронро низ эҳтиром намоянд. Ин мувозинат миёни ҳуқуқ ва уҳдадорӣ яке аз пояҳои асосии ҷомеаи шахрвандӣ ба ҳисоб меравад [3, с.67].

Тарбияи ҳуқуқӣ раванди мураккаб буда, иштироки ҳамоҳангшудаи давлат ва ниҳодҳои ҷомеаи шахрвандиро талаб мекунад. Давлат тавассути сиёсати ҳуқуқӣ, қонунгузорӣ ва барномаҳои давлатӣ заминаи тарбияи шахрвандонро фароҳам меорад [12, с.21].

Муассисаҳои таълимӣ дар ҳамаи зинаҳо бояд ба тарбияи ҳуқуқӣ диққати махсус диҳанд. Омӯзиши асосҳои ҳуқуқ, конституция, ҳуқуқу уҳдадориҳои шахрвандӣ бояд на шаклӣ, балки амалӣ сурат гирад. Ин равиш ба ташаккули ҷаҳонбинии ҳуқуқии ҷавонон мусоидат мекунад.

Дар баробари ин, ниҳодҳои ҷомеаи шахрвандӣ, аз қабилӣ ташкилотҳои ҷамъиятӣ, воситаҳои ахбори омма ва иттиҳодияҳои касбӣ, метавонанд дар баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳолии ҷамъияти арзанда гузоранд. Ғайрияти онҳо ба густариши огоҳии ҳуқуқӣ ва ҷалби шахрвандон ба ҳаёти ҷамъиятӣ мусоидат менамояд [11, с.64].

Бо вучуди аҳамияти баланди тарбияи ҳуқуқӣ, дар амал як қатор мушкилот ҷой доранд. Яке аз онҳо сатҳи пасти огоҳии ҳуқуқии қисми муайяни аҳолии мебошад. Дар бисёр ҳолатҳо шахрвандон меъёрҳои ҳуқуқиро танҳо ба таври умумӣ медонанд ва аз

механизмҳои ҳифзи ҳуқуқҳои худ огоҳ нестанд [15, с. 22].

Мушкили дигар муносибати шаклӣ ба тарбияи ҳуқуқӣ мебошад. Баъзан ғайрияти тарбиявӣ танҳо ба ҷорабиниҳои расмӣ маҳдуд шуда, ба тағйири воқеии шуур ва рафтори шахрвандон таъсири ҷиддӣ намерасонад. Илова бар ин, норасоии мутахассисони баландихтисос дар соҳаи тарбияи ҳуқуқӣ низ ба самаранокии он таъсир мерасонад.

Тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун раванди мақсадноки дар аъзои ҷомеа бедор намудани эҳтиром ба ҳуқуқу озодиҳои инсон, донишу малакаҳои ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ муайян карда мешавад. Мувофиқи таърифи илмӣ, «тарбияи ҳуқуқӣ – ин раванди мақсадноки дар аъзои ҷомеа бедор намудани эҳтиром ба ҳуқуқу озодиҳои инсон, донишу малакаҳои ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад» [16, с.92].

Ҷомеаи шахрвандӣ, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ-сиёсӣ ба таври гуногун таъриф карда мешавад, ҳамчун муттаҳидияҳои донишҷӯён, созмонҳои ғайридавлатӣ, воситаҳои ахбори омма ва шахрвандони ғайри муайян карда мешавад, ки дар ҳаёти сиёсӣ-ҳуқуқии кишвар иштирок мекунад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» (1993) низоми таълиму тарбияро муайян менамояд. Мувофиқи таҳлили мутахассисон, «дар соҳаи маориф силсилаи қонунҳо, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ... қабул шудаанд, ки унсuri таркибии фарҳангу маърифати ҳуқуқӣ ба ҳисоб мераванд» [3, с.118].

Таҳқиқоти илмӣ нишон медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи тарбияи ҳуқуқии ноболиғон яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Мувофиқи диссертатсияҳои марбут ба ин самт, проблемаи тарбияи ҳуқуқии ҷавонон аҳамияти калони назариявӣ ва амалӣ дорад.

Муаллифони таҳқиқот таъкид мекунад, ки «муносибати гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ ба қонун амалан аз сатҳи донишҳои ҳуқуқӣ ва ҳушмандию огоҳияшон аз муҳтавои қонунгузории амалқунанда вобаста буда, дар амалӣ намудани ин талабот нақши соҳаи маориф хеле назаррас аст» [7, с.53].

Тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун раванди мақсадноки шаклдиҳии маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ муайян карда мешавад, ки бо ҷомеаи шахрвандӣ алоқаи ногустастанӣ дорад.

Таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ (Русия, Ўзбекистон, давлатҳои Ғарб) нишон медиҳад, ки самарабахшии тарбияи ҳуқуқӣ вобаста аз муттаҳидшавии кӯшишҳои давлат, ҷомеаи шахрвандӣ ва оила мебошад [20, с.136].

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки принсипи «шахс-оила-маҳалла-муассисаи таълимӣ–

ташкилот-чомеа» чорй карда шавад, ки ин баташаккули фарҳанги ҳукукии устувор мусоидат менамояд.

Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки тарбияи ҳуқуқӣ бояд на танҳо ҳамчун раванди таълимӣ, балки ҳамчун раванди иҷтимоӣ-ҳуқукии шаклдиҳии шаҳрвандони ғайрӣ дар карда шавад.

Барои баланд бардоштани самаранокии тарбияи ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама, зарур аст, ки он ба талаботи воқеии чомеа мутобиқ карда шавад. Истифодаи усулҳои муосири таълим, технологияҳои иттилоотӣ ва барномаҳои интерактивӣ метавонад ба ҷалби бештари шаҳрвандон мусоидат намояд [12, с.67].

Инчунин, ҳамкориҳои зичи давлат бо ниҳодҳои чомеаи шаҳрвандӣ бояд тақвият дода шавад. Танҳо дар сурати ғайрӣ муштарак метавон сатҳи маърифати ҳуқукии аҳолиро баланд бардошт ва фарҳанги ҳуқукии устувор таъкиқ кард.

Ҳамин тариқ, тарбияи ҳуқуқӣ яке аз омилҳои асосии таъкиқ ва рушди чомеаи шаҳрвандӣ ба шумор меравад. Он ба баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, таҳкими волиятҳои қонун, ҳифзи ҳуқуқи озодагии инсон ва таъкиқии масъулияти шаҳрвандӣ мусоидат менамояд.

Бе тарбияи ҳуқукии самаранок чомеаи шаҳрвандӣ наметавонад ба сатҳи зарурии рушди худ бирасад. Аз ин рӯ, тақмили низомии тарбияи ҳуқуқӣ, бояд яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ ва ғайрӣ иҷтимоӣ қарор гирад.

Адабиёт:

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 1994 (бо тағйири иловаҳо).
2. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикистон: роҳи давлатдорӣ ҳуқуқбунёд. – Душанбе: Ирфон, 2016.
3. Раҳмонзода М.З. Асосҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе: Дониш, 2018.
4. Саидов С.С. Чомеаи шаҳрвандӣ ва давлати ҳуқуқбунёд. – Душанбе: Матбуот, 2017.
5. Ашуров Б.Н. Маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқукии шаҳрвандон. – Душанбе, 2019.
6. Ҳомидов А.А. Тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун омилҳои рушди чомеа // Ахбори Донишгоҳи миллӣ. – 2020. – №2.
7. Давлатзода Ф.Ғ. Шуури ҳуқуқӣ ва роҳҳои таъкиқии он. – Душанбе: Сино, 2018.
8. Нуриддинов Ш. Фарҳанги ҳуқуқӣ ва масъулияти шаҳрвандӣ // Маҷаллаи ҳуқуқ. – 2021. – №1.
9. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 1999 (бо тағйири иловаҳо).
10. Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 1998 (бо тағйири иловаҳо).

11. Абдуллоев И.Р. Нақши давлат дар таъкиқии чомеаи шаҳрвандӣ. – Душанбе, 2020.

12. Каримов Ҳ.К. Сиёсати ҳуқуқӣ ва рушди демократия. – Душанбе: Маориф, 2016.

13. Мирзоев Д.М. Арзишҳои ахлоқӣ дар низомии ҳуқуқ // Паёми ҳуқуқ. – 2019. – №3.

14. Сафаров Ҷ. Ҳуқуқи озодагии инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Дониш, 2015.

15. Файзуллоев Р. Огоҳии ҳуқуқӣ ҳамчун шартҳои волиятҳои қонун // Ахбори Академияи илмҳо. – 2022. – №4.

16. Лафитский В.И. Теория государства и права. – Москва: Юрист, 2019.

17. Кутафин О.Е. Гражданское общество и правовое государство. – Москва: Норма, 2018.

18. Венгеров А.Б. Теория государства и права. – Москва: Омега-Л, 2020.

19. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. – Cambridge: Polity Press, 2015.

20. Rawls J. Political Liberalism. – New York: Columbia University Press, 2016.

Тағаймуродзода Зебонисо Амир – Национальная академия наук Таджикистана, Институт государства и права, магистрант 2-го курса. E-mail: zeboamiri02@mail.ru

Юридическое образование фактор повышения уровня правовой осведомленности

В данной статье речь идет о роли правового воспитания, в формировании правового образования, в условиях развития гражданского общества. В Республике Таджикистан развитие гражданского общества создает необходимость в постоянном повышении уровня правового просвещения граждан. Человек может защитить свои права, выполняя свои обязанности и обладая высоким юридическим образованием. В связи с этим правовое образование является одним из важнейших факторов повышения правовой грамотности, и появляется возможность превращения общества в устойчивую правовую систему.

Ключевые слова: юридическое образование, правовая грамотность, правовая культура, правовая политика, верховенство права, моральные ценности, права и свободы, гражданская ответственность, правовая осведомленность, верховенство права, правовое сознание.

Taqhaymurodzoda Zeboniso Amir – National Academy of Sciences of Tajikistan, Institute of State and Law Second-year Master's student. E-mail: zeboamiri02@mail.ru

Legal education is a factor in increasing the level of legal awareness

This article discusses the role of legal education in the development of legal education in the context of civil society development. In the Republic of Tajikistan, the development of civil society creates a need to continually improve the level of legal awareness among citizens.

Individuals can protect their rights by fulfilling their responsibilities and possessing a high-quality legal education. Therefore, legal education is one of the most important factors in increasing legal literacy, thereby enabling society to develop into a sustainable legal system.

Key words: legal education, legal literacy, legal culture, legal policy, rule of law, moral values, rights and freedoms, civil liability, legal awareness, rule of law, legal consciousness.

НИЗОМИ СИЁСӢ ВА ҲУҚУҚИИ ДАВЛАТИ ҲАҶОМАНИШИҲО

Шомардова Шаҳноза Саидшоевна – Донишгоҳи давлатии Данғара, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия

Мақолаи мазкур ба таҳлили ҳамаҷониба ва илмӣ сохтор ва принципҳои давлатдорӣ ва ҳуқуқи яке аз бузургтарин давлатҳои ҷаҳони қадим – Империяи Ҳаҷоманишиҳо – бахшида шудааст. Дар ин таҳқиқот хусусиятҳои идоракунии маъмурӣ, асосҳои сиёсати давлатӣ, низоми қонунгузорӣ ва институтҳои ҳуқуқие, ки субот ва ҳамоҳангии як давлати бисёрмиллатиро таъмин менамуданд, мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Навгониҳои илмӣ мақола дар он аст, ки низоми ҳуқуқӣ ва сиёсӣ аз лиҳози таҳлили таърихӣ-ҳуқуқӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, сарчашмаҳои қадима, навиштаҷотҳо, санадҳо ва таҳқиқоти муҳаққиқони маъруфи ҷаҳонӣ, монанди Пьер Бриан, Мария Бросиус ва Амели Курт, таҳлил шудаанд. Баррасии робитаи маркази ҳокимият бо анъанаҳои ҳуқуқи маҳаллӣ, принципҳои идоракунии давлатӣ, низоми андозбандӣ ва судмандӣ имконият медиҳад, ки нақш ва аҳамияти низоми ҳуқуқи Ҳаҷоманиширо дар ташаккули давлатдорӣ ва фарҳанги ҳуқуқи Осиё ва Шарқи Наздик дақиқ арзёбӣ намоем. Аҳамияти таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки фаҳмиши амиқ ва ҳамаҷонибаи фарҳанги ҳуқуқӣ ва институтҳои давлати қадимӣ барои рушди илмҳои ҳуқуқшиносӣ ва таърихи давлатдорӣ аҳамияти калон дорад.

Калидвожаҳо: давлати Ҳаҷоманишиҳо, низоми сиёсӣ, низоми ҳуқуқӣ, сохтори идоракунии давлатӣ, таҳлили таърихӣ-ҳуқуқӣ, давлатдории бостонии Шарқ, институтҳои ҳуқуқӣ.

Тоҷикон яке аз миллатҳои ҳеле қадима буда, таҷрибаи бойи давлатдорӣ ва ҳуқуқҷодкунӣ доранд, ки бо офаридани дастовардҳои фарҳангии худ дар тамаддуни ҷаҳонӣ саҳми бориз гузоштаанд. Тоҷикон дар аҳди бостон давлату ҷамъият, низоми сиёсӣ иҷтимоӣ ва ҳуқуқиро ба вучуд оварда, барои идора намудани ҷамъият ва давлат як зумра меъёрҳои ҳуқуқӣ офаридаанд. Ин масъала аз доираҳои илмӣ ва муҳаққиқону донишмандон тақозо менамояд, ки масъалаҳои болозикр бояд, ки ҳамаҷониба мавриди омӯзиши илмӣ қарор дода шавад.

Дар шароити пуриштилофӣ муосир омӯзиш ва таҳқиқи масъалаи давлатдорӣ, мавҷудияти низоми сиёсӣ ҳуқуқӣ, ошкор намудани масъалаи мавриди

баҳс барои тақвияти худшиносӣ, ҳудудҳои, ҳифзи арзишҳои миллӣ, давлату давлатдорӣ, ташаккули эҳсоси ватандӯстӣ, ҳифзи манфиатҳои миллӣ барои миллати тоҷик аҳамияти муҳими ҳаёти дорад. Зеро, ки тоҷикон миллате мебошад, ки бо доштани таърихи шаш ҳазорсола, расму оинҳои миллӣ, ойини давлатдорӣ, фарҳагу фалсафаи бойи қадима ва низоми ахлоқиву сиёсӣ ва ҳуқуқӣ дар тамаддуни ҷаҳонӣ саҳми боризӣ худро гузоштаанд. Дар ин маврид сарчашмаҳои бузурги таърихиву фалсафӣ ва ҳуқуқӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки тоҷикон дорои низоми мукамали давлатдорӣ бо тамоми унсурҳо, низоми сиёсӣ ҳуқуқӣ ва фалсафе будаанд, ки дар аҳди бостон сарзамини Эрони бостон ва Осиёи Миёна яке аз марказҳои тамаддуни ҷаҳонӣ ва аз ҷиҳати илму фан ҳеле пешрафта буд.

Сарчашмаҳои зиёди таърихиву фалсафӣ вучуд доранд, ки дар бораи низоми сиёсӣ ва ҳуқуқи мардумони ориёитабор бозгӯӣ менамоянд. Яке аз қадимтарин таълимоти диниву фалсафӣ ин таълимоти фалсафии Зардуштия мебошад, ки осори ин таълимоти диниву фалсафӣ китоби муқаддаси “Авесто” ба ҳисоб меравад. Ин китоби муқаддас дар баробари як китоби диниву фалсафӣ, ахлоқиву иҷтимоӣ буданаш, ҳамчун китоб дар бораи мавҷудияти низоми сиёсӣ ҳуқуқӣ дар аҳди бостон ва махсусан дар замони давлатдории Пешдодиёну Каёнӣён, Модҳо, Ҳаҷоманишиҳо, Портҳо, Кӯшонӣён ва Сосониён гувоҳӣ медиҳад. Боиси зикри хос аст, ки низоми ҳуқуқи зардуштияро сарчашмаҳои ҳуқуқие ташкил медиҳанд, ки дар онҳо ҳуқуқ ва озодиҳои инсон қарор дода шудаанд. Ба ин қатор осори таърихиву сиёсӣ ва ҳуқуқӣ пеш аз ҳама “Авесто”-и зардуштӣ бо қисмати “Вандидод”, “Эломияи ҳуқуқи башар”-и Қуруши Кабир, “Бундаҳишн”, “Динқард”, “Шояст ва нашоаст”, “Хевашқори редагон”, “Ардавирифнома”, “Андарзи парйуткешон” ва дигар осор, ки дар онҳо масъалаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва ҳуқуқи давр мавҷуд мебошанд, вучуд доранд [1, с.21].

Ҳамин тариқ, тоҷикон дорои таърихи ҳеле қадима ва таҷрибаи бойи давлату давлатдорӣ, ҳуқуқҷодкунӣ ва меъёрҳои ахлоқиву ҳуқуқӣ ва низоми сиёсӣ мебошанд. Ба таҳқиқи профессор С.С.

Ятимов “Тоҷикон дар тӯли таърих зиёда аз 13 маротиба (Модҳо, Ҳахоманишиҳо, Портҳо, Кӯшониён, Сосониён, Ҳайтолиён, Тоҳириён, Сафориён, Сомониён, Ғуриён, Куртҳои Ҳирот, Сарбадорҳо, Музаффарӣён) давлатдорӣ кардаанд. Он дар маҷмӯъ, беш аз 2236 солро дар бар мегирад” [6]. Ин 13 давлатдорӣ, ки тоҷикон дар масири таърих доштаанд, дар воқеъ дар раванди таърих мавҷудияти замониву маконӣ дорад. Агар ба асоси халқҳои форсизабон назар афканем, таърихи давлатдории тоҷикон ба ҳазорсолаҳо пеш аз Модҳо ва Ҳахоманишиҳо рафта мерасанд. Чуноне, ки Абулқосим Фирдавӣ дар “Шоҳнома” аввалин шоҳи оламиён Каюмарсро медонад, ки ӯ тавонист давлатро таъсис дода, меҳнатро ба қисматҳо ҷудо намуда, ҷомеаро ба чанд табақа тақсим намуд. Ҳунармандӣ, шикоратчиӣ, қосибӣ ва дигар ҳунарҳо ба мардуми худ меомӯзонад. Агар ба ин андешаҳо таъям намоем ҳам давлатдории Каюмарс, ҳам давлатдории Чамшад, давлатдории шоҳи бегона Заҳҳок, давлатдории шоҳи одилу шоҳи орзуҳои Фирдавӣ Фаридун аз давлатдорӣҳои мебошанд, ки пеш аз Мисриёну Юниён дар миёни мардуми эронинаҷод ё ақвоми эронӣ давлат ва давлатдорӣ роиҷ будааст. Агарчанде онро ақсари муҳаққиқон асоси менаманд, аммо ба андешаи мо асосир ҳам наметавонад дар заминаи ҳушқу ҳоли ба вуҷуд омада бошад.

зиёде аз тарафи олимони хориҷиву ватанӣ ва таҳқиқотҳои арзишманди илмӣ рӯи қор омадаанд.

Африко, чун Миср ва Либия тасаллут дошт. Маркази императории Ҳахоманишиён - Форс, яке аз вилоятҳои Эрон буд ва машхуртарин подшоҳи он Куруши Кабир ва Дориюш шинохта шудааст. Аз шумораи 112 млн. ҷамъияти тахмин-шудаи он замон дар сайёраи Замин 49 млн.-и он дар тахти фармони Ҳахоманишиён бо ҳам вазл мешуданд.

Яке аз омилҳои ба дараҷаи баланд рушду такомил ёфтани давлати Ҳахоманишиҳо, ин ташкил намудани сохти сиёсӣ ва низоми идории пурзур буд. Ҳамзамон дар қаламрави императорӣ сулҳу салоҳ таъмин гардида, давлат ба ҳамаи халқҳо ҳуқуқи баробари қору зиндагониро фароҳам оварда буд ва мардумон аз низоми сиёсӣ ҳуқуқи ин императорӣ розӣ буданд.

Академик Бобочон Ғафуров дар асари худ «Тоҷикон» қайд менамояд, ки аз форсҳо «маргнопазир» ном гурд ташкил намуда буданд, ки 10.000 сарбоз дошт. Ин гурд ҳама вақт дар ихтиёри ҳуди подшоҳ буд. Ба ғайр аз ин гвардия дар тамоми ҷойҳои лозима гарнизон гузошта буданд, ки миқдори онҳо аз 50.000 камтар набуд. Инчунин миқдори амалдороне, ки дар қорҳои маъмуриву идоравии мамлақати Форс ҷаъолият доштанд, дар ҳама лаҳза аз 300 000 зиёдтар набуд. Давлати императории Ҳахоманишиҳо давлати ҳарбии истисморӣ буда, он ба сатрап (вилоят)-ҳо тақсим мегардид. Дар вилоятҳои ҷудогона шаклҳои гуногуни идоракунии мамлақат муқарар карда шуда буд. Баъзе вилоятҳо то андозае мустакилона қору ҷаъолият мебарданд. Сатрапҳо яъне ҳокимони вилоятҳо аз мардуми форс таъин карда мешуданд. Дар ҳудуди давлати Ҳахоманишиҳо андозҳои зиёде аз аҳоли ситонида мешуданд ва дар баробари ин системаи ягонаи пулӣ қорӣ карда шуда буд. Асосан сиккаҳои задашуда аз тилло буданд, ки онҳо ҳамагӣ 8-4 грамм вазн доштанд. Ин пул дар тамоми доираи маалақат нақши қалонро мебарид. Сатрапҳо бошанд, баровардани пули тиллоро ба муомилот ҳуқуқ надоштанд, онҳо танҳо аз нуқра ва мисс пул, сикка мезаданду ҳалос. Подшоҳони Ҳахоманиши ба қорҳои ҳарбӣ аҳамияти махсус медоданд. Подшоҳ ҳар сол қувваҳои ҳарбӣ, махсусан, гвардияи маргнопазирро, ки дар гирду атрофи қасри шохӣ ҷо ба ҷо гузошта буданд, аз назар мегузаронд. Сатрапҳо, ки қорҳои таъминоти аскарро нағз пеш мебард, ба мансабҳои баландтар таин намуда, ба муқофотҳои баланд-арзиш сарфароз карда мешуданд. Ва баръакси он, ки вазирҳо ва сатрапҳо, ки махсусан ба соҳаи ҳарбӣ беаҳамиятӣ зоҳир мекарданд, муҷозоти вазнине нисбат ба онон равон медиданд» [2, с.97]. Ин маънои онро дорад, ки низоми сиёсӣ, ҳарбӣ ва қувваҳои дифоиву амниятӣ ҳеле хуб ва бо маҳорати баланд

ташкил карда шуда, ба ҷанбаҳои тарбия ва ба қамол расонидани афсарон аҳамияти хосса дода мешуд.

Системаи сатрап ҳамчун ҷумҳуриҳои алоҳида ба подшоҳи марказӣ ё ба таври дигар гуем ба «шоханшоҳи Ҳахоманишиҳо» вобаста буд. Тамоми империяи ҷаҳонии Ҳахоманишиҳо ба вилоятҳои молиётдиҳандаи ҳарбӣ, яъне сатрапҳо тақсим гардида буд, ки онро волиҳо – вазирҳо (сатрат) идора мекарданд. Ба сатрап тамоми тақдирӣ аҳолие, ки дар ҳудуди он сатрап истиқомат доштанд, воғузур шуда буд. Вазифаи аввалиндараҷаи воли асосан аз ғун доштани андоз ва ниғадории қушуни ҳарбӣ иборат буд. Сатрап дар баробари он ҳама, ҳақ дошт ба ҳамсоғгон итоат накарда муносибат намояд ва ба розигии подшоҳ мегавонад, ҳатто бар зидди онҳо лашқар кашад. Мансаби волигӣ бештар меросӣ буд [2, с.97].

Давлати Форс меғуяд Гегел, ба мисли империяи Германия ва империяи бузург, ки сари он Наполеон меистод, давлате буд, ба маънои ҳозиразамон, зеро он аз давлатҳои зиёде иборат буд, ки гарчанде онҳо мутеъ бошанд ҳам, ба ҳар ҳол мустакилияти худ ва ҳуқуқҳои худро нигоҳ доштаанд [5, с.309-310]. Ин низом барои ҳамаи давлатҳо, ки тобеи императорӣ буданд, аз ҳар ҷиҳат манфиатовар буд. Ҳам дар масъалаи таъмини амният, ҳам дар масъалаи пешрафту тарақиёт ва ҳам дар масъалаи таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон. Ин буд, ки давлатҳои тобеи императорӣ аз шомил будан ба ин императорӣ розӣ буданд ва аз шоханшоҳӣ итоат менамуданд.

Давлати Ҳахоманишиҳо ба таъбири аксари олимону донишмандон ва сиёсатмадорони сатҳи ҷаҳонӣ ба меъёрҳои имрӯзаи давлатдорӣ аз бисёр ҷиҳат мувофиқ буд. Зеро, ки дар он халқу миллатҳои гуногун бо фарҳангу забон ва арзишҳои миллии гуногун яқчо зиндагонӣ намуда, ҳамзистии осоишта дар ин императории бузург таъмин гардида, қонунҳои ягона ва умумӣ дар ин императорӣ амал менамуд. Ҳамзамон, вобаста ба фарҳангу одатҳои халқҳои давлатҳои дохилии империя қонунҳо ва меъёрҳои дохилии сатрап ё давлатҳои дохилии империя низ амал менамуданд, ки ин усул демократитарин меъёрҳои ҳуқуқ ва низоми сиёсии давр маҳсуб мегардид.

Бисёре аз манбаҳои таърихӣ ба даст омада, сохти сиёсӣ ва раванди идоракунии давлати Ҳахоманишиёнро чунин арзёбӣ кардаанд: ҳокимияти олий дар дасти шоханшоҳ буд. Танҳо авлоди сулолаи Ҳахоманиши ҳуқуқи ба тахти шохӣ нишастанро доштанд. Бо вучуди меросӣ будани ҳокимият, шоханшоҳро амалан аъён ашрофи бону-

фузи дарбор аз байни ворисон қаблан интиҳоб мекарданд. Маросими ба тахти салтанат нишастани шоханшоҳ дар ватани Ҳахоманишиҳо дар Посаргод мегузашт [5, с.127].

Ҳукми охирино доир ба ҳамаи масъалаҳои муҳими давлатӣ шоханшоҳ мебаровард ва он тағйир-нопазир буд. Ғайр аз ин дар баробари шох шурое вучуд дошт, ки аз ашрофони бонуфуз иборат буд. Доир ба баровардани қарор, ки барои ҳалли ин ё он масъала равона шуда буд, шох пеш аз ҳама бо ин шуроҳо маслиҳат мекард. Мисол: гузаронидани машварат доир ба ҳама кардан ё накардан ба Юнон, мушоҳида мешавад, ки ба он тасмими шох, гурӯҳҳои гуногуни дарбориён таъсир расонида метавонистаанд [5, с.127]. Баъди шох мақоми аз ҳама баландро «Ҳазорпат» дошт. У сардори ҳокимияти иҷроия буда, аз болои тамоми коргарони давлатӣ назорат мебард. Ҳазорпат вазифаи вазирро иҷро мекард. Вай дар баробари ин сардори навкарони яккачини шох буд ва дар ҳолатҳои ҷанг унвони сарлашкарро мегирифт.

Дар дастҳои подшоҳи ҳадамоти амниятӣ иттилоотӣ, ки он ба таври махфӣ амал мекард, мавҷуд буд. Ҳуҷҷатгузори дар девони давлатӣ ба дараҷаи баланд ба роҳ монда шуда буд. Тамоми ҳуҷҷатҳои давлатӣ бо забони оромӣ тартиб дода мешуданд. Ҳамаи даромаду баромад, муқотиба ва дигар санадҳо дар дафтари махсус сабт мешуданд. Дар идораи давлат форсҳо мақоми хос дошта, муҳимтарин мансабҳо ро ишғол мекарданд.

Чи тавре, ки Ҳеродот хабар медиҳад: «дар аҳди Дорои I (522-586) қаламрави Ҳахоманишиҳо беш аз 20 вилоятҳои маъмури идорӣ тақсим шуда буд, ки онҳоро сатрапия (Хшатрапана) ном мебарданд. Кишварҳои Осиёи Миёна сатрапҳои XII (Бохтар), XVI (Суғд, Хоразм ва Порт) XV (саккоӣҳо) ва XI (сакоӣҳои соҳили баҳри Ҳазар) – ро ташкил мекарданд. Сатрапияҳо воҳидҳои маъмурии андозупоранда буданд [2, с.97-98].

Сардори ин вилоятҳо дар шакли ориёӣ «Хшатрапан» мегуфтанд, ки маънои «нигоҳбони ҳокимият» - ро дошт. Хшатрапанҳо танҳо ба шох итоат мекарданд. Дар назди онҳо дабири шохӣ фаолият мекард. Робитаҳои сиёсӣ иқтисодӣ дар байни беш аз 20 сатрапи Ҳахоманишиён ба воситаи роҳҳои доимӣ барпо буда, аз ҷиҳати сиёсӣ нуфузи ҳокимияти марказиро бояд таъмин менамуданд. Ҳахоманишиҳо артишти доимамалкунанда доштанд. Чун сохтори табақаӣ дар аҳди Ҳахоманишиҳо амал мекард, табақаи ҷанговарон яке аз панҷ табақаи иҷтимоӣ сиёсӣ ба шумор мерафтанд. Ҳар сатрап артишти худро дошт ва фармондеҳи он ба сарфармондеҳи минтақаӣ, ки минтақаи ҳарбӣ ном

бурда мешуд, итоат мекарданд. Хшатрапан бошад, танҳо ба корҳои маъмурӣ, сиёсӣ, амлоки ҳудуди вилоятҳо роҳбарӣ менамуд [5, с.129-130].

Ҳамин тариқ, тамоми сарчашмаҳои таърихӣ, сохти сиёсӣ ва низоми идории давлати Ҳахоманишиҳо ҳамчун системаи муттаҳидсозии халқу қаблаҳои гуногун ва итоати онҳо танҳо ба як марказ, бехтарин низоми идоракунии давлатӣ шумурдаанд. Ҳатто аз рӯи сохти он бисёри империяи ҳамон давра, ҳамчунин бархе аз давлатҳои асри XIX-XX- милодӣ ба монанди империяи ташкилкардаи Наполеон барои ба низомадорӣ сохти идоракунии давлатӣ истифода намудаанд.

Дар масоили шохӣ дар давраи Ҳахоманишиҳо шох – шохӣ шохон мақоми олиӣ идоракунии империяи Ҳахоманишиҳо буд. Ҳамаи ҳуқуқҳои сиёсӣ ва ҳарбиро ӯ бар уҳда дошт. Аз ҷумла, таъйин намудан ва аз вазифа озод намудани мансабдорони давлатӣ вазифаи асосии ӯ ба ҳисоб мерафт. Ҷиҳати ба роҳ мондани корҳои давлатӣ ва идорӣ дар империя дастҳои идории махсуси шохӣ таъсис дода шуда буд. Он ҳамчун коргузор ва ташкили кори дастҳои шохӣ баромад намуда, механизми идора намудани империяро аз ҷониби шох таъмин менамуд [7, с.96].

Масъалаи дигар дар давлати Ҳахоманишиҳо ин масъалаи артиш, сипоҳ ё сарбозон мебошад. Сарбозон дар императории Ҳахоманишиҳо мақоми махсус дошта, ба тарбия ва ба камолрасонии онҳо аҳамияти ҷиддӣ дода мешуд. Зеро, ки таъмини амниятӣ давлат аз ҳар гуна таҳдиди дохиливу хориҷӣ муҳим буда, сипоҳиён дар баробари таъмини амниятӣ давлат ҳамзамон дар тарғиботи дохилии давлатӣ ва ҷамъиятӣ низ саҳми боризи худро мегузоштаанд.

Лашкар ё сипоҳиён аз ду қисм иборат буд: саворагон ва пиёдааскарон. Саворагон аз ҳисоби намоёндагони табақаи болои ҷамъиятӣ ва пиёдагон аз ҳисоби барзгарон таъсис дода мешуд. Боиси зикри хос аст, ки дар сафҳои артиш хангоми набардҳо бештар шахсони кироӣ дар артиш хизмат мекардаанд. Ҷавҳари артишро 10 ҳазор сарбози ҷонсупорон ташкил медод, ки онҳо мутлақан ба табақаи болоии форсҳо махсус буда, муҳофизони асосии шох ҳисоб мешуданд [7, с.97-98].

Низоми ҳуқуқӣ дар давлати Ҳахоманишиҳо хеле хуб таҳия гардида буд. Ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон дар императории мазкур мақоми марказӣ дошта шоханшоҳ ба масъалаи риояи он аҳамияти ҷиддӣ зоҳир менамуд. Ҳахоманишиён ба масъалаи қонунгузори аҳамият дода, дар императорӣ ба қонунгузори маҳаллӣ низ аҳамияти аввалиндараҷа дода мешуд. Қонунҳои маҳаллӣ дар ин императорӣ ба

таври чиддӣ аҳамият дода шуда, меёрҳо ва қонунҳои маҳаллӣ авлотар ҳисобида мешуданд. Боиси зикри хос аст, ки ҳар шахси огоҳ ва дабирон дар бораи қонунҳои давлат маълумоти кофӣ доштанд. Қонун data, dod номида мешуд, ки маънояш «ба тартиб овардан» мебошад. Дар императорӣ адолати судӣ мавҷуд буд, ки дар он ҳатто судҳои ҷамъиятӣ амал менамудаанд. Databara – додвар – ҷимоякунандаи қонун буд ва ба маънои судя (прокурор, адвокат) – имрӯза амал мекард. Барои исботи бегуноҳӣ гумонбарон қасам ёд мекарданд, ё дар оташ озмӯда мешуданд. Барои гуноҳ ё ҷинояти вазнин одамонро ба минтақаҳои дигар ё сатрапҳои дигар бадарға мекарданд [7, с.105].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки аҷодони мо пойбанд будан ба қонун ва меёрҳои онро асли зиндагии ҳеш қарор дода будаанд ва ҳамин ҳислат дар табиати мардуми дар ҳама давру замон ба мушоҳида мерасид. Дар ин замина дар низомии қонунгузории давлати Ҳахоманишиҳо санади аз ҳама муҳимми ҳуқуқӣ дар низомии давлатдорӣ империя “Эъломияи ҳуқуқи башар”- и Куруши Кабир ё “Устувона” - и Куруши Кабир ба шумор мерафт. Ин санад ё Эъломияро метавон ҳамчун санади кафолати озодии мазҳабу эътиқоди динӣ ва дигар ҳуқуқҳои шахрвандон номид, ки эҳтироми ҳуқуқи халқҳои гуногунмиллату гуногунмазҳаб аз ин тамаддуни ориёӣ сарчашма гирифта, имрӯз низ аҳамияти муҳимми худро гум накардааст.

Мавриди зикр аст, ки матни Эъломия мақоми давлатдорӣ, сиёсатмадорӣ, башардӯстӣ ва ҳамчунин, раҳму шафқатеро, ки Куруши Кабир дар қалби фароҳи ҳеш дошта, ба гунаи равшан ва аён намоиш медиҳад ва бо ёрии Маздо тоҷи салтанати Эрон, Бобул ва кишварҳои ҷаҳоргонаро бар сар гузоштам, эълон мекунам, ки: “То рӯзе, ки зинда ҳастам ва Маздо подшоҳиро ба ман армуғон мекунад, кеш ва оин ва боварҳои мардумонро, ки ман подшоҳи онҳо ҳастам, ғиромӣ бидорам ва нагузорам, ки фармонфармоён ва зердастони ман кешу оин ва дину равиши мардумони дигарро паст бидоранд ва ё онҳоро биёзоранд.

Ман, ки имрӯз афсари подшоҳиро бар сар ниҳодаам, то рӯзе зинда ҳастам ва Маздо подшоҳиро ба ман арзонӣ карда, ҳаргиз фармонравии худро бар ҳеч мардумоне ба зӯр таҳмил накунам ва дар подшоҳии ман ҳар миллат озод аст, ки маро ба шохии худ бипазирад ё напaзирад ва ҳар гоҳ нахоҳад маро подшоҳи Эрон ва Бобул ва кишварҳои тобеон ҳастам, нахоҳам гузошт, ки касе ба дигаре ситам кунад ва агар касе нотаваон буд ва бар ӯ ситаме рафт, ман аз вай дифоъ хоҳам

кард ва ҳаққи ӯро гирифта ва баъд пас хоҳам дод ва ситамкоронро ба кайфар хоҳам расонд» [7, с.105].

Дар қонунгузории давлати Ҳахоманишиҳо, ки аз Эъломияи Куруши Кабир сарчашма мегирад, ба масъалаи ҳуқуқҳои маданӣ ё ҳуқуқи амволдорӣ низ таваҷҷуҳ гардидааст. Куруш қайд менамояд, ки “Ман то рӯзе, ки подшоҳ ҳастам, нахоҳам гузошт, ки касе молу амволи дигареро бо зӯр ва ё ҳар равиши нодурусти дигаре аз ӯ бидуни пардохти арзиши воқеии он бигирад”. Ин бехтарин меёри қонунгузорӣ мебошад, ки дар шароити имрӯза низ аҳамияти бузургӣ назариявӣ ва амалиро доро мебошад.

Ҳатто ба масъалаи қонунгузорӣ дар соҳаи меҳнат низ таваҷҷуҳ равона гардидааст, ки Куруши Кабир дар эъломияи худ қайд менамояд, ки “ман то рӯзе, ки зинда ҳастам, нахоҳам гузошт, ки касе касеро кор фармоянд ва ба ӯ музд напардозад”. Ин масъала дар шароити имрӯза низ аҳамияти махсус дошта, дар қонунгузории аксари кишварҳо мавҷуд мебошад, ки ҳар корфармо бояд шахсеро, ки кор мефармонад бояд музди меҳнат ё маоши онро вазифадор аст, ки пардохт намояд.

Дар қонунгузории давлати Ҳахоманишиҳо баъзе аз меёрҳои амал менамуд, ки дар он замон дар ягон тамаддун ва фарҳангҳо ин меёр мавҷуд набуд, ки ин меёр аслан озодии дин ва эътиқод мебошад, ки дар шароити имрӯза дар тамоми қонунгузории давлатҳои дунявӣ амал менамояд, ки дар замони худ Куруши Кабир дар эъломияи худ нигошта, онро дар сар то сари императории худ амалӣ менамуд, ки Куруши бузург қайд намудааст: “Ман эълон мекунам, ки ҳар кас озод аст, ҳар дину оинро, ки майл дорад, баргузинад ва дар ҳар ҷо, ки меҷаҳад, сукунат намояд ва ҳар гуна, ки муътақид аст ибодат кунад ва муътақидоти худро ба ҷо оварад ва ҳар касбу кореро, ки меҷаҳад, интиҳоб намояд, танҳо ба шарте, ки ҳаққи касеро поймол нанамояд ва зиёне ба ҳуқуқи дигарон ворид насозад” [7, с.107].

Дар эъломияи Куруши Кабир ба ҳуқуқи ҷиноятӣ низ таваҷҷуҳ гардидааст. Дар эъломия омадааст, ки “ман эълон мекунам, ки ҳар кас посухгӯи аъмоли хуб мебошад, ҳеч касеро набояд ба ангеаи ин, ки яке аз бастагонаш ғилоф кардааст, мучозот кард ва агар аз дудмон ё хонаводае, ғилоф кард, танҳо ҳамон кас ба кайфар бирасад ва ба дигар мардумон ва хонавода коре нест. Ин меёре мебошад, ки баъд аз ду ҳазору панҷсад сол дар меёрҳои қонунгузории ҷаҳон амалӣ карда мешавад. То рӯзе, ки ман зинда ҳастам, нахоҳам гузошт, ки мардон ва занонро ба номи барда ва каниз ё номҳои дигар бифурӯшанд ва ин расми зиндагӣ бояд ба гетӣ рахт барбандад, аз Маздо меҷаҳад, ки маро дар тааххудоте, ки нисбат

ба миллатҳои Эрон ва мамӯлики ҷаҳоргона гирифтаам, пирӯз гардонам.

Таҳлилгарони умури таърихӣ яке аз авомили бисот ва шухратёбии давлати Ҳахоманишиёнро дар 2500 сол пеш, бар асоси иттиҳози сиёсати таҳаммул ва мудоро дар заминаҳои ҳуқуқи ақвом, адён, забонҳо, ойинҳо ва фарҳангҳо медонанд. Ин санад яке аз аввалин ҳуҷҷатҳои таърихӣ шинохти ҳуқуқи инсон ба ҳисоб меравад ва нақши муҳимме дар таърихи сиёсӣ ва иҷтимоии ҷаҳони қадим доштааст. Ё таъкид мекард, ки ҳеҷ кас набояд бар дигаре зулм кунад ва ҳукумат вазифадор аст адолатро барқарор намояд.

Ҳамин тариқ, давлати Ҳахоманишиҳо яке аз бузургтарин империяҳои бузурги аҳди бостон ба шумор мерафт, ки бо низоми сиёсӣ, ҳарбӣ ва ҳуқуқии худ дар ҷаҳон назир надорад. Давлати Ҳахоманишиҳо дар рушди низоми сиёсӣ ҳуқуқӣ ва махсусан ҳуқуқи инсон замина фароҳам овардааст. Ҳамзамон меъёрҳои ҳуқуқие, ки аз тарафи шоханшоҳи бузург Куруши Кабир эҷод гардидаву дар сар то сари императорӣ амалӣ карда мешуд, баъд аз 2500 сол имрӯз низ аҳамияти худро гум накарда, баракс имрӯз ҳамчун мероси тамаддунии аҳди бостон дар ҳуқуқҷодкунии ҷаҳон мавқеи махсуси илмиву назариявӣ ва амалиро касб намудааст.

Адабиёт:

1. Буризода Б.Э., Қодирзода С.М., Саъдулло А.Ҳ. Афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии мутафаккирони тоҷик. – Душанбе: Нашри Мубориз, 2025.
2. Гафуров Б. Г. Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 870 с.
3. Дандамаев, М. А. Культура и экономика древнего Ирана / М. А. Дандамаев, В. Г. Луконин. – М.: Наука, 1980. – 416 с.
4. Иброҳим Умарзода. Таърихи тамаддуни ориён. – Душанбе, 2006. – С.309-310.
5. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориён. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 256 с.
6. Ятимов С. “Тавоно бувад ҳар кӣ доно бувад (андаршаҳо перомунӣ Паёми Пешвои миллат) [Манбаи электронӣ. Санаи боргирӣ 18.01.2023] <https://www.facebook.com/100022810042526/posts/pfbid0CchF9WnswpEAqno3vfA3seW2MshzBcR6Wi14LmnmUareFpAEawQQTrJBXXijCa4ql/?mibextid=Nif5oz>
7. Холиқзода А.Ғ., Шосаидзода Ш.Ш., Аминҷонов А.Х., Соҳибзода М.С. Ҳуқуқ дар таърихи халқи тоҷик: монография. – Душанбе: “ЭР-граф”, 2022. – 508с.
8. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – 644.

9. Briant, Pierre. From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Translated by Peter T. Daniels, Eisenbrauns, 2002. Briant, 2002, p. 45

10. Gershevitch I. (ed.) The Cambridge History of Iran. Vol. 2: The Median and Achaemenian Periods / ed. by I. Gershevitch. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1985. – xvii, 946 p.: ill., maps. – (The Cambridge History of Iran). ISBN 0-521-20091-1.

11. Olmstead A. T. E. History of the Persian Empire. – Chicago: University of Chicago Press, 1948. – xx, 550 p.

Шомардова Шахноза Саидшоевна – Дангаринский государственный университет, соискатель кафедры уголовного права и противодействия коррупции

Политическая и правовая система государства Ахеменидов

Данная статья посвящена комплексному научному анализу структуры, принципов государственного управления и правовой системы одного из крупнейших государств древнего мира – Империи Ахеменидов. В исследовании рассматриваются особенности административного устройства, основы государственной политики, система законодательства и правовые институты, обеспечивавшие стабильность и согласованное функционирование многонационального государства. Научная новизна статьи заключается в историко-правовом подходе к изучению политической и правовой системы Ахеменидов, включающем анализ древних источников, надписей, официальных документов и исследований ведущих мировых историков, таких как Пьер Бриан, Мария Бросиус и Амели Курт. Рассмотрение взаимодействия центральной власти с местными правовыми традициями, принципов государственного управления, налоговой системы и судебной практики позволяет определить роль и значение правовой системы Ахеменидов в формировании государственности и правовой культуры Южной и Ближней Азии. Актуальность исследования определяется необходимостью глубокого и всестороннего понимания правовой культуры и институтов древнего государства, что имеет большое значение для развития юридической науки и изучения истории государства и права.

Ключевые слова: государство Ахеменидов, политическая система, правовая система, структура государственного управления, историко-правовой анализ, государственность древнего Востока, правовые институты.

Shomardova Shahnoza Saidshoevna – Dangara State University, Applicant at the Department of Criminal Law and Anti-Corruption

The political and legal system of the Achaemenid empire

This article is devoted to a comprehensive and scholarly analysis of the structure, principles of governance, and legal system of one of the largest states of the ancient world – the Achaemenid Empire. The study examines the features of administrative organization, the foundations of state policy, the legislative system, and legal institutions that ensured the stability and coordinated functioning of a multiethnic state. The scientific novelty of the article lies in the historical-legal approach to the study of the political and legal system of the Achaemenids, which includes the analysis of ancient sources, inscriptions,

official documents, and the research of leading world historians such as Pierre Briant, Maria Brosius, and Amélie Kuhrt. The consideration of the interaction between central authority and local legal traditions, principles of governance, taxation systems, and judicial practices makes it possible to determine the role and significance of the Achaemenid legal system in the formation of statehood and legal culture in South and Near Asia. The relevance of the study is determined by the need for a deep and comprehensive understanding of the legal culture and institutions of the ancient state, which is of great importance for the development of legal science and the study of the history of state and law.

Keywords: Achaemenid Empire, political system, legal system, structure of governance, historical-legal analysis, statehood of the ancient East, legal institutions.

МАВҶУДИЯТИ ШАРТҲОЕ, КИ АЗ ҶОЙ ДОШТАНИ ПУШАЙМОНӢ АЗ КИРДОР ГУВОҲӢ
МЕДИХАНД ВА АСОС БАРОИ ОЗОД КАРДАН АЗ ҶАВОБГАРИИ ҶИНОЯТӢ ШУДА
МЕТАВОНАНД

Зиёбоева Мавзунахон Нарзуллохоновна – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, дотсенти кафедра. E-mail: 927164595@mail.ru

Дар мақола асосҳои назариявӣ ва амалии шарт ва асосҳои озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Бо истифода аз усулҳои ҳуқуқии таҳлил ва синтез, инчунин усули таҳлили ҳуқуқию муқоисавӣ шартҳое, ки аз ҷой доштани пушаймонӣ аз кирдор гувоҳӣ медиҳанд ва асос барои озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ шуда метавонанд, тасвия шуда, қаринаи муаллиф оид ба ин шартҳо пешниҳод гардидааст. Ҳамчунин доир ба тақмили қонунгузори ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор, ҳамчун намуди мустақили озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ тақлифҳо пешниҳод карда шудаанд.

Қалидвожаҳо: озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, пушаймонӣ аз кирдор, ҷиноят, бори аввал содир кардани ҷиноят, категорияҳои ҷиноят, ихтиёрӣ ба гуноҳи худ иқрор шудан, мусоидат кардан ба ошкор намудани ҷиноят, зарари расонидаро талофӣ кардан, рафъ кардани зиёни расонида, Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар қисми 1 моддаи 72-и Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон масоили марбут ба озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор ба таври зайл муқаррар шудааст: «Шахсе, ки бори аввал ҷинояти начандон вазнин ва ё дараҷаи миёна содир кардааст, агар пас аз содир намудани ҷиноят ихтиёрӣ омада, ба гуноҳи худ иқрор шавад ё ба ошкор намудани ҷиноят ғайралола мусоидат кунад ё зарари расонидаашро талофӣ намояд ё ин ки ба тариқи дигар зиёни расонидаашро рафъ кунад, мумкин аст аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод карда шавад»[1].

Принсипи башардӯстӣ, ки маншаи худро аз моддаи 5-и Эълومияи умумии ҳуқуқи башар (с. 1948) гирифтааст[2], ҳоси қонунгузори ҷиноятӣ кишварро мо низ мебошад ва аввалин маротиба дар моддаи 9-и Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон амал-кардаистода ба таври возеҳ ва бо шакли ба худ хос сабт гардидааст. Мутобиқи муқаррароти моддаи мазкур ба шахси ҷиноят содирнамуда бояд ҷазое таъин гардад ё чунин чораи дорои хусусияти ҳуқуқии ҷиноятӣ раво дида шавад, ки барои ислоҳи ӯ ва

пешгирӣ намудани ҷиноятҳои нав зарур ва кофӣ бошад[3]. Моҳияти башардӯстонаи қонунгузори ҷиноятӣ ватанӣ дар аксар меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ зоҳир мешаванд, ба монанди дар эътироф гардидани дигар ҳолатҳои сабуқкунандаи дар қонун зикр наёфта, ҳангоми таъин кардани ҷазо (қ. 3 м. 61-и КҶ ҚТ); дар ҷой доштани имконияти ғайралолаи сабуқкунандаи ҷазо, ҳангоми мавҷуд будани ҳолатҳои мустасноӣ дар вақти таъини ҷазои сабуқтар нисбат ба ҷазое, ки барои ин ҷиноят пешбинӣ шудааст (м. 63-и КҶ ҚТ); бо мавҷуд будани институти озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ (боби 11 КҶ ҚТ) ва ғайраҳо[5].

Тахти мафҳуми озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ ин даст кашидани давлат дар шахсияти мақомоти вақолатдор аз татбиқи ҷазо нисбати шахси ҷиноят содиркарда, вобаста ба аз байн рафтани ва кам гардидани дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии кирдори содиршуда ва шахсияти гунаҳгор, фаҳмида мешавад.

Бо воситаи татбиқкунии меъёрҳои боби 11 КҶ ҚТ принсипи адолат ва инсондӯстӣ амалӣ гардонида мешавад. Бо дарназардошти ин, аз рӯи ҳар як парвандаи ҷиноятӣ бояд санҷида шавад, ки асосҳо барои нисбати шахси ҷиноят содиркарда татбиқ намудани меъёрҳои боби 11 ҷой дорад ё не.

Озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор як намуди мустақил ва факултативии озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ мебошад, чунки озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ ҳуқуқи мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ, тафтишоти пешакӣ, муфаттишу прокурор ё суд мебошад, на уҳдадории онҳо[6].

Намуди мазкури озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ аз солҳои аввали қабули Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон (таҳрири соли 1998) ғайралола истифода шуда истодааст ва дар як вақт самаранокӣ хеле баланд низ дорад.

Аз мазмуну муҳтавои диспозитсияи қисми моддаи 72-и КҶ ҚТ бармеояд, ки шартҳое, ки тибқи он шахс метавонад аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор озод карда шавад, инҳо мебошанд:

- шахс бори аввал ҷиноят содир кардааст;

- ҷинояти содиркардаи $\bar{u}$ ба ҷиноятҳои категорияаш наҷандон вазнин ва ё дараҷаи миёна шомил мебошад;

- пас аз содир намудани ҷиноят ҳукуквайронкунанда ихтиёри омада, ба гуноҳи худ иқрор шудааст;

- $\bar{u}$ ба ошкор намудани ҷиноят ғайбона мусоидат кардааст;

- шахс зарари расонидаашро талофи намудааст ё ин ки ба тариқи дигар зиёни расонидаашро рафъ кардааст[7].

Ҳамин ҳолатҳои ҷой дошта аз мавҷуд будани пушаймонӣ аз кирдор ва ба ҷамъият хавфнокӣ надоштани гунаҳгор гувоҳи медиҳад.

Дар байни олимони доир ба масъалаи марбут ба муайянкунии мафҳуми «шахсе, ки бори аввал ҷиноят содир кардааст» фикру андешаҳои гуногун ҷой дорад. Масалан, ба ақидаи олимони рус П.В. Агапов ва В.В. Меркурьев шахсе бори аввал ҷиноят содиркарда эътироф мешавад, агар:

а) шахси як ё якчанд (новобаста аз банду бастии онҳо аз рӯи як модда, қисмҳои модда ё якчанд моддаҳои КҶ ҚТ), ки барои ягон тои он $\bar{u}$ қаблан маҳкум нашудааст;

б) дар лаҳзаи содир кардани ҷиноят ҳукми қаблан нисбати шахс таъин кардаи суд эътибори қонунӣ пайдо накардааст;

в) дар лаҳзаи содир кардани ҷиноят ҳукми қаблан нисбати шахс таъин кардаи суд эътибори қонунӣ пайдо кардааст, аммо дар вақти содир кардани он яке аз ҳолатҳои, ки оқибатҳои ҳуқуқии ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахсро бекор менамояд ҷой дошт (масалан, озод кардани шахс аз адои ҷазо бо сабаби гузаштани муҳлати иҷрои ҳукми айбдоркунии қаблан қабулшуда, барҳам хӯрдан ё бардошта шудани доғи судӣ);

г) ҳукми қаблан нисбати шахс таъин намудани суд қувваи қонунӣ пайдо кардааст, аммо дар лаҳзаи баррасии судӣ ҷиноят будани кирдор, ки шахс барои он маҳкум шуда буд баргараф (декриминализатсия) карда шудааст;

д) шахсе, ки қаблан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод карда шудааст[4].

Олими шинохтаи соҳаи ҳуқуқи ҷиноятии тоҷик Т.Ш. Шарипов қайд менамояд, ки масоили марбут ба бори аввал содир кардани на бо мазмуни воқеӣ, балки бо мазмуни ҳуқуқии он фаҳмидан лозим аст. Масалан, агар шахс воқеан бори дуюм ҷиноят содир кунад, аммо нисбати ҷинояти аввала муҳлати ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидан ё муҳлати иҷрои ҳукми айбдоркунии гузашта бошад ё доғи судиаш барҳам ё бардошта шуда бошад ё умуман аз ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ҷинояти содиркардааш озод карда шуда бошад, аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ҳамчун

шахси бори аввал ҷиноят содиркарда ба ҳисоб меравад[8].

Олимаи соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ, профессор Н.А. Ғаффорӣ қайд намудааст, ки шахс бори аввал ҷиноят содиркарда эътироф мешавад, агар:

- вай умуман ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида нашуда бошад;

- шахс суд шуда бошад, вале доғи судиаш бо тартиби муқаррарнамудаи қонун (моддаи 84-и КҶ) барҳам хӯрда ё бардошта шуда бошад;

- шахс аз ҷавобгарии ҷиноятӣ ё аз ҷазо озод шуда бошад[9].

Дар масъалаи мазкур мо ҷонибдори фикру андешаҳои профессор Н.А. Ғаффорӣ мебошем.

Қонунгузориҳои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба хусусият ва дараҷаи хавфи барои ҷамъият дошташон тамоми ҷиноятҳоро ба чор категория ҷудо менамояд: ҷиноятҳои наҷандон вазнин, дараҷаи миёна, вазнин ва махсусан вазнин.

Тибқи қисми 2 моддаи 18-и КҶ ҚТ категорияи ҷиноятҳои наҷандон вазнинро кирдорҳои қасдан содиршавандае, ки ҷазои ҳалли аксари барои онҳо пешбинигардида аз ду соли маҳрум сохтан аз озодӣ зиёд нест ва кирдорҳои аз беэҳтиётӣ содиршавандае, ки ҷазои ҳалли аксар барои онҳо аз панҷ соли маҳрум сохтан аз озодӣ зиёд нест, ташкил медиҳанд (қ. 2 м. 18-и КҶ ҚТ).

Категорияи ҷиноятҳои дараҷаи миёнаро кирдорҳои қасдан содиршавандае, ки ҷазои ҳалли аксари барои онҳо пешбинигардида аз панҷ соли маҳрум сохтан аз озодӣ зиёд нестанд ва кирдорҳое, ки аз беэҳтиётӣ содиршавандае, ки ҷазои ҳалли аксар барои онҳо аз панҷ соли маҳрум сохтан аз озодӣ зиёд мебошанд, ташкил медиҳанд (қ. 3 м. 18-и КҶ ҚТ)[1].

Ба ин ё он категория мансуб донишмандони ҷиноятҳои оқибатҳои муайяни ҳуқуқиро ба вуқӯ меорад. Мисол, ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидан ё нақашидан, муҳлатҳои барҳамхӯрии доғи судӣ ва ғайра.

Пушаймонӣ аз кирдор дар рафторҳои ғайбонаи шахси гунаҳгор, ки онҳо дар диспозитсияи қ. 1 м. 72-и КҶ ҚТ нишон дода шудаанд, ифода меёбад. Ба ин, пеш аз ҳама пас аз содир намудани ҷиноят ихтиёри омада, ба гуноҳи худ иқрор шудан дохил мешавад. Ин чунин маъно дорад, ки шахсе, ки ҷиноят содир кардааст, ихтиёран бо иродаи худ ба мақмоти таҳқиқи ибтидоӣ ва тафтишоти пешакӣ, прокуратура ва суд бо ариза (чи ба таври хаттӣ ва чи шиғоҳӣ) оиди ҷинояти содиркардааш муроҷиат менамояд.

Аҳамияти ихтиёран ба гуноҳи худ иқрор шудан, ҳамчун асоси озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ дар он ифода меёбад, ки аризадиханда бо иродаи худ бе ягон маҷбуркунии дар бораи ҷинояти содиркардааш, ки дар бораи он мақмоти таҳқиқи ибтидоӣ, тафтишоти пешакӣ, прокуратура ва ё суд ҳануз

хабар надошганд ва ё намедонистанд, ки ҷиноят аз тарафи кӣ содир шудааст, вале гунаҳгор ҳудаш ихтиёран омада ба гуноҳаш иқрор мешавад[3].

ӯ ба ошкор намудани ҷиноят ғайрихатмӣ (факултативӣ) – он метавонад нисбати шахси бори аввал ҷинояти начандон вазнин ва ё дараҷаи миёна содиркарда ва пас аз содир намудани ҷиноят омада, ба гуноҳи худ иқрор шудан ва пушаймонӣ аз кирдор дар он ифода меёбад, ки шахси гунаҳгор бо содир намудани ҳаракатҳои ғайрихатмӣ ва ғайрихатмӣ ба мақомоти давлатӣ дар муқаррар кардани ҳолати воқеии ҷиноят, ошкор кардани олоғи содир намудани ҷиноят, молу мулк, ки барои рафъи зарари моддии бо ҷиноят расонидашуда, ки бояд баргардонид шавад, мусоидат мекунад.

Шарти хатмӣ дигари озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор - ин зарари расонидаро талоф кардан ё ин ки ба тариқи дигар зиёни расонидаро рафъ кардан ҳамчун аломати ихтиёри омада, ба гуноҳи худ иқрор шудан ва пушаймонӣ аз кирдор мебошад, ки дар чунин ҳаракатҳои ғайрихатмӣ ифодаи худро меёбад:

1) ба ҷабрдида баргардонидани молу мулк, ки гунаҳгор дар натиҷаи содир кардани ҷиноят ғайриқонунӣ соҳиб шудааст, ё ихтиёран супоридани молу мулк ба мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ, тафтишоти пешакӣ, прокуратура;

2) ихтиёран маблағи пулии зиёни бо ҷиноят расонидаро пардохт кардан;

3) бо қувваи худ ё аз ҳисоби худ барқарор кардани молу мулк ба ҷабрдида тааллуқдошта, ки дар натиҷаи ҷиноят зарар дидааст (мисол, таъмири молу мулк, хона, воситаи нақлиёт ва ғайра).

Қисми 2 моддаи 72-и КҶ ҚТ муқаррар кардааст, ки шахсе, ки категорияи дигари ҷиноятро содир намудааст, танҳо дар ҳолатҳое, ки махсус дар моддаи Қисми махсуси ҳамин Кодекс пешбинӣ гардидаанд, аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод карда мешавад. Дар ин ҷо қонунгузори кишвар намудҳои махсуси озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятро, ки дар эзоҳ ба модда омадааст, дар назар дорад. Ин меъёрҳои дар эзоҳ ба модда овардашуда хусусияти ҳавасмандкунӣ дорад. Чунин намудҳои махсуси озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятро дар эзоҳ ба 23 моддаҳои Қисми махсуси КҶ ҚТ дарёфт намудан мумкин аст, аз ҷумла: одамрабӣ (м. 130-и КҶ); савдои одамон (м. 130¹-и КҶ); савдои кӯдакон (м. 167-и КҶ); терроризм (м. 179-и КҶ) ва ғайра.

Ин намудҳои озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ барои шахсони мансабдоре, ки шахси гунаҳгорро аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод мекунанд, хатмӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, баъди таҳлили ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор ба чунин ҳулосаҳо омадан мумкин аст:

1. Моддаи 72-и КҶ ҚТ ду намуди мустақили бе шартӣ озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ бо сабаби пушаймонӣ аз кирдорро дар бар гирифтааст:

а) ғайрихатмӣ (факултативӣ) – он метавонад нисбати шахси бори аввал ҷинояти начандон вазнин ва ё дараҷаи миёна содиркарда ва пас аз содир намудани ҷиноят омада, ба гуноҳи худ иқроршуда, ба ошкор намудани ҷиноят ғайрихатмӣ мусоидат карда, зарари расонидашро талоф намуда ё ба тариқи дигар зиёни овардашро рафъ намудааст, татбиқ гардад (қ. 1 м. 72-и КҶ);

б) хатмӣ (махсус) – он метавонад нисбати шахси бори аввал сарфи назар аз он, ки кадом категорияи ҷиноятро содир кардааст, татбиқ гардад, агар ин қоида ба таври хос дар меъёри моддаи Қисми махсуси КҶ ҚТ пешбинӣ шуда бошад (қ. 2 м. 72-и КҶ). Ин намуди пушаймонӣ аз кирдор дар эзоҳи 23 моддаи Қисми махсуси КҶ ҚТ ҷой дода шудааст.

Ҳар ду намуди пушаймонӣ аз кирдор нисбати шахс танҳо пас аз хотима ёфтани ҷиноят, сарфи назар аз вақти содиршавии он, ба вуқӯ омаданаи мумкин аст, ба истисноӣ ҳолатҳое, ки огоҳии саривақтии мақомоти давлатиро то аз ҷониби суд баровардани ҳукми айбдоркунӣ, талаб менамоянд.

2. Аз рӯи қоидаҳои умумӣ пушаймон шудан боиси истисноӣ ҷавобгарии ҷиноятӣ набуда, балки ҳолати сабуқкунандаи ҷазо дониста шудааст (б. «и» қ. 2 м. 61-и КҶ). Вале ҳангоми ҷой доштани шартҳои муайяне, ки дар моддаи мазкур муқаррар шудааст, қонун ба пушаймонӣ аҳамияти ҳуқуқӣ дода, онро чун ҳолати озод кардани шахс аз ҷавобгарии ҷиноятӣ эътироф мекунад.

3. Зери мафҳуми пушаймонӣ аз кирдор рафтори ихтиёрон ва ғайрихатмӣ аз ҷониби шахси ҳуқуқвайронкунии ҷиноятӣ ба амал бароварда шудае фаҳмида мешавад, ки он барои пешгирӣ, бартараф ва ё кам кардани зарари аз оқибати ҷиноят ба миён меомада ва, ё ба расонидани кӯмак ба мақомоти ваколатдори ҳифзи ҳуқуқдар ошкор ва тафтиши ҳуқуқвайронкунии ҷиноятӣ содиршуда, равона гардидааст.

4. Шартҳое, ки тибқи онҳо шахс метавонад аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор озод карда шавад, инҳо мебошанд:

- шахс бори аввал ҷиноят содир кардааст;

- ҷинояти содиркардаи ӯ ба ҷиноятҳои категорияаш начандон вазнин ва ё дараҷаи миёна шомил мебошад;

- пас аз содир намудани ҷиноят ҳуқуқвайронкунандаи ихтиёри омада, ба гуноҳи худ иқрор шудааст;

- ӯ ба ошкор намудани ҷиноят ғайрихатмӣ мусоидат кардааст;

- шахс зарари расонидаашро талофӣ намудааст ё ин ки ба тариқи дигар зиёни расонидаашро рафъ кардааст.

5. Озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор ҳатмӣ набуда, татбиқ намудани он ба ваколати мақомоти салоҳиятдор воғузор карда шудааст.

6. Мақсади асосии намуди махсуси озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор барои содир кардани дигар категорияҳои ҷиноятҳо (қ. 2 м. 72-и КҚ), на танҳо мусоидат намудан ба ғаъолияти мақомоти ваколатдори хифзи ҳуқуқ дар ошкор кардани ҷинояти содиршуда, инчунин, пешгирӣ намудани имконияти фаро расидани оқибатҳои вазнинро низ дар назар дорад. Ин намуди бешарт ва қатъӣ озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ буда, аз рафтори минбаъдаи шахс вобастагӣ надорад.

7. Озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор метавонад аз рӯи қоидаҳои умумӣ нисбати шахсоне татбиқ гардад, ки онҳо ҷинояти начандон вазнин ва ё дараҷаи миёнаро содир кардаанд.

Дар ҷунин маврид муайян намудани мавҷудияти ягон шарти пушаймонӣ: ихтиёрӣ омада ба гуноҳи худ иқрор шудан, ба ошкор намудани ҷиноят ғаъолона мусоидат кардан, зарари расонидаро талофӣ кардан ва ё ба тариқи дигар зиёни расонидаро рафъ кардан, барои аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод кардани шахси дар содир кардани ҷиноят гунаҳгор дар маҷмӯъ басанда мебошад.

8. Намудҳои махсуси озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, ки дар эзоҳ ба моддаҳои алоҳидаи Қисми махсуси КҚ ҚТ ба таври мушаххас пешбинӣ шудаанд, нисбати шахсоне, ки категорияҳои гуногуни ҷиноятро содир кардаанд, татбиқ карда мешавад ва асоси татбиқи онҳо аз ҷониби қонунгузор дар эзоҳ ба 23 моддаи Қисми махсуси КҚ ҚТ ба таври алоҳида ва мушаххас пешбинӣ карда шудааст. Ин намуди озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ аҳамияти калони пешгирӣ дорад ва шахсони бо ихтири худ аз ҷиноят даст кашидаро ҳавасманд мегардонад.

Адабиёт:

1. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998, № 574 бо тағйири иловаҳои минбаъд ворид кардашуда ба ҳолати 20 июни соли 2024 // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1998, № 9, мод. 68, мод. 69.

2. Эълومияи умумии ҳуқуқи башар аз 10 декабри соли 1948 / Ҳуқуқи инсон: Маҷмуаи санадҳои байналмилалӣ ва қонунгузори миллии дар 8 ҷилд. Ҷилди 1. – Душанбе, 2010. - С. 8-13.

3. Тафсир ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Мухаррири масъул Х.Х. Шарипов. – Душанбе: Глобус. 2006. – С.880

4. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации: в 3 т. Т. 1. Общая часть / под науч. ред. К.В. Образиева, Н.И. Пикурова. – Москва: Проспект, 2024. - С. 394.

5. Шарипов Т.Ш. Мафҳум ва намудҳои озод кардан аз ҷазои ҷиноятӣ / Устувории низоми судии Тоҷикистон: проблема ва мулоҳиза. – Душанбе: Матбуот, 2002. - С. 99.

6. Щерба С.П., Савкин А.В. Деятельное раскаяние в совершенном преступлении. Практическое пособие / Под общ. ред. С.П. Щерба. – М.: Издательство «Спарк», 1997. - 110 с.; Герасимова Е.К. Явка с повинной. – М., 1980. – 59 с.

7. Энциклопедия уголовного права. Т. 10. Освобождение от уголовной ответственности и наказания – Издание профессора Малинина – СПб ГКА, СПб., 2008. - С. 267.

8. Ахмедов Н.И., Шарипов Т.Ш., Сафарзода А.И., Камолов З.А., Зиёбоева М.Н., Акмалзода А.Х., Асосҳои умумии таъини ҷазои ҷиноятӣ. Китоби дарсӣ. – Хучанд: Матбааи Дабир, 2024. - С. 240.

9. Гаффорӣ Н.А. Ҳуқуқи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми умумӣ: Китоби дарсӣ. – Хучанд: Ношир, 2022.

Зиёбоева Мавзунахон Нарзуллохоновна – кандидат юридических наук, Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, доцент кафедры. E-mail: 927164595@mail.ru

Наличие условий, которые свидетельствует о существовании деятельного раскаяние и могут являться основанием для освобождения от уголовной ответственности

В статье рассматриваются основные теоретические и практические условия и основания освобождения от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием. С использованием правовых методов анализа и синтеза, а также метода сравнительно-правового анализа формулируется условия, которые свидетельствует о существовании деятельного раскаяние и могут являться основанием для освобождения от уголовной ответственности и предлагается авторский вариант этих условий. Также изложены отдельные предложения по совершенствованию уголовного законодательства Республики Таджикистан в области освобождения от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием, как самостоятельный вид освобождения от уголовной ответственности.

Ключевые слова: условия, свидетельствующие о наличии деятельного раскаяния, освобождения от уголовной ответственности, деятельное раскаяние, преступление, впервые совершившее преступление, категории преступлений, добровольное явка с повинной, способствования раскрытию преступления, возмещение причиненного ущерба, или иным образом заглаживания вреда, причиненного в результате преступления, Уголовный кодекс Республики Таджикистан

Ziyoboeva Mavzunakhon Narzullokhonovna – Candidate of Legal Sciences, Tajik State University of Law, Business and Politics, Associate Professor of the Chair E-mail: 927164595@mail.ru

The existence of conditions that indicate remorse for an act and may serve as grounds for exemption from criminal liability

The article examines the main theoretical and practical conditions and grounds for exemption from criminal

liability in connection with active repentance. Using legal methods of analysis and synthesis, as well as the method of comparative legal analysis, the conditions are formulated that indicate the existence of active repentance and can be the basis for exemption from criminal liability, and the author's version of these conditions is proposed. Also, individual proposals are presented to improve the criminal legislation of the Republic of Tajikistan in the field of exemption from criminal liability in connection with active repentance, as an independent type of exemption from criminal liability.

Key words: conditions indicating the presence of active repentance, release from criminal liability, active repentance, crime, first-time offender, categories of crimes, voluntary surrender, assistance in solving the crime, compensation for damage caused, or otherwise making amends for the harm caused as a result of the crime, Criminal Code of the Republic of Tajikistan.

Аббревиатура

АМИТ – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
ИФСҲ – Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқ

ДМТ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
АВҚД – Академияи Вазорати дохилии ҚТ
д.и.х. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ
н.и.х. – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ
СИ – Сарҳодими илмӣ
ХПИ – Ходими пешбари илмӣ
ХКИ – Ходими калони илмӣ
ХХИ – Ходими хурди илмӣ

Аббревиатура

НАНТ – Национальная академия наук Таджикистана

ИФПП – Институт философии, политологии и права

ТНУ – Таджикский национальный университет

ТГУПБ – Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

д.ю.н. – доктор юридических наук

к.ю.н. – кандидат юридических наук

ГНС – Главный научный сотрудник

ВНС – Ведущий научный сотрудник

СНС – Старший научный сотрудник

МНС – Младший научный сотрудник

РТСУ – Российско – Таджикский (Славянский) университет

Abbreviation

NAST – National Academy of Science of Tajikistan

IPPL – Institute of philosophy, political science and law

TSUPBL – Tajik State University of politics, business and law

TNU – Tajik National University

D.L. – doctor of law

C.L. – candidate of law, кандидат юридических наук

a.p. – assistant professor – доцент

M. of law – Master of law – магистр права

PhD – philosophy doctor, доктор философии

C. for a d. – candidate for a degree – соискатель

c.s.r. – chief scientific researcher – Главный научный сотрудник

g. – graduant – соискатель ученой степени

j.s.r. – junior scientific reseacher – младший научный сотрудник

s.s.r. – senior scientific researcher – Старший научный сотрудник

L.R. – leading Researcher – Ведущий научный сотрудник

ТАРТИБИ ТАҚРИЗИ МАҚОЛАҲОЕ, КИ БА МАҚАЛЛАИ АКАДЕМИИ ҲУҚУҚ" ПЕШНИҲОД ШУДААНД

Нисбат ба мақолаҳои ба Маҷалла барои нашр пешниҳодшуда, таҳлиси аввалия (таҳлисро аъзои таҳририя – мутахассисони бахшҳои марбутан илм мегузаронанд), гузаронида шуда, сипас тибқи тартиботи муқарраршуда барои нашр қабул карда мешаванд. Талабот ба таҳия кардани мақолаҳо бо унвони "Қоидаҳо барои муаллифони" дар ҳар шумораи маҷалла ҷоп мешавад.

Дастнависи мақолаҳо, ки ба қоидаҳои мазкур ҷавобгӯ нестанд, идора қабул намекунад. Эродҳо оид ба мазмун ва сохтори мақолаҳо то супурдан ба тақриз бояд ислоҳ карда шаванд.

Сипас, мақолаҳо бо тартиби муайян аз ҷониби ҳайати таҳририяи маҷалла ё мутахассисони ба мавзӯи мақола алоқаманд (номзад ё докторҳои илм) тақриз дода мешаванд.

Тақриз бояд хусусиятҳои илмии мақола, аз ҷумла, навоарӣ дар масъалагузорӣ, муҳимият, арзишҳои фактологӣ ва таърихӣ, дақиқ будани иқтибосҳо, услуби баён, қорбурди манбаҳои муосир ва инчунин камбудҳои ҷойдоштаре фаро гирад. Дар ҳулосаи тақриз баҳои умумӣ ва тавсия барои нашр ё баъд аз ислоҳ нашр кардан, ё барои тақризи иловагӣ гирифта аз мутахассиси марбут ба мавзӯ, ё ба ҷоп тавсия надодан, бояд қайд шаванд.

Ҳаҷми тақриз бояд на камтар аз як саҳифа бошад.

Мақолае, ки ба тақризи зарурат дорад, бо қайд уродҳои муқаррир ва муқаррир ба муаллифони баргарадонида мешавад. Муаллифони бояд ислоҳоти лозимиро ба мақола ворид карда, нусхаи охири мақоларо яқоя бо шакли электронии он ва матни дастнависи аввала ба идора супоранд. Пас аз тақмили муаллиф мақола дубора барои тақризи фиришода мешавад ва ҳайати таҳририя қарори нашр шудани онро мебарорад.

Мақола ҳамон вақт барои нашр пазируфта мешавад, ки тақризи ба он дода шуда мусбат бошад ва ҳайати таҳририя онро ҷонибдорӣ намоёнд. Тартиб ва навбати ҷопи мақола ба санаи расидани нусхаи охири ислоҳшуда ба ҳайати таҳририя вобаста мебошад.

Тақризнависӣ ба мақола ба таври махфӣ сурат мегирад. Ошкор кардани ҷузъиёти махфӣ тақризи ҳуқуқи муаллифро вайрон мекунад. Нусхабардории мақола барои қорҳои шахсӣ ба муқарризон иҷозат дода намешавад.

Муқарризон ва инчунин ҳайати таҳририя то лаҳзаи аз ҷоп баромадани мақола ҳуқуқи истифодабарии маълумоти дар мақолаҳо дарҷ шударо надоранд.

ПОРЯДОК РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ СТАТЕЙ, ПРЕДСТАВЛЕННЫХ В "АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ"

Статьи, поступающие в редакцию, проходят предварительную экспертизу (проводится членами редколлегии – специалистами по соответствующей отрасли науки) и принимаются в установленном порядке. Требования к оформлению оригинала статьей приводятся в "Правилах для авторов", публикуемых в каждом номере журнала.

Рукописи, оформленные не по правилам, редакцией не принимаются. Замечания по содержанию и оформлению статей необходимо устранить до передачи текста на рецензирование.

Затем статьи рецензируются в обязательном порядке членами редколлегии журнала или экспертами соответствующей специальности (кандидатами и докторами наук).

Рецензия должна содержать обоснованное перечисление качеств статьи, в том числе научную новизну проблемы, её актуальность, фактологическую и историческую ценность, точность цитирования, стиль изложения, использование современных источников, а также мотивированное перечисление её недостатков. В заключении дается общая оценка статьи и рекомендации для редколлегии – опубликовать статью, опубликовать её после доработки, направить на дополнительную рецензию специалисту по определенной тематике, отклонить.

Объем рецензии – не менее одной страницы текста.

Статья, принятая к публикации, но нуждающаяся в доработке, направляется авторам с замечаниями рецензента и редактора. Авторы должны внести все необходимые исправления в окончательный вариант рукописи и вернуть в редакцию исправленный текст, а также его идентичный электронный вариант вместе с первоначальным вариантом рукописи. После доработки статья повторно рецензируется, и редколлегия принимает решение о её публикации.

Статья считается принятой к публикации при наличии положительной рецензии и если её поддержали члены редколлегии. Порядок и очередность публикации статьи определяются в зависимости от даты поступления её окончательного варианта.

Рецензирование рукописи осуществляется конфиденциально. Разглашение конфиденциальных деталей рецензирования рукописи нарушает права автора. Рецензентам не разрешается снимать копии статей для своих нужд.

Рецензенты, а также члены редколлегии не имеют права использовать в собственных интересах информацию, содержащуюся в рукописи, до её опубликования.

REVIEWING ORDER OF ARTICLES PRESENTED TO "THE ACADEMIC LAW JOURNAL"

Articles coming to the editorial board will pass preliminary expert examination (it is carried out by associate editors – specialists in the corresponding branch of science) and are accepted in accordance with the established procedure. Requirements to registration of the original are provided by article in "Rules for the authors" published in each issue of the journal.

The manuscripts issued not by rules aren't accepted by edition. Remarks according to the contents and registration of articles need to be eliminated before transfer of the text on reviewing.

Then articles are reviewed without fail by associate editors of the journal or experts of the corresponding specialty (candidates and doctors of sciences).

The review has to contain reasonable transfer of qualities of article, including scientific novelty of a problem, its relevance, factual and historical value, citing accuracy, style of a statement, use of modern sources, and also motivated transfer of its shortcomings. In the conclusion the general assessment of article and recommendation for an editorial board – to publish article, to publish it after completion, to direct on the additional review to the specialist in a certain subject, to reject is given.

Review volume – not less than one page of the text.

The article adopted to the publication, but needing completion goes to authors with remarks of the reviewer and editor. Authors have to make all necessary corrections to a final version of the manuscript and return to edition the corrected text, and also its identical electronic option together with the original version of the manuscript. After completion article is repeatedly reviewed, and the editorial board makes the decision on its publication.

Article is considered to be accepted to the publication in case of the positive review and if it was supported by associate editors. The order and sequence of the publication of article are defined depending on date of receipt of its final version.

Reviewing of the manuscript is carried out confidentially. Disclosure of confidential details of the reviewing manuscript violates the rights of the author. Reviewers aren't allowed to make the copy of articles for their needs.

Reviewers, and also associate editors have no right to use in own interests information containing in the manuscript before its publication.

ҚОИДАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОН

Хайати тахририяи маҷалла ба таваҷҷуҳи муаллифон мерасонад, ки мақолаҳои худро дар шаклҳои ҷопино электронӣ бо назардошти ҷанбаҳои илмӣ амалии таълифот ирсол намоянд.

Дар Маҷаллаи Академии ҳуқуқ мақолаҳои ҷоп карда мешаванд, ки натиҷаи таҳқиқот оид ба масъалаҳои илмӣ ҳуқуқшиносӣ бошанд.

Мақолаҳо мутобик ба қоидаҳои мазкур бо тавсияномаи яке аз шӯъбаҳои Институт ё яке аз аъзои хайати тахририя барои ҷоп қабул карда мешаванд.

Ҳаҷми мақолаҳо яқоя бо тасвир, ҷадвал, нақшаҳо ва калидвожаҳо фишурдаи мақола ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд то як ҷузи ҷопӣ (то 16 саҳифаи ҷопи компютерӣ) бошанд. Фишурдаи мақола ба як забон на камтар аз чор ҷумла ва миқдори калидвожаҳо бояд на камтар аз даҳ адад бошанд. Матн бояд дар файли барномаи Microsoft Office Word пешниҳод шуда, андозаи ҳарфҳо 14, гарнитураи Times New Roman (барои мақолаҳои русӣ ва англисӣ), Times New Roman Tj (барои мақолаҳои тоҷикӣ), фосилаи 1,5 ва канораҳои матн аз ҳар тараф – 2,5 см бошанд. Қорбурди ҳарфҳои ҳосси тоҷикӣ дар мақолаҳои тоҷикӣ, фишурда ва калидвожаҳо ҳатмист. Саҳифаҳо бояд рақамгузорӣ шуда бошанд.

Ба мақола тавсияи муассиса (барои муаллифони беруна), тақризи шӯъбаи марбути Институт, фишурда, калидвожаҳо (ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) дар ду нусха, бо нишондоди унвони мақола, ном ва насаби муаллиф вазифа ва ҷои қор, суроғаи электронӣ ҳамроҳ карда мешаванд.

Барои ҷоп маводи таҳқиқотӣ, ки қаблан дар дигар нашрияҳо ҷоп нашуда бошанд, қабул карда мешаванд. Дар оғози мақола ному насаби муаллиф, дараҷа ва унвони илмӣ, муассисае ки дар он қор мекунад, вазифаи муаллиф, почтаи электронӣ фишурда ва калидвожаҳо ба забоне, ки муаллиф мақоларо пешниҳод кардааст оварда мешавад. Минбаъд матни мақола, рӯйхати адабиёт, фишурда ва калидвожа бо ду забони дигар ҷой дода мешавад.

Ҳангоми тартиб додани рӯйхати адабиёти истифодашуда мушаххасоти зеринро бояд қайд кард: а) барои китобҳо – насаб ва сарҳафти ном ва номи падар, унвони пурраи китоб, макони ҷоп, нашриёт, соли нашр, рақами ҷилд, саҳифаи умумӣ; б) барои мақолаҳо аз маҷаллаву маҷмӯаҳо – насаб ва сарҳафти ном ва номи падар, унвони пурраи мақола, номи маҷалла ё маҷмӯа, соли нашр, шумора ва саҳифаи умумӣ (барои маҷмӯа). Ҳангоми иқтибоси тақорӣ аз як манбаъ шакли маъмулии ихтисоршавӣ истифода мешавад.

Агар дар матн ҷадвалҳо оварда шуда бошанд, нусхаҳои иловагии онро дар ҷарағ ҷоп карда, бо нишон додани саҳифаи матлуб ба мақола ҳамроҳ қардан лозим аст.

Дар ҳолати баргардонидани мақола ба муаллиф барои ислоҳот ё ҷиҳати таҳрир муаллиф бояд ислоҳоти заруриро ворид карда, нусхаи охири ни ислоҳшударо яқоя бо нусхаи аввалӣ, инчунин шакли электронии мақолаи ислоҳшударо ба идора бозгардонад.

Масъулияти истифодаи маълумоте, ки барои ҷопи озод иҷозат нест, мутобики қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба души муаллифони аст.

Идораи маҷалла ҳуқуқи ихтисор намудан ва ба дастнависҳо тағйирот ворид қарданро дорад.

Мақолаҳои, ки ба қоидаҳои мазкур ҷавобгӯ нестанд, барои ҷоп қабул карда намешаванд.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционная коллегия журнала просит авторов предоставлять свои материалы в редакцию, в печатной и электронной формах, обратив особое внимание к научным и практическим аспектам своего творчества.

В Академическом юридическом журнале публикуются научные статьи по результатам научных исследований по юридическим наукам.

Статьи принимаются к публикации по рекомендации одного из отделов Института или одного из членов редколлегии, в соответствии с настоящими правилами.

Объём статьи не должен превышать одного п.л. (до 16 страниц компьютерного текста), включающий в себя также рисунки, таблицы, графики, аннотации и ключевые слова на таджикском, русском и английском языках, приводимые в конце статьи. Аннотация на одном языке должна содержать не менее четырёх предложений, а количество ключевых слов должны быть приведены не менее десяти единиц. Текст статьи должен быть представлен в программе MicrosoftOfficeWord: размер шрифта – 14, гарнитура – TimesNewRomanTj, межстрочный интервал – 1,5, поля – 2,5 см со всех сторон. Использование специфических таджикских букв в материалах, подготовленных на таджикском языке, а также в ключевых словах и аннотации обязательно. Страницы должны быть пронумерованы.

К статье прилагаются направление от учреждения (для внешних авторов), рецензия соответствующего отдела Института, аннотации и ключевые слова (на таджикском, русском и английском языках) в двух экземплярах, с указанием названия статьи, имени и

фамилии, должности, места работы и электронной почты автора.

К публикации принимаются материалы исследований, не опубликованные ранее в других печатных изданиях. В начале статьи приводится название, ФИО автора, место работы, должность и электронная почта автора, а также аннотация и ключевые слова на языке, на котором подготовлена статья. После дается текст статьи и литература, а также аннотации и ключевые слова на двух других языках.

При оформлении списка использованной литературы следует указать: а) для книг – фамилия и инициалы автора, полное названия, место издания, издательство, год издания, номер тома, общую страницу; б) для журнальных статей и сборников – фамилию и инициалы автора, название статьи, название журнала или сборника, год издания, номер и общую страницу (для сборника). К имеющимся в тексте таблицам необходимо отпечатать дубликаты и

RULES FOR AUTHORS

The Editorial Board asks authors to submit their papers to the editor, in printed and electronic forms, paying special attention to the scientific and practical aspects of their works.

The Academic Legal Journal publishes scientific articles on the results of research on legal sciences.

Articles are accepted for publication on the recommendation of one of the departments of the Institute or one of the board members, in accordance with these rules. The paper should not exceed one unit (up to 16 pages of computer text), including drawings, tables, graphs, summaries and keywords in Tajik, Russian and English, given at the end. Abstract in the same languages should contain no more than four sentences and the number of keywords should be given up to ten words and word combinations. The text should be presented in the Microsoft Office Word program: font size – 14 headset – Times New Roman Tj, line spacing – 1.5, farmland – 2.5 cm on all sides. The use of specific Tajik letters in the materials prepared in the Tajik language, as well as keywords and annotations are necessary. Pages must be numbered.

To the article should be attached a cover letter from the institution (for foreign authors), review of the relevant department of the Institute, abstracts and keywords (in Tajik, Russian and English) in duplicate, with the name of the article, name and surname, position, place of work and e-mail of the author.

Accepted for publication research materials should not previously be published in other publications. Research

приложить к статье с указанием страницы, к которой таблица относится.

В случае возвращения статьи автору для существенных исправлений или для ее окончательного редактирования, они должны внести все необходимые исправления в окончательный вариант рукописи и вернуть в редакцию исправленный текст, а также его идентичный электронный вариант вместе с первоначальным вариантом рукописи.

Ответственность за использование данных, не предназначенных для открытых публикаций, несут авторы статей в соответствии с законодательством Республики Таджикистан.

Редакция оставляет за собой право производить сокращения и редакционные изменения рукописей.

Статьи, не отвечающие настоящим правилам, к производству не принимаются.

materials that have not previously been published in other print media are accepted for publication. At the beginning of the article, the author's name, full name, place of work, position and email address of the author are given, as well as the abstract and keywords in the language in which the article was prepared. After that, the text of the article and literature are given, as well as annotations and keywords in two other languages.

When making a list of references one should indicate: a) for books – the author's surname and initials, full name, place of publication, publisher, year of publication, volume number, general page; b) for journal articles and collections – the author's surname and initials, the title of the article, the name of the journal or collection, the year of publication, number and the general page (for the collection). To existing tables in the text one should print a duplicate of the tables indicating the page to which the tables belong.

In the case of the return of the article to the author for substantial corrections or its final editing, one should make any necessary corrections in the final version of the manuscript to the editor and return the corrected text, as well as its electronic version identical with the original version of the manuscript.

Responsibility for the use of the data, not intended for open publication lies on the authors of articles in accordance with the legislation of the Republic of Tajikistan.

The editors reserve the right to make editorial changes and reduction of manuscripts.

Articles that do not meet these rules will not be accepted for the publication.

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, 19.
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Институти давлат ва ҳуқуқ

734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 19
Национальная академия наук Таджикистана
Институт государства и права

734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 19 Rudaki Avenue.
Tajikistan National Academy of Sciences
Institute of State and Law

Ба матбаа 16.VIII.2026 супорида шуд:
Барои чоп 24. VIII. 2025 имзо шуд
Қоғаз офсетӣ. Андозаи 60X84 ½
Ҷузъи ҷопи шартӣ 12, Адади нашр -100 нусха.
Супориши №. Нарҳаш шартномавӣ

Дар Матбааи

адрес: